

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Ивана Д. Мрвош

**РАЗВОЈ ИНСТИТУЦИОНАЛНОГ
ПЕДАГОШКОГ ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ
(1863–1914)**

докторска дисертација

Београд, 2022

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Ivana D. Mrvoš

**DEVELOPMENT OF INSTITUTIONAL
PEDAGOGICAL EDUCATION IN SERBIA
(1863–1914)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2022

Ментор:

др **Наташа Вујисић Живковић**, редовни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

др **Радован Антонијевић**, редовни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др **Александра Илић Рајковић**, ванредни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др **Јована Милутиновић**, редовни професор
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

Датум одбране: _____

РАЗВОЈ ИНСТИТУЦИОНАЛНОГ ПЕДАГОШКОГ ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ (1863–1914)

Сажетак

Предмет овог истраживања је развој институционалног педагошког образовања у Србији у периоду од 1863. до 1914. године, од оснивања Више женске школе у Београду до почетка Првог светског рата. У складу са тим, истраживање је спроведено са циљем да се утврде и објасне процеси и околности који су довели до појаве институција за професионално педагошко образовање и да се сагледа организација и рад тих установа у Србији у периоду од 1863. до 1914. године. Истраживањем је обухваћен период дужи од педесет година, као и педагошко образовање наставног кадра који се школовао за рад у установама од забавишта до средњих школа. Први део рада посвећен је политичким и друштвено-економским приликама у Србији, и њиховим утицајем на просвету. У другом је дата шира слика образовног система у Србији, док су у трећем приказане различите институције у којима су будући просветни радници стицали знања. Анализом су обухваћени различити сегменти њиховог спољашњег и унутрашњег уређења. Развој институционалног педагошког образовања посматран је кроз промене које су се дешавале у нормативним оквирима, наставним плановима и програмима, уџбеницима педагошке групе предмета (уџбеници из опште педагогије, дидактике, методике и историје педагогије), наставном кадру, са акцентом на наставнике педагошке групе предмета, практичној настави у школама вежбаоницама и педагошким семинарима, као и стручним испитима у институцијама за образовање забавиља, учитеља, професора гимназија и педагога, односно онима у којима се стицало педагошко образовање у периоду 1863–1914. године (Богословији, вишим женским школама, заводима за забавиље, учитељским школама, Филозофском факултету).

На основу спроведеног истраживања, потврђене су претпоставке да су на промене на пољу просвете, а самим тим и на развој педагошког образовања доминантно утицали друштвено-економски услови (сложена унутрашња и спољна политика и нестабилно стање у земљи) и развој педагошке науке и педагошке мисли и утврђени су правци тих утицаја.

Кључне речи: историја образовања, педагошко образовање, институционално образовање, образовање забавиља, образовање учитеља/учитељица, образовање професора гимназија, образовање педагога

Научна област: Педагогија

Ужа научна област: Општа педагогија и историја педагогије

УДК: 37.01(091)

371.13(497.11)“1863/1914”

DEVELOPMENT OF INSTITUTIONAL PEDAGOGICAL EDUCATION IN SERBIA (1863–1914)

Abstract

The subject of this research is the development of institutional pedagogical education in Serbia in the period from 1863 to 1914, from the founding of the Women's High School in Belgrade to the beginning of The First World War. In accordance with that, the study was conducted in order to determine and explain the processes and circumstances that led to the founding of institutions for professional pedagogical education and to review the organization and work of these institutions in Serbia in the period from 1863 to 1914. The research covers a period of more than fifty years, as well as the pedagogical education of teachers who were trained to work in institutions from kindergartens to high schools. The first part of the dissertation is dedicated to the political and socio-economic situation in Serbia, and their impact on education. The second part gives a broader picture of the education system in Serbia, while the third shows the various institutions in which future educators acquired knowledge. The analysis covered different segments of their external and internal organization. The development of institutional pedagogical education was observed through changes that took place in the normative framework, curricula, textbooks of the pedagogical group of subjects (textbooks of general pedagogy, didactics, methodics and history of pedagogy), teaching staff, with an emphasis on teachers of the pedagogical group of subjects, practical teaching in practice schools and pedagogical seminars, professional teachers' exams in institutions for the education of preschool, primary school, high school teachers and pedagogues, those in which pedagogical education was acquired between 1863–1914 (Seminaries, women's high schools, preschool teacher training institutes, teachers training schools, Faculty of Philosophy).

Based on the conducted research, we confirmed the hypothesis that the changes in the field of education, and thus the development of pedagogical education were predominantly influenced by socio-economic factors (complex domestic and foreign policy and unstable situation in the country) and the development of pedagogical science and pedagogical thought and directions of these influences have been determined.

Key words: history of education, pedagogical education, institutional education, preschool teacher education, primary school teacher education, high school teacher education, faculty teacher education, pedagogue education.

Scientific field: Pedagogy

Scientific subfield: General Pedagogy and History of Pedagogy

UDC: 37.01(091)

371.13(497.11)"1863/1914"

САДРЖАЈ

УВОД	1
ПРВИ ДЕО – ПОЛИТИЧКЕ, ДРУШТВЕНО–ЕКОНОМСКЕ И ПРОСВЕТНЕ ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ У ПЕРИОДУ 1863–1914. ГОДИНЕ	11
1. ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ У ПЕРИОДУ 1863–1914. ГОДИНЕ	13
2. ДРУШТВЕНО–ЕКОНОМСКЕ ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ У ПЕРИОДУ 1863–1914. ГОДИНЕ	30
3. ПОЛИТИКА И ПРОСВЕТНА ПИТАЊА У СРБИЈИ У ПЕРИОДУ 1863–1914. ГОДИНЕ	34
Улога просветних власти у развоју институција за педагошко образовања	34
ДРУГИ ДЕО – КАРАКТЕРИСТИКЕ ОБРАЗОВНОГ СИСТЕМА У СРБИЈИ У ПЕРИОДУ 1863–1914. ГОДИНЕ	47
1. Стање у школству у Србији у периоду 1863–1914. године	49
2. Мрежа школа и писменост у Србији	62
3. Професионална улога и положај просветних радника кроз законску регулативу	66
ТРЕЋИ ДЕО – ИНСТИТУЦИОНАЛНО ПЕДАГОШКО ОБРАЗОВАЊЕ У СРБИЈИ У ПЕРИОДУ 1863–1914. ГОДИНЕ	85
I НОРМАТИВНИ ОКВИР	87
1. ЗАКОНОДАВНО УРЕЂЕЊЕ ОБРАЗОВАЊА ЗАБАВИЉА, УЧИТЕЉА И УЧИТЕЉИЦА	89
1.1. Богословија.....	89
1.2. Више женске школе	91
1.3. Учитељске школе	94
1.4. Заводи за образовање забавиља	102
2. ЗАКОНОДАВНО УРЕЂЕЊЕ ОБРАЗОВАЊА ГИМНАЗИЈСКИХ ПРОФЕСОРА И ПЕДАГОГА	104
2.1. Филозофски факултет Велике школе/Универзитета	104
II ПРОГРАМСКИ ОКВИР	117
1. ПЕДАГОШКО ОБРАЗОВАЊЕ ЗАБАВИЉА, УЧИТЕЉА И УЧИТЕЉИЦА	119
1.1. Наставни планови и програми Богословије	119
1.2. Наставни планови и програми виших женских школа	129
1.3. Наставни планови и програми учитељских школа	131

<i>Наставни планови и програми мушких учитељских школа</i>	131
<i>Наставни планови и програми женских учитељских школа</i>	139
<i>Јединствени наставни план за учитељске школе</i>	142
1.4. Наставни планови курсева и завода за образовање забавиља	151
2. ПЕДАГОШКО ОБРАЗОВАЊЕ ПРОФЕСОРА ГИМНАЗИЈА И ПЕДАГОГА	155
2.1. Наставни планови и програми Филозофског факултета Велике школе/Универзитета	155
III НАСТАВНИЦИ ПЕДАГОШКЕ ГРУПЕ ПРЕДМЕТА	179
IV ПРАКТИЧНА НАСТАВА У ШКОЛАМА ВЕЖБАОНИЦАМА И ПЕДАГОШКИМ СЕМИНАРИМА	215
1. ВЕЖБАОНИЦЕ	217
1.1. Практични рад у вежбаоницама виших женских школа	217
1.2. Практични рад у вежбаоницама Богословије	220
1.3. Практични рад у вежбаоницама учитељских школа	220
<i>Рад у вежбаоницама мушких учитељских школа</i>	221
<i>Рад у вежбаоницама женских учитељских школа</i>	227
1.4. Практични рад у школама слушалаца Филозофског факултета.....	235
2. ПЕДАГОШКИ СЕМИНАРИ	237
2.1. Педагошки семинар у учитељским школама	237
2.2. Педагошки семинар на Филозофском факултету	238
V УЏБЕНИЦИ ПЕДАГОШКЕ ГРУПЕ ПРЕДМЕТА.....	241
1. Уџбеници из опште педагогије, дидактике и методике.....	245
2. Уџбеници из историје педагогије	263
VI СТРУЧНИ ИСПИТИ	271
1. СТРУЧНИ ИСПИТ ЗА ЗАБАВИЉЕ	273
2. УЧИТЕЉСКИ ИСПИТИ	273
2.1. Правила о полагању учитељских испита	273
<i>Стручни испити за кандидате који су имали претходно педагошко образовање – општи испит о учитељској способности, испити зрелости и учитељски испит након завршене учитељске школе</i>	273
<i>Учитељски испити за кандидате који су имали претходно педагошко образовање – учитељски испит за ученице које су завршиле вишу женску школу.....</i>	276
<i>Учитељски испити за кандидате који нису имали претходно педагошко образовање - завршену учитељску школу или вишу женску школу.....</i>	277
<i>Практични учитељски испит за привремене и сталне учитеље и учитељице</i>	280

2.2. Статистика учитељских испита	284
<i>Статистика учитељских испита у вишим женским школама</i>	284
<i>Статистика учитељских испита у мушким учитељским школама</i>	289
<i>Статистика учитељских испита у женским учитељским</i> <i>школама</i>	297
3. ПРОФЕСОРСКИ ИСПИТИ	311
3.1. Правила о полагању професорских испита	311
3.2. Статистика професорских испита	319
ЗАКЉУЧАК	347
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	357
БИОГРАФИЈА	375

РАЗВОЈ ИНСТИТУЦИОНАЛНОГ
ПЕДАГОШКОГ ОБРАЗОВАЊА
У СРБИЈИ
(1863-1914)

УВОД

I Предмет истраживања

Оквир овог истраживања односи се на испитивање развоја институционалног педагошког образовања у Србији од 1863. до 1914. године, што тематски, просторно и временски одређује предмет истраживања. Предмет овог истраживања је развој институционалног педагошког образовања у Србији у периоду од 1863. до 1914. године, од оснивања Више женске школе у Београду до почетка Првог светског рата.

Образовање просветних радника у свим епохама заузимало је веома важно место, јер су управо васпитачи, учитељи и професори ти који дају темељ просветном и културном животу једног народа, али и целокупног друштва. Средином XIX века у недовољно развијеној земљи, запослени у просвети били су извор писмености и кључан фактор за подизање нивоа културе и просвећености народа и основа промена животних и културних навика. Проблем недостатка компетентног наставног кадра био је реалност са којом се Србија суочавала. Период од 1863. до 1914. године обележило је оснивање нових школа, доношење нових закона и правила који су указивали на позитивне промене у просвети и педагошки засновану организацију наставног рада у школама, а промене у школству захтевале су и промене у образовању просветних радника.

Систем образовања до 1863. године обухватао је пет врста државних школа: основне школе, послено-трговачко училиште, гимназије, Богословију и Лицеј. У складу са законом из 1863. године као стални учитељи могли су да раде они који су завршили педагогијску школу или Лицеј, Богословију или гимназију, а као привремени и они који не испуњавају дате услове уз полагање додатног учитељског испита. Тадашња пракса говори у прилог томе да су се до 1870. године (а и касније), будући учитељи и учитељице образовали у институцијама којима образовање учитељског кадра није било примарни задатак, односно у Богословији и Вишој женској школи. На том пољу није било битних помака све до 27. јануара 1871. године, када је отворена прва специјализована педагошка учитељска школа у Србији, на основи Закона од 5. октобра 1870. године. До тада су као учитељи углавном радила лица са завршеном Богословијом или гимназијом, са положеним учитељским испитом пред стручном комисијом при Министарству просвете. Године 1871. у Србији је постојала само једна мушка учитељска школа. Отворена је у Крагујевцу, да би 16. августа 1877. године била пресељена у Београд, а 31. јула 1896. године у Алексинац. Друга мушка учитељска школа отворена је 31. марта 1881. године у Нишу, али је након 14 година рада, 16. марта 1895. године затворена. Од 1895. до 1898. године Србија је поново имала само једну установу специјализовану за образовање учитеља. Учитељска школа у Јагодини основана је 26. јула 1898. године, а отворена 13. децембра исте године. Трећа мушка учитељска школа основана је 5. фебруара 1910. године у Неготину, те су 1914. године радиле три мушке учитељске школе.

Оснивање Више женске школе 1863. године, институције којој је један од задатака био да припрема девојке за учитељски позив, значило је нови период у педагошком образовању, а образовање девојчица подигнуто је на виши ниво. Дотадашње схватање да је женској деци довољно основно образовање, полако поприма ново рухо, и отвара простор професионалном образовању жена. Међутим, како је задатак ове школе био двојак, она није била специјализована учитељска школа. Од 1863. до 1900. године будуће учитељице су стицале знања у вишим женским школама. До 1891. године у Србији је постојала само једна, Виша женска школа у Београду, када је отворена друга у Крагујевцу и по организацији била је истоветна са школом у Београду. Године 1894. основане су више женске школе у Нишу, Шапцу, Пожаревцу и Пироту, али су убрзо након оснивања

укинуте. Прва Женска учитељска школа отворена је 1900. године у Београду, а три године касније и друга – у Крагујевцу.

Из године у годину, број учитељских школа се повећавао, тако да је Србија у којој до почетка 70-их година XIX века није постојала ниједна учитељска школа, уочи Првог светског рата имала пет учитељских школа – три мушке – у Алексинцу, Јагодини и Неготину, и две женске – у Београду и Крагујевцу.

Недостатак школованих лица погађао је све нивое образовања, и био је један од разлога што су забавишта у Србији основана тек крајем XIX века. У првим установама тог типа, углавном је радило недовољно стручно наставно особље. Знање су стицале у девојачким школама и похађањем курсева за забавиље. Након 1904. године, доношењем нових законских одредби, овим послом могле су се бавити девојке након завршене четворогодишње средње школе или више женске школе и две године припремне наставе у женској учитељској школи или након завршене женске школе у иностранству и положеног стручног испита за забавиље.

Будући професори гимназија морали су да имају факултетско образовање које су у Србији стицали на Филозофском факултету Велике школе, од 1863. до 1905. године, а прерастањем Велике школе у Универзитет, на Филозофском факултету Универзитета од 1905. до 1914. године. Професори реалних гимназија и реалки могли су да се баве овим послом и након завршеног Техничког факултета. У овом раздобљу вођене су бројне расправе о образовању професора средњих школа. Стручност наставника није довођена у питање, али њиховој педагошкој спреми упућиване су бројне замерке. Наведено произилази из чињенице да је 1863. године, оснивањем Велике школе педагогија изостављена из наставног плана, а од 1873. до 1892. године иако предвиђена, настава је реализована нередовно те ни у наредне две деценије ученици Велике школе нису добијали педагошка знања. Отварањем Катедре за педагогију са гимназијском методологијом на Филозофском факултету Велике школе и постављањем Војислава Бакића за професора, почело је ново поглавље у образовању гимназијских наставника и педагога, али и у развоју педагогије као академске дисциплине. Развој образовног система у Србији и модернизација процеса образовања на самом почетку XX века довела је до потребе и могућности за отварањем посебне групе на Филозофском факултету, филозофско-педагошке, где су потребна знања могли да стекну не само будући наставници гимназија, већ и средњих учитељских школа, као и школски надзорници.

Упркос великом броју радова у којима је пажња посвећена неким аспектима институционалног образовања забавиља и учитеља, о развоју институционалног педагошког образовања у Србији није објављена ниједна целовита студија у којој би овај проблем био детаљно анализиран са становишта педагошког образовања забавиља, учитеља, професора гимназија и педагога у наведеном периоду. Значајно дело представља књига професора Арсена Ђуровића из 2004. године *Модернизација образовања у Краљевини Југославији 1905-1914*, којом је обухваћен период након 1905. године. Највећи напори, те и највећи број истраживања посвећен је образовању учитеља, од којих се издвајају монографија Николе Поткоњака *Образовање учитеља у Срба (2006)*, као и бројне споменице учитељских школа – *Двадесетпетогодишњица Мушке учитељске школе Јагодинске (1924)*, *Век образовања учитеља у Јагодини (1998)*, *Учитељска школа у Београду за првих двадесет пет година својега живота (1896)*, *Век Учитељске школе и деценија Педагошке академије у Београду (1983)*, *130 година образовања учитеља у Србији*

(2001), *Учитељска школа и Педагошка академија у Неготину 1910-1990* (1990), *Споменица: век учитељске школе у Крагујевцу (1871-1971)* (2009) и друге.

Посебан допринос када је реч о образовању забавиља пружила је Љиљана Станков својим делима *Катарина Миловук (1844-1913) и женски покрет у Србији* (2011) и *Предшколско васпитање у Србији (1865-1957)* (2010), иако примарни задатак монографија није образовање забавиља. Када је реч о образовању гимназијских професора и педагога не постоји објављено дело које се бави искључиво овом тематиком, али је ова тема обрађена у књизи професорке Наташе Вујисић Живковић, *Војислав Бакић и развој педагошке науке у Србији* (2012), као и већ наведеној књизи професора Ђуровића.

Докторска дисертација *Развој институционалног педагошког образовања у Србији (1863-1914)* усмерена је на истраживање историје педагошког образовања у периоду који са тог аспекта није довољно истражен пружајући нам обједињену слику институционалног образовања оних који су се школовали за педагошки позив. Година 1863. са собом носи нову организацију школства која је била од великог значаја у даљем просветном развоју, а оснивање Више женске школе исте године, чини прекретницу у институционалном педагошком образовању. С обзиром да се након Првог светског рата и оснивањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца отвара једно ново поглавље у држави, овим истраживањем смо обухватили само период до 1914. године.

II Циљ и задаци истраживања

Истраживање је спроведено са циљем да се утврде и објасне процеси и околности који су довели до појаве институција за професионално педагошко образовање (у којима се стицало педагошко образовање) и да се сагледа организација и рад тих установа у Србији у периоду од 1863. до 1914. године.

У складу са дефинисаним предметом и циљем истраживања, постављени су следећи задаци истраживања:

1. Представити и расветлити политичке, друштвено-економске и просветне прилике у Србији у периоду 1863– 1914. године;
2. Испитати и приказати развој институционалног педагошког образовања учитеља у периоду 1863–1914. године;
3. Испитати и приказати развој институционалног педагошког образовања забавиља у периоду 1863–1914. године;
4. Испитати и приказати развој институционалног педагошког образовања професора гимназија у периоду 1863–1914. године;
5. Испитати и приказати развој институционалног педагошког образовања педагога у периоду 1863–1914. године;
6. Испитати и приказати сличности и разлике у институционалном педагошком образовању жена и мушкараца у периоду 1863–1914. године.

У истраживању смо пошли од претпоставке да су друштвено-економски услови и развој педагошке науке доминатно утицали на развој институционалног педагошког образовања у Србији у периоду од 1863. до 1914. године.

Под развојем институционалног педагошког образовања, у раду смо подразумевали промене које су се дешавале у нормативним оквирима, наставним плановима и програмима, уџбеницима, настави и наставном кадру, као и стручним испитима у институцијама за образовање забавиља, учитеља, професора гимназија и педагога, у којима се стицало педагошко образовање у периоду 1863–1914. године.

У складу са наведеним, да би смо остварили постављене задатке, организација и рад институција у којима се стицало педагошко образовање испитан је и приказан кроз сагледавање промена нормативних оквира рада институција за образовање забавиља, учитеља, професора гимназија и педагога; расветљавање карактера промена и разлике у наставним плановима и програмима институција за образовање забавиља, учитеља, професора гимназија и педагога; представљање и анализу уџбеника педагошке групе предмета који су коришћени у настави за образовање забавиља, учитеља, професора гимназија и педагога; приказ флукуације наставног кадра за педагошку групу предмета у институцијама за образовање забавиља, учитеља, професора гимназија и педагога и приказ и анализу стручних испита у институцијама за образовање забавиља, учитеља, професора гимназија и педагога у периоду 1863–1914. године.

Под институционалним педагошким образовањем подразумевали смо стицање стручног образовања будућих просветних радника у овиру различитих институција.

III Методе истраживања

Да бисмо остварили наведени циљ, истраживање подразумева проналажење, анализу и тумачење извора и литературе која се директно, као и посредно односе на тему. Наведени проблем проучаван је историјском методом, која подразумева и методу теоријске анализе. Техника која је коришћена је анализа садржаја извора и литературе, пре свега необјављених и објављених извора, као и литературе која се односи на педагошко образовање у проучаваном периоду.

За потребе истраживања анализирана је грађа Државног архива Србије (фонд Министарства просвете и црквених дела, Фонд Велике школе). Приликом писања рада, основу су чинили и бројни објављени извори – извештаји о раду школа, извештаји министарских изасланика и комисија, наставни планови и програми, закони, државни шематизми, статистика наставе, просветне белешке.

Потпунију слику о раду установа у којима се стицало педагошко образовање пружила нам је и обимна научна и стручна литература. Да бисмо стекли увид у друштвено-политичке, историјске и социо-економске прилике у Србији од 1863. до 1914. године користили смо историјске студије о друштвено политичким приликама у Србији у 19. и првој половини 20. века и раду политичких странака као што су бројне истрије српског народа (*Историја српског народа* Андреја Митровића и сарадника, *Историја српског народа* Владимира Стојачевића и сарадника, *Историја српског народа* Чедомира Попова и сарадника, *Историја српског народа* Владимира Ђоровића, *Нова историја српског народа* Душана Батаковића и сарадника), *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године* Олге Поповић-Обрадовић, дела Слободана Јовановића и другу релевантну литературу.

Целовито сагледавање просветних прилике омогућили су нам закони о народним, средњим и учитељским школама, Велике школе и Универзитета као и истраживачке студије о развоју школства у Србији у 19. и првој половини 20. века као и студије о школству у Србији 19. и 20. века непосредних учесника и сведока тога времена, пре свега научне монографије, Срећка Ћунковића *Школство и просвета у Србији у XIX веку – каталог изложбе*, Љиљане Станков *Предшколско васпитање у Србији (1865-1957)*, Николе Поткоњака *Образовање учитеља у Срба*, Арсена Ђуровића *Модернизација образовања у Краљевини Југославији 1905-1914*, зборнике радова *Образовање код Срба кроз векове*, *Два века образовања у Србији*, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, *Србија у модернизацијским процесима 20. века* као и бројне чланке који су објављени у научним часописима и другим серијским публикацијама. Од великог значаја биле су нам и *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872–1929)*, Војислава Бакића.

Анализирали смо нормативне основе за рад виших женских школа, Богословије, учитељских школа, Велике школе у Србији од 1863. до 1914. године (закони, расписи), наставне планове и програме, извештаје о раду школа, уџбенике педагошке групе предмета, прилоге објављиване у различитим серијским публикацијама од 1863. до 1914. године, стручним педагошким часописима, стручне монографије и другу релевантну литературу. Ослонићемо се на бројне законе којима је регулисан рад школа у којима су се образовале забавиље, учитељи и учитељице, а којима то није био примарни задатак - *Више женске школе (Закон устројства више женске школе од 17. јуна 1863. године* и *Богословије - Закон о устројству богословије од 27. септембра 1863.* Након тога, анализираћемо законе *Учитељских школа - Закон о уређењу учитељске школе од 5. октобра 1870. године* и бројне измене и допуне овог закона - *Измене закона о изменама и допунама од 24-ог Јула 1877-ме године у закону о уређењу учитељске школе од 5-ог Октобра 1870-те године и закона о установљењу учитељске школе у Нишу од 31-ог марта 1881-ве год.* од 1. октобра 1886. године, *Закон о изменама и допунама закона о уређењу учитељске школе 5. октобра 1870. год.* од 7. фебруара 1896, *Закон о изменама и допунама у Закону о уређењу учитељских школа од 05. октобра 1870. год. и 7. фебруара 1896. год.* од 10. маја 1902. године, као и *Закон о изменама и допунама у закону о средњим школама од 23. јуна 1912.* јер је појединим члановима регулисано и образовање учитеља. Закони су доношени и приликом отварања нових учитељских школа, те је након 1870. године било још закона о установљењу школа – *Закон о установљењу учитељске школе у Нишу од 31. марта 1881. године*, *Закон о установљењу Мушке учитељске школе у Јагодини од 26. јула 1898. године*, *Закон о установљењу Мушке учитељске школе у Неготину од 5. фебруара 1910.*

Пажњу смо посветити и бројним законима Велике школе (*Закон о устројству Велике Школе од 24. септембра 1863. године*, *Закон о изменама чланова 28, 31 и 39 II и III одељка Закона о устројству Велике школе од 24. септембра 1963. године*, од 29. септембра 1971. године, *Закон о изменама и допунама у Закону о устројству Велике школе од 24. септембра 1863. године*, од 22. октобра 1896. године) и Универзитета, који се односе на Филозофски факултет од 1905. до 1914. године (*Закон о Универзитету, од 27. фебруара 1905. године*), као и уредбама Филозофског факултета.

Поред наведених закона, анализирали смо и већи број школских закона, као и расписа Министарства просвете и црквених дела.

За сагледавање промена у наставним плановима и програмима користили смо податке из прописаних наставних планова и закона, а који се односе на рад Више женске школе (*Закон устројства више женске школе од 17. јуна 1863, Наставни план за вишу женску школу из 1873. године*) Богословије (*Закон о устројству богословије од 27. септембра 1863. године, Распоред предмета на разреде и часове за богословију из 1875. године*), мушких и женских учитељских школа (*Наставни план Учитељске школе и Крагујевцу из 1870. године, Наставни план Учитељске школе и Крагујевцу из 1872. године, Наставни план Учитељске школе и Крагујевцу из 1873. године, Наставни план Учитељске школе из 1881. године, Наставни план Учитељске школе из 1887. године, Наставни план из 1896. године, Наставни план Мушке учитељске школе јагодинске из 1898. године*), женских учитељских школа (*Наставни план Женске учитељске школе у Београду из 1901. године, Наставни план за српске учитељска школе (мушке и женске), Наставни план из 1905. године*) и Велике школе и Универзитета (*Закон о устројству Велике Школе од 24. септембра 1863. године, Закон о изменама и допунама у Закону о устројству Велике школе од 24. септембра 1863. године – о наукама које се у Великој школи предају по факултетима и о систему наставе, од 20. децембра 1873. године; Закон о изменама и допунама у Закону о устројству Велике школе од 24. септембра 1863. године – о наукама које се у Великој школи предају по факултетима и отсецима, од 25. јануара 1880. године, Закон о изменама и допунама у Закону о устројству Велике школе од 24. септембра 1863. године, од 22. октобра 1896. године; Уредба Филозофског факултета, од 21. децембра 1896. године; Уредба Филозофског факултета, од 30. септембра 1900. године; Закон о Униветзитету, од 27. фебруара 1905. године*)

Анализом су обухваћени следећи уџбеници који су се користили у Богословији, вишим женским школама, учитељским школама и на Филозофском факултету: *Педагогика* (1866) и *Методика* (1866) Катарине Миловук, *Историја педагогије* (1871) Милана Ђ. Милићевића *Теорија педагогије* Дитеса (превод М. Шапчанина из 1872), *Рад у школи по Карлу Керу* (превод С. Д. Поповића из 1872), *Наука о васпитању* (1878) Војислава Бакића, *Увод у науку о васпитању* (1892) Сретена Аџића, *Општа педагогика* (1897) и *Посебна педагогика* (1901) Војислава Бакића), *Основи педагогије* Вилхема Рајна (у преводу Владимира Стојановића и Александра Марића), *Историјска педагогика* (1902) Петра Деспотовића, *Педагогика* (1899 и 1911) Љубомира Протића, *Посебна дидактика* Д. Рајичића (1906)), као и књиге *Преглед историје васпитања* (1866), *Васпитање мале деце* (1867), *Васпитање одрасле деце и омладине* (1868) Димитрија Матића.

До података о организацији и раду, стручним испитима и наставницима виших женских школа, Богословије, појединачних учитељских школа, поред већ поменутих закона, правилника и планова, државних шематизама, долазили смо и анализом извештаја о њиховом раду. Користили смо извештаје о раду Више женске школе у Београду, Више женске школе у Крагујевцу, Женске учитељске школе у Београду, Женске учитељске школе у Крагујевцу, Мушке учитељске школе у Крагујевцу, Мушке учитељске школе у Београду, Мушке учитељске школе у Алексинцу, Мушке учитељске школе у Јагодини и Мушке учитељске школе у Неготину. За стручне испите, поред наведене литературе користили смо архивску грађу и податке објављене у Статистичким белешкама и Просветним гласницима.

Ослонили смо се и на споменице и годишњаке школа и студије о развоју институционалног образовања забавиља и учитеља у Србији (Љ. Станков, *Катарина Миловук (1844-1913) и женски покрет у Србији*, К. Цветковић, (прир.) *Виша женска школа у Београду : педесетогодишњица 1863-1913*, Р. Јововић, Р. и М. Милутиновић (ур.),

Споменица: век учитељска школе у Крагујевцу (1871-1971), Ј. Миодраговић, Учитељска школа у Београду за првих двадесет пет година својега живота, Р. Ракић, Век Учитељске школе и деценија Педагошке академије у Београду, В. Ј. Стојановић, Двадесетпетогодишњица Мушке учитељске школе Јагодинске, Ј. Ђорђевић, Ж. Лазаревић, и М. Недељковић, Век образовања учитеља у Јагодини, Б. Петровић, Седам деценија учитељске школе у Светозареву, Д. Крстић, Шездесет година неготинске учитељске школе 1910-1970. Проучавајући студије о развоју високог образовања и развој академског образовања педагога у Србији добили смо потпунију слику о педагошком образовању професора гимназија и педагога у проучаваном периоду. Поред извештаја о раду Филозофског факултета консултовали смо и монографије *Војислав Бакић и развој педагошке науке у Србији*, Наташе Вујисић Живковић, *Век и по Велике школе у Београду (1863-2013)* коју су уредили З. С. Мирковић и М. Миленковић, *Седамдесетпет година Катедре за педагогију, Сто година Катедре за педагогију 1892-1992*, чији су уредници Ј. Ђорђевић и Н. Трнавац.

ПРВИ ДЕО

ПОЛИТИЧКЕ, ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКЕ И ПРОСВЕТНЕ ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ
У ПЕРИОДУ 1863–1914. ГОДИНЕ

1. ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ У ПЕРИОДУ 1863–1914. ГОДИНЕ

Током XIX и XX века институционално образовање је имало важну улогу у ширењу знања и повећању стопе писмености становништа, утицало је на културни и политички развој и омогућавало смањивање постојећих неједнакости у друшву. Међутим, промене у образовању не можемо да посматрамо, а да не узмемо у обзир државу као важан чинилац развоја школства. Образовање је зависило од друштвено-политичких прилика - устројства државе, ставова и идеја носиоца власти, посебно владара, односа политичких снага, идеологија које су преовладале и смењивале се, али и од економског и привредног потенцијала.¹

Политичку сцену у Србији у проучаваном периоду обележиле су борбе за превласт, уставне кризе, страначки сукоби, атентати, бројне смене монарха, али и династија, те и значајне промене како у смеру унутрашње, тако и спољне политике. У овом поглављу представићемо политичке прилике у Србији од 1863. до 1914. године.

Монархија је имала важну улогу у политичком животу Србије, па је утицала и на развој политичких странака. Владари су спречавали политичке странке колико је то било у њиховој моћи, а када то није било могуће, покушавали су да им одреде правац. Са друге стране, почеци свих странака у Србији XIX века везани су за напредна и демократска начела, да би свака од њих у једном тренутку постала блиска монархији и носиоцима власти и представник њене политике.²

Иако су праве политичке странке у Србији образоване тек осамдесетих година XIX века, струје и покрети које су се јављале пре тог периода биле су јасно издиференциране и чиниле су њихову основу. Године 1875. Никола Пашић говорио је о три политичке струје – либералној, радикалној и конзервативној.³ Оно што се свакако истиче у овом периоду је борба за превласт две веће идеологије, либералне и радикалне. Омладина која се школовала на западу, на универзитетима у Берлину и Паризу, између тридесетих и педесетих година XIX века, донела је прве либералне идеје у Србију. Формиране под утицајем Запада, оне су се развијале у кругу владајуће интелектуалне елите. На њиховим темељима настала је либерална, а затим и напредна странка.⁴ Социјалну структуру либералне странке чинили су већим делом богати трговци и сељаци, а поред њих и високи државни чиновници и више свештенство. Међу првацима странке налазили су се Јован Ристић, Владимир Јовановић, Јован Авакумовић, Алимпије Васиљевић и митрополит Михаило.⁵

Припадници следеће, млађе генерације, који су се школовали у Русији или Швајцарској

¹ Трговчевић, Љ. (1994). *Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку* у Перовић, Л. (уред.), *Србија у модернизацијским процесима 20. века*. (217-232). Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 218, 220.

² Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 216; 273.

³ Крестић, В. и Љушић, Р. (1990). *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*. Београд: Књижевне новине, стр. 85; Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр. 65.

⁴ Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр. 10, 65; Крестић, В. и Љушић, Р. (1990). *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*. Београд: Књижевне новине, стр. 85, Перовић, Л. (1994). *Политичка елита и модернизација у првој деценији независности српске државе (235-245)*. у Перовић и др. (уред.). *Србија у модернизацијским процесима 20. века*. (235-245). Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 236.

⁵ Батаковић, Д. и др. (2002). *Нова историја српског народа*. Београд: Наш дом, стр. 180; Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 195; 197-198.

донели су у Србију социјалистичке и радикалне идеје. Међу њима су се поред поборника идеје социјализма у Србији, Светозара Марковића, налазили и многи утицајни људи из света политике који су организовали тада највећу политичку странку у Србији, народну радикалну странку. Из редова првака народне радикалне странке, посебно се издваја Никола Пашић, који је 45 година био на челу странке, и 25 пута председник владе Краљевине Србије и Краљевине Југославије.⁶ Управо је највећи ударац либералима као политичкој странци, донело јачање радикалне странке након 1880. године и прихватање ове идеологије од све већег броја становништва.⁷ Када је реч о социјалној структури радикалне странке, у првим годинама постојања, већину чланова чинили су сиромашни сељаци. Прваци радикалне странке били су из редова свештених лица, учитеља и професора гимназија. Временом, посебно након Тимочке буне, како се радикална странка приближавала власти, мењала се и социјална структура њених присталица. Чланови странке, када је реч о становницима села, све више постају богати сељаци и сеоске газде, а у градовима уместо сиромашних занатлија приклањају јој се богатије занатлије и трговци. Доласком радикалне странке на власт, у њеним редовима нашли су се и трговци, извозници, банкарни, индустријалци, уместо нижих свештених лица, виши црквени званичници, а уместо учитеља и професора, високи државни чиновници.⁸ Оно што је издвајало радикалну странку од осталих је чињеница да је осамдесетих година XIX века њене припаднике чинила велика већина сеоског становништва. Радикална странка је прва увидела политички потенцијал који се налазио у политички пасивном становништву, те су у редове неке странке, по први пут ушле оне категорије становништва које су до тада биле изузете из политичког живота.⁹

Народна радикална странка била је прва права политичка странка, а убрзо су настале напредна и либерална странка. Напредњаци су своју странку дефинисали као „странку малобројне либерално-грађанске интелектуалне елите, са елементима конзервативног политичког става“¹⁰, као настављачи конзервативне групе. Када је реч о социјалној структури њених присталица, у највећој мери су то били трговци, сеоски домаћини, банкарни, индустријалци, односно била је слична либералној.¹¹ Међу припадницима налазили су се Стојан Новаковић, Милан Пироћанац, Милан Кујунџић, Милан Ђ. Милићевић, Чедомиљ Мијатовић, док је на челу странке био Илија Гарашанин. Они су били ослоњени на државну управу, а пут ка напретку државе видели су у ограниченом бирачком праву, формирању одговорне владе и владару као значајном фактору стабилности. Пут за који се определила напредна странка и програм који је био привлачан грађанству које је било малобројно, не стављајући акценат на ширење страначке структуре и могућности учешћа ширих слојева народа у политици, у тренутку када се народу који су махом чинили сељаци и земљорадници, нудила и друга опција у виду радикалне странке, довео је до малог броја присталица ове идеологије.¹²

⁶ Крестић, В. и Љушић, Р. (1990). *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*. Београд: Књижевне новине, стр. 85, Перовић, Л. (1994). Политичка елита и модернизација у првој деценији независности српске државе у Перовић, Л. (уред), *Србија у модернизацијским процесима 20. века*. (235-245). Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 236; Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр. 10, 65.

⁷ Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 201.

⁸ Исто, стр. 262-264.

⁹ Батаковић, Д. и др. (2002). *Нова историја српског народа*. Београд: Наш дом, стр. 178; Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 268-269.

¹⁰ Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр. 70.

¹¹ Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 202, 214-215.

¹² Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр. 70; Батаковић, Д. и др. (2002). *Нова историја српског народа*. Београд: Наш дом, стр. 179.

Шездесете године XIX века доносе ширење идеја о националној слободи, независној, српској земљи, ослобођеној од подређеног положаја, о националном јединству српског народа, идеја које се развијају међу српском омладином. Значајни млади тога времена били су окупљени око уједињене омладине српске, посебно из редова либерала, попут Владимира Јовановића, Јеврема Грујића, Светозара Милетића,¹³ док је Светозар Марковић припадао „левом крилу“ уједињене омладине.¹⁴ Српски либерали тежили су да преузете либералне идеје о народном суверенитету, уставности и парламентаризму, грађанским правима и слободама споје са српском историјом и условима у земљи, у чему су видели ресурсе за борбу против неограничене власти владара, а за личне и грађанске слободе, за ослобођење и уједињење српског народа.¹⁵ Српска либерална интелигенција припремила је услове за систематски рад на образовању и васпитању жена, с обзиром да је један од битних циљева уједињене омладине било и ослобађање жена и њихово оспособљавање да се и саме боре за своју слободу.¹⁶

Србија је 1863. годину дочекала са кнезом Михаилом Обреновићем на челу државе, с обзиром на то да је његова друга владавина започела 1860. године. У складу са прокламацијом након ступања на престо, закон је требало „да постане највиша воља Србије“, те је на самом почетку донео бројне законе, о народној скупштини, штампи, државној управи, општинама. Међутим, с обзиром да сматрао да све промене и одлуке важне за народ и државу морају да крену управо од владара, односно да власт треба да буде у његовим рукама, унутрашња политика била је апсолутистичка.¹⁷ Након Светоандрејске скупштине, на којој је успостављена династија Обреновић, кнез Михаило није могао да размишља у правцу укидања скупштине, јер му је она користила и као противтежа Савету,¹⁸ али је овим институцијама посебним законима одузео моћ. *Законом о народној скупштини*, уместо законодавни, она је била само саветодавни орган, чланове скупштине постављао је кнез, раду скупштине су присуствовали министри, а посланици су могли да буду кажњени приликом излагања у скупштини. Скупштина је углавном одобравала све предлоге владе и кнеза.¹⁹ Кнез и министри били су ти који су одлучивали, што је у великој мери умањило њен политички значај, јер су и министри слушали кнеза који „није трпео да се нико, ни у најближем облику и најуглађенијем тону, успротиви ма којој и ма каквој његовој жељи“²⁰ Скупштински избори спровођени су под утицајем полиције која је истицала своје кандидате, а како су углед и моћ државних органа били велики, полиција је могла да утиче на изборе и са тако формираним скупштинама власт није имала проблема.²¹ Такође, *Законом о савету* и овом телу је умањена функција, и одузета му могућност да води самосталну политику, с обзиром да је кнез могао да мења његове чланове.²² Године 1862. донет је *Закон о устројству*

¹³ Мартиновић, Н. С. (1954). Валтазар Богишић и уједињена омладина српска. *Зборник матице српске*, бр. 9, стр. 26; Петровић, Н. (1968). Историјско место, улога и значај уједињене омладине српске у Бајић, Ђ. и др. (уред.) *Уједињена омладина српска*, Нови сад: Матица Српска, Београд: Историјски институт, стр. 15.

¹⁴ Батаковић, Д. и др. (2002). *Нова историја српског народа*. Београд: Наш дом, стр. 173.

¹⁵ Стојанчевић, В. и др. (1981). *Историја српског народа*, 5/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 312.

¹⁶ Вулетић, В. (1998). Уједињена омладина српска и друштвени положај жена, у Перовић, Л. и др. (уред.), *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2. Положај жене као мерило модернизације : научни скуп* (163-200). Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 164.

¹⁷ Батаковић, Д. и др. (2002). *Нова историја српског народа*. Београд: Наш дом, стр.162-163.

¹⁸ Јовановић, С. (1923). *Друга влада Милоша и Михаила (1858-1868)*. Београд: Издавачка књижара Геце Кона, стр. 126.

¹⁹ Стојанчевић, В. и др. (1981). *Историја српског народа*, 5/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 291.

²⁰ Продановић, Ј. (1947). *Историја политичких странака и струја у Србији*. Београд: Просвета, стр. 285.

²¹ Јовановић, С. (1923). *Друга влада Милоша и Михаила (1858-1868)*. Београд: Издавачка књижара Геце Кона, стр. 130-131.

²² Стојанчевић, В. и др. (1981). *Историја српског народа*, 5/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 291.

централне државне управе, и у складу са новим одредбама, министри су одвојени од Савета и стављени под непосредну надлежност кнеза. Он је имао потпуну слободу приликом избора министра, који нису морали бити из редова Савета. Установљен је и Министарски савет, а сваки министар је имао велику власт у свом министарству. Поред дотадашња четири министарства – иностраних дела, унутрашњих дела, правде и финансија, формирана су још три нова – просвете, грађевине и војске. Све наведене установе биле су у циљу успостављања личног апсолутистичког режима. Иако је владар био ограничен Саветом у законодавству и био у обавези да саслуша народну скупштину једном у три године, претходно наведено указује да је Савет био састављен од његових чиновника, а скупштина није имала законодавну власт, па је власт је била у рукама кнеза. Администрација која је створена за време уставобранитеља, под Михаилом је постала средство за одржање његове моћи. За време уставобранитеља кнез је делио врховну управу са Саветом, а чиновништво је било независно од њега. Михаило је одржавао своју надмоћ преко централизоване управе и дисциплинованих чиновника, који су били у зависном положају у односу на управу.²³

Ово време обележио је недостатак слободе штампе, која је била цензурисана, јер „штампа је била добра ствар, ако је упућивала јавно мњење у духу владине политике; она је била рђава ствар, ако га је побуњивала противу владине политике“²⁴. Када је реч о војној политици, *Законом о народној војсци* Михаило је поред стајаће војске, увео и народну војску, сматрајући да тежиште треба да буде управо на њој. Иако није био војник, једна од значајних идеја његовог режима била је установљење опште војне обавезе, али тим пословима није могао да руководи сам. Године 1865. за министра војске поставио је пуковника Миливоја Петровића Блазнавца.²⁵

За време владавине кнеза Михаила на власти су били конзервативци, са Илијом Гарашанином, председником Владе и Јованом Мариновићем, председником Савета. На тај начин су либерали који су помогли поновном доласку на престо династије Обреновић искључени из власти и постали део опозиције.²⁶ Година 1864. донела је догађаје који ће још више заоштрити њихове односе. Тада је дошло до тзв. Мајсторовићеве завере, а за учешће у њој су оптужени и поједини либерали, у циљу повратка на власт династије Карађорђевић. Након донете ослобађајуће пресуде од стране Врховног суда за све оптужене, према основу да „не постоји дело увреде кнеза, а ни предузећа лишења престола, него само покушај тог предузећа, а тај покушај није кажњив“²⁷, поведен је поступак против судија (од којих су тројица били министри правде – Филиповић, Грујић и Радовановић) од стране владе, те су они кажњени. Судије су добиле три године затвора и изгубиле грађанско право на десет година. Осуда Великог суда била је велики ударац за правни систем у Србији, што је био врхунац аутократског режима кнеза Михаила и потврдило да је владар изнад државе, народа, али и закона.²⁸

---

²³Јовановић, С. (1923). *Друга влада Милоша и Михаила (1858-1868)*. Београд: Издавачка књижара Геце Кона, стр. 109-111, 145, 282.

²⁴*Исто*, стр. 133.

²⁵Јовановић, С. (1923). *Друга влада Милоша и Михаила (1858-1868)*. Београд: Издавачка књижара Геце Кона, стр. 175; Стојанчевић В. и др. (1981). *Историја српског народа 5/1*. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 291.

²⁶ Стојанчевић В. и др. (1981). *Историја српског народа 5/1*. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 291-292. Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 202.

²⁷ Продановић, Ј. (1947). *Историја политичких странака и струја у Србији*. Београд: Просвета, стр. 275-276.

²⁸ Стојанчевић, В. и др. (1981). *Историја српског народа, 5/1*. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 292; Продановић, Ј. (1947). *Историја политичких странака и струја у Србији*. Београд: Просвета, стр. 277.

Наиме, овакав правац унутрашње политике био је делом условљен програмом спољне политике. На том пољу, циљ је био стварање јужнословенске државе са Србијом на челу који је кнез Михаило покушавао да оствари кроз савезе са балканским државама и окупљање становништва суседних земаља које је још увек било под влашћу Османлија.²⁹ Иако се на пољу унутрашње политике ослањао на конзервативне елементе, у спољној политици је прихватио идеје омладинског покрета и његове тежње за уједињењем српства и кретао се ка томе да их примени у пракси.³⁰ Уједињена омладина Српска је подржавала националну политику кнеза, у спољној политици имали су исти циљ, али су заступали различите методе и темпо у реализацији – омладина је сматрала да темпо треба да буде бржи, те да постоји оклевање од стране власти у погледу националног ослобођења и сукоба са Турском. Наведено, као и „отворени деспотизам“ у унутрашњем уређењу, неусаглашеност унутрашње и спољне политике, довео је удаљавања омладине и владара, с обзиром да је омладина била против гушења било каквог облика слободе.³¹ Србија је од 1866. године успостављала пријатељске контакте са Црном Гором, Мађарском, Хрватском, Бугарском. Иако савези који су склопљени нису довели до конкретних резултата, период Михаилове владавине карактерише исељење турског становништва и добијање градова у Србији (Београд, Шабац, Соко, Ужице, Смедерево и Кладово), које је турска војска напустила 1867. године. Михаило се за време своје владавине ослањао на Русију, али је пред крај своје владавине променио правац спољне политике и приклонио се политици мађарске владе (1867).³²

Како су године пролазиле, Михаилов „крути полицијски режим“ постајао је све мање одржив. Оправдање за спровођење личног режима он је налазио у томе што „наш народ није ни довољно просвећен ни довољно имућан да би му се могле дати политичке слободе“³³. Његова политика оштро је критикована од стране опозиције, из редова либерала. Година 1867. донела је промене у влади, када је смењен њен председник Гарашанин. Доласком Јована Ристића на то место, покушало се да политика крене у правцу умереног либерализма, па је предлагао кнезу нову владу са Стевчом Михаиловићем на челу, али кнез Михаило није био спреман за такве промене, те је дошло до смене министра. Ристић је био спона између либерала и власти, а након ових дешавања се још више преближио либералима.³⁴ Председник Владе постао је Никола Христић, а остали министри су задржани.³⁵

Након убиства кнеза Михаила Обреновића, 1868. године, на министарској седници престо је проглашен упражњеним, а до новог избора привремено намесништво је требало да преузме власт (председник Државног савета Јован Мариновић, министар правде Рајко Лејшанин и председник Касационог суда Ђорђе Петровић)³⁶. Међутим, Блазнавац је имао другачију идеју и као министар војске одлучио је да законске форме остави по страни и питање престола реши помоћу војске и да на њега доведе Милана

---

²⁹ Стојанчевић, В. и др. (1981). *Историја српског народа*, 5/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 294-295.

³⁰ Станојевић, С. (1926). *Историја српског народа*. Београд: Издавачка књижевна задруга, стр. 368.

³¹ Батаковић, Д. и др. (2002). *Нова историја српског народа*. Београд: Наш дом, стр. 170, Ђоровић, В. (1997). *Историја српског народа III*. Бања Лука: Глас српски – Београд: Арс Либри, стр. 213.

³² Станојевић, С. (1926). *Историја српског народа*. Београд: Издавачка књижевна задруга, стр. 367; Стојанчевић, В. и др. (1981). *Историја српског народа*, 5/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 295-300.

³³ Јовановић, С. (1923). *Друга влада Милоша и Михаила (1858-1868)*. Београд: Издавачка књижевна задруга, стр. 167.

³⁴ Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 180-182.

³⁵ Стојанчевић, В. и др. (1981). *Историја српског народа*, 5/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 301.

³⁶ Исто, стр. 334.

Обреновића.³⁷ Велика народна скупштина је након тога једногласно донела одлуку да је Милан Обреновић, унук Јеврема Обреновића, једини законити наследник српског престола, и за намеснике изабрала Миливоја Петровића Блазнавца, Јована Ристића и Јована Гавриловића. Након своје наредбе војсци, Блазнавац је био незаобилазни кандидат за намесника.³⁸ Михаилов дотадашњи начин владавине је угушио иницијативу политичких странака и спремност на промену, а ојачао војску, тако да Блазнавац уз њихову помоћ није наишао на отпор. Војска је тиме извојевала победу не само над онима који су покушали државни удар, већ и над легалним представницима власти који су прогласили престо упражњеним.³⁹ Након избора намесника, смењена је дотадашња влада, а силаском са власти, конзервативна група постаје неактивна. Да би дошли до власти Блазнавац и Ристић, који нису припадали ниједној странци, морали су да пронађу политичку основу за своју управу. Како су у то време активни били конзервативци и либерали, а конзервативну струју нису видели као сарадника, већ непријатеља, окренули су се либералима, који су били у опозицији према Михаиловом режиму.⁴⁰ Захваљујући свом положају и незадовољству народа дотадашњим конзервативним правцем, Ристићу се приклонио један део либералне странке који су били привржени династији и либералних интелектуалаца и он је основао либералну странку.⁴¹

Намесништво је полазило од идеје да у Србији треба да постоји умерен и ограничен либерализам, односно да народна скупштина треба да има већа права, уз поделу власти са монархом, али да се сачува централистичка држава и јака извршна власт.⁴² Поред проширења скупштинске власти, залагали су се и за министарску одговорност и слободу штампе. Под намесничким режимом, донет је први национални устав (1869) који је настао у споразуму либерала и намесништва, којим је усвојен представнички систем и принцип поделе власти. Међутим, њиме нису створене „правне претпоставке парламентарне владе“, већ“ идеја о одговорности за повреду устава и закона министара пред скупштином“, а не само пред кнезом, што је представљало пут ка дуализму извршне власти (иако је њихова одговорност била само за повреду закона). Удео кнеза у законодавној и буџетској власти био већи него удео скупштине, што је указивало на то да је и поред позитивног искорак у овом уставу, кнез и даље био најзначајнији фактор. Такође, кнез је имао могућност да поставља део посланика, па је на тај начин утицао и на састав скупштине.⁴³ Уставом је пружена могућност да одређени број посланика који су били у опозицији према влади уђе у скупштину.⁴⁴ Њиме је први пут у историји ограничена моћ владара, јер је она подељена између њега и народног представништва, а његов значај огледа се и у томе што је њиме укинут турски устав и уплив турске власти у унутрашње послове Србије. Овај устав постао је мета оспоравања одмах након ступања на снагу, и од стране конзервативаца због претераног либерализма и угрожавања

---

³⁷ Јовановић, С. (1923). *Друга влада Милоша и Михаила (1858-1868)*. Београд: Издавачка књижара Геце Кона, стр. 263-265, Ћоровић, В. (1997). *Историја српског народа III*. Бања Лука: Глас српски – Београд: Арс Либри, стр. 213.

³⁸ Продановић, Ј. (1947). *Историја политичких странака и струја у Србији*. Београд: Просвета, стр. 305; Јовановић, С. (1923). *Друга влада Милоша и Михаила (1858-1868)*. Београд: Издавачка књижара Геце Кона, стр. 270.

³⁹ Јовановић, С. (1923). *Друга влада Милоша и Михаила (1858-1868)*. Београд: Издавачка књижара Геце Кона, стр. 277.

⁴⁰ Стојанчевић, В. и др. (1981). *Историја српског народа*, 5/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 335.

⁴¹ Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 182.

⁴² Стојанчевић, В. и др. (1981). *Историја српског народа*, 5/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 335-336.

⁴³ Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр. 67-68.

⁴⁴ Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 188.

овлашћења које је имао владар, али и од стране либерала и социјалиста због недовољног либерализма.⁴⁵

Намеснички режим трајао је четири године, од 1868. до 1872. године, а либерална странка је и након тога, у прекидима била на власти – од 12. јуна 1868. до 22. октобра 1873, од 19. августа 1875. до 19. октобра 1880. и од 9. августа до 1. априла 1893. године, а на челу странке био је Јован Ристић. У својој спољној политици либерали су се ослањали на Русију.⁴⁶ Када је реч о унутрашњој политици, либерали су се борили за ограничен парламентаризам, јаку извршну власт и полицију.⁴⁷ Од 1868. до 1880. године Ристић је скоро у континуитету био на челу власти у Србији, што је био један од разлога због чега у ових дванаест година није било могуће да се либерна странка организује као права политичка странка. Значајна помоћ либералима била је народна скупштина. Већи део Ристићевих присталица у то време били су део државне управе (чиновници, начелници, писари, полиција) и припадници свештенства са митрополитом Михаилом на челу. Посланици су бирани по наредби власти, што је био пут неометаног спровођења политичких идеја тадашње владе.⁴⁸ У овом периоду ангажовање опозиција је праћено и допуштано јој је онолико колико је намесништво сматрало дозвољеним.⁴⁹ И поред тога што је намесништво успело да изгради стабилну унутрашњу политику, политички притисци и ограничења полако су довели до тога, да након силаска са власти, либерална странка није могла поново да достигне првобитне резултате.⁵⁰

Након што је постао пунолетан, 1872. године кнез Милан Обреновић је дошао на власт. Незадовољан радом намесништва и уставом од 1869. године, након смрти председника Владе Блазнавца, кнез је отворио питање нове владе. Њему је била потребна влада која ће да подржи његову аустрофилску политику. Године 1873. либерали су пали са власти, те је уз подршку кнеза основана нова напредњачка влада са Јованом Мариновићем на челу.⁵¹ Ова влада, која је за разлику од претходне, била у складу са жељама кнеза Милана, морала је да уложи велики труд да слаборности свог тадашњег политичког положаја ојача спровођењем нових мера. Иако су и једни и други били повезани са монархијом, напредњаци су више зависили од тадашње династије, и владара Милана и Александра Обреновића.⁵²

За време Мариновићевог мандата започела је реформа политичког система. Поред тога, допринос његове владе огледао се и у покушајима привредне и друштвене модернизације, кроз помоћ у развоју индустрије, увођење метарског система, сребрне монете, либерализације штампе и увећање личних права грађана. Били су окренути ка западу и циљ им је био да Србија као модерна држава буде део Европе, стога су први корак видели у унутрашњој модернизацији земље, што је подразумевало поштовање закона, личне и политичке слободе и одговорну владу. Тежили су да принцип политичке одговорности министара постане део уставне праксе.⁵³ Међутим, све уведене мере нису

⁴⁵ Стојанчевић, В. и др. (1981). *Историја српског народа*, 5/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 337.

⁴⁶ Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 186.

⁴⁷ Попов, Ч. И др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 33.

⁴⁸ Јанковић, Д. (1997). *Рађање парламентарне демократије*. Београд: Правни факултет, стр. 209-210;

Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 194.

⁴⁹ Стојанчевић, В. и др. (1981). *Историја српског народа*, 5/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 338.

⁵⁰ Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 189; Стојанчевић, В. и др. (1981). *Историја српског народа*, 5/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 338.

⁵¹ Продановић, Ј. (1947). *Историја политичких странака и струја у Србији*. Београд: Просвета, стр. 349.

⁵² Попов, Ч. И др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 37.

⁵³ Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд:

постигле жељене резултате, јер уместо нових присталица и популарности, оне су довеле до контраефекта и нових сукоба и борбе за превласт између напредњака и либерала. Иако су напредњаци имали подршку кнеза Милана, либерали су имали подршку народне скупштине.⁵⁴

Након двогодишњег боравка на власти, 19. августа 1875. године напредњаке смењују либерали. Кнез Милан се нашао пред тешком одлуком, јер није желео либералну владу, али је на крају морао да склопи договор са њима. Председник Владе постао је Стевча Михаиловић, а заступник председника и министар спољних послова Јован Ристић. Министар просвете у овој влади био је Алимпије Васиљевић.⁵⁵ Само два месеца касније, подношењем оставке Ристића, састављена је нова влада (26. септембра 1875), са Љубомиром Каљевићем на челу, који је добио и министарство спољних послова, а просвету Стојан Бошковић.⁵⁶ Међутим, због тешких прилика у земљи која је била на корак од оружаног сукоба са Турском, Каљевић је изашао из владе, остављајући могућност да на тај положај дође неко са више искуства. Предлагао је да у нову владу уђу Михаиловић и Ристић или Пироћанац и Гарашанин. Нерадо, кнез Милан се сложио да се врате функционери пређашње владе (24. априла 1876. године).⁵⁷ Рат у коме је српска војска поражена, трајао је до 20. октобра 1876. године. Припреме за други рат са Турском почеле су средином 1877. године, са којом је Русија била у сукобу од априла. Овај рат завршен је победом Србије и Русије 1878. године када је и потписано примирје.⁵⁸ Рат са Турском није донео остварење главних циљева – уједињење са Босном, Херцеговином и Старом Србијом и њихово ослобођење.⁵⁹

Берлински конгрес донео је независност, територијално проширење Србије на још четири округа – пиротски, врањски, нишки и топлички,⁶⁰ али и нова идеолошка разилажења, јер су након 1878. године представници либералне и радикалне оријентације истицали два различита правца којима држава треба да крене.⁶¹ Јачање дела становништва који је подржавао радикале, што је власт видела као потенцијалну опасност, и истовремено губљење поверења у либерале од стране народа, довели су до тога да монархија и владајуће структуре сарађују са опозицијом и подрже напредну странку.⁶² Њихов главни адут било је то што су се њихове идеје поистоветиле са онима које је имао кнез Милан Обреновић, тако да је он истичући задатке нове владе, како на унутрашњем, тако и на спољно-политичком плану подржао програм те странке. На овај начин, иако нису имали симапатије народа, напредњаци су поново дошли на власт.⁶³ Политичка ситуација у Србији се тиме променила, кнез Милан је отпустио либералну владу због питања закључења уговора о трговини са Аустроугарском, а одласком са власти Јована Ристића 1880. године основана је нова напредњачка влада на челу са Миланом Пироћанцем.⁶⁴ Сви владари били су повезани са страним дворовима, који су им

Лигистика, стр. 68-69.

⁵⁴ Стојанчевић, В. и др. (1981). *Историја српског народа*, 5/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 342.

⁵⁵ Продановић, Ј. (1947). *Историја политичких странака и струја у Србији*. Београд: Просвета, стр. 371.

⁵⁶ *Исто*, стр. 378.

⁵⁷ *Исто*, стр. 404.

⁵⁸ *Исто*, стр. 405, 414-416.

⁵⁹ Батаковић, Д. и др. (2002). *Нова историја српског народа*. Београд: Наш дом, стр. 177.

⁶⁰ *Исто*.

⁶¹ Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр. 10.

⁶² Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 206-207.

⁶³ Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр. 70-71.

⁶⁴ Станојевић, С. (1926). *Историја српског народа*. Београд: Издавачка књижарница Напредак, стр. 378.

давали подршку и били гаранција за престо. За време владавине краља Милана Обреновића и напредњачке владе, Србија се ослањала на Аустроугарску, што је била последица и спољашње, а и унутрашње политике. Након источне кризе и помоћи коју је Русија пружила Бугарској, на штету Србије, кнез Милан се окренуо Аустроугарској. Са друге стране, страначка питања у земљи и све веће пробијање радикала на политичкој сцени, само су учврстиле његову одлуку, јер је Русију видео као подршку радикалима и династији Карађорђевић, што је представљало претњу не само њему, него и опстанку династије Обреновић.⁶⁵

Под окриљем нове владе донети су нови закони који су обезбедили слободу штампе, збора и удруживања, судску независност, општу обавезу основног школовања и укидање народне војске.⁶⁶ Наведене измене допринеле су образовању политичких странака у Србији, тако да је статут напредне странке одобрен 18. септембра 1881. године, а радикалне странке 15. новембра исте године. Либерална странка формално је основана 1882. године.⁶⁷ Године 1883. напредна странка је предложила нацрт устава који је садржао сва начела парламентарног система власти, међу којима се истиче право народног представништва да самостално прописује пословник и сазивање народног представништва без учешћа краља. Учешћем напредњака у власти затворен је први круг либералних реформи у Србији, који се односио на подизање либералне идеологије на ниво званичне државне политике.⁶⁸

Напредњаци су били на власти од октобра 1880. године до јуна 1887. године, са прекидом између септембра 1883. и фебруара 1884. године. Подржана од стране власти и ојачана чиновницима, полицијом, судовима и војском, напредњачка влада је била у „отвореној борби“ са тадашњим радикалским представницима⁶⁹, а у раду скупштине стварао се све већи сукоб. У овом периоду, у циљу учвршћивања свог положаја, Милан је прогласио Србију за краљевину (22. фебруара 1882. године).⁷⁰ Све веће заоштравање односа између радикалне опозиције и напредњачке владе и краља, резултирало је Тимочком буном, у јесен 1883. године. Непосредни повод устанку била је одлука владе да се одузме оружје од обвезника народне војске. Иако је устанак започео у Бољевцу, брзо се проширио на многа места у источној Србији. У страху од ширења буне на западни и јужни део земље, краљ Милан је на устанике послао оружану војску, која га је за кратко време угушила.⁷¹ Овим чином, круна је још једном показала своју снагу.

Након Тимочке буне, с обзиром да су страначке вође, укључујући и Николу Пашића, биле у емиграцији, увиђајући да је споразум са власти неопходан, поједини радикали који су се налазили у затвору покушавали су да се приближе краљу и да му докажу своју верност, док су они који су остали на слободи водили само „теоретску“ борбу оснивајући часопис „Одјек“ 1884. године.⁷² У објављеним текстовима тражили су ревизију Намесничког устава, а међу ауторима налазили су се Стојан Протић, Јован Ђаја, Андра Николић и

⁶⁵ Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 60.

⁶⁶ Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр. 71.

⁶⁷ Јанковић, Д. (1997). *Рађање парламентарне демократије*. Београд: Правни факултет, стр. 210.

⁶⁸ Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр. 71.

⁶⁹ Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 210.

⁷⁰ Станојевић, С. (1926). *Историја српског народа*. Београд: Издавачка књижарница Напредак, стр. 378; Батаковић, Д. и др. (2002). *Нова историја српског народа*. Београд: Наш дом, стр. 180.

⁷¹ Станојевић, С. (1926). *Историја српског народа*. Београд: Издавачка књижарница Напредак, стр. 380.

⁷² Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 255.

други. По питању уставности, правац који је након Тимочке буне имала радикална странка, био је сличан концептима које су у својим програмима имали либерали и напредњаци.⁷³ У наредним годинама, и поред постојања устава и парламента, краљ Милан је уз подршку војске и полиције, завео апсолутистички режим. У таквој атмосфери формирана је нова влада, са Милутином Гарашанином на челу.⁷⁴

До приближавања краља Милана радикалима довео је неуспех Србије у рату против Бугарске 1885. године. Након помиловања радикала и спремности да прихвати споразум по питању устава, краљ је тражио од радикала партнерство са напредњацима, које су они одбацили и приближили се либералима. Радикали су тако постигли свој циљ – дошли су на власт 1. јуна 1887. године.⁷⁵ У јулу месецу, Ристић је саставио заједно са радикалима савезну владу, и на скупштинским изборима септембра 1887, користећи власт, добили су готово изједначен број мандата са радикалима. Међутим, овај резултат је био само привидан повратак либерала на политичку сцену, јер су на изборима 1888. године које је спровела радикална влада сви посланички мандати припали радикалима.⁷⁶ Још једна од значајних промена у унутрашњој политици јесте и промена устава. Приликом одлучивања на овај корак, краљ Милан је тежио да он представља компромис између власти и народа, али и свих странака, с обзиром да је устав требало да буде резултат споразумног рада представника свих странака, на челу са краљем, који би прихватила народна скупштина.⁷⁷

Прихватањем оквира уставне монархије и формулисањем новог програма, карактер радикалне странке након доласка на власт 1888. године огледа се и у карактеру устава од 1888. године, усвојеног од стране народне скупштине која се састојала из редова радикала. Поред тога што се у великој мери нормативно следио либерални уставни образац, разликовао се од програма радикалне странке из 1881. године и нацртом устава из 1883. године.⁷⁸ У односу на раније уставе, њиме је увећана власт народне скупштине која је добила законодавну иницијативу и власт над буџетом коју није имала до тада, право амандмана и право оптужбе министара, а влада је била одговорна скупштини и краљу. Уставом су гарантоване слободе и права грађана као што су слобода збора и удруживања, слобода штампе, непосредни и тајни избори, укидање смртне казне за политичке кривце.⁷⁹ Иако се то није налазило у програму странке, радикали су, као и либерали ослонац тражили у Русији, у циљу што успешније одбране од Аустроугарске.⁸⁰ Једна од идеја водиља Николе Пашића била је и одвојити Србију од запада, Аустрије и Немачке, и преусмерити је на исток, ка Русији. С обзиром да је политика Милана Обреновића била супротна наведеном, Пашић је дуго пут побуне видео као прави, али након промена које су се издешавале за време његовог изгнанства, и прилике да свој циљ оствари на други начин, он се одлучио за нову стратегију – потиснути остале странке и добити власт.⁸¹

⁷³ Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр. 81-82.

⁷⁴ Попов, Ч. И др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 75-76.

⁷⁵ Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 256-257; Батаковић, Д. и др. (2002). *Нова историја српског народа*. Београд: Наш дом, стр. 181-182.

⁷⁶ Јанковић, Д. (1997). *Рађање парламентарне демократије*. Београд: Правни факултет, стр. 214-215.

⁷⁷ Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр. 84.

⁷⁸ Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр. 71, 84.

⁷⁹ Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 257.

⁸⁰ Попов, Ч. И др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 42.

⁸¹ Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд:

Недуго након доношења устава, краљ Милан је абдицирао и престо препустио малолетном сину Александру, што је отворило врата увођењу парламентарног система. За намеснике су изабрани Јован Ристић, Јован Белимарковић и Коста Протић. Либерализација политичког режима створила је простор за слободно деловање и оним политичким странкама чија се идеологија није уклапала у програм и ставове владајуће политичке елите, као што је била народна радикална странка.⁸²

На изборима за ванредну скупштину од 1889. године од 117 мандата, народна радикална странка освојила је 102, а Никола Пашић изабран је за председника скупштине. На тај начин, од прогоњене, опозиционе странке, постала је владајућа странка. Држава је постала партијска, а устав из 1888. године имао је само формални карактер, јер са више од 80% гласова нису имали опозицију, а ни отпор приликом спровођења програма и у унутрашњој и спољашњој политици. Народна радикална странка је себе видела као једину која заступа интерес народа као целине, а очување те целине путем партијске државе претпостављало је њену дуговечну власт. Иако су попут својих претходника довели своје људе у управу и тиме задржали централизацију система, увођењем локалних самоуправа (општинских, среских и окружних самоуправа) приближили су државу селу, што је била једна од водећих идеја странке. У спољној политици, Србија се поново окреће Русији, што је довело до заоштравања односа са Аустроугарском.⁸³

Међутим, иако је изгледало да се политичка ситуација у земљи смирила, страначки сукоби су и даље трајали, а крај XIX века донео је бројне нове кризе у држави. До погоршања ситуације дошло је након смрти једног од намесника, генерала Косте Протића, 1892. године. С обзиром да је намесништво било састављено из редова либерала, радикали су видели прилику да један од њих, Никола Пашић, дође на ту позицију. Не обазирјујући се на противљење Јована Ристића, позивајући се на устав, Пашић је на ванредној скупштини за избор намесника запретио оставком владе уколико се изабере други намесник. Ристић је прихватио оставку владе која је имала већину у скупштини, и мандат поверио мањинским либералима што је у великој мери утицало и на рад радикалне странке. Нова влада је била приморана да распусти скупштину и да распише нове изборе. Криза која је настала у земљи довела је до државног удара 1893. године и уз помоћ војске и свог оца Милана, краљ Александар Обреновић се прогласио пунолетним и отпустио и намеснике и владу. Удар је прошао без већих противљења, с обзиром да је мандат за нови састав владе поверен Лазару Докићу, из редова „умерених“ радикала, тако да су представници ове партије видели прилику за поновни долазак на власт. Међутим, утицајем краља Милана на краља Александра, долази до промена и на плану унутрашње и спољне политике, удаљавањем монарха и радикала и приближавање Аустроугарској. Овај период карактерише и велика нестабилност и криза уставности, с обзиром да је указом од 9. маја 1894. године укинут устав из 1888. године и враћен на снагу намеснички устав из 1869. године. Овакав чин представљао је нови државни удар, који је као и предходни био подржан од стране војске и незадовољне конзервативне стране. Конзервативци који нису имали подршку у народу, добили су је на двору, у војсци, полицији и државној управи. Након државног удара, циљ је био управљање државном управом што је изискивало да се у њеним редовима не налазе радикали.

Лигистика, стр. 83-84.

⁸² Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр. 12, 89; Батаковић, Д. и др. (2002)

. *Нова историја српског народа*. Београд: Наш дом, стр. 183.

⁸³ Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 106-107; Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр. 13-14.

Укидање устава у највећој мери утицало је на радикалну странку и на њену делатност, знатно је ослабивши. Додатне проблеме у унутрашњој политици стварало је и неслагање краља Милана који је био наклоњен либералима и краља Александра који је био окренут конзервативцима.⁸⁴ У покушају да се ситуација стабилизује, формирана је „чиновничка влада“, на челу са Николом Христићем. Исте године (1895), Христићеву владу сменила је влада Стојана Новаковића, једног од вођа напредне странке. Значај његове владе је другачија спољна политика од дотадашње конзервативно-напредњачке, јер није био окренут Аустроугарској. Међутим, ни ова влада није била дугог века, и крајем 1896. године формирана је нова влада Ђорђа Симића састављена од „умерених“ радикала и појединаца који нису били страначки оријентисани.⁸⁵ Након одласка са власти Стојана Новаковића, долази до распада напредне странке, која није могла да опстане без подршке монархије.⁸⁶

Крајем 1897. године оборена је влада и поново је заведен лични режим монархије. Србија се све до 1900. године суочавала са „монархијском диктатуром“, с обзиром да је са једне стране краљ Александар преко нове владе и њеног председника др Владана Ђорђевића контролисао државну управу, а са друге краљ Милан војску. У наведеном трогодишњем периоду на пољу унутрашње политике акценат је био на сламању парламентаризма и увођењу реформи у области привреде, војске, саобраћаја и просвете. Страначки живот у том периоду је готово угашен, а слобода штампе озбиљно угрожена кроз сталне контроле и цензурисања. Смењени су чиновници и унете су измене на пољу војске и просвете. У спољашњој политици направљени су покушаји ка побољшању односа са Русијом, али како то није уродило плодом, већ напротив, погоршало ситуацију, и руски посланик повучен из Београда, Србија се још више везала за Аустроугарску, што је повољно утицало на привредни саобраћај.⁸⁷ Нови ударац политичке странке примиле су 1899. године, када су након неуспелог атентата на краља Милана вође радикала одредбом преког суда осуђене на вишегодишњи затвор. Годину дана касније, женидба краља Александра дворском дамом краљице Наталије, Драгом Машин довела је до нових политичких узбуркавања. Влада Владана Ђорђевића је поднела оставку, краљу Милану који се противио женидби забрањен је улазак у земљу, што је довело до пада дотадашњег режима, и поново отворило врата радикалима за улазак на политичку сцену.⁸⁸

Године 1901. изненадном смрћу краља Милана, на власти је био последњи Обреновић, краљ Александар. У циљу да се ситуација стабилизује, у фокусу се поново нашла стабилизација уставне реформе. Под притиском Русије да се постигне компромис, споразум радикала са напредњацима донео је нову владу, са радикалским мандатаром Михаилом Вујовићем и члановима који су припадали обема странкама, као и октроисани устав од 1901. године.⁸⁹ Нови устав налазио се на пола пута између устава из 1869. и устава из 1888. године. С обзиром да су очекивали да имају већину у скупштини, а на тај начин и владу, радикали су се борили за њен што већи утицај, док су напредњаци прилику видели у сенату. Да би спречио мењање устава у корист радикала, краљ је одлучио да устав октроише. На крају, октроисани устав је предвиђао дводомни систем – сенат и народну скупштину. Скупштина је била изборна по угледу на устав из 1888. године, једна трећина сенатора бирана је изборима, док је остале две трећине именовано

⁸⁴ Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 109-110.

⁸⁵ Исто, стр. 112-113.

⁸⁶ Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр.96.

⁸⁷ Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 113-114.

⁸⁸ Исто, стр. 130.

⁸⁹ Исто, стр. 131.

краљ, а они су на тој функцији могли да буду доживотно. У законодавном смислу, сенат је био изједначен са скупштином. На тај начин су у власти учествовали и монарх, преко сената и радикална странка, преко својих посланика у скупштини.⁹⁰ На изборима 1901. године, као што је и било очекивано, радикали су добили већину и у народној скупштини, али и у изабраном делу сената. С обзиром на ситуацију у земљи, и све већу нарастајућу моћ радикала, краљ је опет прекинуо сарадњу са радикалима. Формирана је нова влада, на челу са генералом Димитријем Цинцар-Марковићем, која је распустила скупштину. Новонастала ситуација довела је до демонстрација радника и ученика и побуна. Краљ Александар је 25. марта извршио нови државни удар којим је укинута устав из 1901. године, распуштена је сенат и народна скупштина и поништена сва дотадашња постављења државних саветника. Краљ је затим на те функције поставио своје људе и новим државним ударом поново успоставио устав из 1901. године. Без опозиције, нова влада је реализовала изборе 18. маја у своју корист. Наведени догађаји били су увертира за оно што је уследило – завера официра, на челу са капетаном Драгутином Димитријевићем Аписом, која је кулминирала крајем маја месеца. Завереници су подршку имали у војсци, али и код појединих напредњака и либерала, док се радикали, иако су за њу знали, нису укључили.⁹¹

У мајском преврату, 29. маја 1903. године убијен је последњи владар из династије Обреновић, краљ Александар Обреновић, краљица Драга Машин, као и председник Владе и министар војске, генерали Димитрије Цинцар-Марковић и Милован Павловић. Овим догађајем завршена је владавина Обреновића, као заступника западне оријентације. Династичким превратом завршено је једно раздобље које је карактерисала јака политичка власт, ослоњена на двор и војску, промене и државни удари, а започело је ново, које је било у складу са интересима ширих слојева народа, а биће запамћено по владавини радикалне странке.⁹²

Мајским превратом војска је дубље ушла у политику. Први који је са успехом употребио војску у те сврхе био је Блазнавац, након убиства кнеза Михаила, чиме је најављен улазак војске у унутрашњу политику. Михаило је своју владавину ослањао више на полицију, а Милан на војску. Атентат у Топчидеру показао је да се уз помоћ полиције може добити већина на изборима, контролисати штампа, али да је недовољна када је реч о заверама и атентатима, и да је у таквим околностима ослањање на војску кључно. Владавину Александра Обреновића обележиле су две завере, једна која га је довела на власт, обарањем Ристићевог намесништва и друга које га је са ње свргнула.⁹³ Државни удари за време владавине краља Александра су такође говорили о преласку тежишта монархијског централизма са бирократије на војску. У ранијим периодима војска је та која је односила превагу у борби између грађанске и војне власти. Разлог наведеном можемо да нађемо и у томе што је у Србији преовладало сељачко становништво, где грађанска класа није још увек била јака, тако да је војска захваљујући брзим и одлучним акцијама у кризним ситуацијама имала улогу кључног чиниоца у политичким превирањима.⁹⁴ Развојем парламентаризма након 1903. године војска је полако губила улогу „непосредног заштитника“ краља и монархије, али је задржала улогу у спољној

---

⁹⁰ Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 131-133; Батаковић, Д. и др. (2002). *Нова историја српског народа*. Београд: Наш дом, стр. 184.

⁹¹ Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 131-133.

⁹² Исто, стр. 133-135.

⁹³ Јовановић, С. (1923). *Друга влада Милоша и Михаила (1858-1868)*. Београд: Издавачка књижара Геце Кона, стр. 276-277.

⁹⁴ Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 135-

политици, као вид гаранције за државну независност.⁹⁵

У нашој историографији, период од 1903. до 1914. године карактерише доба парламентарне демократије, када се политички живот одвијао на темљима једног од најлибералнијих устава. Поменути устав, који је настао на основама оног из 1888. године, ступио је на снагу у првим данима јуна 1903. године одлуком народног представништва, а након тога је за новог краља изабран Петар I Карађорђевић.⁹⁶ Овакав редослед указивао је на прелазак на један другачији систем, где је тежиште политике пренето са двора на скупштину. Међутим, положај монарха у парламентарној демократији није био занимарљив, с обзиром да су у складу са уставом, када је реч о законодавној иницијативи, и краљ и скупштина били равноправни. Такође, краљ је имао право да распусти парламент, односно да прихвати или одбије оставку владе.⁹⁷ Како је за сваку промену потребно време, период од 1903. до 1906. године обележило је деловање три фактора на развој парламентаризма у Србији – политичке странке, војска и двор, с обзиром да ниједни нису хтели лако да се одрекну утицаја који су имали.⁹⁸ С обзиром на већ поменути улогу војске у политичком животу у претходном периоду, једна група завереника заузела је важне положаје у војсци и усмерила се на промену њеног састава, а како је у њој био незнатни број присталица династије Обреновић, покушала је да изврши утицај на краља. Убрзо је и међу њеним редовима дошло до поделе на присталице завереника и противнике завере, што је условило побуне и завере у војсци.⁹⁹

У спољној политици, промена династије и догађаји који су претходили поделили су српско друштво и у великој мери ослабили међународни положај земље, Енглеска је прекинула дипломатске односе са Србијом, а ослабили су и контакти са многим европским дворовима.¹⁰⁰ Захлађени односи са Енглеском утицали су на правац којим се Србија кретала у спољној политици. У периоду у коме су државе биле подељене на блокове, балканске земље морале су да одлуче којим путем ће да крену. Србија се нашла пред великом дилемом, с обзиром на немачке тенденције ка истоку и немогућност стварне подршке од стране Русије која је решавала питања у Азији. У таквој ситуацији, Србија је морала да потражи помоћ од западноевропских земаља које су биле противнице Немачке и да се придружи силама Антанте. Након повезивања са Француском и Италијом, Србија је морала да регулише и односе са Енглеском. Краљ Петар, који је у првим годинама давао пуну подршку учесницима мајског преврата, попустио је под притиском Енглеске и на савет политичких странака пензионисао учеснике у завери 1903. године. Наиме, с обзиром на услове под којима је дошао на власт, изабран вољом скупштине, краљ се на почетку владавине ослањао на оне који су га довели на престо, али како је такав избор водио ка сукобу са скупштином и политичким странкама, на унутрашњем плану, као и бројне проблеме на спољашњем, он се определио за парламентарна решења.¹⁰¹

Почетак XX века донео је и превирања не само у Србији већ и на читавом балканском подручју. Са једне стране, долазило је до заоштравања односа између великих сила чији

---

⁹⁵ Исто, стр. 141.

⁹⁶ Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр. 17-18.

⁹⁷ Батаковић, Д. и др. (2002). *Нова историја српског народа*. Београд: Наш дом, стр. 188.

⁹⁸ Попов, Ч. И др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 138.

⁹⁹ Исто, стр. 139-140.

¹⁰⁰ Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр. 14-15.

¹⁰¹ Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 140-143.

су се интереси укрштали преко Балкана, а са друге стране постојала је криза у неослобођеним деловима балканских земаља који су тежили националном ослобођењу и рушењу турских стега. Земље са великим капиталом су водиле борбу за освајање балканског тржишта, док су балканске државе, пратећи сопствени развој почеле процес индустријализације која је наметнула потребу економског ослобођења од великих сила и правац привредног национализма.¹⁰² Све ово полако је водило јачању југословенске идеје и покрета, која се родила крајем XIX века у Хрватској, у оквиру југословенске омладине, која је одговоре и решења националног питања тражила у оквирима националистичких сукоба, а временом је покрет добио и политички организован облик. Почетком наредног века, идеје су наишле на одобравање и у Србији. Од 1904. до 1906. године спољна политика је добила национални карактер, организована су удружења која су заступала идеју братства и народне заједнице свих Јужних Словена, одржавани састанци, конгреси и међусобне посете, а крунисању краља Петра присуствовали су заступници свих југословенских покрајина. Југословенском покрету допринело је и отварање Београдског универзитета 1905. године, с обзиром да су га подржале југословенске покрајине, и на њему је студирао велики број ученика из Хрватске и Бугарске. Поред јавне подршке југословенској идеји, успостављене су и бројне политичке везе и савези.¹⁰³

Постојеће политичке странке су у 1903. годину ушле знатно слабије него што су биле у претходном периоду. Напредна странка је формално престала да постоји 1897. године, иако су њени чланови и даље били политички активни (поново је основана 1906. године), либерална је све више слабила, а припадници радикалне странке су се поделили на старорадикале и самосталну радикалну странку (која је 1905. године добила свој програм и статут). На челу самосталаца био је Љубомир Живковић, коме су пришли и Љубомир Стојановић, Љубомир Давидовић, Јаша Продановић, Јован Жујовић. Основане су и нове странке, српска социјалдемократска странка и српска народна сељачка слога.¹⁰⁴ Прву владу након мајског преврата, „револуционарну владу“ чинили су у највећем броју припадници либералне странке, који су били противници дотадашњег режима и били су повезани са мајским превратом, из чијих редова је био и председник Владе Авакумовић, самосталских либерала и старих радикала, док су напредњаци били изостављени приликом њеног формирања. Овакав састав владе био је последица већ поменутог политичког живота у Србији и велике улоге војске у њему, јер приликом формирања владе кључну улогу није имао страначки састав народне скупштине, већ лични став према завери.¹⁰⁵

Убрзо, на иницијативу краља Петра (2.8.1903. године) извршене су промене у влади, на место министра правде и министра просвете дошли су старорадикали Михаило Јовановић и Добросав Ружић, уместо Љубомира Живковића и Љубомира Стојановића.¹⁰⁶ Нова влада формирана је исте године, након расписаних избора који су показали да радикална странка и даље има велику популарност међу бирачима, тако да су радикали саставили владу која је имала скоро апсолутну већину, без опозиције, са Савом Грујићем на њеном челу. Ова влада је реконструисана у јануару наредне године, када су у њу ушли

---

¹⁰² Исто, стр. 144.

¹⁰³ Исто, стр. 145-146.

¹⁰⁴ Батаковић, Д. и др. (2002). *Нова историја српског народа*. Београд: Наш дом, стр. 185; Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр. 172-174.

¹⁰⁵ Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр. 105, 120.

¹⁰⁶ Исто, стр. 176.

Никола Пашић, Лазар Пачу, старорадикали и Љубомир Давидовић, самосталац, као министар просвете уместо Љубомира Стојановића.¹⁰⁷ Један од првих задатака српске политике након 1903. године, с обзиром на ситуацију у региону, опасност од рата и заоштравања односа са Турском, један од првих задатака српске политике након 1903. године било је обезбеђивање наоружања и изградња железнице. Наведене набавке изискивале су улазак у зајмове, што је довело до нових политичких и страначких сукоба, с обзиром да су се мишљења старорадикалне и самосталне странке на ову тему разилазила.¹⁰⁸ Наиме, радикали су сматрали да зајам треба да се закључи са Француском, због потенцијалног сукоба са Аустроугарском, али и чињенице да су Бугари као потенцијални савезници у рату са Турском набавили наоружање, док су самосталци више пажње поклањали условима под којима би зајам био закључен.¹⁰⁹ Размимоилажења између две струје у радикалној странци су се повећавала, све ово довело је до оставке радикалско-самосталске владе у децембру 1904. године, након чега је изабрана друга, радикалска, тако да је кабинет Саве Грујића, заменио нови, Николе Пашића. Нова влада је узела зајам од Француске по веома неповољним условима. Ова влада представљала је компромис, с обзиром да су самосталци тежили да се не распушта скупштина, а старорадикали да осноју хомогену владу. Међутим, овако формирана влада није имала већину, тако да је била знатно ослабљена у доносу на претходну.¹¹⁰

На следећим изборима, маја 1905. године, радикали су као и на претходним имали већину, али су овог пута самосталци, имали више гласова од старорадикала, тако да је мандат за нову владу припао самосталцима, коју су формирали са Љубомиром Стојановићем на челу. Иако је влада била хомогена, с обзиром да су на овим изборима добили већину са гласом разлике, била је још слабија од претходне и у сталној кризи и страху, те је 1906. године поднела оставку.¹¹¹ Нова влада склопила је нови зајам, под повољнијим условима у Бечу, да би га почетком 1906. године отказала.¹¹² Изборима одржаним те године, предност старорадикалне странке у односу на самосталце је удвостручена, а односи међу њима су погоршани и заоштрени. Превласт старорадикалне странке на изборима указала је на однос снага између два крила, издвајајући старорадикалну као јачу и већинску странку. Радикалска влада Николе Пашића је поново заменила самосталску, која се повукла са власти.¹¹³

Оно што је карактерисало наредни период биле су владе које су имале већину у скупштини и чији опстанак на власти није зависио од односа који су имали са круном. Уследиле су реконструкције владе и промене министара, али је на њеном челу до јула 1908. године био Пашић. Сарадња владе и скупштине је све више довођена у питање и била знатно отежана, а опозиција је тежила да се удружи у циљу смењивања радикала са власти. Поред тога, самосталци су се све више удаљавали од радикала и полако, спорим корацима, приближавали либералима. На изборима у мају 1908. године, опозиција се удружила, те су напредњаци и либерали постали колациони партнери и поред великих

---

¹⁰⁷ Исто, стр. 178.

¹⁰⁸ Исто, стр. 184.

¹⁰⁹ Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 152-155.

¹¹⁰ Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр. 186-189; Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 154.

¹¹¹ Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр. 195-198.

¹¹² Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 152-155.

¹¹³ Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр. 209-212.

разлика. Иако нису добили већину, колација им је донела већи број мандата. У циљу решавања буџета и питања са Аустроугарском, самосталци су склопили споразум са старорадикалима, тако да је формирана коалициона влада, под председништвом Пере Велимировића.¹¹⁴ Изгласани војни кредити, страх од рата и финансијске блокаде од стране Аустроугарске, која је одбила да потврди трговачки уговор закључен 1908. године, забране трговачких кредита и немогућност транспорта војног материјала за Србију преко Солуна и Турске изазвале су финансијску кризу у Србији, јер су и залихе новца биле исцрпљене, допуњавање фондова било је немогуће јер је земља остала без кредита, а трговачке фирме су одлазиле у стечај. У јануару 1909. године криза са Аустроугарском је још више заоштрена одбијањем владе да призна анексију Босне и Херцеговине. Тадашња влада је из једне западала у нову кризу, тако да је дошло до нових преговора у циљу стварања јаке коалиционе владе, које су биле одлика наредног периода, до 1911. године. Следећа је формирана 1909. године, чији председник је био Стојан Новаковић, у њој су учествовале све странке (радикали, самосталци, напредњаци и либерали), осим социјалиста. Ова влада је била приморана да у марту исте године прихвати и призна анексију Босне и Херцеговине, без протеста и уз промену политике према Аустроугарској. Влада је тиме извела земљу из кризе, али су нови проблеми настали у самој влади, тако да је због политичких неслагања између коалиционих партнера дошло до њеног распада у октобру месецу.¹¹⁵ Ову владу заменила је влада која је такође била коалиционог карактера, радикалско-самосталска, на челу са Николом Пашићем. Година 1911. донела је раздвајање не само ове владе већ и две стране радикалне странке, што је означило крај коалиционих влада и превласт радикалне странке на политичкој сцени.¹¹⁶ На следећим изборима 1912. године које су радикали добили, формирана је влада на челу са Милованом Миловановићем, али са минималном скупштинском већином од једног гласа разлике. Након изненадне смрти председника владе, 1912. године на његову позицију дошао је Марко Трифковић, да би након два месеца уступио место кабинету Николе Пашића. Поред представништва, Пашић је преузео и Министарство иностраних послова. Овај период обележили су Балкански ратови, тако да је до јесени 1913. политички живот у Србији био окренут ка споља.¹¹⁷

У периоду нестабилних спољних прилика, честе промене владе и унутрашњи сукобе између странака водили су земљу у напету ситуацију, која је утицала и на спољну политику, што је стварало незадовољство у војним круговима. Већ поменуто пензионисање официра због учешћа у завери 1903. године, оставило је трага, тако да се међу појединим официрима јавило негативно расположење према новој династији, за коју су сматрали да је под утицајем радикала. Ова подвојеност међу официрима довела је до стварања две групе – „Беле руке“ која је била блиска двору и влади, и „Црне руке“ којој су припадали незадовољни официри. Они су 1911. године основали организацију „Уједињење или смрт“ чији је зачетник био мајор Драгутин Димитријевић Апис.¹¹⁸

Поред страначких сукоба и превирања у војсци, Србија се суочавала и са династичким превирањима, с обзиром да је престолонаследник Ђорђе Карађорђевић дао оставку у корист свог млађег брата Александра. Незадовољни официри су сматрали да ће им

---

¹¹⁴ Исто, стр. 224-230.

¹¹⁵ Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 171-173.

¹¹⁶ Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр. 231-232.

¹¹⁷ Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 198; Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр. 248-249.

¹¹⁸ Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 199.

престолонаследник Александар бити ближи и да ће их подржати, што је у прво време и чинио, и сам незадовољан јаким положајем Николе Пашића у политици. Наиме, на политичкој сцени, у борби за превласт се поред владајуће династије, односно престолонаследника Александра, јављају Пашић и Апис са својим присталицама. Официри су сарађивали са владом од 1911. до 1912. године, у време преговора о споразуму са Бугарском, али је убрзо дошло до размимолилажења у мишљењу. Ратови са Турском и Бугарском су одложили распламсавање сукоба.¹¹⁹ Након завршетка Балканских ратова, страначки сукоби су поново постали актуелни, да би почетком маја 1914. године самосталци и напредњаци одлучили да не учествују у раду скупштине, након чега је Пашићева влада дала оставку. Међутим, у мају месецу мандат им је ипак обновљен.¹²⁰ И поред тога, влада је ипак престала са радом, скупштина је распуштена, а поред већ нестабилних прилика и краљ Петар је пренео вршење владарских дужности на престолонаследника Александра. Даље сукобе, али и нове изборе и нови сазив скупштине спречио је почетак Првог светског рата.¹²¹

2. ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКЕ ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ У ПЕРИОДУ 1863–1914. ГОДИНЕ

Привредни и економски развој Србије текао је веома споро, што је свакако била последица неповољних услова у којима је народ живео под окупацијом, а што је оставило трага и након ослобођења, „ослобођена Србија добила је једно врло тешко наслеђе у привредном погледу од кога је у свом ... развоју у XIX веку морала поћи“¹²².

Доласком уставобранитеља на власт, донете су реформе које су довеле до развоја трговине, а за време њихове владавине укупан извоз из Србије се удвостручио. У том периоду, због проглашења слободе трговине, број оних који су се њоме бавили се увећавао – то нису били само трговци, већ и сељаци, занатлије, чиновници, учитељи и свештеници.¹²³ Овај период обележило је и стварање великих земљишних поседа, откупљивањем турских имања, а на овим великим поседима, сељаци су постајали надничари или слуге. Положај сељака се погоршавао и због дељења породичних задруга, које је подржавала уставобранитељска влада.¹²⁴

Србија је и у другој половини XIX века била привредно неразвијена, аграрна земља, са недовољно развијеном пољопривредом, занатством и индустријом те је заостајала за другим, западним земљама тог времена. Она је имала распрострањену пољопривреду, јер се пољопривредом бавило 90% становништва (према попису становништва из 1890. године 84,11% становника се бавило земљорадњом) али је преовладавао ситан сељачки посед, без савремене технологије и механизације, са слабом производњом. Када је реч о пољопривреди, с једне стране, бележен је напредак у ратарству, гајио се кукуруз, пшеница, јечам, раж, овас, хељда, просо и купник, а опадање у сточарству. До смањивања броја стоке довело је крчење шума, преоравање ливада и све већи број пољопривредника који су због слабијег извоза стоке прелазили на производњу житарица. Повећање ратарске, а смањивање сточарске производње у последњим деценијама XIX века

¹¹⁹ Исто, стр. 199-200.

¹²⁰ Попов, Ч. И др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 198; Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика, стр. 250-254.

¹²¹ Попов, Ч. И др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 199-200.

¹²² Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 60.

¹²³ Исто, стр. 90.

¹²⁴ Исто, стр. 94-95.

изменило је и састав пољопривредних површина, тако да се увећавао проценат ораница, а смањивао шума и пашњака. Овај период су карактерисале бројне нелогичности у развоју многих привредних грана, док су једне напредовале, друге су стагнирале или назадовале.¹²⁵

Иако је по привредном значају било на другом месту, одмах после пољопривреде, занатство као привредна грана је опадало. Њиме се бавило око 5% становништва (1890. године у занатству и индустрији било је 6,54% запослених). На први поглед, како се број и врста заната повећавао, производња је била у порасту (од 1866. до 1900. године њихов број заната је удвостручен). Тенденција раста њиховог броја повезује се са повећањем броја становништва, које је удвостручено, али и са увођењем нових производних грана, уместо старих турских заната који нестају и повећањем потреба становништва. Већина занатлија била је организована у еснафе, којим су били обухваћени и стари и нови занати. Међутим, и поред наведеног, због отежаних услова привређивања, све веће конкуренције трговаца који продају индустријске производе и страних занатлија, они који су се бавили тиме у Србији су полако пропадали и налазили се у све лошијем материјалном и друштвеном положају.¹²⁶

За разлику од занатства које је слабило, трговина је напредовала, како унутрашња тако и спољашња. Трговином се бавило мање од 5% становништва (1890. године 4,60%, 1900. године 2,2%). Након 1870. године долази до експанзије робно-новчане привреде и на селима у Србији, до повећања броја панђура и отварања дућана скоро у свим селима. Према статистичким подацима, до краја XIX века број панђура и њихов промет био је у порасту (од 1870. до 1875. године број панђура је порастао са 60 на 80 годишње), да би већ почетком наредног века дућани и друге радње преузели примат у трговини.¹²⁷ Развој привреде приметан је и у варошима, где је напредовала спољна трговина (вредност извезене робе у периоду од 1870. до 1900. године је удвостручена), чему је у великој мери допринела изградња железнице, али и чињеница да су након стицања независности 1878. године закључени бројни трговачки уговори и погодбе који су донели царинске олакшице¹²⁸ (од 1878. до 1888. године Србија се склопила 11 уговора у области трговине, 7 конзуларних конвенција, 2 конвенције о железници и 2 конвенције о пловидби)¹²⁹.

Индустрија је у Србији почела касно да се развија и споро је напредовала, те је све до XIX века остала неразвијена. Разлози се огледају у недостатку капитала, slabим саобраћајним везама, недовољној стручној радној снази, недовољној механизацији, као и у неповољном спољно-трговинском положају земље.¹³⁰ Године 1881. постојала је само једна метална војна фабрика – Војно-технички завод у Крагујевцу, две пиваре (од којих је једна била Вајфертова у Београду), две стругаре, једна барутана у Страгарима, једна циглана, једна фабрика бомбона, четрнаест парних млинова и неколико радионица

¹²⁵ Стојанчевић, В. и др. (1981). *Историја српског народа*, 5/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 305-307; Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 9.

¹²⁶ Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 138; Стојанчевић, В. и др. (1981). *Историја српског народа*, 5/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 306.

¹²⁷ Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 129-130.

¹²⁸ У XIX веку положај Србије у спољној трговини био је неповољан. До Берлинског конгреса Србија као зависна држава, није имала право да закључује уговоре са другим државама, а након Берлинског конгреса иако је Србија призната независност, до промене услова у спољној трговини могло је да дође само уколико стране државе посебним уговорима на то пристану.

¹²⁹ Попов, Ч. И др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 15.

¹³⁰ Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 140.

сапуна, коже и текстила.¹³¹ Највеће индустријско предузеће у том периоду, фабрика Тополивница у Крагујевцу поред оружја је производила и друге металне предмете, а за потребе војске радила је и барутана. У наредном периоду, страним, али и домаћим капиталом основане су фабрика вунених тканина у Параћину (1882), фабрика кокса у Београду (1884), фабрика вунених гајтана (1886), фабрика шибица и фабрика металне робе и ливница (1887), фабрика стакла у Јагодини (1889), циглана „Баталака“ у Београду (1890). До 1896. године основано је још шест индустријских предузећа, захваљујући страном капиталу, углавном чешком и белгијском. До 1889. године оснивана су и мања индустријска предузећа као што су Парни млин (1883), Пивара Игњата Бајлонија и синова (1884), Фабрика коже Јована Барловца 1887), Парна столарија Павла Радосављевића (1889).¹³² Поред индустрије, у овом периоду почиње и развој рударства, радили су рудници бакра и гвожђа у Мајданпеку, рудници угља у Сењу, рудник цинка, сребра и злата у Кучајни.¹³³ Узлазна линија, и већи помак почиње првих двадест година XX века, након успеха у царинском рату са Аустроугарском, захваљујући напретку трговине.¹³⁴

Развој привредне делатности и пораст количине новца у промету утицали су позитивно на развој новчаног тржишта. Седамдесетих година долази и до отварања првих новчаних завода. Прва српска банка основана је 1869. године, Београдски кредитни завод 1870. године, а Смедеревска кредитна банка и Ваљевска штедионица 1871. Наведене установе карактерисао је мали капитал, тако да су зајмове давали занатлијама и трговцима, што је био параван за зеленаштво. Године 1873. пропала је Прва српска банка, делом због лошег пословања, а делом због светске економске кризе.¹³⁵ Поновно учестало отварање новчаних завода – банака, кредитних завода, задруга за штедњу и штедионица) уследило је након 1880. године, доласком напредњака на власт, чиме су највише помогли трговцима и индустријалцима (1880. Шабачка штедионица, 1883. Народна банка), да би до 1890. године било 43 новчана завода. Страни капитал почео је да долази у Србију кроз државне зајмове, који су закључени првенствено у Русији, а онда и у Аустрији, Француској и Немачкој. Већина зајмова закључивана је под неповољним условима. Поред зајмова, новчани приходи су долазили и из пореза и других дажбина.¹³⁶

До 1878. године Кнежевина Србија се простирала на 38.000 квадратних километара¹³⁷, да би након Берлинског конгреса и територијалним проширењем заузимала површину од приближно 54.000 квадратних километара.¹³⁸ Број становника је растао из године у годину – 1866. године на територији Србије живело је 1,200.000, 1874. године 1,350.000, 1878. године 1390.000¹³⁹, а 1884. године 1,901.736 становника¹⁴⁰. У варошима је 1866. године 10% више становника него раније, а 1878. године близу 13%, а 1900. године преко 14%. Београд је имао 27.605 становника 1874. године, док су остали имали три и више пута мање (Шабац 8.208, Пожаревац 7.829, Крагујевац 6.663, Смедерево 5.107).¹⁴¹

¹³¹ Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 141; Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 10.

¹³² Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 11.

¹³³ Стојанчевић, В. и др. (1981). *Историја српског народа*, 5/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 307.

¹³⁴ Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 143.

¹³⁵ Стојанчевић, В. и др. (1981). *Историја српског народа*, 5/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 307.

¹³⁶ Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 137; Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 17.

¹³⁷ Стојанчевић, В. и др. (1981). *Историја српског народа*, 5/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 305.

¹³⁸ Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 8.

¹³⁹ Стојанчевић, В. и др. (1981). *Историја српског народа*, 5/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 305.

¹⁴⁰ Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 8.

¹⁴¹ Стојанчевић, В. и др. (1981). *Историја српског народа*, 5/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 305.

Године 1884. Београд је имао 35.480 становника, 1890. 54.250, а 1900. године 69.780 становника. Поред Београда, више од 10.000 становника 1890. године имала су још четири града – Ниш, Крагујевац, Лесковац и Пожаревац, а осталих 13 између пет и десет хиљада.¹⁴² Већинско становништво до 1878. године били су Срби, 99%, а поред њих било је муслимана, Хрвата и других католика и Јевреја. Након Берлинског конгреса, у пограничним крајевима је остало албанског, турског и бугарског становништва, али је проценат несрпског становништва био мали и након проширирења територије.¹⁴³

Пораст броја становника, али и градова и градског становништва, продирање робно-новчаних односа, презадуживање сељака довео је до пропадања породичних задруга и занатства, уситњавања поседа, раслојавања сељака, повећања имовинских и класних разлика међу становништвом и супротности између села и града. Градско становништво се повећавало брже него сеоско, углавном досељавањем људи са села.¹⁴⁴ Наведено је условило притисак вишка сеоског становништва на градове, што је убрзало процес урбанизације, али је изазвало кризу због неразвијене индустрије да прихвати и обезбеди услове за живот тако великом броју земљорадничког становништва. Са растом броја градова и грађанства, расло је и богатство које се концентрисало у градовима, што је доводило до класног диференцирања. Статистички подаци из 1863. године говоре у прилог чињеници да су становници градова имали скоро три пута више имања него становници села.¹⁴⁵ Повећање имовинског стања градског становништва било је на штету сеоског становништва, јер су приходи потребни за плаћање јавних службеника, војске и полиције, у земљи са слабо развијеном индустријом и занатством, долазили са села. Село, у недостатку пољопривредних машина је сиромашило и привредно заостајало. Такође, долазило је и до убрзаног раслојавања на селу, јер се повећавао број крупних газдинстава. Сеоске газде најчешће путем зеленашења и трговине увећавале су свој посед, на рачун ситног сеоског поседа, те се повећавао број беземљаша и сеоске сиротиње. Крајем XIX века, више од 11% сеоског становништва није имало своју земљу, а неки ни своју кућу ни стоку. Због немаштине на селима, појављује се све више најамних нарадника, као и оних који су ишли да раде за наднице, углавном у Румунију и Бугарску. Подаци говоре о великој немаштини сеоског становништва, да 1880. године више од 16% народа гладује и да је продало своје алате за земљорадњу.¹⁴⁶ Међутим, процес раслојавања становништва није био карактеристичан само за српско село, већ и за градове, посебно међу трговцима и занатлијама. Број трговаца се, као што је већ поменуто, и у претходним годинама увећавао, највише је било ситних трговаца са скромним примањима, али је постојао и мањи број становништва које се до тада бавило трговином, али је прешло на уносније послове оснивајући банке, млинове и пиваре, или су се поред трговачког посла бавили и горе наведеним. Онима који су се бавили овим пословима, прилике су биле наклоњене. Крајем XIX века почео је да се издаваја виши слој из њихових редова захваљујући већем капиталу, па 1896. године међу београдским трговцима било је и неколико милионера. Када је реч о занатлијама, један мањи број је увећавао свој капитал, неки су прешли на индустријску производњу, док је онај највећи пропадао, тако да је долазило и до економског раслојавања и у њиховим редовима. У таквој атмосфери, у додносу на број мајстора, повећавао се број помоћника, калфа и шегрта, који су имали све више посла и радили у све тежим условима, због конкуренције

¹⁴² Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 8.

¹⁴³ Стојанчевић, В. и др. (1981). *Историја српског народа*, 5/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 305; Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 8-9.

¹⁴⁴ Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 143-146.

¹⁴⁵ Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 143-146; Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 98.

¹⁴⁶ Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 149-153.

која је долазила из иностранства. Тежак положај имали су и радници у индустрији, где је било и четрнаестчасовно радно време, без пауза и одмора. Није било ретко ни запошљавање жена и деце на тим пословима, јер су били јефтине радна снага. Поред материјалне оскудице због слабо плаћеног посла, радничка класа се суочавала и са проблемима јер није имала здравствено и пензионо осигурање. Овакав третман запослених подршку је имао и у непостојању фабричког законодавства који би штитио раднике. Закон о радњама донет је тек 1910. године и њиме је предвиђено десеточасовно радно време.¹⁴⁷ Најмањи проценат градског становништва, али друштвено и политички најутицајнијег, чинила је тзв. интелектуална елита, образовани људи од којих се највећи број налазио у државној служби (у управи, судству, војсци, просвети, привреди здравству, новинарству) или у „слободним професијама“ – адвокати, приватни лекари, инжињери, који су завршили школе и Универзитет у Србији или у некој другој земљи.¹⁴⁸ Главну снагу и највећу моћ имала је „бирокарска интелигенција“, припадници владе, војске и полиције, са јаким политичким утицајем, али и сеоско ниже свештенство и учитељи, сеоски домаћини са крупним поседима и трговци. Број оних који су се бавили интелектуалним занимањима био је мањи од 4.70% према попису из 1890. године, с обзиром да су припадали категорији „остала занимања“, али са развојем привреде и државних служби проценат је са годинама растао.¹⁴⁹

Главну снагу српског друштва чинили су чиновништво и интелигенција, трговци, сеоски домаћини са крупним поседима и јаким политичким утицајем и мањи број занатлија. Ступање на политичку сцену организованих странака ставило је чиновништво у незавидан положај, јер су чиновници постали оруђе политичке странке и од ње зависили. Честе промене влада, а самим тим и чиновничког апарата њихова функција је изгубила значај, јер су им политички сукоби угрозили могућност за сталну службу и довели до економске пропасти. Од повлашћеног слоја постали су оруђе режима, а примат у ослонцу монархији је преузела војска и полиција.¹⁵⁰ Поред издиференцираних слојева грађанске класе, постојале су и оне друштвене групе које по материјалном или социјално-политичком положају нису улазиле у састав грађанске класе, а које су биле у најамном радном односу – радници у индустрији и рударству, помоћници, слуге и шегрти, послужитељи у државној управи.¹⁵¹

Наведене друштвене прилике, с обзиром да се тежиште све више померало са села ка граду, довело је и до нових потреба за квалификованим кадровима у привреди, индустрији и јавним службама што је утицало и на развој образовања, на отварање нових школа, о чему ће више речи бити у наредним поглављима.

3. ПОЛИТИКА И ПРОСВЕТНА ПИТАЊА У СРБИЈИ У ПЕРИОДУ 1863-1914. ГОДИНЕ

Улога просветних власти у развоју институција за педагошко образовања

У Србији развој образовања није био равномеран, већ је зависио од промена власти и односа владајућих структура према њему.¹⁵² У проучаваном периоду, у складу са

¹⁴⁷ Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 153-157; Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 100.

¹⁴⁸ Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 158.

¹⁴⁹ Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 31.

¹⁵⁰ Исто, стр. 100, 111.

¹⁵¹ Стојанчевић, В. и др. (1981). *Историја српског народа*, 5/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 308.

¹⁵² Трговчевић, Љ. (1994). *Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку у Перовић, Л. (уред.),*

околностима и догађајима у држави, приоритети у политици нису били на страни просвете. Као што је било речи у претходним поглављима, Србија се суочавала са бројним проблемима у спољној политици, а поред тога и страначки сукоби и честе промене у унутрашњој политици оставиле су трага и на просвету. Промене у државном врху условљавале су и промене у министарствима, а самим тим и министара просвете. Наведено је утицало да не постоји један правац нити трајна политичка оријентација, напротив, неретко су се дешавале измене, што је водило нестабилности. Честим променама, многи планови, идеје, нацрти закона настали за време једног министра остајали су мртво слово на папиру за време следећих. Од 1863. до 1914. године, министри просвете у владама Кнежевине и Краљевине Србије, били су: Коста Цукић, Димитрије Црноборац, Панта Јовановић, Димитрије Матић, Стојан Вељковић, Коста Јовановић, Стојан Новаковић, Филип Христић, Алимпије Васиљевић, Стојан Бошковић, Ђорђе Пантелић, Димитрије Маринковић, Стеван Д. Поповић, Милан Кујунџић Абердар, Глиша Гершић, др Владан Ђорђевић, Светозар Милосављевић, Михајло Вујић, Андра Николић, Јован Бошковић, Коста Алковић, Јован Ђорђевић, др Лазар Ђ. Докић, др Миленко Веснић, Андра Ђорђевић, Димитрије Нешић, Михаило К. Ђорђевић, Љубомир Клерић, Љубомир Ковачевић, Арон Нинчић, Павле Маринковић, Драгутин Стаменковић, Миленко Марковић, Лука Лазаревић, Живан Живановић, Љубомир Стојановић, Добросав Ружић, Љубомир Давидовић, Јован Жујовић, Јаша Продановић, Љубомир Јовановић.¹⁵³

Број министара у наведеном периоду нам указује да су многи од њих ту функцију обављали веома кратко, те су многи у просеку, били министри мање од годину дана, а понекад и мање од месец дана. Они који су успели да се на тој позицији задрже дуже, одржали су континуитет што је допринело реализовању идеја у правцу развоја просвете (Димитрије Матић, Стеван Д. Поповић, Стојан Новаковић, Андра Николић, Андра Ђорђевић). Неки од њих су имали мандате у више влада, као што су – Стојан Новаковић, Љубомир Стојановић, Андра Николић, Љубомир Давидовић, Љубомир Јовановић. Наведено подврђује условљеност развоја образовања од државе, с обзиром да са једне стране, својим уредбама и одредбама може да буде покретач развоја, а може да буде и препрека даљем развоју¹⁵⁴.

Министри просвете, као носиоци просветне политике, припадали су интелектуалној елити. Школовани на Лицеју и Великој школи, или у иностранству као државни питомци, углавном на универзитима западних земаља – у Бечу, Хајделбергу, Берлину, Лајпцигу, Паризу, неретко су били доктори наука, а као најобразованији људи у Србији и предавачи на факултетима Велике школе и Универзитета и њихови ректори. С обзиром на велики проценат неписменог становништва, овако образовани људи били су у мањини, те не чуди да су захваљујући свом образовању и знању били на највишим позицијама.

Србија у модернизацијским процесима 20. века. (217-232). Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 228.

¹⁵³ Марковић М. и Поповић З. Р. (прир.) (1895). *Просветни зборник закона и наредба по којима су уређене, и по којима се управљају школе и друге просветне установе у Краљевини Србији.* Београд : Краљевско-српска државна штампарија, стр. 4-9, *Календар са шематизмом Књажевства Србије* за године 1863. до 1882, *Календар са шематизмом Краљевине Србије* за године 1883. до 1893, *Државни календар Краљевине Србије* за године 1894. до 1912, Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године.* Нови Београд: Лигистика, стр. 449-457; *Министри просвете Србије 1811-1918 (1994).* Београд: Педагошко друштво, стр. 24-25.

¹⁵⁴ Трговчевић, Љ. (1994). *Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку у Перовић, Л. (уред.), Србија у модернизацијским процесима 20. века. (217-232).* Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 220.

Увидом у програме политичких странака стичемо детаљнији увид да ли су и колико пажње посвећивали просветним питањима, да ли су то реализовали у пракси. На страницама које следе, акценат ћемо ставити на оне политичке странке и министре просвете који су дали најзначајнији допринос у развоју педагошког образовања и давали му правац.

У тежњи да се побољша стање у просвети, често је долазило до промена које су се углавном односиле на спољашњу организацију школа. Наведено потврђује податак да је навећа пажња у проучаваном периоду била управо на променама у законима и доношењу различитих правила о раду школских установа. Разлог и свакако један од проблема био је и у недовољном професионалном образовању будућих просветних радника. О томе какво је оно било, сведоче подаци да су од њих 141 били из Аустроугарске, са најразличитијом спремом, а 13 из турских покрајина, који су се школовали у Србији. Од оних који су били пореклом из Србије, 162 су завршили Богословију, 106 гимназију или трговачку школу, 10 топчидерску пољопривредну школу, 7 Велику школу, а 26 старијих учитеља који су завршили само основну школу. Наведени статистички подаци нам говоре да са оваквим учитељским кадром основне школе нису имале објективних услова да пруже потребно образовање младим нараштајима.¹⁵⁵ Иницијативе за промену и побољшању квалитета педагошког образовања учитеља од стране Министарства просвете (Попечитељства) постојале су и у ранијим годинама. Подаци забележени у извештајима које је исто подносило Совјету указују на „штету“ и „незгоде за основна училиштва“ од постављања богослова за учитеље, с обзиром да је њихово педагошко образовање недовољно с обзиром на заступљеност ових предмета у плановима.¹⁵⁶

Друга половина XIX века доноси са собом покушаје да се увећа број и врста школа и да се стање у просвети прилагоди друштвеном и привредном развоју Србије. Први перид, који је указао на узлазну линију развоја педагошког образовања, али и образовања уопште јесу шездесете и седамдесете године XIX века. С обзиром да није постојала ниједна учитељска школа, запослени у просвети имали су елементрана знања из читања, писања и рачунања, што је било далеко од потребних стручних и педагошких знања. Увиђајући наведени проблем, тадашња влада и министар просвете Коста Цукић, уведе нове мере у области просвете „у земљи где је много требало стварати готово испочетка; а где је као министар једног неограниченог владара, и сам поред њега, безмало неограничен у пословима свог ресора могао кројити законе по свом нахођењу“¹⁵⁷. Цукић у извештају кнезу Михаилу наводи да је због недовољног броја добрих учитеља много основних школа затворено и да је један од најважнијих задужења министара просвете „установљење завода, где ће помоћу знатнији жртви из школског фонда толико кандидата за учитељска званија спремати, да се строжији избор чинити сме.“ Недостатак адекватног наставног кадра није био везан само за мушке, већ и за женске школе, где је „оскудица“ била још већа и „далеко недостиже односно ни по броју ни по каквоћи оскудицу у учитељкама за женску децу и зато се јаче и прече осећа потреба, установити једну школу, где ће се девојке за учитељске моћи образовати.“¹⁵⁸ Година 1863. стога је била прекретница на свим нивоима образовања - Лицеј је прерастао у Велику школу са

¹⁵⁵ Деспотовић, П. (1902). *Историска педагогика*. Београд: Дворска књижарница Мите Стајића, стр. 400-401.

¹⁵⁶ Тешић, В. (1971). Сведочанства о отварању прве учитељске школе у Србији. *Настава и васпитање*, Вол. XX(VII), бр. 5, Вол. Бр. 1, стр. 785.

¹⁵⁷ Милићевић, Ј. (1959). Прва група србијанских студената државних питомаца школованих у иностранству (1839-1842), *Историјски часопис*, бр. 9-10, стр. 328.

¹⁵⁸ Тешић, В. (1971). Сведочанства о отварању прве учитељске школе у Србији. *Настава и васпитање*, Вол. XX(VII), бр. 5, стр. 787.

три факултета, реформисане су основне школе, гимназије и Богословија, а отворена су и нове врста школа – реалка и виша женска школа. Прописани су и бројни школски закони и расписи. У циљу побољшања већ запосленог наставног кадра у основним школама уведени су испити за оне који нису имали адекватно образовање. Видимо да су постојали покушаји модернизације образовања за време владавине кнеза Михаила који је и поред „крутог аутократског режима“ увиђао значај институционалног образовања у циљу напретка земље. Међутим, иако је то представљало неку полазну тачку, било је недовољано. Даљи помаци су чињени малим корацима. С обзиром на већ поменуте друштвене прилике, интелектуална елита била је малобројна, број учених људи недовољан, те су у покушајима да појединци стекну педагошка знања, године 1865. почиње стипендирање ученика за боравке у иностранству где су проучавале школско уређење западних земаља, и слање државних питомаца на студије филозофије и педагогије. Државни питомац Стеван Д. Поповић је у циљу развоја педагошке мисли и просвете, послат у Цирих и Берлин да студира филозофију и педагогију, а након тога у Готу, да слуша педагошке предмете на Учитељској школи и да се упозна са савременом немачком педагогијом¹⁵⁹, док је две године касније, Милорад Шапчанин послат у Немачку „да проучи уређење учитељских школа у Немачкој“.¹⁶⁰ Такође, у циљу побољшања основношколске наставе, 1867. године у Србију из Аустроугарске је позван Ђорђе Натошевић. Постављен је на дужност референта у Министарству просвете Краљевине Србије да би обавио надзор над школама и саставио извештаје о стању у школству у земљи, те на основу реалног стања, предложио измене.¹⁶¹ Годину дана касније, нови министар просвете Димитрије Црноборац, саставио је комисију која је размотрила Натошевићеве предлоге и предложила измене у школама.¹⁶² Међутим, убиство кнеза Михаила имало је последице и на просвету, те је поново дошло до смене министра. Због оштре Натошевићеве критике тадашњег стања школа, дошао је у сукоб са званичним просветним властима. Дотадашње реформе су из тог разлога стопиране, а Натошевић је отишао из Србије јер му није продужен уговор.¹⁶³

Намесничка влада је на пољу просвете донекле пратила тежње либерала. Водећи се ставом да се „слободе не могу дати непросвећеном народу“¹⁶⁴ либерали су сматрали да се „цела земља може цивилизовати отварањем школа и ширењем писмености“, али и да у исто време, уз просвећивање народа мора да иде „његово политичко ослобођење“. У програму либералне странке, просвета је заузимала значајно место, а и просветне реформе у односу на политичке су за тадашњу владу биле мање угрожавајуће.¹⁶⁵ Либерали су полазили од тога да се само уз помоћ знања и васпитања свих, укључујући и жене и омладину, унапређењем науке и просвете, може доћи до преображаја друштва и покренути га у борбу за слободу¹⁶⁶. На срећу за просветна питања, Министарство просвете припало је Димитрију Матићу, који је разумео педагошке проблеме и чинио напоре да помогне побољшању прилика у образовању. Културни напредак посматран је

¹⁵⁹ Милићевић, М.Ђ. (1871). *Историја педагогије*. Београд: Државна штампарија, стр. 540; *Министри просвете Србије 1811-1918*. (1994). Београд: Педагошки музеј, стр. 82.

¹⁶⁰ Јововић, Р. (2009). *Прва Учитељска школа у Крагујевцу (1871-1877)*. у Јововић, Р. и М. Милутиновић (ур.), *Споменица: век учитељска школе у Крагујевцу (1871-1971)* (21-117). Крагујевац: Удружење пензионисаних просветних радника у Крагујевцу, стр. 45.

¹⁶¹ Деспотовић, П. (1902). *Историска педагогика*. Београд: Дворска књижарница Мите Стајића, стр. 401.

¹⁶² Милићевић, М.Ђ. (1871). *Историја педагогије*. Београд: Државна штампарија, стр. 540.

¹⁶³ Деспотовић, П. (1902). *Историска педагогика*. Београд: Дворска књижарница Мите Стајића, стр. 401; Достанић, Р. (1987). *Натошевићева реформа школе*. Нови Сад: Савез педагошких друштава, стр. 91.

¹⁶⁴ Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета, стр. 200.

¹⁶⁵ Јовановић, С. (1934). *Влада Милана Обреновића*, књига прва, Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геце Кона, стр. 40.

¹⁶⁶ Стојанчевић, В. и др. (1981). *Историја српског народа*, 5/1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 313.

као нешто што следи након просвећивања народа и ширења писмености, те не чуди што је учитељ основне школе у то време посматран као његов главни носилац.¹⁶⁷ Његов посебни допринос свакако се огледа у томе што је за време његовог мандата учитељска школа угледала светлост дана, и поред бројних иницијатива за време претходних министара. Он је у пролеће 1869. године саставио комисију¹⁶⁸ која је била задужена за питања школства, што је у великој мери помогло да се дефинише задатак школе, радио је на законском пројекту и уређењу школе, тражећи да одговори на потребе народа, да би она 27. јануара 1871. године била отворена у Крагујевцу.¹⁶⁹ Одабир Крагујевца, као места за отварање школе, у литератури се означава као „посебна симболика“ која потиче из претходних периода, да би школа била „у средини самог народа“,¹⁷⁰ где је „потреба за учитељима била највећа, а мрежа основних училишта „најтања“,¹⁷¹ а „можда зато што је Крагујевац био прва престоница ослобођене Србије кнеза Милоша“.¹⁷²

Оно што додатно додатно допринело оваквом развоју ситуације и свести о важност промена у образовању наставног кадра и да се отварање учитељске школе постави као приоритет, јесу догађаји из претходних година – боравак Натошевића у Србији и његова запажања, али доношење новог устава потеклог из пера либерала. Подржавајући фактори у овом периоду, поред министара, били су остали запослени у Министарству, који су имали педагошка знања и предузимали практичне потезе. Милан Ђ. Милићевић, који је био секретар Министарства просвете од 1861. до 1880. године покренуо је и уређивао часопис за учитеље, *Школа* у коме су педагози и учитељи практичари износили своја запажања о васпитању и настави, што је такође у великој мери имало утицаја на размену знања и искустава, а његов педагошки рад представља почетак педагошке књижевности.¹⁷³ У наведеном периоду, 1868. године, у Министарству просвете, као писар, радио је још један истакнути педагог тог времена, Стеван Д. Поповић, а од 1875. године и као секретар Министарства просвете.¹⁷⁴

Поред доношења *Закона о уређењу учитељске школе* и њеног отварања учињено је доста и на унутрашњој организацији школског рада. Отварањем Учитељске школе у Крагујевцу донета су и правила о полагању учитељског испита, уведени су Учитељски зборови и недељне школе, које су биле намењене ученицима који нису имали прилике да заврше основну школу и представљали су прву форму професионалног организовања учитеља у Србији.¹⁷⁵ Поред тога, у циљу побољшања педагошког рада у школама пажња је посвећена и развоју уџбеничке литературе и педагошких часописа. Уџбеници су почели да се штампају на основама новог правописа, а часловац и псалтир нису више

¹⁶⁷ Јовановић, С. (1934). *Влада Милана Обреновића*, књига прва, Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геце Кона, стр. 166.

¹⁶⁸ Чланови комисије били су Јосиф Панчић, Милован Спасић, Стеван Д. Поповић, Милан Ђ. Милићевић, Милорад Поповић Шапчанин, Живојин Жујовић, Петар Карић, Аћим Чумић и Стојан Новаковић.

¹⁶⁹ Милићевић, М.Ђ. (1871). *Историја педагогије*. Београд: Државна штампарија, стр. 541.

¹⁷⁰ Јововић, Р. (2009). *Прва Учитељска школа у Крагујевцу (1871-1877)*. у Јововић, Р. и М. Милутиновић (ур.), *Споменица: век учитељска школе у Крагујевцу (1871-1971)* (21-117). Крагујевац: Удружење пензионисаних просветних радника у Крагујевцу, стр. 46.

¹⁷¹ Игњић, С. (2001). *Прве године образовања учитеља у Крагујевцу (1871-1876)*. у С. Игњић (уред.), *130 година образовања учитеља у Србији* (3-25). Београд: Учитељски факултет, стр. 3.

¹⁷² Исто.

¹⁷³ Станишић, С. (1932). Милан Ђ. Милићевић као педагог. *Учитељ*. Бр. 7, стр. 505; Тешић, В. (2001). *Историја образовања учитеља у Србији, Учитељ*, бр. 71-72, стр. 122.

¹⁷⁴ *Министри просвете Србије 1811-1918*. (1994). Београд: Педагошки музеј, стр. 82.

¹⁷⁵ Јовановић, С. (1934). *Влада Милана Обреновића*, књига прва. Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геце Кона, стр. 166-170; Вујисић Живковић, Н. (2012). *Војислав Бакић и развој педагошке науке у Србији*. Београд: Филозофски факултет, стр. 194.

били у употреби као школске књиге. Од 1871. године *Педагогично-методично наставленије за учитеље основних школа* Милована Спасића, замењено је новим *Распоредом предмета за мушке и женске основне школе и упутством како ће се предавати*.¹⁷⁶ Ђорђе Натошевић је написао *Буквар*, а Н. Ђ. Вукићевић *Упутство за предавање буквара*. У овом раздобљу преведен је и велики број педагошких дела, а почела су да се одржавају и предавања из школског рада, у циљу стицања потребних компетенција.¹⁷⁷ Бројним изменама намесничка влада овим потезима утрла је пут реформи школства у наредним годинама.

Средина XIX века нам доноси промене у школству које су отпочеле пре свега на иницијативу челника просветне политике који су хтели да сагледају право стање и проблеме са којима се Србија суочавала, а имали и педагошког знања да се на адекватан начин са тим проблемима суоче, уместо да их занемарују. Такође, њихов рад је подржан и делатношћу тадашњих педагога, који су увиђали значај школских реформи које у фокусу немају само спољашњу организацију, већ унутрашњу, те у својој основи имају промене у образовању наставног кадра. Како Милићевић наводи: „Мане наших школа не долазе од уређења, него од онога што је у њима душа – од наставника и наставних метода. За 18 судова имамо целу школу права, а за 30 средњих завода не прочита се нигде ниједна лекција из педагогије... Помозите да предавачи добију педагошку спремину“.¹⁷⁸ Овај период у коме је српска просвета за кратко време учинила велики напредак можемо да посматрамо као веома важан за развој педагошке науке који је условио и развој институционалног педагошког образовања.

За време министра Алимпија Васиљевића¹⁷⁹, дошло је до реорганизације Учитељске школе у Крагујевцу, донете су измене *Закона о уређењу учитељске школе* којим је предвиђено четворогодишње школовање и уведен је пријемни испит (1877), а исте године донета су и *Правила о пријемном испиту за учитељске школе*.¹⁸⁰ Оно што је обележило његову владавину одлука је да се школа пресели у Београд „у жељи да одвоји средњошколце од „узавреле средине“, удаљи од политике, оствари потпунију контролу над њима у прилежнијем „бављењу науком“.¹⁸¹ Наведена одлука била је условљена дешавањима за време његових претходника, Филипа Христића (1874), Стојана Новаковића (1875) и Стојана Бошковића (1876) када су забележени немири у Учитељској школи у Београду и искључења ученика из школе (1876), након оцене од стране професорског савета да су „међу ђацима преовладале партијске страсти и борбе“ и да им је „преча политика од науке“.¹⁸²

Значајне промене на пољу просвете забележене су за време либерала и напредњака, крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година XIX века, за време мандата Стојана

---

¹⁷⁶ Тешић, В. (1973). *Морално васпитање у школама Србије (1830-1878)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 243; Тешић, В. (2001). Историја образовања учитеља у Србији, *Учитељ*, бр. 71-72, стр. 121.

¹⁷⁷ Деспотовић, П. (1902). *Историска педагогика*. Београд: Дворска књижарница Мите Стајића, стр. 401.

¹⁷⁸ Станишић, С. (1932). Милан Ђ. Милићевић као педагог. *Учитељ*. Бр. 7, стр. 509.

¹⁷⁹ Алимпије Васиљевић био је Министар просвете у четири мандата – у првој влади Стевче Михајловића (1875), у другој влади Стевче Михајловића и другој влади Јована Ристића (1876-1879), у другој (1880) и трећој (1887) влади Јована Ристића.

¹⁸⁰ *Министри просвете Србије 1811-1918*. (1994). Београд: Педагошки музеј, стр. 76.

¹⁸¹ Игњић, С. (2001): *Учитељска школа у Београду (1877-1896)*, у С. Игњић (ур.), *130 година образовања учитеља у Србији (26-80)*. Београд: Учитељски факултет, стр. 28.

¹⁸² Јововић, Р. (2009). *Прва Учитељска школа у Крагујевцу (1871-1877)*. у Јововић, Р. и М. Милутиновић (ур.), *Споменица: век учитељске школе у Крагујевцу (1871-1971) (21-117)*. Крагујевац: Удружење пензионисаних просветних радника у Крагујевцу, стр. 85.

Новаковића¹⁸³ и Стојана Бошковића¹⁸⁴, а које су биле условљене друштвеним приликама и потребама тога времена. Године 1873. дошло је до значајних промена у сфери средњег образовања – донета је одлука да се повећају године школовања у гимназији са шест на седам година, донети су закони и правила везани за богословије – *Измене и допуне Закона о устројству богословије, Правила за друго одељење богословије*. За време мандата Стојана Бошковића, године 1875. године донете су *Измене и допуне закона о устројству гимназије*, када су укинуте полугимназије, а установљене ниже гимназије и гимназијске реалке. У овом периоду дошло је до промена и када је реч о високом образовању *Изменама и допунама закона* из 1863. године.¹⁸⁵

Као што смо већ поменули, ослобађање од турске власти и ширење Србије након Берлинског конгреса условило је пораст становништва и већи притисак на градове, а обзиром да се земља ширила ка још неразвијенијим крајевима који су дужи временски период били под турском влашћу, повећао се и број необразованог и неписменог становништва. Наведено је у знатној мери утицало на потребу за већим обухватом деце у школама у циљу просвећивања народа. Наведене промене захтевале су не само већи број основних школа већ и школованих учитеља, што је условило отварање нове учитељске школе. Територијалним проширењем земље ка југу јавила се потреба да се школа отвори управо у том делу земље – у Нишу (1881). Отварању друге учитељске школе претходило је усвајање првог закон у Србији о зборовима и удружењима који је омогућио да у овом периоду буде основано и Учитељско удружење (1881) у циљу ширења и унапређења просвете у народу, а почетком наредне године да покрене и свој лист *Учитель* у коме су учитељи расправљали о бројним педагошким питањима, пратећи модерне токове педагогије.¹⁸⁶ У периоду доношења важних закона (*Новаковићев закон*, 1882) којим је основна школа је по први пут постала обавезна и продужена је са четири на шест разреда, секретар министра и референт за основну школу био је Стеван Поповић. Овај закон представљао је значајан напредак и када је реч о обавезности школовања и када је реч о образовању женске деце, која су тада обухваћена обавезним образовањем. Поред отварања учитељске школе, спроведене су и друге реформе у области средњег образовања, доношењем нормативних актата - *Наставни план за реалке* (1881), *Правила за разредне старешине* (1882), *Школски закон за ученике гимназија и реалки* (1883), *Школски закон за ученике учитељске школе* (1882).¹⁸⁷ Такође, у наведеном периоду извршена је реорганизација Министарства просвете, из потребе да се обезбеди учешће стручних лица у решавању школских питања. Године 1880. оснива се Главни просветни савет, у чијем саставу су били професори велике и средњих школа „да би министарство просвете и црквених послова могло успешно, доследно, са државном идејом и сувременом науком сагласно управљати свеколико управљати вишом и основном

¹⁸³ С обзиром да је мењао правац када је реч о политичком опредељењу (првобитно је био либерал, а касније пришао напредњацима) Стојан Новаковић био је министар просвете три пута. Први пут, у либералним владама (Јована Ристића, 1873. године, Аћима Чумића (1874-1875), као и у влади Данила Стефановића (1875), а затим још два мандата, (1874—1875. и 1880—1883. године), у напредњачким владама. према Раствојић, А. (2018). Стојан Новаковић као министар просвете. у *Стојан Новаковић: Поводом сто седамдесет пет година од рођења*. Београд. САНУ. стр. 89—108. *Министри просвете Србије 1811-1918*. (1994). Београд: Педагошки музеј, стр. 71.

¹⁸⁴ Стојан Бошковић је био министар просвете два пута, у првој влади Стевче Михајовића (1875-1878) и у другој влади Јована Ристића (1879-1880).

¹⁸⁵ *Министри просвете Србије 1811-1918*. (1994). Београд: Педагошки музеј, стр. 71-72, 78.

¹⁸⁶ Деспотовић, П. (1902). *Историска педагогика*. Београд: Дворска књижарница Мите Стајића, стр. 402, 407-408; Ћунковић, С. (1971). Школство у периоду до Првог светског рата. у В. Јеремић и Ж. Ковачевић (прир.), *Просвета, образовање и васпитање у Србији* (15-32). Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, стр. 130.

¹⁸⁷ *Министри просвете Србије 1811-1918*. (1994). Београд: Педагошки музеј, стр. 71-72.

наставом и поуздано давати користан правац општој, народној и стручној-научној образованости“ који ће давати министру разложно мишљење о свим питањима и предметима што би му се законом или нарочитим министровим актом на разматрање, израд, извештај или оцену означили“.¹⁸⁸ Наведени орган је издавао свој часопис *Просветни гласник* чији су први уредници били истакнути педагози. Исте године и Војислав Бакић покренуо је часопис *Васпитач*, али је он излазио само те године.¹⁸⁹ У овом периоду донет је *Закон о надзирању школа* (1881), нова правила везана за учитељске испите (*Правила о учитељском испиту за ученике учитељске школе* (1883), *Правила учитељског испита за ученице више школе* (1883). Такође, промене нису обухватале само учитеље, већ и професоре с обзиром да је 1880. уведен професорски испит, а 1881. године прописана *Правила за полагање професорских испита и програми*.¹⁹⁰

Осамдесете године XIX века можемо да обележимо као период великих промена које су ишле у правцу развоја педагошке мисли и повећања квалитета образовања у школама. Такође, са развојем педагошке литературе, али и педагошке периодике, оснивањем стручних тела и удружења, питања о васпитању и образовању била су предмет дискусије, у циљу побољшања стања у просвети. Наведене промене су полако водиле ка модернизацији школства, а самим тим и модернизацији државе која је у овом периоду од кнежевине постала краљевина.

Од важности је да поменемо и промене у средњем школству за време Алимпија Васиљевића, као и оне у Високом школству за време Филипа Христића¹⁹¹. За време његовог мандата школовање у учитељским школама постало четворогодишње и уведен је пријемни испит *Изменама Закона о уређењу учитељске школе* (1877), донета су и *Правила за испит зрелости за ученике гимназије и реалке* (1875) и *Правила о пријемном испиту за ученике учитељске школе* (1877).¹⁹² У овом периоду акценат није био само на образовању учитеља, већ и учитељица, с обзиром да је 1879. године донет нови *Закон о Вишој женској школи*, који је већи значај придавао педагошком образовању ученица ове школе¹⁹³. За време Христићевог мандата Филозофски факултет подељен је на два одсека и Академски савет добио право да бира ректора из редова редовних професора (1873).¹⁹⁴

О значају реформи које су постигнуте за време Стојана Новаковића, али и његових претходника, у циљу модернизације образовања, што је доприносило и развоју друштва и државе, говорио је сам Новаковић: „Наша просвета има врло много задатака. Посао њен, започет не од дугог времена, живо је напредовао за последњих деценија. ... Напредак народни наћи ће се у свакој струци народног живота. А одакле извире све? Без сумње из просвете. Што данас има народ наш, то је створило с једне стране јунаштво наших предака, а с друге стране интелектуална, умствена Србија. Тежња за јединством и

---

¹⁸⁸ Ђунковић, С. (1971). Школство у периоду до Првог светског рата. у В. Јеремић и Ж. Ковачевић (прир.), *Просвета, образовање и васпитање у Србији* (15-32). Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, стр. 129-130; Тешић, В. (1980). Главни просветни савет Србије (1880-1918), у В. Тешић (ред), *Сто година просветног савета Србије* (37-84), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 37-38.

¹⁸⁹ Нов педагошки часопис *Васпитач* (1881), *Просветни гласник*, год. 2, св. 6, стр. 232.

¹⁹⁰ *Министри просвете Србије 1811-1918*. (1994). Београд: Педагошки музеј, стр. 71-72, 78.

¹⁹¹ Филип Христић био је Министар просвете од 22. октобра 1873. до 25. новембра 1874. године у конзервативној влади Јована Мариновића.

¹⁹² *Министри просвете Србије 1811-1918*. (1994). Београд: Педагошки музеј, стр. 76.

¹⁹³ У периоду доношења закона, заступник Министра просвете био је Димитрије Матић.

¹⁹⁴ *Министри просвете Србије 1811-1918*. (1994). Београд: Педагошки музеј, стр. 74,

будућношћи целокупног народа – највише је ствар заслуге књиге и пера. И даљи напредак зависиће од народне просвете...“¹⁹⁵

Даљи развој и рад на унапређењу просвете забележен је и за мандата Стевана Д. Поповића, који је функцију министра просвете обављао од 9. октобра 1884. до 23. марта 1886. године, када су донета *Правила о оцењивању, владању и похађању ученика средњих школа, Правила о благодјејанцима ученика средњих школа* и *Закон о пензији учитељских удовица и њихове деце*. Поред спољашње организације рада школа, акценат је био и на унапређењу наставе с обзиром да су тада написана бројна методичка упутства и уџбеници.¹⁹⁶ Поповићев рад, у овиру исте владе, наставио је такође бивши секретар Министарства просвете, Милан Кујунџић Абердар¹⁹⁷, за време чијег мандата је настављено побољшање педагошког образовања у Вишој женској школи, повећањем школовања на шест година и увођењем обавезног учитељског испита за све ученице. Међутим, нису све промене биле позитивне, за време апсолутистичког режима краља Милана – школовање у Богословији и учитељским школама смањено је на три године.

Година 1889. била је од значаја за просветне раднике у средњим школама и унапређивању њиховог рада и педагошких компетенција, а самим тим и наставе и васпитања у школама, с обзиром да је за време министра Светозара Милосављевића¹⁹⁸, основано Професорско друштво, а наредне године почео је да излази и часопис *Наставник*.¹⁹⁹

У *Програму Народно-либералне странке* из 1889. године можемо да приметимо њихове тежње које оправдавају наведени правац у просвети. Залагали су се за што квалитетније и потпуније образовање. Акценат је на стручном образовању, што је захтевало и нови правац не само у средњешколском већ и у основношколском образовању. Поред отварања нових стручних школа у свим крајевима земље (ратарских, занатлијских и трговачких) да би се спремала „радна, здрава и практична за живот изучена омладина, која ће мање тражити осигурања и склоности у државној служби, а више самосталним привредом и радом помагати слободном политичком и економском развоју своје отаџбине“²⁰⁰ либерали су основе тога видели још у народним школама. Тадашња влада је измене правдала тиме што су основне школе већином спремале децу за наставак школовања у средњим школама, а средње школе за Велику школу што их је водило у чиновнички свет, а да су потребе друштва другачије. Оне су изискивале отварање школа за грађански сталез трговаца, занатлија и зельорадника, те се са таквом мишљу приступило реформи школа.²⁰¹ Истицали су и важност гимназија и реалки, побољшања услова за рад у постојећим и отварања нових где су за то постојале могућности. Залагали су се за отварање Универзитета, који су видели као „централни просветни завод за све

¹⁹⁵ Двадесет трећи састанак, Записник Главног просветног савета (1880), *Просветни гласник*, бр. I, св. 14, стр. 533.

¹⁹⁶ *Министри просвете Србије 1811-1918*. (1994). Београд: Педагошки музеј, стр. 82. Јововић, Р. (2009). *Прва Учитељска школа у Крагујевцу (1871-1877)*. у Јововић, Р. и М. Милутиновић (ур.), *Споменица: век учитељска школе у Крагујевцу (1871-1971)* (21-117). Крагујевац: Удружење пензионисаних просветних радника у Крагујевцу.

¹⁹⁷ Милан Кујунџић Абердар био је Министар просвете од 25. марта 1886. до 1. јуна 1887. године у трећој влади Милутина Гарашанина.

¹⁹⁸ Светозар Милосављевић био је министар просвете од 22.02.1889. до 16.03.1890.

¹⁹⁹ Ђунковић, С. (1971). *Школство и просвета у Србији у XIX веку – каталог изложбе*. Београд: Педагошки музеј, стр. 165; *Министри просвете Србије 1811-1918*. (1994). Београд: Педагошки музеј, стр. 90.

²⁰⁰ Крестић, В. и Љушић, Р. (1990). *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*. Београд: Књижевне новине, стр.172-173.

²⁰¹ Деспотовић, П. (1902). *Историска педагогика*. Београд: Дворска књижарница Мите Стајића, стр. 406.

Српство“²⁰². Поред наведеног задатка, сматрали су да је управо школа место где се негује национални идентитет и идеја о народној српској независности и заједници и да се оснивањем нових школа она шири и остварује посебни национални задатак.²⁰³

Доласком на власт либерална влада Јована Авакумовића 1892. године на пољу просвете у циљу реализације раније постављених циљева залагала се за отварање практичних занатских и зелоградничких школа. Поред већ поменутих идеја, да се оснује Универзитет, *Програмом либералне владе Јована Авакумовића* планиране су и бројне реформе у просвети – преустројање Богословије, савремена реформа гимназија и реалки, учитељских и виших женских школа, измене *Закона о учитељима* и *Закона о основним школама*, сталан стручни школски надзор, корисније издавање књига за школе, нова уредба о државним питомцима²⁰⁴ (*Законом о занатлијским школама* од 27. марта 1892. предвиђено је оснивање државних школа у којима ће ученици стицати стручна и практична занатска знања. Исте године отворена је Занатска школа у Београду, а 1894. занатско-ткачке школе у Ужицу и Лесковцу, а трговачка школа је 1892. године постала државна)²⁰⁵.

Значајне измене на пољу средњег и високог образовања забележене су за време мандата Љубомира Ковачевића.²⁰⁶ Образовање учитељица подигнуто је на виши ниво увођењем члана закона о установљењу Женске учитељске школе (1896), али и женске деце упоште, с обзиром да је поништена забрана да се школују у гимназијама (1895). Донет је и нови *Закон о богословији* (1896). Када је реч о факултетском образовању, до промена је дошло увођењем двоструког задатка Филозофског факултета, увођењем нових смерова и давањем самосталности у погледу наставе. *Изменама Закона о учитељској школи*, образовање је поново постало четворогодишње.²⁰⁷ На његов предлог, у овом периоду, посебим краљевим указом, Учитељска школа је из Београда премештена у Алексинац. Одлука је била вођена, као и годинама пре тога, политичким разлозима, односно политичким активностима ученика. У прилог избору Алексинца наводе се увођење интерната, за које у Београду није било услова, мали број школа у мањим градовима с обзиром да су „у Београду смештени сви већи заводи“, могућност добијања практичних пољопривредних знања, с обзиром да ће „по завршетку школовања живети и радити у срединама самог народа“, али и због тога што након затварања ниже гимназије у овом граду, није постојала ниједна средња школа.²⁰⁸ За време претходног министра, Љубомира Клерифа, затворена је Учитељска школа у Нишу.

Године 1898. године се приступило новој реорганизацији школства за време министра конзервативне (напредњачке) оријентације Андре Ђорђевића, када је донет *Закон о народним школама*. Овим законом учињене су значајне промене у правцу развоја образовања, увођењем забавишта и нове категорије просветних радника – забавиља. Ове

²⁰² Крестић, В. и Љушић, Р. (1990). *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*. Београд: Књижевне новине, стр.180.

²⁰³ Исто.

²⁰⁴ Исто, стр.198-199.

²⁰⁵ Илић, А. (2005): Школски систем, наставници и ученици у Србији (1804-2004). у З. Аврамовић (ур.), *Два века образовања у Србији* (109-164). Београд: ИПИ, стр. 140.

²⁰⁶ Љубомир Ковачевић је био министар просвете у кабинету напредњачке владе Стојана Новаковића од 25. јуна 1895. до 7. децембра 1896. године и радикалске Јоакима Вујића од 27. априла 1902. до 4. фебруара 1902. године.

²⁰⁷ *Министри просвете Србије 1811-1918*. (1994). Београд: Педагошки музеј, стр. 112.

²⁰⁸ Ивановић, Д. (1991): Учитељска школа у Алексинцу 1896-1921. у З. Шуњеварић (ур.), *На изворишту учитељства – 120 година Учитељске школе и Педагошке академије у Алексинцу* (29-49). Алексинац: Педагошка академија „Д. Тривунац“, стр. 31-32.

године донети су и закони о средњим школама – *Закон о средњим школама и Измене закона о уређењу више женске школе*, и низ правила. За време његовог мандата отворена је још једна учитељска школа, основана на другачијој концепцији од дотадашњих. Приметно је да су наши педагози имали веома важну улогу приликом оснивања учитељских школа, па ни она у Јагодини није била изузетак. Захваљујући предлогу тадашњег референта за основношколску наставу Јована Миодраговића, министар просвете донео је одлуку о оснивању учитељске школе која би била интернатски уређена. Сама идеја интерната и начин уређења нове школе оживотворена је захваљујући Сретену Ацићу, тадашњем професору Учитељске школе у Алексинцу. Он је, увиђајући потребе својих ученика објавио чланак на ту тему којим је привукао пажњу просветних власти, чиме је му је заслужено поверено место управника и идејног творца школе у Јагодини. Такође, Ацић је пре отварања школе од стране министра послат да проучи уређење учитељских школа у Шведској, Норвешкој и Данској.²⁰⁹ Локацију школе, изабрао је лично министар Ђорђевић „пошто је обишао Лесковац и Горњи Милановац“, након консултовања са будућим управником, одлучио је да се школа отвори у Јагодини, чему је допринело „и што су ту постојале готове, мање или више неискоришћене зграде Окружног начелства“, али и „врло вероватно због тога што је у то време представљала мање више примитивну, економски недовољно развијену и у политичком погледу прилично мирну паланку“.²¹⁰

Значајан допринос педагошком образовању, посебно када је реч о образовању учитељица дала је влада састављена од првака напредне и радикалне странке, када су на снагу ступиле раније донете одредбе закона. За министра просвете од јула 1900. године до априла 1901. постављен је Павле Маринковић²¹¹ и у том периоду отворене су Богословија „Свети Сава“ и прва Женска учитељска школа у Београду (1900) и дошло је до промене у организационој структури Филозофског факултета.

Мајским превратом и сменом династија, министри просвете у радикалским владама (Љубомир Стојановић, Љубомир Давидовић, Андра Николић, Јован Жујовић, Јаша Продановић) допринели су да се крене новим правцем у просветној политици који је указивао на модернизацију образовања и тежњу ка што квалитетнијем наставном кадру доношењем нових правила за полагање учитељског испита за запослене у просвети (1904), оснивањем Универзитета (1905), отварањем нових учитељских школа, креирањем нових наставних планова за учитељске мушке и женске школе, доношењем *Закона о народним школама* (1904). Ширење мреже учитељских школа као што је већ било речи, била је условљена различитим факторима (потребама за стручним кадром у одређеним деловима земље, просторним могућностима, кроз градњу нових школских зграда, или усељење у већ постојеће, или политичким, односно због немира ученика у школама у урбаним срединама. Према сведочанствима о отварању Учитељске школе у Неготину, која је отворена за време мандата Јована Жујовића, „Иницијативу за оснивање у Неготину покренуо је Окружни одбор крајинског округа“²¹², за време мандата Андре Николића. „Било је то 1908. године. Виша гимназија у то време у греду није постојала, па се осећала потреба за једном потпунијом средњом школом, а према стању школства у

---

²⁰⁹ Ристић, М. (1939). *Сретен М. Ацић. Споменица у славу учитеља, професора, директора, педагога, научника и народног просветитеља*. Јагодина/Параћин: „Хаџи Лаза“, стр. 6-7.

²¹⁰ Петровић, Б. и др. (1969): *Седам деценија учитељске школе у Светозареву*. Светозарево: Учитељска школа „Сретен Ацић“, стр. 16.

²¹¹ *Министри просвете Србије 1811-1918*. (1994). Београд: Педагошки музеј, стр. 116.

²¹² Крстић, Д. (1970): *Неготинска учитељска школа од оснивања до краја Другог светског рата, у Шездесет година неготинске учитељске школе 1910-1970 (37-49)*. Неготин: Учитељска школа „Саво Драгојевић“, стр. 3.

Тимочкој крајини, нарочито у крајинском округу, потреба управо за учитељском школом“.²¹³

Наведени министри се у литератури карактеришу као настављачи Новаковићеве замисли, коју је први продубио Андра Ђорђевић, с обзиром да је за време његовог мандата 1898. године додата још једна, прва, „карика у ланцу“ у циљу стварања модерног образовног система – предшколске установе, а 1905. и последња, која је заокружила целину, претварањем Велике школе у Универзитет.²¹⁴

Народна радикална странка се још у свом програму из 1881. године у области просвете залагала за опште, обавезно, бесплатно образовање и да се најсиромашнијим ученицима помаже из државног буџета. Циљ школског образовања видели су у неговању грађанских врлина и припреми за живот у душтву, да буду вешти, корисни и самостални радници.²¹⁵ Након стварања две струје у радикалној странци, самостална радикална странка, поред већ раније прокламованог правца у просветној политици – опште, обавезно и бесплатно школовање у основним школама, без обзира на пол и социјални статус, помоћ сиромашним ученицима и непромењен циљ васпитања, у свом програму из 1905. године, истицали су да у основним школама деца треба да савладају основе писмености без обзира на место пребивалишта, док у селима акценат треба да буде на земљорадничком образовању, а у варошима на знањима из пољопривреде, заната и трговине. У циљу што већег обухвата становништва образовањем, истицали су важност отварања нових и помоћ постојећим установама за опште народно просвећивање, као што су Универзитет, просветна удружења, народне књижнице, јавна предавања, курсеви за одрасле.²¹⁶ Приметно је да је поред свести да основна школа треба да буде опште образовна и да пружи свима једнаку основу, у програмима постојало залагање за отварање и неговање оних школа за чија занимања је постојала потреба на тржишту. Србија као претежно аграрна земља, у којој је највећи број становништва живео управо од земљорадње имала је потребу за људима који су имали знања у тој области, али не само теоријска већ и стручна. У програму странке истиче се и да треба „распростирати практично земљорадничко знање преко основних и продужних школа, и пољопривредних учитеља путника, а за вишу спрему преко стручних земљорадничких школа“²¹⁷.

Уколико узмемо у обзир наведено у претходним поглављима, приметан је велики утицај и политичких и друштвених прилика на развој просвете и педагошке мисли. Као што је већ било речи, у Србији као претежно пољопривредној земљи у XIX веку велики број становништва био је неписмен. Можемо да претпоставимо да је непросвећеним владарима одговарало такво стање, с обзиром да је на тај начин лакше остварити утицај и контролу. Иако примећујемо прве покушаје да се да значај просветним питањима и за време кнеза Михаила и конзервативне (напредњачке) владе, након смрти кнеза Михаила и доласка намесничке владе либералне оријентације приметне су значајније промене. Владари, али и владајуће политичке странке су били вођени различитим интересима приликом уношења измена које су остављале трага и на педагошко образовање, некада су то били интереси и поребе друштва, а некада њихови лични

---

²¹³ Исто.

²¹⁴ Ђуровић, А. (2003). *Образовање у Краљевини Србији крајем 19. и почетком 20. века*. у Р. Петковић, П. Крестић и Т. Живковић (уред.), *Образовање код Срба кроз векове (143-167)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Друштво историчара Србије; Историјски институт, стр. 145.

²¹⁵ Крестић, В. и Љушић, Р. (1990). *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*. Београд: Књижевне новине, стр.102.

²¹⁶ Исто, стр.320.

²¹⁷ Исто, стр.320.

интереси.

Имајући у виду, да су се либерали у својим програмима залагали за конструктивне реформе на пољу просвете, али и да су у пракси тежили да за време својих мандата унесу измене, као и то да су се либерални прваци углавном школовали на западу, одакле су дошли и педагошки правци и идеје које су утицале на развој педагошке мисли, не изненађује што су значајне и бројне промене наступиле управо за њихове владе. Иако су се и либерална и радикална странка у својим програмима важност давали основном образовању, видимо другачије концепте који су их водили у тој идеји. Наиме за либерале, основна школа била је само прва степеница ка даљем школовању, преко средњих школа до Универзитета, али поштујући потребе тржишта приликом отварања школа, односно отварања и школе за неговање потреба града, али и села. Можемо да претпоставимо да је наведено условљено њиховим просвећеним идејама, али и друштвеној структури која је подржавала ову странку.

За разлику од либерала народна радикална странка је тежила васпитању и образовању „у народном духу“ које је доступно свима и ширењу просвете и писмености у народу. Поред основне школе, увидели су и значај припреме за исту у забавиштима и припремним разредима, да би деца била у могућности да прате наставу. Давање примата основношколског образовању свакако је последица стања у земљи и велике неписмености, али и поглед на потребе бирачког тела који су били њихова подршка, а то су пре свега становници села, где је стопа неписмености била највиша. Након поделе на две струје у програмима самосталне радикалне странке од 1905. године поред општих и обавезних основних школа које би као задатак имале подизање нивоа писмености целокупног становништва, приметно је да се у својим идејама о средњошколском образовању полако приближавају либералним идејама које су у основи имале задовољавање потреба тадашњег тржишта рада и сеоског и градског становништва. Промене су видљиве и када је реч о високом образовању, иако тај сегмент није био заступљен у програмима. Оно што је посебно оставило трага је свакако тежња да се последња степеница у формалном образовању подигне на виши ниво. Година 1905. као што је већ било речи, била је значајна на пољу просвете, у том периоду, са радикалима на власти, за време Андре Николића, 1905. године дошло је до претварања Велике школе у Универзитет у Београду.

У конзервативним, односно напредњачким програмима не проналазимо информације о њиховим намерама када је реч о питањима просвете, можемо да приметимо неке од веома напредних идеја које су реализоване за време министара који су имали мандате за док су на власти биле те странке, посебно када је реч о образовању женске деце, између којих се истичу одредбе у законима које се односе на обавезност основног школовања женске деце, отварање девојачких школа, отварање женске учитељске школе.

ДРУГИ ДЕО

**КАРАКТЕРИСТИКЕ ОБРАЗОВНОГ СИСТЕМА У СРБИЈИ У ПЕРИОДУ
1863–1914. ГОДИНЕ**

1. Стање у школству у Србији у периоду 1863–1914. године

Окосницу развоја сваке земље чини образовање, тако је и развој Србије у великој мери зависио од образовања младих нараштаја. Отварање основних школа, у земљи где је преовладавало неписмено становништво, било је основа за сваки напредак. Основне школе биле су улазница у свет образовања за даље усавршавање и почетак рада. Као што смо већ напоменули у поглављу о друштвеним и економским приликама, Србија је била земља у којој је индустрија била у зачетку и изискивала потребан кадар. Привреда се полако ширила, али са померањем тежишта и ресурса из села у град, тако да је долазило до потребе за образованим људима који би радили не само у привреди и индустрији већ и у јавним службама које су се развијале упоредо са развојем државе. Међутим, развој у просвети, оптерећен и политичким и друштвеним приликама, текао је врло споро и неретко се одвијао вођен управо тим утицајима.

На почетку проучаваног периода, у другој половини XIX века образовни систем обухватао је пет врста државних школа: основне школе, трговачку школу, гимназије, Богословију и Лицеј. Година 1863. доноси са собом реорганизацију образовног система, оснивају се нове врсте школа и доносе закони који су били покретач позитивних промена у просвети. Период који је претходио обележили су први закони о основним школама. Први општи закон о школама, *Устројеније јавног училишног наставленија*, донет је 23. септембра 1844. године, за време уставобранитеља. Овим законом није прописано обавезно школовање, већ се њиме указивало на важност да се школе „с временом у свим местима отечества нашега установе, како би деца свију житеља србски прилике имала овога првоначалног воспитанија учасницима бити.“²¹⁸

У Србији све до 1845. године није било женских школа, јер су тек поменути закон предвиђене посебне школе за женску децу, а уколико их није било, девојчице су могле да се школују са дечама након 10 године. У Београду су постојале приватне школе у којима су знање стицала и мушка и женска деца. Посебна приватна школа за женску децу отворена је 1842. године, а похађала су је углавном за женска деца из богатих породица, где су поред основног образовања стицали знања из страног језика, клавира. Прва општинска школа за девојчице основана је у Параћину 1845. године, а наредне 1846. године почела је са радом и школа за женску децу у Београду²¹⁹.

До 1863. године основно школство било је регулисано законом из 1857. године, *Устројенијем основни школа у књажевству Србији*. Услов за отварање школе било је да школска општина има 400 домова и 25 ученика. Општине до 500 домова морале су имати 40, а оне са више од 500 домова 60 ученика. Школске зграде су требале да буду од тврдог материјала.²²⁰ Међутим, и поред наведених прописа, отворен је веома мали број школа.

У периоду од 1863. до 1914. године дошло је до значајнијих промена у области основног образовања. Према *Закону о устројству основних школа* од 11. септембра 1863. године, предвиђено је да свако дете упише основну школу, али није уведена обавезност основне

²¹⁸ Ђунковић, С. (1971). *Школство и просвета у Србији у XIX веку – каталог изложбе*. Београд: Педагошки музеј, стр. 30.

²¹⁹ Трговчевић Митровић, Љ. (2003). Школовање девојака у Србији у 19. веку. у Р. Петковић, П. Крстић и Т. Живковић (уред.), *Образовање код Срба кроз векове (81-87)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Друштво историчара Србије; Историјски институт, стр. 82.

²²⁰ Исић, М. (2003). Писменост у Србији у 19. веку. у Р. Петковић, П. Крстић и Т. Живковић (уред.), *Образовање код Срба кроз векове (63-79)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Друштво историчара Србије; Историјски институт, стр. 65.

наставе, већ је прописан најмањи број ђака у свакој општини према броју домова, који је морао похађати школу. Односно, да се на сваких 400 домова отвори једна школа, а да се у општинама које имају преко 200 домова на сваких 100 упише најмање по 10 ученика, као и да је за отварање школе потребно 25 ученика, без обзира на број домова. Школске зграде нису морале да буду од тврдог материјала.²²¹ Трајање основног образовања по селима продужено је са три на четири године у свим местима где је за то постојала могућност, што је представало измену у односу на претходни закон. За родитеље који не упишу дете у основну школу или оно не похађа редовно наставу или нема уџбенике и школски прибор, предвиђене су новчане казне.²²² Упркос овим новим прописима, неписменост је и даље била висока, више од 90% становништва било је неписмено, а ни шести део деце дорасле за школовање није био уписан у школу.²²³ Школу су уписивала деца из богатијих породица. Овог пута, отворене су нове основне школе, али су услови за рад били веома лоши, јер су се налазиле у објектима који нису задовољавали ни најосновније хигијенске и педагошке захтеве. Због неусловности за рад, поготово на селу, учитељи и ученици оболевали су најчешће од заразних болести, од којих је не мали број умирао. Највећа сметња редовном раду школа било је изостајање ученика због заразних болести и кашњење због удаљености школе. Извори указују на податак да су школске 1873/74. године од 100 уписаних ученика, више од 17% напустило школу, због болести или је преминуо.²²⁴

Све школе биле су под будним оком Министарства просвете. Према *Закону о уређењу министарства просвете и црквених послова*, пред њим се налазио задатак да према законским одредбама управља целокупном јавном наставом, да води рачуна о напретку стручне и научне образованости у српском народу и да врши надзор над свим јавним и приватним школама.²²⁵

Непостојање континуитета у српској државности у XIX веку, довео је до тога да се школска мрежа заснивала и обнављала више пута. До стабилизације дошло је тек 1882. године²²⁶ када је *Законом о основним школама* прописана обавезна основна школа, где се наводи да је „свако дете које живи у Србији дужно походити школу кроз шест година“²²⁷, а за отварање школе прописано је 30 ученика. Прва четири разреда ученици су похађали нижу основну школу, а пети и шести разред вишу основну школу. Након четворогодишњег школовања, односно ниже основне школе, могли су да упишу неку средњу школу коју су похађали две године, а сва деца која се не упишу у средњу школу, била су у обавези да похађају још две године основне школе. Тамо где није било услова да се отвори виша основна школа, морала је да се отвори продужна основна школа. Током ова два разреда циљ наставе био је да ученици не забораве оно што су учили током четворогодишњег школовања, већ да то знање утврде и прошире. У складу са овим

²²¹ *Зборник закона и уредба издани у Кнежевству Србији од почетка до краја 1863. године*, бр. XVI (1864), Београд: Државна штампарија, стр. 56.

²²² Вујисић Живковић, Н. (2017). *Скидање чађи – слика основне школе у Кнежевини Србији 1850–1880. године у извештајима школских надзорника*. Београд: ИПА, стр. 58.

²²³ Јовановић, С. (1934). *Влада Милана Обреновића*, књига друга, Београд: Геца Кон.

²²⁴ Карић, В. (1887). *Србија, опис земље, народа и државе*. Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 256.

²²⁵ Марковић М. и Поповић З. Р. (прир.) (1895). *Просветни зборник закона и наредба по којима су уређене, и по којима се управљају школе и друге просветне установе у Краљевини Србији*. Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 10.

²²⁶ Трнавац, Н. (1998). Индиферентност према школовању женске деце у Србији 19. века. у Перовић, Л. (уред.), *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2. Положај жене као мерило модернизације: научни скуп* (55-73). Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 65.

²²⁷ *Просветни гласник*, (1883), год. IV, бр. 2, стр. 46.

законом, поред државних, могле су да буду отворане и приватне основне школе.²²⁸

Овај закон представљао је значајан напредак и када је реч о обавезности школовања и када је реч о образовању женске деце, која су тада обухваћена обавезним образовањем. Иако су и даље биле предвиђене одвојене зграде за женску и мушку децу, и могућност заједничког школовања од 10-те године, као и до тада, увођење обавезног школовања за децу оба пола представљао је корак напред. Међутим, примена овог закона у пракси није дала значајније резултате. Захтев за обавезним шестогодишњим школовањем није био у складу са реалним приликама у земљи где је мање од 10% деце похађало трогодишње и четворогодишње школе.²²⁹ Када је реч о образовању женске деце, поред материјалних услова за отварање женских школа и учитеља, постојао је и велики отпор средине да женско дете борави ван куће.²³⁰

Могућност даљег школовања ученицама након завршених нижих разреда основне школе омогућио је *Закон о установи девојачке школе* од 26. јула 1886. године. Задатак ових школа био је да „служе спремању и усавршавању женске деце у женском раду и унапређивању знања која су стекла у основној школи“. Поред тога, прописано је да ове школе буду интернатског типа и да учење у њима траје три године; да се о њиховом управљању старају учитељице, а да у њима раде само оне учитељице које су с врло добрим успехом завршиле вишу женску школу, учитељску школу или гимназију и положили учитељски испит. Међутим, нема података да су одредбе овог закона поштоване у пракси, те се упркос законским одредбама, није много постигло.²³¹ Из тог разлога, донет је нови *Закон о народним школама*.

Законом о народним школама од 1898. године школовање у основној школи смањено је на четири године, а уместо више основне школе предвиђене су продужне школе у трајању од две године. Народне школе, према тадашњим прописима, делиле су се на ниже и више: ниже су чинила забавишта и основне школе (мушке и женске), а више, односно продужне школе грађанске школе за мушку децу и девојачке школе. Народне школе могле су бити јавне или приватне. Обавезан број ученика, да би се отворила нова школа повећан је на 50. Овим законом уведена је обавеза похађања школе и за женску децу, а поштрене су казне за родитеље који не шаљу своју децу у школу. Женска деца могла су да похађају школу заједно са мушком уколико у месту није било женских школа. Грађанске школе, односно трогодишње више народне школе у којима су се школовала деца која нису своје образовање настављала у средњим школама, биле су новина у односу на претходни закон. Задатак ових школа било је да деца очувају и прошире знање стечено у основним школама и да их припреме на грађански живот, те су постојала два смера – занатско-трговачки и пољопривредни смер. У местима где није било могуће отварање грађанских школа, предвиђено је да деца похађају продужне двогодишње школе. Продужне школе основане су са задатком да кроз обнављање утврде основношколско знање, с обзиром да се у овим школама учило градиво као у основним. У девојачким школама, поред наведеног, стицало се знање из „женског рада и домаћег газдинства“.²³² Пет година касније, 1904. године поново је враћено шестогодишње

---

²²⁸ Исто.

²²⁹ Летић, К. (2000). *Основне школе у Чачанском округу: 1804–1914*. Горњи Милановац: Дечије новине.

²³⁰ Трговчевић Митровић, Љ. (2003). *Школовање девојака у Србији у 19. веку*. у Р. Петковић, П. Крестић и Т. Живковић (уред.), *Образовање код Срба кроз векове (81-87)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Друштво историчара Србије; Историјски институт, стр. 83.

²³¹ Митровић, А. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/2. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 512.

²³² Илић, А. (2005). *Школски систем, наставници и ученици у Србији (1804-2004)*. у З. Аврамовић (ур.), *Два века образовања у Србији (109-164)*. Београд: ИПИ, стр. 131; *Закон о народним школама (1898), Просветни*

школовање у основној школи, од којих су четири разреда обавезна, а отварање петог и шестог разреда зависило је од услова за то. Задатак народних школа био је да „васпитавају децу у народном духу и да их спремају за грађански живот, а нарочито да шире просвету и српску писменост у народу“. Народне школе могле су да буду државне или приватне. Први пут се јавља категорија мешовитих основних школа (поред мушких и женских). Обавезна настава била је бесплатна. За отварање школе овим законом је прописано највише 30 ученика, а за продужне 15. Поред продужних постојале су и среске продужне школе, занатлијско-трговачог правца у двогодишњем трајању, за чије отварање је било потребно минимум 30 ученика.²³³

Законом о народним школама из 1898. године, као део нижих народних школа, први пут се помињу забавишта као установе чији је задатак био „да забавом поучавају и васпитавају децу, мушку и женску, у узрасту од навршене 5 до 7 године и да их припремају за учење у основној школи“²³⁴ и јавља се категорија забавиља²³⁵. Похађање државних забавишта било је обавезно за децу оба пола и могло је трајати до две године. *Законом* из 1904. године, предвиђено је обавезно отварање и похађање приправних разреда, у местима у којима нема забавишта, у циљу учења државног језика и праћења редовне наставе у школи.²³⁶ Међутим и пре тога, шездесетих година XIX века, отворане су приватне установе под називом „приправне“, „мале“, „забавне“ школе²³⁷. Нека од њих су имала дозволу за рад, а неретко су радила и без дозволе Министарства просвете. Све до 1902. године реч је била углавном о приватним установама у којима се настојало да се поред чувања, организује припрема деце за први сусрет са школом. Прва таква установа основана је 29. октобра 1865. године под именом *Приватна школа за мушку и женску децу од 4-7 година старости за обучавање у читању и писању и молитви на српском језику и почетном женском раду и васпитању опште*.²³⁸ Априла 1867. године, од стране свештеника Татомира Миловука, који је раније био професор у Крагујевачкој гимназији, отворена је *Школа малолетне дечице од 2 пуне до 7 година*. Међутим, због слабог интересовања за њено похађање, престала је са радом крајем исте године.²³⁹ Осамдесетих година било је неколико „малих школа“ у Савамалском, Теразијском и Варошком кварту. Подаци из 1889. године указују на постојање два приватна забавишта на Дорћолу (једно у порти цркве на Дорћолу, и друго у Душановој улици).²⁴⁰ Наредних година овакве установе отворане су и у другим градовима. Године 1900. било је укупно 7 приватних забавишта (и исто толико забавиља) – 3 у Београду, 2 у Крагујевцу, 1 у Нишу и 1 у Шапцу.²⁴¹ Након закона из 1898. године отворено је прво државно забавиште у Београду (1902. године). Поред државног, и даље су постојала и приватна забавишта. Оснивањем забавишта као предшколске установе, оно постаје прва степеница у образовном систему Србије. Један од проблема био је недостатак школованих забавиља, те су овај посао обављале девојке са завршеном девојачком школом и курсом за забавиље²⁴². Број забавишта био је занемарљив у односу на укупан број становника. До

гласник, год XIX, бр 8, стр. 442-445.

²³³ *Закон о народним школама* (1904), Београд: Државна штапарија Краљевине Србије, стр. 5.

²³⁴ *Закон о народним школама* (1898), Београд: Државна штапарија Краљевине Србије, стр. 2.

²³⁵ *Исто*, стр. 10.

²³⁶ *Закон о народним школама* (1904), Београд: Државна штапарија Краљевине Србије, стр. 4

²³⁷ Станков, Љ. (2010). *Предшколско васпитање у Србији (1865-1957)*. Београд: Педагошки музеј, стр. 94.

²³⁸ *Исто*.

²³⁹ Ђунковић, С. (1971). *Школство и просвета у Србији у XIX веку – каталог изложбе*. Београд: Педагошки музеј, стр. 92

²⁴⁰ Станков, Љ. (2010). *Предшколско васпитање у Србији (1865-1957)*. Београд: Педагошки музеј, стр. 97-98.

²⁴¹ Ђуровић, А. (2004). *Модернизација образовања у Краљевини Србији: 1905-1914*. Београд: Историјски институт, стр. 305.

²⁴² *Закон о народним школама* (1898), Београд: Државна штапарија Краљевине Србије, стр. 11.

1914. године број државних забавишта се повећао на 36, од укупног броја, 8 је било у Београду, док се број приватних повећао на 13, од којих је 6 било у Београду²⁴³ (постојала су на Савинцу, Теразијама, Врачару, Палилули, Савамахали, Дунавском крају)²⁴⁴. Наведено указује да се отварање забавишта није одвијало истовремено на целој територији Србије, већ само у појединим градовима. Број деце у установама кретао се од 30 до 70, а заступљеност мушке и женске деце била је скоро изједначена.²⁴⁵ Као што је већ поменуто, у местима где нису постојала забавишта, закон је прописивао отварање припремних разреда у трајању од једне године, при основним школама. Међутим, ова одредба није поштована у потпуности, тако да је до 1914. године било веома мало припремних разреда. Овај вид наставе реализован је у пет од седамнаест округа: Београдском, Крајинском, Моравском, Пожаревачком и Тимочком, и било је обухваћено укупно 955 деце оба пола (478 мушке и 477 женске деце). У Београду, припремни разреди били су отворени само у мушкој и женској школи на Дунавском кеју.²⁴⁶

До краја XIX века дошло је до бројних промена у области основног образовања. Поред доношења нових закона, израђена су и бројни документи која указују бољу и педагошки заснованију организацију наставног рада у школама. Донети су *Наставни план и програм за ниже, више и продужне основне школе* од 26. августа 1883, *Наставни план и програм за ниже основне школе* од 1. новембра 1891, *Програм рада у забавишту* од 28. новембра 1899, *Наставни план и програм за грађанске и девојачке школе* од 30. новембра 1899. године.²⁴⁷

Значајнијих измена било је и у области средњег образовања. Највећа пажња поклањана је општеобразовним школама, гимназијама, као институцијама у којима се школовала будућа интелектуална елита. *Закон устројства гимназије* из 1863. године није донео велике измене у односу на претходни. Овим законом задатак гимназије био је припрема за студије. Предвиђено је да школовање траје шест година, а у први разред могли су да се упишу ученици до 15 година старости.²⁴⁸

Године 1865. укинута је трговачка школа, а основана реалка.²⁴⁹ Задатак ове школе био је да спрема ученике за слушање виших техничких наука на Универзитету и да им пружа знања корисна по грађански живот. Реалка је замишљена као школа која се налази између општеобразовне школе и стручне школе. Предвиђено је да школовање траје шест година.²⁵⁰

Година 1873. са собом доноси промене када је реч о трајању школовања у средњим школама. Трајање гимназије продужено је на седам година и уведен је обавезан

---

²⁴³ Ђуровић, А. (2004). *Модернизација образовања у Краљевини Србији: 1905-1914*. Београд: Историјски институт, стр. 304-305.

²⁴⁴ Ђуровић, А. (2004). *Модернизација образовања у Краљевини Србији: 1905-1914*. Београд: Историјски институт, стр. 308; Станков, Љ. (2010). *Предшколско васпитање у Србији (1865-1957)*. Београд: Педагошки музеј, стр. 100.

²⁴⁵ Ђуровић, А. (2004). *Модернизација образовања у Краљевини себији: 1905-1914*. Београд: Историјски институт, стр. 308-309.

²⁴⁶ Исто, стр. 308.

²⁴⁷ Митровић, А. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/2. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 506.

²⁴⁸ *Зборник закона и уредаба издани у Књажевству Србији од почетка до краја 1863. године*. бр. XVI (1864). Београд: Државна штампарија, стр. 67.

²⁴⁹ Шевић, М. (1906). *Средње школе у Србији*. Београд: Доситеј Обрадовић, стр. 5.

²⁵⁰ Илић, А. (2005): Школски систем, наставници и ученици у Србији (1804-2004). у З. Аврамовић (ур.), *Два века образовања у Србији* (109-164). Београд: ИПИ, стр. 125.

пријемни испит.²⁵¹ Промене које су предвиђене за гимназије примењене су и у реалкама. Две године касније, 1875. новим *Изменама и допунама закона* долази до измена у називу гимназија, полугимназије су промениле назив у ниже гимназије и основане су двогодишње реалке. Следеће године (1876) и за гимназије и реалке предвиђен је завршни испит зрелости на крају школовања и издата су *Правила испита зрелости за ученике гимназије и реалке*²⁵².

Законом о средњим школама од 14. јула 1898. године задатак средњих школа био је да ученицима дају више образовање и васпитање и да их спремају за слушање наука на Универзитету и другим вишим школама.²⁵³ У зависности од наставног плана који се примењивао, средње школе су се делиле на гимназије (школе која има класично усмерење, а акценат је био на класично-хуманистичким садржајима), реалне гимназије (школе општереалног смера која обједињује гимназију и реалку, у којој су једнако били заступљени предмети класично-хуманистичког и реалног образовања) и реалке (школе специјализованог смера у којима се ученици припремају за стручне школе, у њима су преовладавале природне науке и математика). Према годинама школовања, средње школе су могле бити потпуне, уколико су трајале осам разреда и непотпуне, у трајању од четири или шест разреда, а делиле су се на три течаја: од првог до четвртог разреда – нижи течај, од петог до шестог разреда средњи течај и од седмог до осмог разреда – виши течај. Према извору финансирања, могле су бити државне школе (потпуне и непотпуне), уколико су се издржавале из буџета Министарства просвете и црквених дела и приватне (само непотпуне) уколико су се издржавале из сопствених средстава.²⁵⁴ Број државних школа законом је ограничен на две потпуне у Београду, три потпуне у унутрашњости и шест непотпуних школа само за мушку децу, што је довело до укидања великог броја гимназија које су постале грађанске школе. Први разред средње школе могли су да упишу ученици узраста од 10 до 13 године, након завршене основне школе и положеног пријемног испита. Старосна граница приликом уписа у пети разред била је 17 година, а у седми 19 година.²⁵⁵ Женској деци био је онемогућен упис у ове школе. Овим законом одређена је висина уписнине (5 динара за све ученике) и школарине (20 динара за ученике од првог до четвртог разреда, 40 динара за ученике петог и шестог разреда и 60 динара за ученике седмог и осмог разреда).²⁵⁶

Прва женска гимназија у Србији основана је тек 1905. године.²⁵⁷ Девојке су у међувремену, од 1873. године почеле да уписују мушке гимназије као ванредне ученице, тако да нису могле да похађају наставу, већ само да полагају испите.²⁵⁸ Година 1879. с обзиром да је упис девојчица као редовних ученица бивао све чешћи, донела је могућност женској деци да заједно са мушком похађају први, други и трећи разред гимназије, а да даље школовање настављају у Вишој женској школи, након што је Министарство послало званичан распис свим директорима гимназија да могу да уписују и женску децу. Прва мушка гимназија до 1880. године није примила ниједну девојчицу, а

---

²⁵¹ *Зборник закона и уредба издани у Књажевству Србији за 1873/74. годину*, бр. XXVI, (1874). Београд: Државна штампарија, стр. 7.

²⁵² Испити зрелости у гимназијама, учитељској школи и реалци за 1878-79. школску годину (1880). *Просветни гласник*, год. I, бр. 2, стр. 45-46.

²⁵³ Закон о средњим школама (1898), *Просветни гласник*, год XIX, бр 8, стр. 385.

²⁵⁴ *Исто*.

²⁵⁵ *Исто*, стр. 387.

²⁵⁶ *Исто*, стр. 388.

²⁵⁷ Шевић, М. (1906). *Средње школе у Србији*. Београд: Доситеј Обрадовић, стр.4.

²⁵⁸ Вујисић Живковић, Н. (2017). *Скидање чађи – слика основне школе у Кнежевини Србији 1850–1880. године у извештајима школских надзорника*. Београд: ИПА, стр. 57.

прва редовна ученица уписана је 1887. године.²⁵⁹ Коедукација је трајала до 1894. године, јер је тадашњи министар просвете Андра Ђорђевић посебним одредбама отежао да се девојчице уписују у ниже гимназије, под изговором да постоји средња школа за женску децу - Виша женска школа, тако да долази до исписивања великог броја девојчица из гимназија. Тек након 1897. године њихов број се поново увећава, наон што је 1895. поништена забрана уписа деце у ниже гимназије. Новим законом из 1898. године коедукација у гимназијама се и законски поново допушта.²⁶⁰

Од 1912. године средње школе радиле су у складу са одредбама *Закона о изменама и допунама закона о средњим школама* од 23. јуна 1912. године. Њиме је установљено да средње школе могу похађати и мушка и женска деца, што је значајна измена у односу на претходни закон. Од првог до шестог разреда, ученици и ученице су могли да заједно похађају школу, а од седмог разреда је предвиђено раздвајање. Да би школовање женске деце било могуће и након седмог разреда, постојале су три женске средње школе – у Београду, Нишу и Крагујевцу.²⁶¹ На овај начин, отворена су врата женској деци не само средњих школа, већ и факултета у земљи и иностранству. Још једна важна разлика огледала се у укидању ограничења које се односило на број средњих школа, што је условљавало отварање нових школа у претходном периоду. Новим законом средње школе су могле да буду отворане по потреби државе или молби појединих места, на предлог министра просвете и уз сагласност Главног просветног савета, уколико су задовољени законом прописани услови. За отварање четвороразредне средње школе било је потребно да се за упис у први и други разред пријави најмање 30 ученика, а за упис у трећи и четврти 20, уз неопходно постојање школске зграде, намештаја и учила.²⁶²

Након увођења обавезног основног школовања, у циљу побољшања основне наставе, било је неопходно да постоје квалитетни и образовани учитељи и учитељице што је водило ка отварању средњих школа за њихово професионално образовање. Отварањем прве Учитељске школе у Крагујевцу, 27. јануара 1871. године, започело је ново поглавље у образовању учитеља. Димитрије Матић, који је био министар просвете и црквених дела за време доношења *Закона о устројству учитељске школе* (5. октобра 1870. године) указивао је на потребу постојања ових школа и годинама пре тога. Он је сматрао да „ваљаност и способност учитеља зависи од њихове школске спреме“, стога се образовање учитеља не сме препустити случају и вољи појединаца, полагањем посебних, индивидуалних испита, већ је дужност државе да их спрема и образује, под њеним надзором и прописима. Учитељске школе стога треба да буду „праве установе за васпитавање“ јер поред знања и вештина неопходних за обављање учитељског позива, учитељ „својим примером и својом речју може бити васпитач својих ученика“. У њима се поставља темељ свестраног образовања, које се огледа у равноправности теоријског и практичног рада, јер је учитељ у народним школама једини учитељ својих ученика у

---

²⁵⁹ Николова, М. (1998). Школовање женске младежи у Србији до 1914. . у Перовић, Л. (уред.), *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2, Положај жене као мерило модернизације : научни скуп* (73-82). Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 79.

²⁶⁰ Трнавац, Н. (1998). Индиферентност према школовању женске деце у Србији 19. века. у Перовић, Л. (уред.), *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2, Положај жене као мерило модернизације : научни скуп* (55-73). Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 61; Дунђерски, С. (2007). Институционално образовање женске деце и омладине у Србији у периоду 1858-1903. *Педагошка стварност*, Вол. 53, бр. 7/8, стр. 650.

²⁶¹ Закон о изменама и допунама закона о средњој школи (1912), *Просветни гласник*, год XXXIII, бр 7, стр. 663.

²⁶² Исто, стр. 664.

свакој струци наука које су деци неопходне, а не само стручан учитељ.²⁶³ Проблем недовољне стручности учитеља који су у то време били запослени у школама је остао, с обзиром да су биле неопходне године да дође до промене наставног кадра. Стога је и даље постојала потреба за стручном помоћи која је пружана надзором и обиласцима школа од стране надлежних лица, провером стручних квалификација кандидата приликом конкурисања за посао, организовањем учитељских течаја, расписима, наредбама и другим актима.²⁶⁴

У годинама које су уследиле, Учитељска школа је више пута премештана у друге градове - 16. августа 1877. године пресељена је у Београд, а одлуком од 31. јула 1896. године у Алексинац²⁶⁵. Друга мушка учитељска школа отворена је у Нишу 31. марта 1881. године²⁶⁶, али је након 14 година рада, 16. марта 1895. године донета је одлука да се Учитељска школа у Нишу укине и споји са школом у Београду²⁶⁷. Од 1895. до 1898. године Србија је поново имала само једну установу специјализовану за образовање учитеља. Учитељска школа у Јагодини отворена је на основу *Закона о установљењу школе* од 26. јула 1898. године²⁶⁸. Трећа мушка учитељска школа отворена је на основу *Закона о установљењу* од 05. фебруара 1910. године у Неготину²⁶⁹, те је уочи Првог светског рата Србија имала три мушке учитељске школе.

У Србији XIX века постојале су бројне предрасуде када је реч о образовању женске деце. Њихово школовање посматрано је као вид осамостаљивања који им не приличи и не одобрава се у средини у којој живе, као претња породичном животу.²⁷⁰ О наведеним разлозима сведоче отпори који су настали приликом оснивања женских и девојачких школа „противу школовања девојака, из бојазни да писменост не буде од разорног утицаја на патријархалне особине породице (за коју не доликује да девојка после сунчева заласка сама улицом прође) нити може да се помири са новим струјама, а боји се школоване чељади која кида са традицијом и иде ка новим временима“²⁷¹ јер „када узмемо у обзир захтев цивилизације: да се женскиње душевно с мушким изједначе, то ће нам бити јасна предрасуда многих наших и просвећенијих Срба против подизања виших девојачких школа и оправдана бојазан да не буду жене паметније од људи“.²⁷² Појединци су истицали да се „ново женскиње“ „крши са свима традицијама и жели да живи новим, слободним животом“²⁷³ да је „од образовања женске деце било више штете него користи,

---

²⁶³ Матић, Д. (1868). *Наука о васпитању. Део 3, Васпитање одрасле деце и омладине и разне школе / разложио Димитрије Матић*. Београд: Државна штампарија, стр. 13.

²⁶⁴ Тешић, В. (2007). Педагошко образовање наставника у школама Србије до 1918. године, у В. Николић (уред.), *Образовање и усавршавање наставника* (11-28). Ужице: Учитељски факултет, стр. 17.

²⁶⁵ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1894. до краја 1895. године*, бр. 50, (1899), Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 334-335.

²⁶⁶ Измене закона о изменама и допунама од 24-ог Јула 1877-ме године у закону о уређењу учитељске школе од 5-ог Октобра 1870-те године и закона о установљењу учитељске школе у Нишу од 31-ог марта 1881-ве год. од 1. октобра 1886. године, (1886), *Просветни гласник*, год VII, бр 22, стр. 918-919.

²⁶⁷ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1894. до краја 1895. године* (1899), бр. 50, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 334-335.

²⁶⁸ *Зборник закона и уредаба издатих у Краљевини Србији издатих од 1 јануара 1898 до краја исте године*, бр. 53, (1901), Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр.306.

²⁶⁹ *Српске новине* (1910), год. LXXVIII, бр. 28, стр. 1.

²⁷⁰ Станков, Љ. (2011). *Катарина Миловук (1844-1913) и женски покрет у Србији*. Београд: Педагошки музеј, стр. 14.

²⁷¹ Цветковић, К. (прир.) (1913). *Виша женска школа у Београду : педесетогодишњица 1863-1913*. Београд: Виша Женска школа, стр. 1.

²⁷² *Извештај о српској Вишој Девојачкој школи у Новом Саду на крају школске 1882-83. године* (1883). Нови Сад: Српска виша девојачка школа, стр. 7-9.

²⁷³ Марјановић, Ч. (1907). *Образовање женскиња и женско питање у Србији*. Београд: Државна штампарија

и да ће тако и у будуће бити“, као и да данашње жене „знају само да намаштају једне године шешир на леву а друге на десну страну“. Процес инстизуционализације васпитања, кроз отварање јавних школа, привилеговао је дечаке и направио полну дискриминацију, која до тада није толико долазила до изражаја када је реч о породичном васпитању.²⁷⁴ Положај жене је у великој мери утицао на циљеве који су постављани пред институције, јер су женске школе посматране као припрема за домаћинство и породицу и васпитавање у народном духу.²⁷⁵ Захваљујући схватању о васпитној улози жене, створио се простор да се подучавање од стране жена пренесе и у институционалне оквире. Оживотворена идеја да је женској деци потребно образовање и прве ученице у школским клупама у основној школи, пружиле су могућност за укључивање жена у учитељски посао, јер прописи нису дозвољавали запошљавање учитеља у женским школама. Као што је већ поменуто, првим општим законом о основним школама из 1844. године, предвиђено је и образовање женске деце. У годинама које су у следиле, у извештајима министра истиче се потреба отварања већег броја женских основних школа и оснивања посебне школе за образовање учитељица. Недостатак школованих учитељица и повећање броја женских основних школа створили су потребу за таквом врстом школе.²⁷⁶

Оснивање Више женске школе у Београду 1863. године, није само решавало горе наведене проблеме, већ је и образовање девојчица подигнуто на виши ниво. Више женске школе, не само што су представљале шансу за продужење школовања и самим тим наставак већ започетог процеса укључивања женске деце у школски систем, представљале су и прву степену ка њиховом институционалном педагошком образовању. До тада су женска деца из богатих породица више образовање стицале у страним заводима. Школа је отворена као трогодишња, године 1866. школовање је продужено на четири године, 1875. на пет година, а 1886. на шест година. Оно што је било њен недостатак је непроходност на факултет. Девојчице након добијања дипломе нису могле да наставе своје школовање на факултету. Васпитање и образовање женске деце Јован Миодраговић 1910. године карактерише као „никакво“, указујући на потребу оснивања средњих школа (виших женских, виших основних школа) у сваком већем селу или варошици, које би девојчице похађале након основних школа, а пружале им проходност у више гимназије или стручне школе. Сматрао је да треба повећати и број средњих школа – за кројење, шивење, кување, као и за учитељице свих школа од забавишта до универзитета.²⁷⁷ До 1891. године у Србији је постојала само једна, Виша женска школа у Београду. Друга виша женска школа отворена је у Крагујевцу и по организацији била је истоветна са школом у Београду. Године 1894. основане су више женске школе у Нишу, Шапцу, Пожаревцу и Пироту, али су убрзо након оснивања укинуте. Посебним указом краља, на предлог министра просвете, од 1900. године Виша женска школа у Београду променила је назив у Виша женска школа краљице Драге, а

Краљевине Србије, стр. 24.

²⁷⁴ Трнавац, Н. (1998). Индиферентност према школовању женске деце у Србији 19. века. у Перовић, Л. (уред.), *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2, Положај жене као мерило модернизације : научни скуп* (55-73). Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 55, 68.

²⁷⁵ Перовић, Л. (1998). Модерност и патријархалност кроз призму државних женских институција: Виша женска школа (1863-1913). у Перовић, Л. (уред.), *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2, Положај жене као мерило модернизације : научни скуп* (141-161). Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 146.

²⁷⁶ Вујисић Живковић, Н. (2017). *Скидање чађи – слика основне школе у Кнежевини Србији 1850–1880. године у извештајима школских надзорника*. Београд: ИПА, стр. 56.

²⁷⁷ Миодраговић, Ј. (1910). Растанак са школом, *Учитељ*, св. 7-8, стр. 497-517.

школа у Крагујевцу у Виша женска школа кнегиње Љубице.²⁷⁸ Статус виших школа до оснивања женске учитељске школе се није променио, истовремено су биле продужне ниже гимназије које су девојчице уписивале након завршене основне школе и стручне школе за спремање учитељица.²⁷⁹ Након 1898. године више женске школе се формално претварају у шесторазредне средње школе за образовање девојака. Након оснивања још једне, Више женске школе у Шапцу 1903. године²⁸⁰, 1904. настава у вишим женским школама поистовећена је са нижом гимназијом, да би 1912. године ове школе постале гимназије и као такве припремале женску децу за наставак школовања у учитељским школама и вишим разредима гимназија.

Будуће учитељице су од 1863. до 1898. године знања стицале у вишим женским школама. С обзиром да образовање учитељица није било на нивоу оног које су добијали учитељи, имало је последица и на квалитет образовања женске деце и на могућност њиховог даљег школовања.²⁸¹ Прва Женска учитељска школа отворена је 1900. године у Београду, а три године касније, као њено посебно одељење и школа у Крагујевцу. Оно што је карактеристично за обе женске учитељске школе је то што су током првих година биле уско везане за више женске школе, с обзиром да су користиле њихове зграде и наставно особље. Овакве почетке условила је потреба да се школе што пре отворе, али за школске зграде и наставнике није било средстава.²⁸²

Из године у годину број учитељских школа се повећавао, тако да је Србија у којој до почетка 70-их година деветнаестог века није постојала ниједна учитељска школа, уочи Првог светског рата имала је пет учитељских школа – три мушке – у Алексинцу, Јагодини и Неготину, и две женске – у Београду и Крагујевцу. Учитељске школе, иако су имале карактер више гимназије јер су уписиване након завршене ниже гимназије, нису пружале могућност за даљу проходност унутар образовног система.

Када је реч о стручним школама које нису припремале за учитељски позив, углавном су отворане оне чији је задатак био да припремају земљораднике, пољопривреднике и занатлије. Међутим и поред тога што је Србија у том периоду била претежно земљорадничка земља, број ових школа био је мали и убрзо након отварања престајале су са радом. Године 1872. отворена је земљоделско-шумарска школа у Пожаревцу, у циљу унапређења „земљоделства и шумарства у Србији“. Имала је два смера – пољопривредни и шумарски. Ову трогодишњу школу могли су да упишу дечаки узраста од 15 до 20 година са завршена најмање 4 разреда гимназије и реалке.²⁸³ Међутим, након бројних критика да школа пружа теоријско образовање и припрема за рад у установама, а не за практични рад у пољопривреди, 1881. године она је затворена²⁸⁴. Годину дана касније,

---

²⁷⁸ *Зборник закона и уредаба изданих у Краљевини Србији од 1 јануара 1900 до краја исте године*, бр. 55, (1903), Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 290.

²⁷⁹ Вујисић Живковић, Н. (2017). *Скидање чађи – слика основне школе у Кнежевини Србији 1850–1880. године у извештајима школских надзорника*. Београд: ИПА, стр. 57.

²⁸⁰ Миљковић, Љ. (1905). *Виша женска школа : постанак ове школе*. Шабац : Трговачка штампарија Свет. Грданичког.

²⁸¹ Трнавац, Н. (1998). Индиферентност према школовању женске деце у Србији 19. века. у Перовић, Л. (уред.), *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2. Положај жене као мерило модернизације : научни скуп* (55-73). Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 62.

²⁸² Цветковић, К. (прир.) (1913). *Виша женска школа у Београду : педесетогодишњица 1863-1913*. Београд: Виша Женска школа, стр. 89.

²⁸³ *Зборник закона и уредаба издани у Књажевству Србији за 1870. годину*, бр. XXIII, (1870). Београд: Државна штампарија, стр. 147-148.

²⁸⁴ Ђунковић, С. (1971). *Школство и просвета у Србији у XIX веку – каталог изложбе*. Београд: Педагошки музеј, стр. 118

отворена је нижа пољопривредна школа ратарско-сточарског смера у Краљеву, а 1891. у близини Неготина, у Букову пољопривредна школа винодељско-воћарског смера. Трећа пољопривредна школа отворена је 1906. године у Шапцу. Школовање у пољопривредним школама трајало је три године, а примали су се ученици узраста од 14 до 18 година, са завршеном основном школом.²⁸⁵ Ове школе нису само одржавале наставу за своје ученике већ су организовале и курсеве за одрасле, а 1989. године донет је *Закон о оснивању пољопривредних станица* у циљу побољшања пољопривредног образовања, а сваки округ је требало да има овакву станицу. Прва оваква школа основана је у Ћуприји 1899. године, а касније су се отварале и у другим местима.²⁸⁶ Године 1879. отворена је и прва женска занатска школа, у оквиру Женског друштва из Београда, за бесплатно обучавање сиромашних девојака различитим занатима.²⁸⁷

Занатство у Србији се споро развијало, тако да је 1863. годину Србија дочекала без специјализоване занатлијске школе. Годину дана раније, 1862. године у војно-техничком заводу у Крагујевцу отворена је занатлијска школа за ковачке, дрводељске и сарачке занате.²⁸⁸ Поред наведене школе, није постојала ниједна школа техничке струке, а занатлијске школе су биле у зачетку.²⁸⁹ *Законом о занатлијским школама* од 27. марта 1892. предвиђено је оснивање државних школа у којима ће ученици стицати стручна и практична занатска знања. Исте године отворена је занатска школа у Београду, а 1894. занатско-ткачке школе у Ужицу и Лесковцу. У школу су уписивана деца узраста од 12 до 18 година, са претходно завршеном основном школом.²⁹⁰ Уметничко-занатска школа основана је 1905. године, а постојала су два курса – општи који је трајао годину дана и специјализовани – од три године.²⁹¹ Године 1899. Београдско певачко друштво основало је Српску музичку школу. Школовање је трајало шест година и било је подељено на два нивоа, на виши и нижи.

Као што је већ поменуто, године 1865. укинута је трговачка школа, тако да све до 1881. године овај тип школе није постојао. Наведене године је у Београду отворена приватна трговачка школа, која 1892. године постаје државна. У школу се могло уписати након завршене ниже гимназије, а школовање је трајало три године²⁹², да би 1892. године постала четворогодишња.²⁹³ Године 1900. трговачка школа постаје трговачка академија, а услов за пријем било је завршених шест разреда гимназије.²⁹⁴ Пет година касније,

---

²⁸⁵ Ђунковић, С. (1971). *Школство и просвета у Србији у XIX веку – каталог изложбе*. Београд: Педагошки музеј, стр. 184-185, Митровић, А. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/2. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 543.

²⁸⁶ Илић, А. (2005): Школски систем, наставници и ученици у Србији (1804-2004). у З. Аврамовић (ур.), *Два века образовања у Србији* (109-164). Београд: ИПИ, 135-136.

²⁸⁷ Трговчевић Митровић, Љ. (2003). Школовање девојака у Србији у 19. веку. у Р. Петковић, П. Крстић и Т. Живковић (уред.), *Образовање код Срба кроз векове* (81-87). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Друштво историчара Србије; Историјски институт, стр. 83.

²⁸⁸ Деспотовић, П. (1902). *Историска педагогика*. Београд: Дворска књижарница Мите Стајића, стр. 416.

²⁸⁹ Трговчевић, Љ. (1994). *Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку у Перовић, Л. (уред.), Србија у модернизацијским процесима 20. века. (217-232)*. Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 229.

²⁹⁰ Ђунковић, С. (1971). *Школство и просвета у Србији у XIX веку – каталог изложбе*. Београд: Педагошки музеј, стр. 184-185.

²⁹¹ Илић, А. (2005): Школски систем, наставници и ученици у Србији (1804-2004). у З. Аврамовић (ур.), *Два века образовања у Србији* (109-164). Београд: ИПИ, 140.

²⁹² Ђунковић, С. (1971). *Школство и просвета у Србији у XIX веку – каталог изложбе*. Београд: Педагошки музеј, стр. 181-182

²⁹³ Деспотовић, П. (1902). *Историска педагогика*. Београд: Дворска књижарница Мите Стајића, стр. 416.

²⁹⁴ Ђунковић, С. (1971). *Школство и просвета у Србији у XIX веку – каталог изложбе*. Београд: Педагошки музеј, стр. 181-182

Љубомир Ђирић је основао Београдску трговачку академију. У овом периоду оснивају се и специфично женске школе и течајеви путем којих се оспособљавају за књиговодство, благајничке послове и кореспонденцију. За ученице које су завршиле три разреда гимназије основана је приватна дворазредна женска трговачка школа, а за оне са завршеним четвртим разредом једногодишњи курсеви.²⁹⁵

Закон о војној академији донет је 1880. године. Школа је имала двојаки задатак, да припрема младиће за официре кроз нижу војну школу и да образује младе официре кроз двогодишњу вишу војну школу. Нижу војну школу могли су да упишу младићи након завршене гимназије или реалке, а од 1884. године након шест разреда гимназије.²⁹⁶

На почетку проучаваног периода у Србији је постојала једна богословија. До 1886. године школа је била четворогодишња, када је законским одредбама прописано школовање у трајању од три године. Услов за упис била је завршена потпуна гимназија са добрим успехом.²⁹⁷ Новим изменама, 1889. године школовање је продужено на четири године, а услов за упис био је завршени пети разред гимназије.²⁹⁸ Седам година касније, законским одредбама из 1896. године, школа постоје деветогодишња.²⁹⁹ Прва на овај начин организована богословија – Богословија Светог Саве у Београду, почела је са радом 1900. године, тако да су до 1903. постојале две богословије. Након што је последња генерација ученика у Богословији која је основана 1863. и спремала и учитеље, завршила школу, она је угашена. Тако да је у на крају периода, 1914. године поново постојала само Богословија Светог Саве.

На основу наведеног стања у просвети, и поред тога што се, као што смо напоменули, у програмима различитих политичких странака истицала тежња за отварањем оних школа за чија занимања је постојала потреба на тржишту, неретко су отваране и основне и средње школе чији разлози за оснивање нису били увек директно зависни од друштвених потреба. Такође, оно што је била карактеристика овог периода је често отварање и затварање стручних школа или њихово пресељење у друго место, што је само потврђивало слабу заинтересваност друштва за специјализованим и стручним знањима. Разлози наведеном често нису зависили од потребе за отварањем школа у одређеном делу земље, већ је избор места зависио од утицаја и политичке моћи средине. Оваква судбина није заобишла ни учитељске школе, што је уносило нестабилност у функционисање образовног система.³⁰⁰ Иако је с обзиром на стање у земљи и у основним школама, постојала потреба за већим бројем учитеља, односно за отварањем већег броја учитељских школа, однос према томе је био више политичке, а мање практичне природе.

---

²⁹⁵ Илић, А. (2005): Школски систем, наставници и ученици у Србији (1804-2004). у З. Аврамовић (ур.), *Два века образовања у Србији* (109-164). Београд: ИПИ, стр. 140, Трговчевић Митровић, Љ. (2003). Школовање девојака у Србији у 19. веку. у Р. Петковић, П. Крстић и Т. Живковић (уред.), *Образовање код Срба кроз векове* (81-87). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Друштво историчара Србије; Историјски институт, стр. 83.

²⁹⁶ Илић, А. (2005): Школски систем, наставници и ученици у Србији (1804-2004). у З. Аврамовић (ур.), *Два века образовања у Србији* (109-164). Београд: ИПИ, стр. 136.

²⁹⁷ *Школски зборник закона, правила, наредба и т.д.* (1875), Београд: Државна штампарија, стр. 31, 34.

²⁹⁸ Илић, А. (2005): Школски систем, наставници и ученици у Србији (1804-2004); у З. Аврамовић (ур.), *Два века образовања у Србији* (109-164). Београд: ИПИ, стр. 134.

²⁹⁹ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1896. до краја исте године* (1899), бр. 51, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 395.

³⁰⁰ Недовић, В. (1998). *Педагошки огледи Сретена Аџића*. Јагодина: Учитељски факултет, стр. 9-10, Трговчевић, Љ. (1994). *Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку*; у Перовић, Л. (уред.), *Србија у модернизацијским процесима 20. века.* (217-232). Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 229.

Година 1863. донела је промене и када је реч о факултетском образовању, јер је Лицеј, који није задовољио потребе вискошколске наставе, прерастао у Велику школу. Основана као „научни завод за вишу и стручну образованост“³⁰¹ имала је три факултета: Филозофски, Правнички и Технички. Студије на Филозофском факултету трајале су три године, док је на Правничком и Техничком факултету предвиђено четворогодишње школовање. Предлогом *Закона о уређењу Велике школе* из 1873. године Филозофски факултет добио је два смера, историјско-филолошки и природно-математички³⁰², а законским изменама и допунама од 1880. године број година студирања на Филозофском факултету изједначен је са друга два факултета, у трајању од четири године.³⁰³ Повећан је и број наставних дисциплина које су се предавале на факултетима. На Филозофском факултету тај број је повећан за девет, са 17 на 26, на Техничком за осам, са 7 на 15, а на Правном за четири, са 17 на 21. Иако се тежило да Велика школа буде уређена по угледу на западне универзитете, са циљем да српској омладини пружи стручно образовање³⁰⁴, године 1890. тадашњи ректор указује на стање у претходним годинама и сматра да је то још увек било само тежња истичићи да се „из овог прегледа наше школе види се да је она, преко 30 година, била изузев њен Правни факултет, и то у извесним годинама, мало шта више од једне гимназије, и да се истом од десетину година почела претварати, полагаано у вишу школу за стручно и научно образовање. Таква каква је била већином у првој половини века, она није могла давати народу потребне му стручне снаге, нити је њен утицај на живот народни, на науку и књижевност мога бити добар и велики. Културни живот народа унапређују радници солидног стручног знања и искуства, а из наше Велике школе могли су излазити људи само са неким лаким и површним образовањем“.³⁰⁵

Законом из 1896. године и одредбама донетим 1897. школовање је на свим факултетима било четворогодишње. На Филозофском факултету уместо два, постојала су четири смера – лингвистичко литерални, историјско-географски, математичко-физички и јестаственичко-хемијски, на Техничком факултету три смера – грађевинско-инжињерски, архиотектонски и механичко-технички, док су студенти Правног факултета могли да се одреде за судски или политичко-економски смер.³⁰⁶ Следећа важна година, јесте 1900. када долази до формирања 11 група у оквиру Филозофског факултета.

Године 1905. отвара се ново поглавље, Велика школа претворена је у Универзитет. *Законом о Универзитету* предвиђено је пет факултета – Филозофски факултет, Технички факултет, Правни факултет, Медицински факултет и Богословски факултет. На Филозофском је отворен и пољопривредни смер. Школовање на свим факултетима, сем медицинском трајало је осам семестара, а услов за упис била је завршена гимназија и положен виши течајни испит.³⁰⁷

---

³⁰¹ Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига, стр. 39.

³⁰² Исто, стр. 52-53.

³⁰³ Исто, стр. 55-57.

³⁰⁴ Деспотовић, П. (1902). *Историска педагогика*. Београд: Дворска књижарница Мите Стајића, стр. 425.

³⁰⁵ Николајевић, С. (1891). Краљевско-српска Велика школа за педесет њених година; у *Годишњица Николе Чупића*, књ. 12. Београд: Чупићева задужбина/Државна штампарија Краљевине Србије, стр. 228-229.

³⁰⁶ Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига, стр. 99, 106, 108.

³⁰⁷ Исто, стр. 177-178-183.

2. Мрежа школа и писменост у Србији

Доласком на власт, намесничка влада је више пажње посвећивала просвећивању народа, те су седамдесетих година XIX века уложени велики напори на развијању и унапређивању школа. Паралелно са тим развијала се и школска мрежа, те је приметан и значајан пораст броја школа наредних година. Школске 1869/70. године било је укупно 342 основне школе, 303 мушких и 39 женских школа, са 550 учитеља, од којих 63 учитељица и 23.382 ученика (20.944 ученика и 2.438 ученица). Године 1870. у Београду је било 10 приватних школа, 9 женских и једна мушка школа. Након 1874. године Министарство, да би детаљније било упућено у рад ових школа, доноси посебна правила њиховог рада.³⁰⁸ Школске 1879/80. године било је укупно 614 школа, 558 мушких и 56 женских школа, 817 учитеља, од којих 56 учитељица, 35.939 уписаних ученика, што указује да се у раздобљу од десет година стање у основном школству знатно поправило и да је број школа скоро удвостручен. Школске 1899/1900 године било је укупно 1,101 школа, тачније 936 мушких и 165 женских, учитеља је било 1.940, до којих 916 учитељица, са 102.408 ученика, од којих 19.999 ученица.³⁰⁹ Почетком новог века, 1903. године укупан број основних школа био је 1.178 од којих 163 женских, са 111.664 ученика од којих је 25.809 било женског пола.³¹⁰ Број основних школа пред Први светски рат износио је 1.425, што потврђује позитивне промене у просвети и у наредном периоду. С обзиром на број становника и површину Србије, једна школа долазила је на 38 квадратних метара и на 2.108 становника, док је један ученик долазио на 24 становника.³¹¹

Законске одредбе, посебно оне којима је прописиван минималан број ученика за отварање нове школе и квалитет школских зграда, у великој мери утицале су на ширење мреже основних школа. Број ученика уписаних у школе је такође варирао из године у годину, на шта су утицале промене које су се тицале обавезног школовања. Статистички подаци указују да је након ступања на снагу првог општег закона о школству, школске 1845/46. године број школа повећан 201,63% у односу на 1835/36. годину. Након 1857. године и поштрења услова о броју ученика потребних да би се школе отвориле, као и услова за изградњу школа, ширење мреже школа је успорено и износило је само 14,76% до 1869/70. године. Либералније одредбе по поменутих питањима у закону од 1963. године довеле су до пораста броја школа од 1869/70. године до 1879/1880. године за 272 школе или 79,53%. Сличан тренд настављен је и у наредним годинама, до 1889/1900. године. Повећање обавезног броја ученика да би се отворила школа, за скоро дупло (са 30 на 50) успорило је ширење мреже школа, те је до 1910. године изграђено 324 школа, што је пораст од 29,43%.³¹² Број ђака уписаних у школе знатно је порастао након увођења обавезног основног образовања³¹³, али је број деце који се школовао и даље био несразмерно мали у односу на укупно становништво Србије. Ситуација је била неповољнија уколико се у обзир узме разлика у броју сеоских и варошких школа, јер је у

³⁰⁸ Ђунковић, С. (1971). *Школство и просвета у Србији у XIX веку – каталог изложбе*. Београд: Педагошки музеј, стр. 92.

³⁰⁹ Митровић, А. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/2. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 507.

³¹⁰ Ђуровић, А. (2003). *Образовање у Краљевини Србији крајем 19. и почетком 20. века*. у Р. Петковић, П. Крестић и Т. Живковић (уред.), *Образовање код Срба кроз векове (143-167)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Друштво историчара Србије; Историјски институт, стр. 150.

³¹¹ Исић, М. (2003). *Писменост у Србији у 19. веку*. у Р. Петковић, П. Крестић и Т. Живковић (уред.), *Образовање код Срба кроз векове (63-79)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Друштво историчара Србије; Историјски институт, стр. 66.

³¹² Исто.

³¹³ Исто.

селима било тек 20% од укупног броја основних школа.³¹⁴ Иако је, као што је већ било речи, 1882. године уведена обавезна шестогодишња основна школа, пет година након његовог ступања на снагу у селима није била ниједна ни петоразредна, а ни шесторазредна основна школа.³¹⁵ На сличну процентуалну разлику наилазимо и када је реч о броју женских и мушких школа. Из претходно наведених података за 1900. годину, број женских школа био је мањи од 20% укупног броја основних школа, што указује да колико год био мали број деце која су похађала школе, када се он упореди са бројем женске деце основно школског узраста њихово школовање је и више него занемарено. Уколико посебну пажњу обратимо на женску децу са села, приметно је да се о њиховом образовању уопште није водило рачуна.

Када је реч о средњим школама, оне су отворане, затворане и премештане у друга места, али је њихов број временом углавном бивао већи. Школске 1879/80. године у Србији је било двадесет и пет гимназија, од тога три потпуне седморазредне (две у Београду и једна у Крагујевцу), пет нижих четвороразредних (две у Београду, а остале у Шапцу, Неготину, Пожаревцу, Ужицу, Алексинцу, Крушевцу, Чачку, Ваљево, Јагодини, Смедереву, Нишу, Пироту и Лесковцу), седам дворазредних реалки (у Зајечару, Књажевцу, Лозници, Свилајнцу, Параћину, Горњем Милановцу и Великом Градишту. Укупан број ђака у свим наведеном школама био је 2.546 (од тога 148 ученица и 2.398 ученика), а наставника 183.³¹⁶ Највећи број средњих школа био је 1895/6. године, двадесет шест.³¹⁷ У годинама које су уследиле, значајан број четвороразредних гимназија претворен је у потпуне гимназије, а многе ниже гимназије су укинуте, тако да је школске 1897/98. године у Србији било 22 гимназија, седамнаест потпуних осморазредних (три у Београду, остале у Крагујевцу, Нишу, Зајечару, Шапцу, Пожаревцу, Крушевцу, Пироту, Чачку, Врању, Ваљево, Неготину, Врању и Ужицу, као и пет нижих четвороразредних (у Смедереву, Лесковцу, Параћину, Великом Градишту и Књажевцу). Укупан број ученика износио је 5.651 (5.364 ученика и 287 ученица). У потпуним гимназијама било је укупно 4.895 ученика, од којих 199 ученица, а у нижим гимназијама 756 ученика (88 ученица). Наведени подаци указују да се укупан број ученика удвостручио, али да је број ученица и даље био далеко мањи од броја ученика у средњим школама. Након 1898. године, доношењем новог закона, број гимназија значајно је био смањен, што је имало за последицу и умањења броја ученика који су похађали средње школе. Њихов број је преполовљен, било их је само једанаест – пет потпуних (две у Београду, остале у Београду, Крагујевцу, Нишу и Зајечару) и шест непотпуних (у Шапцу, Пожаревцу, Чачку и Врању шесторазредне и у Ваљево и Пироту четвороразредне). Крајем 1900. године било је укупно 3.667 ученика, односно 3.569 ученика и 98 ученица, од којих у потпуним 2.522 ученика и непотпуним 1.145 ученика (869 у шесторазредним и 274 у четвороразредним).³¹⁸

Након *Измена и допуна Закона о средњим школама* 1902. године поново је дошло до пораста броја гимназија, до отварања нових, претварања приватних у државне, непотпуних четвороразредних у шесторазредне, а шесторазредних у потпуне осморазредне гимназије. Године 1903. било је 18 гимназија, са укупно 5.447 ученика и

---

³¹⁴ Карић, В. (1887). *Србија, опис земље, народа и државе*. Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 249.

³¹⁵ *Исто*, стр. 252.

³¹⁶ Митровић, А. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/2. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 519.

³¹⁷ Шевић, М. (1906). *Средње школе у Србији*. Београд: Доситеј Обрадовић, стр. 1.

³¹⁸ Митровић, А. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/2. Београд: Српска књижевна задруга, стр. стр. 520.

ученица.³¹⁹ Школске 1910/1911. године број државних гимназија достигао је 21, десет потпуних (у Београду – четири гимназије и једна реалка, као и реалке у Зајечару, Крагујевцу, Нишу, Пожаревцу и Ужицу) и једанаест непотпуних (шесторазредних у Београду, Ваљеву, Врању, Јагодини и Крушевцу и четвороразредних у Лесковцу, Неготину, Смедереву, Пироту, Чачку и Шапцу). Укупан број ученика био је 8.132, од којих 7.719 ученика и 413 ученица, у потпуним гимназијама било је 5.227, а у непотпуним 2.905 ученика. Приватних гимназија било је 11, све су биле непотпуне, а налазиле су се у Алексинцу, Београду, Књажевцу, Краљеву, Параћину, Прокупљу, Свилајнцу, Ћуприји, Ваљеву, Врању и Зајечару. Укупан број ђака у приватним гимназијама био је 2.156, 710 ученика и 1.446 ученица.³²⁰ Наведени подаци указују и на значајан пораст укупног броја ученика. Приметно је да је однос броја ученика и ученица у приватним школама био у корист ученица, те се њихов број у школским клупама знатно увећао у односу на претходни период (од 148, 1879. године до 1.859, 1910. године).

Стручних школа било је веома мало. На почетку проучаваног периода постојала је једна виша женска школа, једна трговачка школа и једна богословија. Године 1879/80. поред више женске школе са 293 ученица, пољопривредне са 28 ученика, богословије са 186 ученика, постојале су и војна школа са 40 ученика и учитељска школа са 97 ученика.³²¹ Из године у годину број средњих стручних школа, али и ученика је све више растао. Поред Више женске школе у Београду, 1884. године постојала је једна богословија и две учитељске школе, једна ратарница, једна трговачка школа и једна ветеринарска школа. Богословија је имала 142 ученика, а две учитељске школе 163, а њихов број је из године у годину све више растао. Трговачка школа била је трогодишња, ратарница је била двогодишња, а ветеринарска једногодишња школа. Наведене године трговачка школа имала је укупно 34 ученика, ратарница 49 ученика, а ветеринарска школа 10.³²² Почетком новог века, 1903. године постојале су две више женске школе са 745 ученица, две богословије са 200 ученика, три учитељске школе са 397 ученика, једна трговачка академија са 143 ученика, три занатске школе са 320 ученика, две пољопривредне школе са 187 ученика и војна академија са 366 ученика. Непосредно пре почетка Првог светског рата, а уочи балканског, 1912. године Било је три више женске школе (у Београду, Крагујевцу и Шапцу) са 1 369 ученица, пет учитељских школа (две женске у Београду и Крагујевцу и три мушке, у Алексинцу, Јагодини и Неготину) са 711 ученика и ученица, једна богословија са 365 ученика, 4 занатске и 3 пољопривредне школе са око 250 ученика и једна војна академија са 153 ученика.³²³ Пред први светски рат радило је и неколико приватних женских школа. Међу приватним школама издвајали су се Виши завод за васпитање девојака 1890, Васпитни завод за женску децу 1895, Завод за српску сирочад 1877, Друштво за потпомагање и васпитање сиротне и напуштене деце 1897.³²⁴

---

³¹⁹ Ђуровић, А. (2003). *Образовање у Краљевини Србији крајем 19. и почетком 20. века*. у Р. Петковић, П. Крестић и Т. Живковић (уред.), *Образовање код Срба кроз векове (143-167)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Друштво историчара Србије; Историјски институт, стр. 150.

³²⁰ *Исто*, стр. 536.

³²¹ Ђунковић, С. (1971). *Школство у периоду до Првог светског рата*. у В. Јеремић и Ж. Ковачевић (прир.), *Просвета, образовање и васпитање у Србији (15-32)*. Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије., стр. 23.

³²² Карић, В. (1887). *Србија, опис земље, народа и државе*. Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 259.

³²³ Ђунковић, С. (1971). *Школство у периоду до Првог светског рата*. у В. Јеремић и Ж. Ковачевић (прир.), *Просвета, образовање и васпитање у Србији (15-32)*. Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије., стр. 29, 32, Ђуровић, А. (2003). *Образовање у Краљевини Србији крајем 19. и почетком 20. века*. у Р. Петковић, П. Крестић и Т. Живковић (уред.), *Образовање код Срба кроз векове (143-167)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Друштво историчара Србије; Историјски институт, стр. 150.

³²⁴ Трговчевић Митровић, Љ. (2003). *Школовање девојака у Србији у 19. веку*. у Р. Петковић, П. Крестић и Т.

Када је реч о образовању након средњих школа, Велика школа је 1880. године имала 88 студената, 1903. године 416, док је на Универзитету 1912. године знање стицало 1 028 студената.³²⁵

Уколико погледамо мрежу средњих школа и број ученика у њима, иако су од седамдесетих година XIX века почели да се развијају различити типови средњих школа, у погледу струке, њихов значај био је незнатан, с обзиром на њихов мали број и недовољну заинтересованост од стране ученика за њихово похађање. Неупоредиво мање ученика одлучивало се неко конкретно занимање, док су гимназије као општеобразовне школе биле привлачније, с обзиром да је осим наставка школовања, она била довољна и када је реч о чиновничкој каријери и државној служби.³²⁶

Наведене промене које су забележене у шездесетим и седамдесетим годинама „могу се тумачити већим ондашњим утицајем образованих политичких елита“, док се „стагнирање школства и чак затварање неких школа при крају осме деценије прошлог века најпре могу повезати са политичким приликама тога времена“.³²⁷ Без довољно школа и уз неизграђену свест о значају основне школе код већине становништва, писменост у Србији веома се споро ширила, с обзиром да је основна школа представљала најзначајнији, а у неким крајевима и једни извор писмености. Приликом пописа из 1866. године добијен је податак да је укупна неписменост у Србији била виша од 95%, односно да је само 50.796 становника било писмено (4,18%). Висок проценат неписмености проузрокован је пре свега изразитом неписменошћу сеоског становништва које је чинило 85,92% укупног становништва. Најнижа писменост била је у селима, 1,63%, док је у варошима писмених било 26,65%. До 1900. године број писмених је порастао на 16,99%. Када је реч о разлици у односу на пол, 1884. године било је писмено 15,31% мушкараца и 3,07% жена, док је 1900. године тај проценат порастао на 27,46% када је реч о мушкој и 5,91% када говоримо о женској популацији.³²⁸ Крајем XIX века писменост се непрекидно повећавала, захваљујући пре свега отварању нових школа. Већи број деце у школским клупама допринео је да међу писменима буду најбројнији они најмлађи. Од укупног броја писмених 1900. године 73,13% имало је до 30 година старости. Наведено се посебно односило на женски део писмених, јер су жене тога узраста чиниле 77,57% свих писмених жена. Углавном је писмено становништво међу женском популацијом било оно до 10 година, односно које је још увек било у школама. Реалан број оних који су стварно били писмени остаје непознаница, јер извори говоре у прилог томе да су од оних који су се изјашњавали као писмени, многи једва умели да се потпишу.³²⁹

Живковић (уред.), *Образовање код Срба кроз векове* (81-87). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Друштво историчара Србије; Историјски институт, стр. 84.

³²⁵ Ђунковић, С. (1971). Школство у периоду до Првог светског рата. у В. Јеремић и Ж. Ковачевић (прир.), *Просвета, образовање и васпитање у Србији* (15-32). Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије., стр. 23, 29, 32.

³²⁶ Трговчевић, Љ. (1994). *Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку у Перовић, Л. (уред.), Србија у модернизацијским процесима 20. века. (217-232)*. Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 223.

³²⁷ Трговчевић, Љ. (1994). *Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку у Перовић, Л. (уред.), Србија у модернизацијским процесима 20. века. (217-232)*. Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 229.

³²⁸ Исић, М. (2003). Писменост у Србији у 19. веку. у Р. Петковић, П. Крестић и Т. Живковић (уред.), *Образовање код Срба кроз векове* (63-79). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Друштво историчара Србије; Историјски институт, стр. 67, 71.

³²⁹ *Исто*, стр. 71-78.

3. Професионална улога и положај просветних радника кроз законску регулативу

Проблеми основношколске наставе нису се огледали само у малом броју школа и ученика, већ и у недовољном броју образованих учитеља. До седамдесетих година XIX века у Србији није постојала ниједна учитељска школа, те су учитељи углавном имали недовољно знања за обављање учитељског позива. Године 1863. *Законом о устројству основних школа* прецизирани су услови за избор учитеља. У овом документу се наводи да министар просвете и црквених дела може за учитеље основних школа да именује она лица, која су показала добро владање и положила учитељски испит којим су потврдили да имају квалитета потребне за обављање учитељског позива. Испита су могла да буду ослобођена лица која су завршила педагогијску школу или лицеј, богословију или гимназију са добрим успехом, на препоруку министра просвете. За привремене учитеље могли су бити ангажовани и кандидати који нису испуњавали наведене критеријуме уколико није било довољно ученика са предвиђеним квалификацијама.³³⁰ Овим законом богослови су ослобођени полагања учитељског испита, који је био обавезан према *Закону* из 1857. године. За сталне учитеље неретко су постављани свршени богослови или гимназисти са положеним учитељским испитом пред стручном комисијом при Министарству просвете. Свој радни век су углавном започињали у школи, када нису могли да добију своју парохију. Због ниских примања и изузете могућности да буду изабрани за сталне учитеље, учитељи богослови су чим им се укаже прилика, напуштали ту службу и прелазили у свештеничку, или у неку другу службу која је била плаћенија.³³¹ Многи су учитељски посао сматрали „привременим и мимогрдним“.³³² *Законом* од 12. октобра 1870. године указом министра просвете у првим разредима мушких основних школа у недостатку учитеља могле су радити и учитељице уколико су биле квалификоване за тај посао³³³. Овај закон замењен је другим, од 25. октобра 1872. године који је министар могао да поставља и учитељице у мушким школама, уколико имају „потребна знања за вршење тог посла.“³³⁴

Приликом првог запослења учитељи су полагали заклетву на верност, пред локалним свештеником, школским одбором, родитељима и ученицима, што је подразумевало верност кнезу, поштовање закона и одредби власти и часно обављање учитељског посла. Од 1857. године учитељи су имали статус државних чиновника, постављао их је министар, а њихов рад био је под надзором власти, тако да је полагање заклетве било још један начин да се учитељска служба веже за државу.³³⁵ Занимљив податак је да су учитељи били у обавези да недељом и празником певају у цркви, што је из још једног угла потврђивало утицај државе и цркве на ову професију.

³³⁰ *Зборник закона и уредба издани у Кнежевству Србији од почетка до краја 1863. године*, бр. XVI (1864), Државна штампарија, Београд, 1864, стр. 58-59.

³³¹ Летић, К. (2000). *Основне школе у Чачанском округу: 1804–1914*. Горњи Милановац: Дечије новине, Столић, А. (2003). Место учитељског позива у систему образовања у Србији 19. века. у Р. Петковић, П. Крестић и Т. Живковић (уред.), *Образовање код Срба кроз векове (89-100)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Друштво историчара Србије; Историјски институт, стр. 95; Поткоњак, Н. (2006). *Образовање учитеља у Срба*. Ужице: Учитељски факултет, стр. 249.

³³² Тешић, В. (1971). Сведочанства о отварању прве учитељске школе у Србији. *Настава и васпитање*, Вол. XX(VII), бр. 5, Вол. Бр. 1, 785.

³³³ *Зборник закона и уредба издани у Књажевству Србији за 1870. годину*, бр. XXII, (1870). Београд: Државна штампарија, стр. 94.

³³⁴ *Зборник закона и уредба издани у Књажевству Србији за 1872. годину*, бр. XXV, (1872). Београд: Државна штампарија, стр. 9.

³³⁵ Вујисић Живковић, Н. (2017). *Скидање чађи – слика основне школе у Кнежевини Србији 1850–1880. године у извештајима школских надзорника*. Београд: ИПА, стр. 59; Поткоњак, Н. (2006). *Образовање учитеља у Срба*. Ужице: Учитељски факултет, стр. 270.

Законом од 1882. године прописано је да за сталног учитеља могу да буду постављени они који су завршили учитељску школу или вишу женску школу, као и неку другу средњу школу са положеним учитељским испитом. Учитељице су могле да раде у женским основним школама, као и у прва два разреда мушких основних школа. Учитељи нису могли да напусте службу по сопственом нахођењу, већ су то могли да учине на крају школске године. У случају да се не постује то правило, губили су право на плату и приликом новог запослења нису узимане у обзир претходне године радног стажа.³³⁶

Одредбама *Закона о народним школама* од 1898. наставно особље у народним школама делило се у три категорије: забавиље, учитеље и учитељице и више учитеље и учитељице. Учитељи и учитељице радили су у основним школама, а виши учитељи и учитељице у грађанским и девојачким школама. Учитељице су могле да раде само у женским школама. У прва два разреда мушких школа могле су да буду примљене у случају недостатка мушких кандидата. Услови за запослење били су двогодишње приправништво у школи и након тога положен испит у учитељској или средњој школи или учитељски испит у вишој женској школи. Полагањем практичног учитељског испита стицали су право да буду постављени за сталног учитеља. Наведени испит постао је обавезан не само за приправнике, већ и за привремене учитеље.³³⁷

За приправника или приправницу у основним школама могло је да буде постављено оно лице које је редовно завршило учитељску школу или вишу женску школу са положеним учитељским испитом или је положило испит зрелости у средњој школи.³³⁸

За рад у грађанским школама, више учитељице морале су да имају минимум десет година радног стажа, положен виши учитељски испит и оцену врло добар за све године рада, док су на место вишег учитеља, поред учитељских приправника могли да конкуришу и професори који су положили професорски или виши учитељски испит.³³⁹ Приправници нису имали плату, док су стални учитељи имали могућност периодских повишица, бесплатан стан и огрев, а имали су право и на нарочите додатке из буџета Министарства.³⁴⁰

Према *Закону* из 1898. године учитељ више није мога да буде премештен по потреби службе, већ само по молби или по казни. Закон је за учитеља који би добио три слабе оцене или две узастопно, предвиђао престанак радног односа, односно отпуштање из службе уколико нема минимум 10 година раног стажа, а уколико има онда би био пензионисан,³⁴¹ што је у знатној мери значило поштравање одредби. Изменама и допунама овог закона, услови су погоршани, предвиђено је да учитељи који добију слабу оцену или две узастопно буду премештени у друго, лошије место, без права на трошкове селидбе. Приликом преласка у нову службу, године стажа стечене до тада нису се рачунале.³⁴²

По *Закону о народним школама* из 1904. године, у мушкој и мешовитој основној школи

---

³³⁶ Закон о основним школама (1883), *Просветни гласник*, год. IV, бр. 2, стр. 47.

³³⁷ *Зборник закона и уредаба изданих у Краљевини Србији издатих од 1 јануара 1898 до краја исте године*, бр. 53, (1901), Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 284-286.

³³⁸ *Исто*, стр. 286.

³³⁹ *Исто*, стр. 285.

³⁴⁰ *Исто*, стр. 288-289.

³⁴¹ *Исто*, стр. 291.

³⁴² *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1904 до краја исте године (1906)*, бр. 59, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 380-386.

радили су учитељи, док су учитељице могле да раде у женским школама. У недостатку учитеља, учитељице су чиниле наставно особље у прва два разреда мушких и мешовитих школа. Стални учитељ или учитељица могла су бити лица која су положила практични учитељски испит након двогодишњег приправишта, а претходно завршила Филозофски факултет Велике школе или учитељску школу са положеним учитељским испитом зрелости. Због недовољног броја учитеља који су завршили учитељске школе дозвољено је да учитељи приправници буду и друге стручне спреме (завршена учитељска школа без положеног учитељског испита зрелости, потпуна средња школа или богословија, виша женска школа са одличним успехом или ванредно завршен Филозофски факултет). С обзиром да су овим законом уведени нови услови за сталне учитеље, а како су у пракси радили и они који нису имали квалификације тражене законом, пружена им је могућност да уколико имају пет година радног стажа у просвети полагају посебан практични испит у року од наредних пет година. Они који су имали краћи радни стаж отпуштени су из службе. Учитељ је од 1904. године могао добити премештај само у случају да се школа затвори или се због недовољног ученика споје разреда.³⁴³ У циљу описмењавања што већег броја становништва, учитељи који су научили бар десет одраслих људи да читају и пишу, на крају школске године добијали су посебну награду. Поклањајући посебну пажњу описмењавању одраслих већина учитеља постали су прави народни учитељи, о чему сведоче извештаји школских надзорника из тог периода: „Учитељи су се одликовали, не само у свом раду као школски радници, но и као културни покретачи свега што народ води напретку и лепој будућности. Корист њиховог многоструког рада на просвећивању и културном напредовању свога народа толика је, да се с правом могу назвати народни учитељи“.³⁴⁴

Приметно је да су *Законом о народним школама* из 1904. године, за разлику од претходних година, практични учитељски испит били у обавези да полагају сви, без обзира на претходно образовање, након две године проведене у служби и привремени учитељи да би постали стални, али и стални учитељи³⁴⁵: „испита за учитеље и учитељице у народним школама има два: испит за привремене да би постали стални, и испит за сталне наставнике“³⁴⁶. Овим законом је уведена категорија „држаног стручног испита“, што је потврђивало њихову позицију чиновника и на неки начин представљао гаранцију да ће рад у школама бити усаглашен, посебно када је реч о садржајима и методама рада, што је држави давало контролу над наставом. Такође, на овај начин се стварала и навика стручног усавршавања, с обзиром да положен учитељски испит након завршене школа није био довољан, а кандидат се и да се након положеног практичног испита мењао и њихов професионални статус, с обзиром да су од привремених постајали стални учитељи, што је са собом носило и одређене погодности у односу на привремене.³⁴⁷

Разлике у оквиру учитељског занимања и њиховог материјалног и професионалног положаја, продубљивала су и примања, јер су учитељице имале мању плату у односу на учитеље. Међутим, оно што свакако треба узети у обзир јесте и чињеница да су оне до отварања женских учитељских школа добијале стално запослење након завршених шест разреда више женске школе и положеног учитељског испита, док су учитељи добијали посао након завршених три, четири или пет разреда гимназије и четири разреда

---

³⁴³ Исто.

³⁴⁴ Летић, К. (2000). *Основне школе у Чачанском округу: 1804–1914*. Горњи Милановац: Дечије новине, стр. 173.

³⁴⁵ Закон о народним школама (1904), *Просветни гласник*, год. XXV, бр. 4, стр. 335.

³⁴⁶ Правила о полагању учитељских испита (1904), *Просветни гласник*, год. XXV, бр. 6, стр. 555.

³⁴⁷ Илић-Рајковић, А. (2013). Државни стручни испит и професионална улога учитеља, *Настава и васпитање*, вол. LXII, бр. 4, стр. 744-756.

учитељске школе, а богослови нису ни могли да добију стално запослење као учитељи. Неретко, на радно место учитељица примане су иако нису имале потпуну школу, уз накнадно полагање учитељског испита. Посао учитеља није био „најтраженији“ међу мушким кандидатима, с обзиром на друге могућности које су им се пружале, док је за жене то био једини сигуран пут у државну службу.³⁴⁸

Законом из 1863. године уведена је подела учитеља у десет класа, уместо дотадашњих шест. За сваку класу одређен је број учитеља и висина плате која је варирала од 115 до 295 талира годишње. *Изменама Закона* од 1. октобра 1871. године, прописана је плата учитељима основних школа, била је од 100 до 320 талира годишње у зависности од класе/разреда којој су припадали.³⁴⁹ Сви учитељи су и даље били подељени у десет класа. У првој класи могло је да буде највише 10 учитеља који су имали плату 300 талира годишња, а у најнижој класи су добијали 100 талира. Иако се већ поменути закон поправио материјални положај учитеља јер су поред повећања плате добили и пензију након 10 година рада, и даље су били незадовољни примањима јер су била недовољна за живот. Учитељ чија је плата у просеку била 200 талира годишње, није са тим новцем могао да измири ни најосновније животне потребе за себе и своју породицу, а о професионалном усавршавању и материјалима и средствима за рад у школи није било ни говора. Оптерећени бригом за егзистенцију, нису имали снаге да са више воље раде на просвећивању свог народа, што говори у прилог томе да је од материјалног положаја учитеља у великој мери зависио и педагошки рад у школама. Учитељи су упућивали бројне молбе и жалбе општинским и просветним властима, у циљу решавања егзистенцијалних питања. У извештају о молбама и жалбама учитеља основних школа у Београду од 30. јуна 1868. године наводи се да је „Општа молба свију, да се побољша плата. Са овом доиста није можно на данашњој скупоћи овде ни самцу живети, некмоли оном, ко породицу има. Ко мора из 4 до 6 ил 8 гроша на дан плате, да себи и својој породици истера храну и одело и остале све потребе, а на овој пијаци, де сваки надничар и амалин 3 и 4 пута више може да заслужи, тај мучан живот има. Наши учитељи не могу ни са тима најгрубљим раденима да трошком конкурирају. Они морају са својом породицом да се заплачу, кад виде да сваки амалин, и сваки просјак са онога рада може више на своју и својих храну и одело и друге потребе да изда, него они, нашу децу учећи и васпитавајући...“³⁵⁰. Када је реч о пензији, учитељи су због старости или неспособности након 10 година рада могли да се пензионишу и пензија им је износила 40% од плате, а за сваку наредну годину службе увећавана је са 2,4% да би са навршених 35 година радног стажа пензија била идентичног износа као пуна плата.³⁵¹ Наведене одредбе, у складу са чланом 23. поменутог закона из 1863. године, важиле су за учитеље основних школа, као и женских основних школа и њених учитељица, тако да је формално омогућено изједначавање права (о плати, условима рада и породици) учитеља и учитељица.³⁵² Међутим, у пракси, учитељице су имале мању плату, јер су због привременог карактера посла ретко прелазиле у четврту класу.

Напредовање учитеља, односно прелазак у вишу класу био је у надлежности министра просвете. Он је одлуку о томе доносио у складу са праксом која је била заступљена и у

---

³⁴⁸ Столић, А. (2003). Место учитељског позива у систему образовања у Србији 19. века. у Р. Петковић, П. Крстић и Т. Живковић (уред.), *Образовање код Срба кроз векове* (89-100). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Друштво историчара Србије; Историјски институт, стр. 95-96, 98.

³⁴⁹ *Школски зборник закона, правила, наредаба и т.д.* (1875), Београд: Државна штампарија, стр. 174.

³⁵⁰ ДАС, МПс-п, 1868, ф. 4, р. 629.

³⁵¹ *Школски зборник закона, правила, наредаба и т.д.* (1875), Београд: Државна штампарија, стр. 175.

³⁵² *Зборникъ закона и уредаба изданы у Княжевству Сербии одъ почетка до края 1863. године.* бр. XVI (1864). Београд: Државна штампарија, стр. 61-62.

другим државним службама, у нижим класама могло је бити онолико више учитеља колико их има мање у вишим класама. Услов за прелазак у вишу класу било је условљено марљивим извршавањем дужности и постигнућима његових ученика, јер у складу са тадашњим прописима „Министар неће подизати у више класе уколико се не увери да су ученици напредовали у учењу, а учитељ извршавао све своје дужности и показао при том добро владање“.³⁵³

Године 1881. донет *Закон о учитељским платама*, према коме је почетна плата и за учитеље и за учитељице била 800 динара (односно повећана за 110 динара), а највиша 2450 динара³⁵⁴, те су плате биле више у односу на ранији период. Привремени учитељи имали су нижу плату, која је износила 600 динара. Плате су зависиле и од оцене коју су добијали од школског надзорника, јер је један од услова за нову плату била оцена рада. Они који су на сваке три године били оцењени одличном или врлодобром оценом, добијали су вишу плату. Након четири или пет година радног стажа, запослени су остариваривали право на повишицу. Поред тога што су и учитељи и учитељице имали једнака права, износ је варирао, учитељи су добијали више новца приликом остваривања овог права, јер као што је већ поменуто неретко су припадали вишим платним разредима. Прописани услови за пензију били су као и они предвиђени законом из 1863. године.³⁵⁵ Приметно је да је повећање плата уследило након отварања друге учитељске школе (1881), односно да је потреба за већим бројем учитеља условила и њихов већи значај у друштву. С обзиром да, неретко, давање значаја некој професији утиче и на број будућих кандидата, оваква политика могла је бити са циљем да се повећа број заинтересованих за учитељски позив.

Закон о народним школама од 1898. године садржао је одредбе које су биле од великог значаја за образовање женске деце, али је садржао и оне које су имале негативног ефекта на друштвени и материјални положај учитеља. Наиме, године службе пре одласка у пензију су продужене са 35 на 37 година, јер је овим законом први пут дефинисана категорија учитеља приправника. Предвиђено је да приправништво не буде плаћено и да траје две године. Положај учитељица се знатно погоршао, умањена им је плата у односу на учитеље (750 до 2250 наспрам, 800 до 2450 динара), а да би остале у служби могле су да буду девојке или да се удају само за учитеље, што је указивало на подстицање жена да након ступања у брак напусте службу. Запослене учитељице које нису удате за учитеље, могле су да остану у служби уз напомену да ако престану да буду учитељице, на било који начин, не могу се више вратити у службу.³⁵⁶

Након 1902. године забележени су покушаји да се плате изједначе, бар оним учитељицама које су завршиле учитељску школу, међутим, били су неуспешни. Увидом у правне акте тога периода, приметан је пораст плата у односу на претходни период, али је и даље постојала неједнакост у примањима када је реч о забавиљама, учитељима и учитељицама. Стални учитељи имали су плату 800 динара годишње са повећањем од 250 динара након 5 година, 300 динара након 10 година, 350 након 14 година и 450 након 18 година службе. Од 18. до 27. године радног стажа на 4 година повећање је било 450 динара, да би достигли 3000 динара годишње и након 32. године службе могли се

---

³⁵³ Вујисић Живковић, Н. (2017). *Скидање чађи – слика основне школе у Кнежевини Србији 1850–1880. године у извештајима школских надзорника*. Београд: ИПА, стр. 61-62.

³⁵⁴ Закон о учитељским платама (1881), *Просветни гласник*, бр. 2, свеска 9, стр. 313.

³⁵⁵ Летић, К. (2000). *Основне школе у Чачанском округу: 1804–1914*. Горњи Милановац: Дечије новине.

³⁵⁶ *Зборник закона и уредаба изданих у Краљевини Србији издатих од 1 јануара 1898 до краја исте године*, бр. 53, (1901), Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 286.

пензионисати са том платом. Они који су наставили да раде и након испуњеног услова за пензију, примали су плату 3300 динара, али се износ примања смањивао за 300 динара након одласка у пензију. Сталне учитељице примале су такође 800 динара годишње на почетку радног века, али су након 27. година радног стажа, па све до пензије примале плату 2550 динара, јер су повећања била мања него када је реч о сталним учитељима (прве две повишице, након 5 и 10 година износиле су по 250 динара, наредне три по 300, и последња 350 динара). Стога су им и након пензионисања примања била мања, јер је износ био идентичан плати коју су примали од 27. до 32. године радног стажа. Привремени учитељи и учитељице имали су плату 600 динара годишње и бесплатан стан и огред, али не и право на повећање и пензију.³⁵⁷ Ни *Законом о народним школама* из 1904. године проблем није решен, рад жена у просвети остао је мање плаћен. Неједнакост у годишњој заради није била реалност запослених само у основним школама, учитељице у средњим школама имале су мања примања у односу на наставнике и професоре средњих школа.

Табела 1. Преглед висине плата учитеља у Србији 1881-1914. године према Закону о народним школама

Година	1881	1898	1904
Годишња плата на почетку службе	800	800	800
Повећање након година радног стажа	250-300	250-300	250-450
Плата након 30 година радног стажа	2450	2450	3000
Пензија	2450	2450	3000
Приправништво	Не	Да	Да

Табела 2. Преглед висине плата учитељица у Србији 1881-1914. године према Закону о народним школама

Година	1881	1898	1904
Годишња плата на почетку службе	800	750	800
Повећање након година радног стажа	250	250	250-350
Плата након 30 година радног стажа	2450	2250	2550
Пензија	2450	2450	2550
Приправништво	Не	Да	Да

Извори и литература нам не дају одговор на питање зашто су постојале евидентне разлике у платама мушкараца и жена који су се бавили радом у просвети, већ постоји опште тумачење да је рад жена мање плаћен јер је њихова зарада била само део укупних породичних примања. Сматрало се да су оне девојке које су обављале посао учитељице, уколико нису биле удате, и даље живеле у родитељским кућама, иако је у пракси неретко, многима то био једини извор прихода и егзистенцијално питање. Реалне разлоге за изједначавање плата запослених, према неким ауторима, можемо тражити у томе што су творци закона избегавали да се супротстављају доминантнијим и увреженијим мишљењем оних који су потврђивали законе.³⁵⁸

³⁵⁷ *Закон о народним школама* (1904), Београд: Државна штапарија Краљевине Србије, стр. 16; *Просветни гласник* (1904). бр. XXV, бр. 4, стр. 336-337.

³⁵⁸ Столић, А. (2003). Место учитељског позива у систему образовања у Србији 19. века. у Р. Петковић, П. Крестић и Т. Живковић (уред.), *Образовање код Срба кроз векове* (89-100). Београд: Завод за уџбенике и

Када је реч о професионалном положају забавиља, ако се узме у обзир чињеница да до 1898. године нису постојали законски прописи који су обухватили ову категорију, тек почетком XX века, ово до тада непознато занимање у Србији почело да стиче друштвени углед.³⁵⁹ Године 1898. године постојали су покушаји да се образовању забавиља, а самим тим и њиховом положају у оквиру школског система да значај. Јован Миодраговић је указивао на важност забавишта које су представљала прву степену у образовању деце и у великој мери утицала и на њихов каснији успех у основној школи.³⁶⁰ Стеван Окановић је 1898. године представио идеју о оснивању Вишег завода за забавиље, истичући да је један од главних узрока недовољног васпитног утицаја основне школе, што се „за васпитање мале деце пре поласка у основну школу, нико с планом не стара“, да „о васпитању у то доба нико не води рачуна, чак и о потреби нарочитог васпитања деце по плану у то доба узраста ретко ко и да помисли, а о систематском раду на том пољу и да не говоримо.“ „за отварање забавишта потребно је да имамо у српском духу спремне забавиље“ ... „стога је потребан нарочити завод који ће деловати не само на образовању забавиља већ и на сварању и прикупљању на ставне грађе за забавиште у српском духу“. Он је изнео детаљан план узимајући у обзир све сегменте уређења истог у *Уставу Вишег завода за образовање забавиља у Београду*.³⁶¹ Међутим, његово настојање наишло на негативан одговор од стране Министарства просвете. Критике његове молбе указују да су реакције биле негативне и да се на рад забавиља гледало као на мање вредан. Схватање да је забавиљама неоптребно веће образовање него што се тражи за учитељицу, довело је до продлега да је прихватљивија могућност да се оне образују уз вишу женску школу, а не након њеног завршетка.³⁶² Стога су у првим забавиштима, у складу са *Законом о народним школама* из 1898. године, могле су да конкуришу девојке са завршеном девојачком школом и курсом за забавиље. Почетком 20. века – *Законом о народним школама* од 1904. године, предвиђено је да забавиља мора имати завршена најмање четири разреда неке средње школе или вишу женску школу и најмање две године припремне наставе у женској учитељској школи или завршену еквивалентну женску школу у иностранству и положен стручни испит за забавиље.³⁶³

Велики значај на путу професионалне афирмације, поред законских регулатива, био је и рад самих забавиља. Статистички подаци о успеху ученика у основној школи у периоду од 1898. до 1905. године, говоре у прилог томе да су се деца која су била у забавишту лакше прилагођавала новој средини и постизала бољи успех у основној школи.³⁶⁴ Материјални положај забавиља био је лошији од положаја учитеља и учитељица. Од 1898. године почетна плата забавиља била је 600 динара годишње, са могућношћу за повећање након 5 година службе за 720 динара. Наведена примања била су мања од почетних плата и повећања са годинама службе предвиђених за сталне учитеље – 800 динара годишње, са повећањем од 250 до 300 динара након 5 година, да би достигли 2450 динара годишње, и учитељице – 750 динара годишње, са повећањем од 250 динара

наставна средства; Друштво историчара Србије; Историјски институт, стр. 99.

³⁵⁹ Ђуровић, А. (2004). *Модернизација образовања у Краљевини Србији: 1905-1914*. Београд: Историјски институт, стр. 314-315.

³⁶⁰ Миодраговић, Ј. (1897). *О забавиштима*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије., стр. 12.

³⁶¹ ДАС, МПс-п, 1898, ф. 50, р. 175.

³⁶² ДАС, МПс-п, 1898, ф. 50, р. 175; Станков, Љ. (2010). *Предшколско васпитање у Србији (1865-1957)*. Београд: Педагошки музеј, стр. 121.

³⁶³ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1904 до краја исте године (1906)*, бр. 59, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 381

³⁶⁴ Ђуровић, А. (2004). *Модернизација образовања у Краљевини Србији: 1905-1914*. Београд: Историјски институт, стр. 315.

могла је да достигне највише 22250 динара годишње.³⁶⁵ Виши учитељи имали су почетну плату 1800 динара на годишњем нивоу, са повећањем од 360 динара годишње, те су могли достићи износ од 3600 динара, док су више учитељице са почетном платом од 1800 динара, уз периодична повећања на пет година од 250 динара, могле да достигну износ од 2750 динара.³⁶⁶ У периоду од 1905. до 1914. године положај им је и даље био лошији од сталних учитеља и учитељица, али је био повољнији него положај привремених учитеља. Почетна плата им је била изједначена (600 динара годишње), али су за разлику од привремених учитеља, забавиље имале повишицу од 150 динара на сваке 4 године, те плату након 23 година рада и пензију у износу од 1.650 динара, као и бесплатан стан и огрев.³⁶⁷ Међутим, уколико узмемо у обзир чињеницу да су након полагања професионалног испита привремени учитељи постајали стални што им је повећавало не само примања него и углед у друштву, забавиље су се налазиле на дну професионалне лествице када је реч о наставничком позиву.

Табела 3. Преглед висине плата забавиља, учитеља и учитељица у Србији 1898. године према Закону о народним школама

Занимање	Годишња плата на почетку службе	Повећање након 5 година	Плата за 30 година стажа	Пензија
Забавиља	600	120	1320	1320
Учитељ	800	250	2450	2450
Учитељица	750	250	2250	2250

Табела 4. Преглед висине плата забавиља, учитеља и учитељица у Србији 1904. године према Закону о народним школама

Занимање	Годишња плата на почетку службе	Повећање након 4 година	Плата за 30 година стажа	Пензија
Забавиља	600	150	1650	1650
Учитељ	800	250	3000	3000
Учитељица	800	250	2550	2550

Законима о устројству средњих школа прецизирани су услови за избор професора. У Закону о устројству гимназије од 1863. године наводи се обавезно тадашње факултетско образовање било ког факултета у земљи или иностранству за професоре и супленте у гимназији.³⁶⁸ Увођењем професорског испита, промењене су потребне квалификације наставника у средњим школама, који су могли да буду у звању професора, суплента или учитеља. Законом о средњим школама из 1898. године на место професора могли су да буду изабрани они који су након положеног професорског испита радили као супленти у средњој или учитељи у грађанској школи најмање три године, док су за супленте могли да буду изабрани приправници или доценти Велике школе са положеним професорским испитом. Да би неко постао приравник, морао је да има положен испит зрелости у

³⁶⁵ Закон о народним школама (1898), Београд: Државна штапарија Краљевине Србије, стр. 12-13.

³⁶⁶ Зборник закона и уредаба изданих у Краљевини Србији издатих од 1 јануара 1898 до краја исте године, бр. 53, (1901), Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 287.

³⁶⁷ Закон о народним школама (1904), Београд: Државна штапарија Краљевине Србије, стр. 19.

³⁶⁸ Зборникъ закона и уредаба изданы у Княжевству Сербии одъ почетка до края 1863. године. бр. XVI (1864). Београд: Државна штампарија, стр. 67.

средњој школи и сведочансто о завршеном Филозофском или Техничком факултету. Језике су могли да предају и учитељи који су положили испит зрелости и положили испит којим показују своју стручност, док су учитељи вештина морали да имају најмање шест разреда средње школе и стручну школу (академију уметности и сл.), односно положен испит којим то сведоче уколико немају диплому исте.³⁶⁹ *Законом о средњим школама* из 1902. прописан је рок од пет година за супленте да положе професорски испит, да не би остали без посла.³⁷⁰

У складу са *Законом о устројству богословије* из 1863. године, поред свештених лица, професори и супленти „за предавање наука које нису богословске“, односно оних предмета који нису били уже стручни, могла су бити и световна лица. Они су постављани на предлог министра просвете, док је за свештена лица било неопходно одобрење Архиепископског сабора.³⁷¹ Услов за пријем свештених лица била је завршена виша богословска школа са добрим успехом, а за пријем световних лица важали су услови попут оних за гимназијске професоре. Ректор је биран из редова професора богослова, а мандат је трајао годину дана. Дужности ректора биле су да одржава ред у школи, да надзире рад професора и ученика, издаје сведочанства ученицима о владању и успеху, мења одсутне професоре, руководи финансијама школе, подноси извештаје Министарству о раду школе.³⁷² Сви професори и супленти били су чланови богословијског савета.

Допуном члана 8. Закона о устројству богословије од 27. септембра 1863. године и члана 7. Закона о богословији од 11. јануара 1896. године извршене су измене када је реч о наставном кадру. Наиме, направљено је изузеће првог члана закона о професорским испитима од 29. јануара 1880. године и од 7. члана *Закона о богословији* од 11. јануара 1896. године, те су за супленте и професоре Богословије могли су бити изабрани и они који су завршили Богословију са врло добрим успехом или еквивалентну институцију у иностранству или су имали објављене истакнуте радове у овој области, за богословске предмете.³⁷³ Односно, за разлику од других струка и усмерења, професори богословије нису морали да имају положен професорски испит уколико су испуњавали неки од горе наведених критеријума.

Законом устројства више женске школе из 1863. године није прописана спрема запослених у Вишој женској школи. Наставно особље чинили су управитељка, учитељи и учитељице. Дужности управитељке биле су да води рачуна о моралном и душевном васпитању ученица, о редовном одржавању наставе и понашању учитеља и учитељица, као и да контактира министра просвете када за то постоји потреба. Управитељку, учитеље и учитељице постављао је министар просвете, и они су имали сва права учитеља и учитељица основних школа. Плате запослених, као и сви трошкови школе финансирани су из главног школског фонда.³⁷⁴ Од 1879. појављује се категорија класних учитељица и њихових помоћница, те је школа поред управитељке морала да има једну класну учитељицу, потребан број предавача, учитеља и учитељица језика и вештина и помоћнице класним учитељицама. За класне учитељице прописан је завршен Филозофски факултет или виша женска школа са положеним учитељским испитом са

³⁶⁹ *Закон о средњим школама* (1898). Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 17-18.

³⁷⁰ *Закон о средњим школама у Краљевини Србији* (1902). Београд: Штампарија Краљевине Србије, стр. 20.

³⁷¹ *Школски зборник закона, правила, наредба и т.д. (1875)*, Београд: Државна штампарија, стр. 31.

³⁷² *Исто*, стр. 32.

³⁷³ *Зборник закона и уредаба изданих у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1898 до краја исте године*, бр. 53, (1902), Београд: Државна штампарија, стр. 676.

³⁷⁴ *Исто*, стр. 151.

врло добрим успехом, да су као ванредне ученице слушале Филозофски факултет, а уколико то не испуњавају морале су да имају радни стаж као учитељице од најмање пет година у основној школи, три године у девојачким школама или пет година у вишој женској школи и имају положен учитељски испит.³⁷⁵ Овим законом поред хонорарних предавача који су као и раније могли да буду запошљавани уколико класне учитељице за њих нису биле довољно стручне, могли су да буду запослени и као редовни наставници професори и супленти средњих школа, те су ближе били прописани услови за њихов избор. Редовни професори и супленти постављали су се краљевим указом на предлог министра просвете и имали су сва права професора и суплената средњих школа. Хонорарне наставнике постављао је министар просвете уз надокнаду од 10 динара за недељни час за предавање научних предмета и страних језика, 8 динара за предавање науке хришћанске и 6 динара за предавање вештина.³⁷⁶

Дужности управитељке су остале исте, док су класне учитељице одржавале ред у разредима, водиле белешке о изостанцима и понашању ученица за време часова и одмора. Поред ових обавеза биле су задужене и за предавање једног предмета. У случају да није био довољан број класних учитељица, министар просвете могао је да одреди као хонорарне предаваче професоре других школа.³⁷⁷ *Изменама и допунама закона о уређењу више женске школе* од 26. јула 1898. школом је могао да руководи и управитељ, који је морао да има најмање 15 године стажа као професор средње школе, да је ожењен и да има 40 година, а имао је сва права као директор непотпуне средње школе.³⁷⁸

Законом о устројству учитељске школе од 1870. године наставно особље у учитељским школама чинили су управитељ, професори, супленти и учитељи вештина. Да би обављали овај посао, управитељи, професори и супленти, уколико нису учили или предавали стручне науке, морали су да поседују диплому факултета у Србији или иностранству. Учитељима вештина, да би показали да имају неопходна знања и способности за службу, била је потребна потврда или полагање испита да би је добили.³⁷⁹ Професори учитељске школе постављани су указом кнеза, на предлог министра просвете и црквених дела, а имали су сва права као и професори гимназије.³⁸⁰

Законом о изменама и допунама у Закону о уређењу учитељске школе од 05. октобра 1870. године закона од 7. фебруара 1896. године, установљењем женске учитељске школе прописано је да у њој раде поред наставног кадра прописаног за мушке школе и разредне учитељице, чији је задатак био и да пазе на владање ученица. Имале су иста права као и разредне учитељице више женске школе. Разредне учитељице у женској учитељској школи могле су бити кандидаткиње које су након положеног испита зрелости у гимназији или учитељског испита у вишој женској школи завршиле Универзитет у Србији или иностранству.³⁸¹

³⁷⁵ *Закон о уређењу више женске школе* (1879). Београд: Државна штампарија, стр. 11.

³⁷⁶ *Зборник закона и уредаба изданих у Краљевини Србији издатих од 1 јануара 1898 до краја исте године*, бр. 53, (1901), Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 275.

³⁷⁷ *Закон о уређењу више женске школе* (1879). Београд: Државна штампарија, стр. 4.

³⁷⁸ *Зборник закона и уредаба изданих у Краљевини Србији издатих од 1 јануара 1898 до краја исте године*, бр. 53, (1901), Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 274.

³⁷⁹ *Зборник закона и уредаба издани у Књажевству Србији за 1870. годину* (1870), год. XXIII, стр. 157.

³⁸⁰ Кнежевић, М., Вученов, Н. и Петровић Мингеј, М. (уред.) (1980). *Школство Србије 1804–1918, документи и казивања*. Београд: Научна књига, стр. 114–118.

³⁸¹ *Закон о изменама и допунама у Закону о уређењу учитељске школе од 05. октобра 1870. године закона* од 7. фебруара 1896. године, (1896), *Просветни гласник*, год XVII, бр 3, стр. 65.

Закон о изменама и допунама у Закону о уређењу учитељских школа од 05. октобра 1870. год. и 7. фебруара 1896. год. од 1902. године наставно особље у учитељским школама чинили су управитељ, професори, супленти, учитељи и разредне учитељице. Управитељ учитељске школе морао је испунити услове предвиђене за избор директора средње школе. Управитељи, професори и супленти постављани су краљевим указом, а учитељи и разредне учитељице одлуком Министра просвете и црквених послова. Била је прописана и стручна спрема професора. Да би обављали овај посао, професорима је била потребна диплома Филозофског факултета у Београду или иностранству и положен професорски испит, док су суплентима и наставницима језика и вештина биле неопходне квалификације које су захтеване код њихових колега који су радили у средњим школама.³⁸²

Дужности запослених биле су прецизиране *Законом* из 1870. и изменама од 24. јула 1877. године и 31. марта 1881. године. Обавезе управитеља, поред реализовања наставе из једног или више предмета и руковођењем свих испита, биле су да надзире рад осталих наставника, да води рачуна о томе како предају своје предмете и да ли редовно обављају своје дужности, да се све науке предају у складу са педагошким начелима и да се реализују у одређено време. Руководио је испитом зрелости, према потреби позивао професоре на састанке у циљу саветовања, давао одсуства професорима и одређивао замену онима који су били одсутни.³⁸³ У његовој надлежности било је изрицање опомена и укора професорима и наставницима за мање грешке, као и пријављивање министру просвете за оне озбиљније. Дужности управитеља биле су да за време одмора руководи практичним обучавањем учитеља основних школа. Њему су се пријављивали ученици приликом уписа у школу и био је задужен и за администрацију али о самом пријему одлучивао је професорски збор уз одобрење министра просвете и црквених дела.

Професори и наставници имали су задужења да у реализују наставу „по програмима поднесеним у почетку сваке школске године, према схватању ученика и по књигама и рукописима које ће спрематити за штампу“, да воде рачуна о научним справама, збиркама, кабинетима, да присуствују седницама и да иду у цркву празницима и недељом, да у случају одсуства на време обавесте управитеља, да за време годишњег одмора подучавају тадашње учитеље основних школа, за додатну накнаду у висини месечне плате и друго.³⁸⁴ Збор учитељске школе чинили су управитељ, сви професори и супленти. Њихова обавеза била је да на састанцима разматрају програме, састављају распоред часова, наставних предмета и дневног реда, рада, одмора и испита, решавају питања примања ученика у школу, преласка у старији разред, кажњавања и искључења ученика из школе, примања финансијске помоћи. Такође, Збор је састављао и подносио извештај министру просвете о стању у школи. Предвиђено је да се састанци организују на предлог управитеља или два професора, а одлуке се доносе већином гласова. *Изменама закона*, Збор учитељске школе променио је назив у Савет учитељске школе, а дужности су остале непромењене. Законом из 1902. године била је прописана и висина надокнаде за рад. Управитељ Учитељске школе имао је плату, положај и сва остала права директора потпуне средње школе. Примања, положај и права професора, суплента и учитеља била су изједначена са примањима, положајем и правима професора, суплента

³⁸² Закон о изменама и допунама у Закону о уређењу учитељских школа од 05. октобра 1870. год. и 7. фебруара 1896. год. од 1902. године (1902), *Просветни гласник*, год XXIII, бр 6, стр. 616; *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1902 до краја исте године* (1904), бр. 57, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 281-282.

³⁸³ *Зборник закона и важнијих расписа, одлука и наредаба који се тичу учитељских школа* (1921), Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, стр 7.

³⁸⁴ *Исто*, стр 7-8.

и учитеља средњих школа. Разредне учитељице имале су плату и сва остала права виших учитеља средњих школа. Овај члан престао је да важи након доношења *Закона о изменама и допунама у Закону о средњим школама* од 4. јуна 1912. године.³⁸⁵

Према *Закону о устројству Велике школе* од 24. септембра 1863. године предавачи Велике школе били су у звању професора или суплента.³⁸⁶ У Закону се не наводи експлицитно које квалификације треба да поседују наставници Велике школе, што указује на могућност запошљавања недовољно квалификованог наставног кадра. Наведено произилази из чињенице да је у Србији у том периоду постојао ограничени број људи који су били високообразовани, уколико узмемо у обзир економску ситуацију у земљи која се увек икој мери одражавала и на питања у образовању. Професоре и супленте Министарство просвете предлагало је кнезу, по саслушању Академског савета, а након његове сагласности и именовања, они су ступали у службу. Одредбе закона нам указују да иако се прерастање Лицеја у Велику школу тежило модернизацији образовања, факултети нису имали аутономију, с обзиром да сама школа није могла да бира запослене, већ Министарство и кнез, што је указивало на велики уплив власти на образовање. Запослени на факултету имали су положај попут других државних чиновника „правни односи ректора, професора и суплента, као државних чиновника према држави, одређени су нарочитим законима“.³⁸⁷

Поред професора и суплента, предавања су могли да реализују и академијски доценти, али њихова предавања нису била обавезна. Обавезе доцента прецизиране су *Правилима о академијским доцентима и њиховим предавањима* из 1864. године, с обзиром да нису биле обухваћене законском регулативом из 1863. године. Законом је предвиђено да доценти прилажу Академском савету предвиђена предавања, на одобравање. Предавања доцента била су јавна и могли су да им присуствују сви ученици Велике школе, а за присуство на предавањима ученици су добијали посебна сведочанства.³⁸⁸ Звање хонорарних наставника уведено је допуном закона од 1864. године, а постављао их је министар просвете такм где је за тим постојала потреба,³⁸⁹ „те му је на тај начин у још већој мери било омогућено да за професоре доводи кога год хоће и држи докле хоће“³⁹⁰.

Академски савет чинили су ректор, сви професори и супленти. Задатак Академског савета био је унапређење и усавршавање учења и предавања наука. Почетком сваке школске године чланови Савета били су у обавези да прегледају и по потреби исправе све програме професора факултета, те да сачине за сваки предмет часове предавања; да одређују време полагања испита; извештавају министра просвете и црквених дела о годишњем раду установе; воде рачуна о буџету и благодејању за сиромашне ученике.³⁹¹

Година 1871. донела је велике промене не само када је реч о средњошколском

---

³⁸⁵ Закон о изменама и допунама закона о средњој школи (1912), *Просветни гласник*, год XXXIII, бр 7, стр. 663-671.

³⁸⁶ Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига. 41.

³⁸⁷ Исто, стр. 43.

³⁸⁸ Бојовић, С. (2008). *200 година Универзитета у Београду и високог образовања у Србији (1808–2008)*. Београд: Принцип, стр. 59.

³⁸⁹ Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига, стр. 47.

³⁹⁰ *Сто година Филозофског факултета* (1963), Београд: Народна књига, стр. 20.

³⁹¹ Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига, стр. 41-42.

образовању, већ и када је реч о Великој школи. *Изменама Закона од 29. септембра 1871. године члана 31. Закона о устројству Велике школе*, прописани су услови за избор наставника који су по први пут обухватили и потребне квалификације. Наводи се да „професори и супленти Велике школе могу да буду само они који су завршили факултет наше или које странске велике школе са одличним и врлодобрим успехом или који су се одликовали својим књижевним пословима у струци, за коју се траже“³⁹². Истим чланом предвиђена је још једна, не тако позитивна измена, јер је Академском савету Велике школе ускраћено право учествовања у избору нових наставника, односно професоре и супленте кнезу је предлагао само министар просвете и црквених дела, без дотадашњег „саслушања“ Академског савета.

Четири године касније *Предлогом закона о уређењу Велике школе*, унете су измене предвиђена је подела професора на редовне и ванредне, а услов за запослење био је завршен факултет са одличним или врлодобрим успехом и доказ о способности за научно-истраживачки рад, односно приложен рад (расправа) из научне области за коју конкуришу.³⁹³ Године 1875. Академски савет Велике школе, посредством ректора Стојана Бошковића, затражио да му се врати право да одлучује о избору кандидата за професоре и супленте. У образложењу се наводи да се „постављање професора и суплента у великој школи без сумње један од најважнијих аката којима се унутрашњи рад и задатак овог завода, његов утицај на развитак просвете и науке може да унапреди“ те од тога „у дужем времену зависи напредак или назадак једног или свију факултета и омладине која се у њему образује“. Узимајући у обзир важност наведеног питања „доиста није свеједно да ли ће професорског кандидата бирати, његову научну спремност и предавачку способност оцењивати поједине, државним положајем и научном вредношћу ма како узвишене личности, или ће се тражити у томе да се чује глас и професорске комисије Академског савета. Јер Савет Велике школе и по своме саставу из стручних зналаца и опробаних наставника као и по спољном угледу своме за цело је кадар да поузданије и исправније оцени кандидатову способност и све остале његове квалификације, но ма ко други.“³⁹⁴ Наведени предлог је усвојен, па је изменом од 20. октобра 1875. године члана 31, професоре и супленте велике школе, предлагао је министар просвете, по саслушању Академског савета.³⁹⁵ Исте године донет је и *Закон о приправницима за професоре Велике школе* чије дужности су се огледале у пружању помоћи професорима у његовим дужностима на Великој школи које се односе на кабинетску наставу, као и помоћи у средњим школама (држање предавања уз надзор старијег професора), и Министарству просвете за различите службене дужности. Приправници за професорско звање могли су бити ученици Велике школе Филозофског или Техничког факултета, који су положили све испите из којих су већином имали одличне оцене. Поред тога, могли су да буду послати у иностранство ради даљег учења, о трошку државе³⁹⁶

Законом о изменама и допунама закона из 1863. године, који је донет 1896. године када је реч о професорима, уведена су нова звања. Први пут се поред професора (редовних, ванредних и хонорарних) у категорији наставника Велике школе јављају доценти и учитељи. Такође, измењени су и услови за њихов избор. Редовни професор је могло бити

---

³⁹² Исто, стр. 49.

³⁹³ Исто, стр. 58.

³⁹⁴ ДАС, МПс-п, 1875, ф. 11, р. 182.

³⁹⁵ Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига, стр. 66.

³⁹⁶ *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији у години 1875. бр. XVII (1875)*, Београд: Државна штампарија, стр. 39-40.

оно лице које је након завршеног факултета са одличним или врлодобрим успехом имало пет година радног стажа у државној служби (или ван ње), успеха у стручном раду и објављене научне радове и на избору у Академском савету имао две трећине гласова. Редовни професори су се постављали само указом краља, на предлог министра просвете, за катедру за коју је изабран. Ванредни професор је поред завршеног факултета са одличним или врлодобрим успехом требало да има две трећине гласова чланова Савета који потврђују да има способности за струку за коју се бира. Ванредни професори били су у рангу професора средњих школа, и плате су им биле изједначене. Хонорарни професори морали су да имају квалификације као ванредни професори, а постављао их је министар просвете уз договор са Саветом факултета. Доценти или учитељи који су могли да буду асистенти професора или самостални предавачи, морали су да имају адекватну стручну спрему, а плата и положај били су у рангу учитеља средњих школа.³⁹⁷ Дужности и права наставника прописани су *Уредбом Велике школе* од 1897. године. Дужности наставника обухватале су јавно приступно предавање при првом ступању на радно место, редовно одржавање предавања и вежби према утврђеном распореду, подношење извештаја о раду на крају школске године, учествовање на седницама Савета и у испитним комисијама, управљање кабинетима, лабораторијама, семинарима и специјалним библиотекама, помагање Академским властима. Одсуство од наведених дужности наставници су могли да оправдају само болешћу или неким другим важним узроком. Када је реч о правима наставника, имали су потпуну слободу да излажу своју науку, да предлажу начине и средства за унапређење наставе, да кажњавају ученике опоменом или укором, да оцењују марљивост ученика и да оцене уписују у индексе, да за своје научне студије користе државне радионице, архиве, збирке као чланови Академије као и да се користе новцем који је намењен за њихове заводе. Редовни и ванредни професори имали су право на годишње или полугодишње одсуство за научне студије ван Београда, а да им се то не рачуна у одсуство.³⁹⁸

Прерастањем Велике школе у Универзитет ступила на снагу нова правила када је реч о пријему наставног кадра. Наставно особље чинили су редовни и ванредни професори, стални и привремени доценти и учитељи, а по први пут, законом је одређено да су професори имали право на асистенте. Када је реч о условима за запошљавање услови за избор наставног кадра знатно су поштрени, с обзиром да нису могли да буду запошљени само са до тада траженим квалификацијама, који су били слични условима за гимназијске професоре, већ им је био потребан и следећи ниво – докторске студије.

Редовни професори морали су имати диплому доктора наука, као и научне радове који потврђују његове квалификације за самостални истраживачки рад у области за коју се бира, док је ванредни професор постајао кандидат који је имао докторат и објављене радове, али радови нису испуњавали услов за редовног професора. Као доценти су примани кандидати који су имали диплому доктора наука и процену од стране факултета да поседују квалификације за то радно место. У случају да на катедри није било редовних или ванредних професора и сталних доцента, примани су хонорарни професори на то радно место.³⁹⁹

Измене су се односиле и на начин избора професора, који су могли да буду позвани да раде на факултету или изабрани пријављивањем на конкурс. За редовног или ванредног

---

³⁹⁷ Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига, стр. 78-79, 86.

³⁹⁸ Исто, стр. 88

³⁹⁹ Исто, стр. 180-182.

професора биран је онај који има већину гласова у Савету факултета, уз признавање одлуке на Савету Универзитета. Након тога, изабрани кандидат се предлагао министру провете на потврду. На предлог министра просвете редовни и ванредни професори, стални и привремени доценти постављали су се краљевим указом, хонорарни наставници прописом министра просвете, а асистенте је постављао ректор Универзитета. Привремени доценти су након три године имали реизбор који је такође био ограничен на три године. Након шест година, уколико су испуњавали услове, а због недостатка упражњених професорских места, на предлог Савета факултета могли су да буду постављени за сталне доценти. Доценти су запошљавани само путем конкурса. Хонорарни професори су примани уколико је постојало упражњено место на катедри, односно ако није било кандидата из редова редовних или ванредних професора и сталних доцента. Вештине и живе стране језике предавали су учитељи који су имали квалификације виших учитеља средњих школа, а бирани су на предлог Савета факултета.⁴⁰⁰

Наставници су били у обавези да држе предавања и вежбе, присуствују састанцима Савета факултета и универзитета и универзитетске управе, да на крају школске године подносе извештаје о својим предавањима и о раду у семинарима и лабораторијама, да управљају кабинетима, лабораторијама, семинарима и специјалним библиотекама. Прописан је и недељни фонд часова – за редовне и ванредне професоре он је износио шест часова недељно, с тим што су се два часа вежби рачунала као један час предавања.⁴⁰¹

Оно што је овај закон додатно разликовало од претходних јесте начин одабира универзитетских професора. Сви ванредни и редовни професори „краљевим указом, уз предлог министра просвете и црквених послова, ставиће се на расположење“, а између њих је предвиђено да се изабере осам који би чинили Универзитетски савет који је даље одлучивао о наставном кадру. Као прелазно решење, без обзира што нису имали прописану стручну смену, наставници Велике школе, као и сви они који су пре ступања на снагу *Закона о Универзитету* из 1905. године стекли диплому Велике школе могли су бити примљени као редовни или ванредни професори. Професори који у року три месеца не буду изабрани, могли су да буду премештени на друго радно место или пензионисани, односно отпуштени.⁴⁰² С обзиром да је већ унапред одређено да постоји ограничење од 15 професора, али и да ће бити изабрано осам који ће вршити даљу селекцију, од целокупног наставног кадра могло је за редовне професоре да буде изабрано још само седам. Наведена одредба закона остављала је могућност да избор нових професора буде резултат не само научних резултата него и политичког опредељења, те да се „одстрани с Велике школе професори које је довео стари режим и да се изврши подела међу присталицама новог“⁴⁰³. Несразмерност у броју кандидата и слободних места указивало је на неопходно смањење које је постигнуто тако што неким професорима није ни понуђен избор, а многим којима јесте реч је била о нижим звањима који поједини нису прихватили, и на тај начин су самоиницијативно пензионисани, односно отпуштени у складу са прописаним законом.⁴⁰⁴

Утицај Министарства просвете на избор наставника био је велики, с обзиром да је академски свет само предлагао, а у појединим годинама чак је он био једини који је о

---

⁴⁰⁰ Исто, стр. 180-182.

⁴⁰¹ Исто, стр. 202.

⁴⁰² Исто, стр. 185.

⁴⁰³ *Сто година Филозофског факултета* (1963). Београд: Народна књига, стр. 58-59.

⁴⁰⁴ Исто, стр. 59.

томе одлучивао. Чак је иако наизглед делује другачије, избором професора 1905. који су одлучивали о даљем ангажовању осталих запослених, али је с обзиром да је одлука била у рукама присталица власти (радикала и самосталаца), на неки начин они су били његова „продужена рука“, али је сам министар просвете избегао одговорност за отпуштање наставног кадра.⁴⁰⁵ О наведеном сведочи и Бакић у својим *Белешкама* „Разговарао сам са неким професорима, који причају, као су се неки министри заузимали за поједине професоре, и како је министар просвете са постављеним професорима унапред утврдио, кога треба они да изаберу после!“⁴⁰⁶

Када је реч о платама професора гимназија, на почетку проучаваног периода на снази је била уредба од 15. фебруара 1858. године којом су изједначене плате професорима нижих гимназија, виших гимназија и богословије у износу од 400 талира годишње. Право на периодичне повишице у износу од 100 талира имали су након 11, 16 и 21 година, а 150 талира након 26 година, односно укупно 450 талира. Највиша плата професора је стога могла бити 850 талира.⁴⁰⁷

Професори Велике школе са почетном платом од 600 талира су такође добијали периодичне повишице, 100 талира након 11 година службе, 150 након 16 и 21 и 200 након 21 године, те је укупно повећање износило 600 талира, те је навећа годишња плата професора средње школе била 1200 талира.⁴⁰⁸ *Изменама 31. члана Закона из 1863. године*, од марта 1864. године, којим је и уведена категорија хонорарних професора, прописана је и висина њихове зараде – за сваки час недељних предавања једног двосетралног предмета прилаи су десети део годишње плате редовног професора.⁴⁰⁹

Када је реч о плати наставног особља на факултетима, године 1875. у *Предлогу Закона о уређењу Велике школе* предвиђено је да редовним професорима плата буде 800 талира, а ванредним 600 талира годишње. Професори Велике школе, су на сваких пет година примали повишицу, прва повишица након првих пет година износила је 100 талира, а а након 10 и више година 150 талира. Привремени професори нису имали право на повишице, али су им се након што постану ванредни или редовни, рачунале и године које су провели у служби као привремени професори. Након тридесет година радног стажа професори су имали право одласка у пензију, а примања би остала у висини последње плате.⁴¹⁰ Професори Велике школе били су нешто бољем положају, на крају сваког периода повећање је било 150 талира, односно цела повишица је износила 750 талира, а плата 1400 талира.⁴¹¹

Закон од 28. фебруара 1875. године донео је измене и када је реч о платама професора. Плата професорима средњих школа и Велике школе увећана је за 50 талира и износила 450 односно 650 талира, а периодичне повишице су уведене након 6. година радног стажа. Професорима средњих школа прва повишица је износила 125 талира, након 11, 16 и 21 године је остала 100 талира, а након 26 година је умањена на 125 талира, те је укупна повишица износила 550 талира, а плата 1000 талира. Професори Велике школе били су

---

⁴⁰⁵ Исто.

⁴⁰⁶ Бакић, В. (2009). *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872–1929)*. Ужице: Учитељски факултет, стр. 209.

⁴⁰⁷ Деспотовић, П. (1902). *Историска педагогика*. Београд: Дворска књижница Мите Стајића, стр. 420.

⁴⁰⁸ Стање јавне наставе у Србији 1875. године (1882), *Просветни гласник*, год, 3, бр. 6, стр.140

⁴⁰⁹ Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига, стр. 47.

⁴¹⁰ Исто, стр. 58.

⁴¹¹ Стање јавне наставе у Србији 1875. године (1882), *Просветни гласник*, год, 3, бр. 6, стр 138.

нешто бољем положају, на крају сваког периода повећање је било 150 талира, односно цела повишица је износила 750 талира, а плата 1400 талира.⁴¹²

Табела 5. Преглед висине плата професора средњих школа у Србији 1898. године према Закону о средњим школама

Занимање	Годишња плата у звању суплента	Годишња плата на почетку професорске службе	Повећање након 5 година	Плата за 30 година стажа	Пензија
Професор	2100	2400	600	5400	5400

Табела 6. Преглед висине плата професора у Србији 1881-1914. године према Закону о средњим школама

Година	1881	1898	1904
Годишња плата на почетку службе	800	2400	2400
Повећање након година радног стажа	250-300	600	600
Плата након 30 година радног стажа	2450	5400	6000
Пензија	2450	5400	6000
Плата суплента	Не	2100	1500

Према Закону о средњим школама из 1898. године професорска основна плата износила је 2400 динара на почетку службе, а након сваких 5 година професорске службе се повећавала за 600 динара. Сходно томе, након 25 година рада и пензију у износу од 5400 динара. Професори су могли да се пензионишу након 30 година проведених у настави. Почетна плата суплента била је 2100 динара. Године које је запослени провео у овом звању рачунале су се за пензију и за периодично повећање професорске плате.⁴¹³

Наредни Закон о средњим школама из 1902. године донео је и мање измене које се тичу плата. Основна плата професора средњих школа и даље је износила 2400 динара, али се променила динамика давања повишице, те је након 26 година радног стажа износила она била за 600 динара већа него дотадашња и износила 6000 динара. Повишица од 600 динара годишње према овом закону добијала се након пете и десете године, а након тога сваке четврте године, тако да су имали једну повишицу више. Услови за пензију остали су непромењени.⁴¹⁴

Када је реч о плати наставног особља на факултетима, Законом о уређењу Велике школе из 1875. године почетна професорска плата редовних професора износила је 800 талира, а ванредних 600 талира годишње. Претходним Законом из 1863. године нису регулисана и ова питања. Професори Велике школе имали су право на повишицу након сваке пете године проведене у служби, након пет година она је износила 100 талира, а након 10 и више година 150 талира. Ова одредба се није односила на привремене професоре. Након

⁴¹² Исто.

⁴¹³ Закон о средњим школама (1898), Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 21.

⁴¹⁴ Закон о средњим школама у Краљевини Србији (1902), Београд: Штампарија Краљевине Србије, стр. 23-24.

тридесет година радног стажа професори су имали право на пензију у висини последње плате.⁴¹⁵

Законом о Универзитету, од 1905. године основна плата редовног професора износила је 6000 динара годишње. Повећање плате у износу од 1500 динара годишње професори су примали на сваких 10 година. Односно, од једанаесте до двадесете године радног стажа професорска плата била је 7500 динара, а од двадесет прве до четрдесете 9000 динара. Годишња плата ванредног професора износила је 3283,80 динара. Сваке пете године добијали су повишицу у износу од 757,80 динара годишње, док не достигну висину плате од 7072,80 динара. Стални доценти имали су плату 2400 динара годишње, а након пет година радног стажа добијали су повишицу у износу од 600 динара. Максимална плата коју су могли да достигну износила је 6000 динара. Привремени доценти су на годишњем нивоу примали 1500 динара. Након три године радног стажа, уколико буду поново изабрани у наведено звање на предлог Савета факултетета могли су да добију повишицу од 500 до 1500 динара за годину дана. Редовни и ванредни професори и стални доценти су након 40 година радног стажа испуњавали услов за одлазак у пензију са пуном платом. Учитељи су имали положај и плату виших учитеља средњих школа.⁴¹⁶ Када је реч о условима за пензију, ванредни и редовни професори су могли да се пензионишу након 40 година радног стажа или 65 година живота. Такође, постојала и могућност превременог пензионисања, након десет година рада, уколико због болести нису у стању да извршавају своје наставничке дужности.⁴¹⁷ Професори који су имали мање година стажа нису могли да буду отпуштени из службе без предлога или пристанка Универзитетског савета. Професор је могао да буде отпуштен или пензионисан због неморалног понашања, али не и због својих научних или политичких уверења.⁴¹⁸

Табела 7. Преглед висине плата редовних и ванредних професора и доцента у Србији 1905. године према Закону о Универзитету

Занимање	Годишња плата на почетку службе	Повећање након 10 година	Плата за 40 година стажа	Пензија
Редовни професор	6000	1500	9000	9000
Ванредни професор	3283,80	757,80	7072,80	7072,80
Доцент	2400	600	6000	6000

Пројектом *Закона о Универзитету* из 1913. године, предлог висине примања за универзитетске редовне професоре остала је непромењен, али су приметне измене када је реч о ванредним професорима и доцетима. Наиме, предвиђено је да основна плата ванредног професора буде 4000 динара, а прва повишица након четири године радног стажа износила је 800 динара. Право на другу повишицу имали су након осам година радног стажа у износу од 700 динара, а осталих четири у износу од 500 динара добијали су сваке треће године. Након двадесет година рада, плата ванредног професора могла је да износи 7500 динара. Основна плата сталног доцента била је 3000 динара, уз

⁴¹⁵ Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига, стр. 58.

⁴¹⁶ Исто, стр. 182.

⁴¹⁷ Исто, стр. 183.

⁴¹⁸ Исто, стр. 202.

могућност повећања, након четири и касније три године. Прве три повишице износиле су 600 динара, а друге три 400 динара. Прва се добијала након четири године радног стажа, друга након осам, а остале на сваке три године, те је након двадестет година радног стажа плата сталног доцента могла да износи 6000 динара. Привремени доценти имали су плату у износу од 2400 динара. Редовни и ванредни професори и стални доценти могли су да оду у пуну пензију након 30 година стажа или 65 година живота, са примањима у висини последње плате. Као и у претходном закону, постојала је могућност превременог пензионисања.⁴¹⁹

На основу наведених података, проиметно је да је положај ванредних професора и доцента био мало повољнији пред почетак Првог светског рата, али и да су и даље имали знатно нижа примања од ванредних професора. Такође, однос између примања ванредних и редовних професора је био знатно измењен прерастањем Велике школе у Универзитет.

Уколико упоредимо примања из 1905. године стални доценти имали су примања, повећања и пензију као и професори средњих школа. *Изменама Закона* из 1913. плата доцента је била виша у односу на плате средњошколских професора, али уз мања повећања, пензија је била идентична као раније.

Табела 8. Преглед висине плата редовних и ванредних професора и доцента у Србији 1913. године према Закону о Универзитету

Занимање	Годишња плата на почетку службе	Повећање након 4 година	Повећање након 8 година	Повећање сваке треће године	Плата за 20 година стажа	Пензија
Ванредни професор	4000	800	700	500	7500	7500
Доцент	3000	600	600	400	6000	6000

Просветни радници, посебно учитељи били су незадовољни својим друштвеним и материјалним положајем. Оснивали су своја удружења (учитељско, професорско), учествовали на зборовима, где су се организовано борили за промене, а неретко су учествовали и у политичким акцијама. Расписи Министарства просвете сведоче о упозорењима власти која су се односила на понашање и рад учитеља. Иако су имали већа примања него учитељи, ни положају професора није био задовољавајући, те су неретко напуштали професору и одлазили на чиновничке позиције, с обзиром да су плате високих државних чиновника биле више него плате професора.⁴²⁰

⁴¹⁹ Исто, стр. 221

⁴²⁰ Бојовић, С. (2008). *200 година Београдског универзитета: 1808-2008: историја институције*. Београд: Принцип, стр. 66; Поткоњак, Н. (2006). *Образовање учитеља у Срба*. Ужице: Учитељски факултет, стр. 271.

ТРЕЋИ ДЕО

**ИНСТИТУЦИОНАЛНО ПЕДАГОШКО ОБРАЗОВАЊЕ У СРБИЈИ У ПЕРИОДУ
1863-1914. ГОДИНЕ**

ПОГЛАВЉЕ I

НОРМАТИВНИ ОКВИР

У овом поглављу ћемо приказати законску регулативу школа у којима су знање стицали будући просветни радници. С обзиром да су закони били основа за рад школа и регулисали и питања која дотичемо и у други поглављима, у овом ће више речи бити о карактеру, задатку и самој организацији школа кроз промене у трајању школовања, критеријумима уписа и преласка ученика у наредне године, док ћемо поједине чланове закона и подзаконска акта везану за програмски оквир и предмете који су се изучавали, практични рад и стручне испите приказати у осталим деловима рада, док смо регулисање избора наставног кадра приказали у претходном.

До отварања прве школе чија је основна намена била професионално образовање учитеља и учитељица наставни кадар се образовао у школама којима то није био примарни задатак. Тадашња пракса говори у прилог томе да су до 1870. године (а и касније), знања стицали у Богословији и Вишој женској школи, а наведено потврђује и то што су ове две школе имале двојак задатак. Отварањем прве Мушке учитељске школе у Крагујевцу (1871) и прве Женске учитељске школе у Београду (1900) Србија је добила установе специјализоване за тај позив. Када је реч о образовању забавиља, оне су знања стицале у истим институцијама као и будуће учитељице. Од 1898. године, забележени су покушаји оснивања приватних завода, о чему ће такође више речи бити у овом поглављу.

Будући професори гимназија и педагози образовали су се на Филозофском факултету Велике школе од 1863. до 1905, односно Универзитета у Београду након 1905. године те ћемо детаљније приказати и нормативе наведене институције.

1. ЗАКОНОДАВНО УРЕЂЕЊЕ ОБРАЗОВАЊА ЗАБАВИЉА, УЧИТЕЉА И УЧИТЕЉИЦА

1.1. Богословија

Богословија је до 1863. године била у надлежност цркве, без удела Министарства просвете у њеном животу и раду. Доношењем *Закона о устројству богословије* од 27. септембра 1863. Богословија прелази у надлежност Министарства просвете и црквених дела, али с обзиром да је као „научно заведење духовног реда“ била под управом Архиепископског сабора и да су се све одлуке прописане од стране министра просвете доносиле након саслушања наведеног сабора,⁴²¹ уплив цркве био је и даље велики. Поред наведеног Закона, и његовим изменама *Изменама и допунама закона о устројству богословије од 27. септембра 1863. године* од 31. октобра 1886, *Изменама и допунама закона од 1889*, *Изменама и допунама закона о устројству богословије од 27. септембра 1863. године* од 3. децембра 1873. године, рад школе регулисан је и школским законима – Школским законом за богословијске ученике од 11. фебруара 1864. године, Школским закон од 28. августа 1871. године и бројним прописима и правилима о понашању, обавезама, забранама и односима ученика. Друго одељење Богословије отворено је 1873. године када су прописана правила о његовом раду. Нови *Закон о богословији* којим је дошло до значајнијих промена у уређењу донет је 11. јануара 1896. године.

У првом члану *Закона о устројству богословије* истакнуто је да је Богословија „вишег реда духовно училиште“ и да је задатак ове школе да се ученици спремају у духу православља за свештенички позив.⁴²² Иако се у *Закону* не наглашава двојак задатак ове школе (као што је случај код Више женске школе) јер није поменуто припремање

⁴²¹ *Школски зборник закона, правила, наредба и т.д.* (1875), Београд: Државна штампарија, стр. 30, 36.

⁴²² *Исто*, стр. 30.

ученика и за учитељски позив, то се подразумевало, с обзиром на дотадашњу дугогодишњу праксу и непостојање учитељске школе. Наведено потврђује и трећи члан поменутог *Закона*, јер је и даље било предвиђено изучавање учитељског метода⁴²³, док се у школским правилима за богословијске ученике наводи се да ће се „ученици богословије моћи спремати назначењу своје за народне учитеље и свештенике“⁴²⁴. Приликом отварања другог одељења, у правилима се такође наговештава да се у њему припремају „младићи за учитеље и свештенике у српским областима ван Србије“.⁴²⁵

До 1886. године школа је била четворогодишња⁴²⁶, када је *Изменама и допунама закона о устројству богословије* прописано школовање у трајању од три године⁴²⁷, док је изменама из 1889. године школовање враћено на четири године.⁴²⁸

Богословију су могли да упишу младићи након завршена четири разреда гимназије са добрим успехом. Није постојало ограничење када је реч о годинама, *Законом* је прописано да школу могу уписати и кандидати страног порекла.⁴²⁹ Услови за упис у друго одељење Богословије били су да младићи добро познају српски језик, односно читање, писање и основе рачунања, што се потврђивало изласком на неку врсту пријемног испита.⁴³⁰ Од 1886. године услов за упис била је завршена „цела“ гимназија, али нису морали да имају положен испит зрелости⁴³¹, а од 1889. завршених пет разреда гимназије.⁴³²

Изменама и допунама закона од 3. децембра 1873. године школски успех и прелазак у наредни разред вршио се на основу бележака професора. Пропитивање ученика предвиђено је једном у два месеца, а оцена од један до пет заводио се у проткол бележака. Јединица је означавала лош напредак, двојка слаб, тројка добар, четворка врло добар и петица одличан. На крају школске године, за сваки предмет, двомесечне белешке су сабирале и дељене са бројем бележака, а добијени резултат се сабирао са испитном белешком и делио са два. На тај начин добијена коначна оцена из сваког предмета, била је одлучујућа за прелазак ученика у наредни разред. Ученици који су имали слаб успех из једног или два предмета, могли су да упишу наредни, уколико на поновљеном испиту постигну врло добре или одличне резултате. Такође, уколико се понови лош успех из једног предмета, могли су да поново изађу на испит само уколико у последњем резултату из свих осталих предмета имају одличане или врло добре оцене. У супротном, ученици су понављали разред. Испити су одржавани једном у годину дана у јуну месецу.⁴³³ На посебан захтев и уз одобрење министра просвете, појединим ученицима је могло да буде дозвољено и полагање мимо предвиђеног рока.⁴³⁴ У складу са поменутих изменама,

---

⁴²³ *Исто*, стр. 31.

⁴²⁴ *Исто*, стр. 37

⁴²⁵ *Исто*, стр. 53.

⁴²⁶ *Исто*, стр. 31, 34.

⁴²⁷ *Измене и допуне закона о устројству богословије од 27. септембра 1863. године (1886), Просветни гласник*, год. VII, бр. 22, стр. 914.

⁴²⁸ Илић, А. (2005): *Школски систем, наставници и ученици у Србији (1804-2004)*. у З. Аврамовић (ур.), *Два века образовања у Србији (109-164)*. Београд: ИПИ, стр. 134.

⁴²⁹ *Исто*, стр. 34-35.

⁴³⁰ *Исто*, стр. 53.

⁴³¹ *Измене и допуне закона о устројству богословије од 27. септембра 1863. године (1886), Просветни гласник*, год. VII, бр. 22, стр. 914.

⁴³² Илић, А. (2005): *Школски систем, наставници и ученици у Србији (1804-2004)*. у З. Аврамовић (ур.), *Два века образовања у Србији (109-164)*. Београд: ИПИ, стр. 134.

⁴³³ *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији у 1873/4. години*, бр. XXVI (1874) Београд: Државна штампарија, стр. 48-49.

⁴³⁴ *Исто*, стр. 36.

разред се могао поновити само једном.⁴³⁵ Ове године прописано је практично вежбање у школи вежбаоници, у једној од месних основних школа⁴³⁶.

Годишњи испит био је у јуну месецу. За прелазак у старији разред ученице су морале да остваре добар успех, а оне које су у општем резултату имале слаб успех (оцену 2) понављале су разред. Уколико су основу праћења напредовања имале општи успех виши од 2 а у појединачним оценама 1 или 2, могле су да поново полагају испит из тих предмета, те уколико добију оцену 3 да упишу наредни разред.⁴³⁷

Нови *Закон о богословији* којим престаје њена двојна функција, донет је 11. јануара 1896. године и њиме је акценат стављен на припремање будућих свештеника кроз деветогодишње средњошколско образовање. Стога је предвиђено да је не уписују кандидати након завршена четири разреда гимназије, већ након основне школе. Школу су могли да упишу ученици који нису старији од 12 година, здрави и са развијеним слухом, након положеног пријемног испита. Уз увођење интерната, ученици би били ближе испуњењу првог члана закона да се „васпитавају и спремају у духу Православља за свештенички чин“.⁴³⁸ Међутим, ове законске одредбе ступиле су на снагу тек 1900. године када је почела са радом Богословија „Светог Саве“, а дотадашња која је радила по закону од 1863. (и допунама истог) престала је са радом након одлуке од 31. децембра 1903. године.⁴³⁹

1.2. Више женске школе

Отварањем првих школа за женску децу (1846. године), након доношења првог општег закона о школама 1844. године, покренуло се и питање недостатка учитељица, јер прописи нису дозвољавали запошљавање учитеља у женским школама. На то се чекало седамнаест година, јер је тек 17. јуна 1863. године *Законом устројства више женске школе* предвиђено да се отвори виша женска школа. С обзиром да наведеним *Законом* нису била обухваћена бројна питања о регулисању рада школе, исте као и наредних година он је био допуњен низом наредби министра просвете. Виша женска школа је од свог оснивања па све до 1898. године обављала и задатак стручне школе за образовање учитељица. Првом *Закону* упућене су бројне критике од стране опозиционих странака, које су биле резултат тадашњих уверења да Виша женска школа својим васпитним и образовним садржајима подрива вредности српског патријархалног друштва, а уноси стране утицаје. Указивали су на то да школа није одговорила жељи народа, јер предмети који се изучавају нису у складу са очекивањима и потреби становништва, да „уместо свирања буде предавања о љубави према деци и према супругу. Уместо игранке, кување и штедња у кући.“⁴⁴⁰

У првом члану *Закона устројства више женске школе* образлажу се двоструки разлози за оснивање – „поради образовања женске младежи у знањима вишим него што се у основним школама уче, а нарочито поради припреме одраслијих девојака за учитељке

⁴³⁵ Исто, стр. 49.

⁴³⁶ *Школски зборник закона, правила, наредаба и т.д.* (1875), Београд: Државна штампарија, стр. 54.

⁴³⁷ *Закон о уређењу више женске школе* (1879). Београд: Државна штампарија, стр. 2-3.

⁴³⁸ *Закон о богословији* (1896) *Просветни гласник*, год. XVII, бр. 1. и 2, стр. 1-3; *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1896. до краја исте године. бр. 51, (1899)*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 13.

⁴³⁹ *Министри просвете Србије 1811-1918.* (1994). Београд: Педагошки музеј, стр. 126.

⁴⁴⁰ Перовић, Л. (1988). *Државне женске институције: Виша женска школа (1863-1913)*, у Л. Перовић (уред.), *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, бр. 2, стр. 146.

основних школа женских, оснива се у Београду виша женска школа⁴⁴¹. У образложењу министра просвете и црквених дела Државном совјету, наводи се да се приликом израде закона водило рачуна да се „оне, које сврше ту школу могу с ползом употребити за учитељке мали женски школа, у које смо досад због немања више женске школе, морали постављати за учитељке многе које нису ништа више училе од онога, што се предаје у нашим основним школама“⁴⁴². Виша женска школа је замишљена као трогодишња.⁴⁴³ Одлуком од 20. априла 1866. године, трајање школе повећано је на 4 године.⁴⁴⁴ *Изменама Закона* од 28. фебруара 1875. године школовање је продужено на пет година (*Закон о установљењу петог разреда у вишој женској школи*)⁴⁴⁵, а 1879. године донет је нови *Закон о вишој женској школи* којим је је престао да важи онај из 1863. године. Школа и даље била петогодишња и задржала је двојаки задатак – „да даје више образовање женскињу и да спрема учитељке за наше школе“⁴⁴⁶, са већим акцентом на педагошки задатак него до тада. Првим *Законом* предвиђено је интернатско уређење школе, да ученице буду о сопственом трошку „на храни и квартиру у самом заведењу“⁴⁴⁷, међутим с обзиром на материјалне услове школе, овај члан није заживео у пракси. Забележени су бројни покушаји у виду молби Министарству просвете, али без успеха, јер „за то нема могућности, и ако се интернату морају признати све добре стране које је управа навела“.⁴⁴⁸

Изменама и допунама Закона о уређењу више женске школе од 19. јануара 1879. године које су донете 31. октобра 1886. отворен је и шести разред⁴⁴⁹, у циљу квалитетнијег образовања и растерећења ученица јер су „због нагомиланости предмета, а кратког времена, часови... сувише претрпани.“⁴⁵⁰ Крај XIX века обележиле су припреме за отварање женске учитељске школе и укидање виших женских школа, те је од 1896. године задатак школе био само да даје више опште васпитање и образовање женској деци и да их спрема да буду добре домаћице и мајке⁴⁵¹. Ове измене закона су вишим женским школама одузеле двојни карактер, а реализација ових измена наступила је 1898. године, када су пети и шести разред завршили последње генерације по претходном закону. Године 1907. школовање је скраћено на четири разреда, да би од 1912. године овај број повећан и усаглашен са гимназијским разредима.

С обзиром да школа није била специјализована за педагошки позив, свесни недостатака, а у циљу што боље припреме за будући позив учитељице, поред теоријских знања које су стицале у школи, био је неопходан и практични рад. Међутим он у почетку није био обавезан и био је везан за категорију помоћница у Вишој женској школи које су за свој

---

⁴⁴¹ *Школски зборник закона, правила, наредаба и т.д.* (1875), Београд: Државна штампарија, стр. 150–151

⁴⁴² Тешић, В. (1973). *Морално васпитање у школама Србије (1830-1878)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 393.

⁴⁴³ *Школски зборник закона, правила, наредаба и т.д.* (1875), Београд: Државна штампарија, стр. 150–151

⁴⁴⁴ *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији од почетка до краја 1866. године* (1866). Београд: Државна штампарија, стр. 159.

⁴⁴⁵ *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији у години 1875.* бр. XVII (1875), Београд: Државна штампарија, стр. 151.

⁴⁴⁶ *Закон о уређењу више женске школе* (1879). Београд: Државна штампарија, стр. 1.

⁴⁴⁷ *Школски зборник закона, правила, наредаба и т.д.* (1875), Београд: Државна штампарија, стр. 150–151

⁴⁴⁸ Цветковић, К. (прир.) (1913). *Виша женска школа у Београду : педесетогодишњица 1863-1913*. Београд: Виша Женска школа, стр. 12-13.

⁴⁴⁹ *Измене и допуне закона о устројству богословије од 27. септембра 1863. године (1886), Просветни гласник*, год. VII, бр. 22, стр. 916.

⁴⁵⁰ Перовић, Л. (1988). Државне женске институције: Виша женска школа (1863-1913), у Л. Перовић (уред.), *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, бр. 2, стр. 147.

⁴⁵¹ *Годишњи извештај о Вишој женској школи у Београду за школску 1899-900. годину* (1900). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, стр. 21.

рад примале надокнаду на име стипендија (благоејања) и до 1879. регулисан је посебним правилима о којима ће више речи бити у поглављу о практичној настави. Према правилима из 1866. овај практични курс трајао је годину дана, касније је повећан на две⁴⁵², а 1870. године на три године⁴⁵³, да би 1874. године скраћен на једну годину⁴⁵⁴.

Школе вежбаонице и обавезна настава у њима за будуће учитељице прописана је другим чланом *Закона* из 1879. године, где се истиче се да „оне ученице, које желе постати учитељке основних школа, дужне су, у течају петог разреда, практично изучавати школски рад, у вежбаоници, која се заводи при вишој женској школи са четири разреда основне школе“⁴⁵⁵. Овим законом прописан је и учитељски испит, тако да 1879. године долази до обраћања више пажње на педагошку припрему ученица.

Првим законом је предвиђено изучавање редовних и ванредних предмета. Редовни предмети били су обавезни за све ученице и њихово похађање било је бесплатно, док су ванредни били изборни уз одређену надокнаду чији је износ одређиван по општем распореду министра просвете и црквених дела.⁴⁵⁶ Ученице су се приликом уписа опредељивале за похађање ванредних предмета.

Услови уписа у школу прецизирани су *Наредбом министра просвете и црквених дела од 21. септембра 1863. године о распореду и примању ученица у вишу женску школу*. Вишу женску школу могле су да упишу девојке узраста од 11 до 13 године које су завршиле основну школу или су положили испит којим се утврђује да поседују знања која се стичу у женским основним школама. Ученицама које се до одређеног рока не упишу у школу, било је потребно посебно одобрење министра просвете, које је доношено након разматрања доказа којим се оправдава закашњење.⁴⁵⁷ Напредак ученица пратио се на основу спискова и бележака о владању и учењу ученица. Одговори ученица оцењивали су се у белешкама оценама од 1 до 5 – један је означавало „рђав напредак“, два слаб, три добар, четири врло добар, а пет одличан.⁴⁵⁸ Изменама закона из 1879. године старосна граница је померена на 10 до 13 година, а услов за упис била је завршена основна школа са најмање добрим успехом и положен пријемни испит, док је за кандидаткње које нису имале наведено образовање, већ су приватно училе, полагале су приватни испит. Више разреде школе (односно први виши од оног које су имале) могле су да упишу и ученице које су завршиле један или више разреда гимназије или реалке са добрим успехом. Овим изменама остала су иста правила за бележење успеха ученица у току године, а резултати годишњих бележака упоређивани су са испитним. Годишњи испит био је у јуну месецу. За прелазак у старији разред ученице су морале да остваре добар успех, а оне које су у општем резултату имале слаб успех (оцену 2) понављале су разред. Уколико су основу праћења напредовања имале општи успех виши од 2 а у појединачним оценама 1 или 2, могле су да поново полагају испит из тих предмета, те уколико добију оцену 3 да упишу наредни разред.⁴⁵⁹ *Изменама и допунама Закона* из 1886. године годишњих испита биле су ослобођене ученице завршног разреда, а оцене за право на полагање учитељског

⁴⁵² Цветковић, К. (прир.) (1913). *Виша женска школа у Београду : педесетогодишњица 1863-1913*. Београд: Виша Женска школа, стр. 77.

⁴⁵³ *Годишњи извештај о Вишој женској школи у Београду за школску 1899-900. годину* (1900). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, стр. 9

⁴⁵⁴ *Школски зборник закона, правила, наредба и т.д.* (1875), Београд: Државна штампарија, стр. 161.

⁴⁵⁵ *Закон о уређењу више женске школе* (1879), стр. 1.

⁴⁵⁶ *Исто*, стр. 150–151

⁴⁵⁷ *Школски зборник закона, правила, наредба и т.д.* (1875), Београд: Државна штампарија, стр. 152, 154.

⁴⁵⁸ *Исто*, стр. 152, 154.

⁴⁵⁹ *Закон о уређењу више женске школе* (1879). Београд: Државна штампарија, стр. 2-3.

испита извођене су на основу тромесечних бележака.⁴⁶⁰

Дисциплинске мере примењивале су се у складу са школским законом прописаним за гимназије. Најчешће се користило кажњавање – укор, стајање ван клупе, замена, игре радом, удаљавање од наставе до годину дана и искључење из школе. Приликом примене последње казне – искључења из школе, било је неопходно консултовати и министра просвете, док је о осталим одлучивала управитељица, самостално или у договору са учитељицама.⁴⁶¹

1.3. Учитељске школе

Идеје о оснивању институције чији је основни задатак да образује учитеље, постојале су годинама пре него што су спроведене у дело, о чему сведочи *Закон о устројству главног школског фонда* од 15. септембра 1856. године где се наводи да ће се из њега издржавати и педагогическа школа.⁴⁶² Међутим, и поред изражене потребе за оснивањем школе на њено установљење се чекало све до 5. октобра 1870. године. У периоду од 1863. до 1914. године, образовање учитеља у учитељским школама регулисано је *Законом о уређењу учитељске школе* који је донет на седници Народне скупштине Србије 5. октобра 1870. године и бројним изменама и допунама овог закона – *Измене и допуне у Закону учитељске школе од 5. октобра 1870.* од 3. децембра 1873, *Закон о изменама и допунама у уређењу учитељске школе од 5. октобра 1870.* од 24. јула 1877. године, *Измене Закона о изменама и допунама од 24-ог Јула 1877-ме године у закону о уређењу учитељске школе од 5-ог Октобра 1870-те године и закона о установљењу учитељске школе у Нишу од 31-ог марта 1881-ве год.* од 1. октобра 1886. године, *Закон о изменама и допунама закона о уређењу учитељске школе 5. октобра 1870. год.* од 7. фебруара 1896, *Закон о изменама и допунама у Закону о уређењу учитељских школа од 05. октобра 1870. год. и 7. фебруара 1896. год.* од 11. маја 1902. године. Од важности је и *Закон о изменама и допунама у закону о средњим школама* од 23. јуна 1912. године, јер је појединим члановима регулисано и образовање учитеља. Закони су доношени и приликом отварања нових учитељских школа, те је након 1870. године било још закона о установљењу школа – *Закон о установљењу учитељске школе у Нишу* од 31. марта 1881. године, *Закон о установљењу Мушке учитељске школе у Јагодини* од 26. јула 1898. године, *Закон о установљењу Мушке учитељске школе у Неготину* од 5. фебруара 1910. године. Министар просвете на предлог Главног просветног савета прописивао је законе и правилнике када је реч о понашању ученика. У периоду који анализирамо смењивали су се *Школски закон за ученике учитељске школе* од 28. јануара 1872. године, *Правила* од 12. августа 1874. године, *Школска правила за ученике учитељске школе* од 19. октобра 1904. године.

Учитељска школа основана је са циљем да образује учитеље основних школа. У првом члану *Закона о уређењу учитељске школе* од 5. октобра 1870. године, који представља прву законску регулативу која се односи на учитељске школе, образлажу се разлози њенога оснивања: „да би основне – народне – школе добивале способне учитеље, држава се брине за образовање учитеља тих школа, па се за то заводи у Србији учитељска

---

⁴⁶⁰Измене и допуне закона о устројству богословије од 27. септембра 1863. године (1886), *Просветни гласник, год. VII, бр. 22, стр. 916.*

⁴⁶¹ *Школски зборник закона, правила, наредба и т.д.* (1875), Београд: Државна штампарија, стр. 160.

⁴⁶² *Закон о уређењу учитељске школе у Кнежевић, М., Вученов, Н. и Петровић Мингеј, М. (уред.) (1980). Школство Србије 1804–1918, документи и казивања.* Београд: Научна књига, стр. 114; Ђунковић, С. (1971). *Школство и просвета у Србији у XIX веку – каталог изложбе.* Београд: Педагошки музеј, стр. 113.

(педагогијска школа).⁴⁶³ Овим законом почео је нови период у образовању учитеља.

У складу са 7. чланом *Закона* образовање у учитељској школи трајало је три године.⁴⁶⁴ Трошкове основања и издржавања школе сносио је главни школски фонд. Надзор над школом био је у рукама министра просвете и црквених дела.⁴⁶⁵ *Измене Закона о изменама и допунама* од 24-ог Јула 1877-ме године, након пресељења Учитељске школе у Београд, трајање школе повећано је на четири године.⁴⁶⁶ Године 1881. у Србији је основана још једна учитељска школа и покренута је иницијатива да се школовање смањи на три године. *Изменама Закона о изменама и допунама од 24-ог Јула 1877-ме године у Закону о уређењу учитељске школе од 5-ог Октобра 1870-те године, и Закона о установљењу учитељске школе у Нишу од 31-ог марта 1881-ве год.* од 31. октобра 1886. године одредба о трогодишњем школовању ученика ступила је на снагу⁴⁶⁷. У складу са *Законом о изменама и допунама у Закону о уређењу учитељске школе од 05. октобра 1870. године* од 7. фебруара 1896. године образовање у учитељским школама поново продужено на четири године.⁴⁶⁸ У циљу стручног образовања учитељица, изменом у закону предвиђено је отварање женских учитељских школа у местима које је у складу са потребама, одредио Министарски савет, у којима би важиле исти прописи као и када је реч о мушким учитељским школама.⁴⁶⁹ Ова измена је ступила на снагу 16. августа 1896. године, када је престала да важи тадашња законска регулатива о образовању учитељица, односно чланови *Закона о уређењу више женске школе* од 19. јануара 1879. године и 31. октобра 1886. године који су се односили на ту стручну спрему.⁴⁷⁰

У *Закону* из 1870. године наводи се да ће „питомци сви заједно живети у заведењу“⁴⁷¹, односно приликом оснивања Учитељске школе у Крагујевцу пошло се од идеје интернатског уређења учитељских школа. Сви трошкови школовања и живота у интернату финансирани су из већ поменутог фонда. Постојала је могућност да школу похађају и ученици који сами носе трошкове школовања. Они чије школовање је било финансирано државним средствима, били су у обавези да шест година раде као учитељи, а након тог периода могли су обављати и друге послове.⁴⁷² Међутим, изменама из 1877. године, члан који се односио на интернат замењен је одредбом да ће ученицима бити давано издржавање у новцу или стипендија (благодејање), тако да Учитељска школа по пресељењу у Београд није имала интернат.⁴⁷³ Више од 10 година након отварања друге учитељске школе у Нишу, именама закона од 1896. године, предвиђено је интернатско уређење свих учитељских школа, али како је наведено, овај члан требало је да ступи на

⁴⁶³ *Зборник закона и уредаба издани у Књажевству Србији за 1870. годину* (1870), год. XXIII, Београд: Државна штампарија, стр. 156.

⁴⁶⁴ *Исто*, стр. 158.

⁴⁶⁵ *Исто*, стр. 156.

⁴⁶⁶ *Зборник закона и уредаба издани у Књажевству Србији од 23. јуна до 24. јула 1877. год.* (1877), год. XXXI, Београд: Државна штампарија, стр. 55.

⁴⁶⁷ *Измене закона о изменама и допунама од 24-ог Јула 1877-ме године у закону о уређењу учитељске школе од 5-ог Октобра 1870-те године и закона о установљењу учитељске школе у Нишу од 31-ог марта 1881-ве год.* од 1. октобра 1886. године, (1886), *Просветни гласник*, год VII, бр 22, стр. 918.

⁴⁶⁸ *Закон о изменама и допунама у Закону о уређењу учитељске школе од 05. октобра 1870. године закона од 7. фебруара 1896. године*, (1896), *Просветни гласник*, год XVII, бр 3, стр. 65; *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1896. до краја исте године бр. 51*, (1899), Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 128-129.

⁴⁶⁹ *Исто*.

⁴⁷⁰ *Зборник закона и важнијих расписа, одлука и наредаба који се тичу учитељских школа* (1921), Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, стр 12.

⁴⁷¹ *Зборник закона и уредаба издани у Књажевству Србији за 1870. годину* (1870), год. XXIII, стр. 167.

⁴⁷² *Зборник закона и уредаба издани у Књажевству Србији за 1870. годину* (1870), год. XXIII, стр. 167.

⁴⁷³ *Зборник закона и уредаба издани у Књажевству Србији од 23. јуна до 24. јула 1877. год.* (1877), год. XXXI, стр. 60.

снагу тек онда „кад буде спремљено све што треба за добро уређено заједничко живљење ученика“⁴⁷⁴. С обзиром да је повећањем броја ученика, увећан и трошак за њихово издржавање, унете су измене о финансирању. У складу са новим законом, ученици су живели у интернату о свом трошку. Изузетак су били сиромашни ученици, који су завршили гимназију са одличним или врло добрим успехом, те настављали школовање у учитељској школи о трошку државе. За ученике који су били ослобођени школарине, услови су били једнаки дотадашњим – након завршетка школовања, били су у обавези да шест година раде у државној служби као учитељи. Наведеним променама, ускраћена је прилика сиромашним ученицима који су постизали слабији успех да се определе за учитељски позив, с обзиром да нису имали право на овај вид стипендирања. Са друге стране, на овај начин ишло се ка квалитетнијем наставном кадру, односно подршка је давана најбољима, што је представљало одређени вид селекције у односу на претходни период, с обзиром да је значајан број ученика долазио управо из сиромашних породица. И у наредним годинама, приликом отварања учитељских школа у Јагодини и Неготину, предвиђен је живот у интернату у складу са законом из 1870. и изменама из 1896. године. Међутим и након 1896. и поред наведених одредби, нису све учитељске школе имале интернат, с обзиром на могућност испуњавања горе наведених услова. Учитељска школа у Јагодини, која се налазила у згради која је грађена за ту намену је имала интернат, док учитељске школе у Алексинцу и Неготину нису имале интернат.

Питање интернатског уређења и реализације наведеног члана закона доносило је бројне тешкоће, пре свега ученицима. Из извештаја о испиту зрелости у Алексиначкој школи сазнајемо да су „патње ученичке несношљиве у погледу исхране и да би требало што пре школу претворити с интернатским уређењем, као што то прописује закон, или засновати ђачке трпезе, које би скинуле бригу за насушни хлеб ученицима“ с обзиром да „прилике за смештај и исхрану ђака нису биле особито повољне“, те су се хранили по „ашчаницама“⁴⁷⁵ или су се удруживали у „конквикте“, друштва за јефтинију исхрану.⁴⁷⁶ И сведочанства ученика школе у Неготину указују да су „становали и хранили се код појединих грађана, или становали код њих, а хранили се у ашчаницама“⁴⁷⁷. Увиђајући наведени проблем, посебно када је реч о сиромашним ученицима, тадашњи директор школе у Неготину, Љотић у оближњој згради је обезбедио мензу за своје ученике, као и смештај за оне најсиромашније.⁴⁷⁸ И када је реч о женским учитељским школама управници су истицали важност овог питања за квалитетнији васпитно-образовни рад. У извештају Министарству просвете из 1908. године Протић наводи да „што пре се уведе интернат за ученице из унутрашњости и сиромашне ученице из Београда, тим пре ће више ће бити обезбеђено васпитање и правилно физичко развијање ученица, а од велике ће добити бити то и по интелектуално развијање њихово“.⁴⁷⁹

У циљу унапређивања наставе и образовања *Законом* из 1870. године одређено је да школа поседује своју библиотеку, збирку за предавања јестаственице, земљописа,

⁴⁷⁴ Закон о изменама и допунама у Закону о уређењу учитељске школе од 05. октобра 1870. године закона од 7. фебруара 1896. године, (1896), *Просветни гласник*, год XVII, бр 3, стр. 65; *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1896. до краја исте године* (1899), бр. 51, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 128-129.

⁴⁷⁵ Игњић, С. (2001): *Учитељска школа у Београду (1877-1896)*, у С. Игњић (ур.), *130 година образовања учитеља у Србији (26-80)*. Београд: Учитељски факултет, стр. 65.

⁴⁷⁶ Голубовић, С. (2001): *Учитељска школа у Алексинцу, Педагогија*, Вол. XXXIX, бр. 1, стр. 70.

⁴⁷⁷ Крстић, Д. (1970): *Неготинска учитељска школа од оснивања до краја Другог светског рата, у Шездесет година неготинске учитељске школе 1910-1970 (37-49)*. Неготин: Учитељска школа „Саво Драгојевић“, стр. 7.

⁴⁷⁸ *Исто*, стр. 8.

⁴⁷⁹ ДАС, МПс-п, 1908, р. 29, ф. 30.

физике и хемије и збирку помоћних средстава за наставу геометрије, башту у којој би ученици стицали знања из пољопривреде и место за гимнастику са потребним справама Такође, за обављање практичног рада, предвиђена је месна основна школа као вежбаоница. Екскурзије, односно годишња путовања, су као основу имала упознавање отаџбине. Велика пажња била је посвећена не само стицању теоријских већ и практичних знања.⁴⁸⁰ У складу са изменама и допунама од 24. јула 1877. године дефинисано је да свака школа има вежбаоницу, под управом учитељске школе.⁴⁸¹ Члан који се односио на постојање библиотеке и збирки, баште и места за гимнастику са потребним справама, остао је исти као у закону из 1870. године.⁴⁸² Ове одредбе су постојале и у свим наредним изменама закона до 1912. године.

Када је реч о ученицима, *Законом* од 1870. године први разред учитељске школе могли су да упишу ученици узраста од 16 до 20 година, уколико су завршили најмање четири разреда гимназије или реалке са добрим успехом и владањем. Под одређеним условима, могли су да конкуришу и учитељи основних школа који су у служби провели годину и више дана. Године у служби би компензовале непотпуно образовање, те су се од њих очекивала завршена најмање два разреда гимназије или реалке, да имају мање од 20 година и да нису ожењени. Приликом уписа, сви ученици били су у обавези да приложе сведочанство о завршеној школи и владању и крштеницу. Том приликом проверавано је и њихово здравствено стање.⁴⁸³ Седам година касније, *Изменама закона о уређењу учитељске школе* из 1877. године старосна граница за упис померена је на 14 до 20 година за оне који немају радно искуство и уведен је обавезан пријемни испит, што је указивало на оштрију селекцију.⁴⁸⁴

У годинама које су уследиле, долазило је до промена услова за упис ученика у у први разред мушких учитељских школа, мењањем старих и доношењем нових закона тако да су они дефинисани *Изменама и допунама Закона о учитељској школи* од 31. марта 1881. године, *Изменама Закона о изменама и допунама* од 31. октобра 1886, *Изменама Закона о изменама и допунама у Закону о уређењу учитељских школа* од 05. октобра 1870. год. и 7. фебруара 1896. год. од 10. маја 1902. године. Године 1881. године, предложене су измене да учитељску школу могу да упишу здрави ученици, без мана, узраста од 14 година, који су завршили најмање три разреда гимназије или реалке и током школовања били доброг владања и успеха⁴⁸⁵. Учитељи основних школа су такође могли да конкуришу за пријем у школу, уколико су у служби били најмање две године. Од 1886. године за све кандидате прописано је обавезно четворогодишње образовање у реалкама или гимназијама са добрим успехом и владањем, добро здравље и одсуство мана „које би им као потоњим учитељима сметало у вршењу дужности“⁴⁸⁶. Измене од 1896. доносе услове за упис у женску учитељску школу, завршена четири разреда више женске школе или гимназије.⁴⁸⁷

⁴⁸⁰ *Зборник закона и уредаба издани у Књажевству Србији за 1870. годину* (1870), год. XXIII, стр. 160.

⁴⁸¹ *Зборник закона и уредаба издани у Књажевству Србији од 23. јуна до 24. јула 1877. год.* (1877), год. XXXI, Београд: Државна штампарија, стр. 56.

⁴⁸² *Зборник закона и важнијих расписа, одлука и наредаба који се тичу учитељских школа* (1921), Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, стр 6-7.

⁴⁸³ *Зборник закона и уредаба издани у Књажевству Србији за 1870. годину* (1870), год. XXIII, стр. 157, 166.

⁴⁸⁴ *Зборник закона и уредаба издани у Књажевству Србији од 23. јуна до 24. јула 1877. год.* (1877), год. XXXI, стр. 554-55.

⁴⁸⁵ *Зборник закона и уредаба у Кнежевини Србији изданих од 18. августа до 26 јуна 1881* (1881), год. XXXVI, Београд: Државна штампарија, стр. 535.

⁴⁸⁶ Измене закона о изменама и допунама од 24-ог Јула 1877-ме године у закону о уређењу учитељске школе од 5-ог Октобра 1870-те године и закона о установљењу учитељске школе у Нишу од 31-ог марта 1881-ве год. од 1. октобра 1886. године, (1886), *Просветни гласник*, год VII, бр 22, стр. 918.

⁴⁸⁷ Закон о изменама и допунама у Закону о уређењу учитељске школе од 05. октобра 1870. године закона

Од 1902. године за мушке школе била су потребна завршена најмање четири разреда средње школе, а предност су имали ученици који су положили и течајни испит. Поред наведеног, у обзир је узимано владање ученика (добро) и узраст (не старији од 18 година), а било је потребно да буду доброг здравља, без телесних недостатака, а за женске четири разреда више женске школе или средње школе. Првенство су имали ученици или ученице који су положили течајни испит.⁴⁸⁸ Уписну квоту одређивао је министар просвете и црквених послова.

У првим годинама након оснивања Учитељске школе у Крагујевцу, ученици су прелазили у старије разреде на основу резултата тромесечног рада и према оценама њиховог годишњег испита. У случају да не задовоље прописане критеријуме, односно постигну резултат „рђав“ или „слаб“, прописано је искључење из школе. Годишњи испити су се одржавали у јуну месецу, осим из предмета који су изучавани пола године. У том случају и испити су одржавани након завршетка полугодишта. На крају трогодишњег школовања био је предвиђен општи испит о учитељској способности.⁴⁸⁹

Праћење напредовања ученика измењено је 3. децембра 1873. године, а измена се односила на већ прописано испитивање ученика на тромесечју. Ученицима је минимум једном у три месеца за сваки предмет проверавано знање, а резултати су уписивани у протокол бележака. На крају школске године за сваки предмет сабирале су се тромесечне белешке и делиле са бројем бележака. Са добијеним резултатом сабирао се резултат добијен на годишњем испиту и делио на два. На основу тако изведене оцене, ученици су прелазили у наредни разред. Ученици који су остварили лоше резултате из једног или два предмета, могли су да упишу наредни разред уколико су на поновљеном испиту постигли врло добар или одличан успех. Онима који и тада из једног предмета не задовоље критеријуме, дозвољава се да да још једном полагају испит уколико из осталих предмета имају врло добар или одличан успех. У противном, добијали би исписницу из школе. Годишњи испити су се одржавали у мају или јуну месецу, осим из предмета који су изучавани пола године. У том случају и испити су одржавани након завршетка полугодишта.⁴⁹⁰ Од 1877. године ученици су прелазили у следећи разред на основу оцена годишњег успеха, према правилима које је прописао министар.⁴⁹¹

Изменама од 1881. године због учитељског испита на крају школовања, ученици су били ослобођени годишњег испита након завршене треће године⁴⁹². Успех у завршној години одређивао се на основу годишњих бележака.⁴⁹³ Према распису миснистарства просвете од 28. марта 1883. године наводи се да ће се „најпре сабирати све тромесечне белешке и резултат њихов поредити са испитним белешкама па поделити на два“.

Наведене одредбе биле су на снази до 1910. године, јер су 15. новембра донета нова *Правила о оцењивању ученичког успеха у учитељским школама*. Као и претходних година, постојала је обавеза да се након три месеца провери знање ученика из сваког предмета, укључујући и вештине. Овим правилником утврђено је да ученик мора имати оцену из

од 7. фебруара 1896. године, (1896), *Просветни гласник*, год XVII, бр 3, стр. 65.

⁴⁸⁸ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1902 до краја исте године* (1904), бр. 57, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, Стр. 282.

⁴⁸⁹ *Зборник закона и уредаба издани у Књажевству Србији за 1870. годину* (1870), год. XXIII, стр. 157, 166.

⁴⁹⁰ *Зборник закона и уредаба издани у Књажевству Србији од 1873/4. године* (1874), год. XXVI, стр. 46-47.

⁴⁹¹ *Зборник закона и уредаба издани у Књажевству Србији од 23. јуна до 24. јула 1877. год.* (1877), год. XXXI, стр. 66.

⁴⁹² Изменама од 1881. године школовање је смањено са четири на три године.

⁴⁹³ *Зборник закона и важнијих расписа, одлука и наредаба који се тичу учитељских школа* (1921), Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, стр. 11.

сваког предмета, али уколико је његово знање за слабу оцену (2) дужност наставника је да му не уписује оцену док му не пружи још једну прилику да оцену поправи. Писмени задаци из српског и математике предвиђени су сваког месеца и улазили су у збирну оцену заједно са усменим одговором на крају тромесечја. Годишња оцена изводила се као аритметичка средина оцена са сва три тромесечја. Испитну оцену давали су предметни наставник и председник комисије, а представљала је збирну оцену са годишњом оценом. Уколико је у току године ученик остварио слаб успех (оцену 2), онда му се рачунала само оцена са испита који су и на годишњем испиту добили слабу оцену, могли су да поново полагају испит из највише два предмета, с тим што је тада морао да добије добру оцену. Ученици који су имали слабе оцене из три предмета су понављали разред. Разред су могли да понове само једном, а у току целокупног школовања могли су да понове два разреда. Ученицима завршног разреда годишња оцена је извођена на исти начин као и осталима. Слаб годишњи успех могли су да поправе само у августу месецу, у супротном су понављали разред. Овим правилима престала су да важе одредба о оцењивању од 15. маја 1878. године и распис од 28. марта 1883. године.⁴⁹⁴

Године 1877. уместо општог испита о учитељској способности уведен је испит зрелости⁴⁹⁵, а правила су прописана две године касније.⁴⁹⁶ Изменама закона од 31. марта 1881. године уместо уведен је уместо испита зрелости учитељски испит за све ученике завршног разреда⁴⁹⁷. О детаљима самих испита и правила везаним за њих, биће више речи у поглављу о стручним испитима.

Увидом у законску регулативу можемо да приметимо да иако су нове измене углавном указивале на позитивну и узлазну линију у образовању будућег наставног кадра, неретко су зависиле и од тренутне ситуације и стављање квантитета, односно бржег начина долажења до новог кадра, од самог квалитета знања које су носили они који су из школа излазили.

На почетку периода који је полазна тачка у нашем истраживању, будући учитељи и учитељице су педагошка знања стицали у школама којима то није био основни задатак. Уколико упоредимо задатке ове две школе, приметна је разлика у образовању учитеља и учитељица. Иако је 1863. године основана институција којој је у складу са законом један од задатака био образовање учитељица, могло би се закључити да су имале квалитетније образовање за педагошки позив од учитеља који су у то време знања стицали у богословијама. Међутим, остали чанови закона то не потврђују.

Богословију су могли да упишу ученици без обзира на узраст, али како су морали да имају завршену нижу гимназију нису могли да буду млађи од 16 година. Вишу женску школу уписивале су девојчице узраста од 11 до 13 година, након завршене основне школе. С обзиром да је прве три године школа била трогодишња у учионице као предавачи могле су да уђу на узрасту од 14 до 16 година, те не можемо да говоримо о адекватној спреми и искуству за обављање будућег позива.

Ново поглавље у образовању учитеља наступило је доношењем *Закона о устројству*

---

⁴⁹⁴ ДАС, МПс-п, 1910,ф. 56, р. 176.

⁴⁹⁵ *Зборник закона и уредаба издани у Књажевству Србији од 23. јуна до 24. јула 1877. год.* (1877), год. XXXI, стр. 61.

⁴⁹⁶ Испити зрелости у гимназијама, учитељској школи и реалци за 1878-79. школску годину (1880). *Просветни гласник*, год. I, бр. 2, стр. 46.

⁴⁹⁷ *Зборник закона и уредаба у Кнежевини Србији изданих од 18 августа до 26 јуна 1881* (1881), год. XXXVI, Београд: Државна штампарија, стр. 537.

учитељске школе 1870. године, с озиром на њену намену јер је била специјализована за учитељски позив. Што се тиче чланова везаним за организацију, прва мушка учитељска школа била је троразредна као и Богословија, услови за упис били су врло слични, али промене су приметне када је реч о ограничењу у годинама. Богословију су могли да упишу дечаци без обзира на године, а учитељску школу узраста од 16 до 20 година, уз услов да су у гимназији (или реалци) остварили одличан успех. Стога су обе институције у којима су будући учитељи стицали знања имале су карактер више гимназије, с обзиром да су их уписивали ученици након завршена прва четири разреда гимназије, за разлику од учитељица које су завршавале Вишу женску школу, која је од 1866. године била четворогодшња.

Оно што карактерише овај период јесте опште усмерење ка образованијем наставном кадру у основним школама. С обзиром да су наведене школе имале неусаглашеност у задацима, законским одредбама у годинама које су уследиле покушало се да се бар на папиру ова разлика ублажи.

Са повећањем броја година школовања видимо покушаје да се повећа квалитет педагошког знања у Вишој женској школи, али и искуства с обзиром да је школовање продужено на пет година (1875), а доношењем новог закона 1879. године додатна пажња посвећена је управо педагошком задатку школе. Такође, старосна граница је померена на 10 до 13 година, а услов за упис била је завршена основна школа са најмање добрим успехом и положен пријемни испит, што је вишу женску школу карактерисало као и учитељску школу и богословију, односно вишу гимназију.

Још један начин „уједначавања“ видимо и у одредбама закона којима се увела практична настава у школама вежбаоницама, у Учитељској школи 1870, у Богословији 1873. и у Вишој женској школи 1879. године.

Након Берлинског конгреса и проширења државе, као што је већ било речи у претходним поглављима, број становника је значајно повећан. Како је реч била о територијама које су биле под турском влашћу, није се могло рачунати на просвећеност становништва, тако да је проценат неписмених, а самим тим и потреба за већим бројем учитеља постала „горући проблем“. Једно решење јесте било отварање друге учитељске школе, с обзиром да једна школа, Богословија и Виша женска школа нису могле да одшколују довољан број наставника, док је друго било „убрзање“ овог процеса. Законом о оснивању учитељске школе у Нишу, која је територијално одговарала намени и услов за упис трогодишње образовање у гимназијама или реалкама, 1881. године покренута је и иницијатива за смањење година школовања. Пет година касније, школовање у богословији и учитељским школама смањено је на три године, те је као услов за упис поново било четворогодишње образовање у нижим средњим школама. Овим одредбама су услови за упис враћени у период пре 1881. године.

Иако су постојале реалне потребе за већим бројем учитеља, смањење година школовања имало је своје последице. На основу извештаја Војислава Бакића о раду Учитељске школе у Београду долазимо до података да је од стране Савета постојала иницијатива да се школовање у учитељским школама продужи на шест година и да се примају кандидати након завршене више основне школе или другог разреда средње школа. Међутим из даљег текста можемо да закључимо да је наведен предлог био нереалан за тадашње услове, те се наводи да „ако то не би могло бити, онда би учитељску школу требало опет подићи на четири године: јер сви су наставници искусили, да је тешко савладати прописану наставну грађу за три године; а поред тога, учитељски кандидати, који излазе

из троразредне учитељске школе, махом су младићи, и они још немају оне зрелости и онога ауторитета, који су потребни учитељу у школи и у народу.“⁴⁹⁸

Стога период од 1886. године можемо да окарактеришемо као „корак назад“ у квалитету, али напред у квантитету, односно у повећању броја учитеља. Када је реч у образовању учитељица, школовање је повећано на шест година.

Међутим, и поред наведених увида, просветне власти су реаговале шест година касније, 1896. године када су донети закони који су значајно променили ток образовања учитеља и учитељица и увели га у нов период, иако ове одредбе нису одмах ступиле на снагу. Не само што је школовање повећано на четири године већ је образовање кадра у основним школама од тада везано само за учитељске школе. Уже специјалности школа стављене су у први план, те престају двојаки задаци богословије и виших женских школа. Новим *Законом о богословији* она школује само будућа свештена лица, док је *Изменама Закона о учитељској школи* предвиђено оснивање женске учитељске школе и укидање чланова *Закона више женске школе* које су се односиле за припрему за тај позив. И у женским и у мушким школама услови за упис била су завршена четири разреда гимназије (за женску и више женске школе). Отварањем Женске учитељске школе у Београду 1900. године, образовање учитеља и учитељица, у очима закона је изјадначено. Иако је 1895. године затворена Учитељска школа у Нишу, период након 1896. године обележио је не само отварање једне женске школе, већ и друге у Крагујевцу, као и мушких школа у Јагодини и Неготину.

Када је реч о праћењу напредовања ученика и преласку у старији разред, постојао је континуитет у проверама, односно оне се нису сводиле само на годишње испите. У току године наставници су на тромесечјима бележили резултете и коначну оцену изводили након што се оне саберу са годишњом оценом. Када је реч о оценама, оне су се кретале на петостепеној скали од „рђаве“ до „одличне“. У првим годинама након оснивања Учитељске школе, у случају да не задовоље прописане критеријуме, односно постигну резултат „рђав“ или „слаб“, прописано је искључење из школе. Праћење напредовања ученика измењено је 1873. године, када у обзир није узиман само општи успех, већ и успех из појединачних предмета, те су у складу са нормативним оквирима и у учитељској школи и у богословији ученици који су остварили лоше резултате (односно имали слабу оцену) из једног или два предмета, могли су да упишу наредни разред уколико на поправном испиту имају врло добар или одличан успех. Још једна шанса је пружана и онима који на поправном понове лош успех из једног предмета уколико из осталих предмета имају врло добар или одличан успех. Односно видимо да је за разлику од претходног периода, уведен поправни испит за учение који у току године нису задовољили прописане критеријуме.

Од 1879. године, када је реч о ученицама Више женске школе оне које су у општем резултату имале оцену 2 понављале су разред. Оне које су имале општи успех већи од слабог, а у појединачним оценама рђаву или слабу, или 2, могле су да поново полагају испит из тих предмета, и да уколико остваре добар успех упишу наредни разред. Односно критеријуми за прелазак у наредни разред били су блажи, с обзиром да су за разлику од мушких школа могле да га упишу ако оцену поправе са добрим успехом.

Осамдесете године XIX века донеле су измене за ученике завршног разреда, које су биле олакшавајуће, с обзиром да су били ослобођени годишњег испита – ученици учитељских

---

⁴⁹⁸ Извештаји старешина средњих школа за 1889-90. годину, (1890), *Просветни гласник*, год XI, бр. 9-10, стр. 351.

школа 1881, а ученице више женске школе 1886. године, а оцене су извођене само на основу бележака.

Почетком новог века у учитељским школама, промењена су и правила о оцењивању, која су донеле олакшице ученицима у односу на претходни период. Приликом проверавања знања уведене су једномесечне провере из српског и математике, а приликом оцењивања других предмета слабе оцене нису уношене већ је ученицима пружана прилика да их пре тога поправе. Када је реч о годишњим испитима, уколико су остварили слабу оцену из највише два предмета могли су да полагају поправни, као и до тада, али је успех могао да буде добар. У току целокупног школовања могли су да понове два различита разреда, што је такође била новина у односу на претходни период.

1.4. Заводи за образовање забавиља

Када је реч о образовању забавиља, с обзиром да се је ова категорија први пут законом прописана од 1898. године, те је за обављање овог посла као што је већ било речи, била неопходна завршена девојачка школа и курс за забавиље, а од 1904. године четири или шест разреда више женске школе, уз двогодишње образовање у посебном одељењу женске учитељске или сличне школе уз положен стручни испит, оне су се углавном школовале у вишим женским школама у Београду и Крагујевцу, и женским учитељским школама у истим градовима, након њиховог отварања, о чијим законским регулативама је већ било речи. Од наведене године (1898) забележени су покушаји да се отворе посебни заводи, чији би основни задатак био школовање стручног кадра који би радио са децом предшколског узраста. Наиме, 1898. године Стеван Окановић је Министарству просвете поднео молбу за отварање једног оваквог завода. Он је изнео детаљан план узимајући у обзир све сегменте уређења истог у *Уставу Вишег завода за образовање забавиља у Београду*.⁴⁹⁹ Задатак установе био је „да образује забавиље за српска забавишта (васпитне школе за децу 3-7 година узраста) и спрема раднице, које ће радити на изради, прикупљању и критичком претресању грађе за српско забавиште“. Окановићева идеја се стога огледала, не само у оснивању институције за образовање наставног кадра, већ и њиховом оспособљавању за истраживачки рад у циљу саме организације али и што квалитетнијег рада у институцијама које су биле у повоју. Наведено оправдава и потребна стручна спрема – завршена Виша женска школа, што указује да би завод био надоградња већ постојећег знања усмереног ка ужој струци, у једногодишњем трајању. Међутим, наведени предлог је одбијен. Окановић је сматрао да управник завода треба да има филозофска и педагошка знања, што просветне власти нису виделе као нешто релевантно наводећи да „оваква стручна спрема до сада није тражена од управитеља учитељске школе, те би оваквом потврдом учитељска школа изгледала мање педагошка од овог завода“.⁵⁰⁰

Увођењем закона из 1904. године и обавезног двогодишњег стручног образовања забавиља, Окановић је 1908. године поднео *Правила Вишег завода за забавиљско, материнско и домаћинско образовање девојака* министру просвете на одобрење верујући да приватна иницијатива може много да допринесе остварењу законских одредби из којих „јасно се види, да је законодавац желео да се што пре попуни једна осетна празнина у нашем школском организму“, али да „до данашњег дана за спремину забавиља у нас није ништа урађено“.⁵⁰¹ С обзиром да су се околности промениле у односу на 1898. годину -

⁴⁹⁹ ДАС, МПс-п, 1898, ф. 50, р. 175.

⁵⁰⁰ Исто.

⁵⁰¹ ДАС, МПс-п, 1908, ф. 54, р. 147.

донет је нови закон, на који се Окановић позивао у својој молби, и унео измене у односу на пређашњу, 28. августа 1908. године министар је одобрио ова правила.⁵⁰² Оно што извори не потврђују са сигурношћу јесте да ли је овако конципирана школа угледала светлост дана, или није, с обзиром да постоје опречни подаци.⁵⁰³ С обзиром на важност овог пројекта у развоју педагошког образовања, у наставку ћемо приказати законску регулативу Завода.

Главни задатак завода био је да професионално „образује младе девојке, да могу бити добре забавиље“, у складу са „чл. 2, 6, 9, 31, 41 и 44. закона о народним школама, а уз то да их припреми и за њихове потоње материнске и домаћинске дужности.“⁵⁰⁴ У складу са 31. чланом закона о народним школама, школовање је трајало две године, а свака година је била подељена на два течаја. Први је трајао од септембра до јануара, а други од фебруара до краја јуна. Уређење је било интернатско, полуинтернатско и екстерно. Надзор над заводом имао је министар просвете који „то право врши редовно преко изасланика на стручном испиту ученица, а ванредно када за потребно нађе“.⁵⁰⁵

Услов за упис била су завршена четири разреда више женске или неке друге средње школе, или неки други завод. Предност приликом уписа имале су кандидаткиње које су положили нижи течајни испит. У случају да нису поседовале наведену сручну спрему, полагале су пријемни испит који је обухватао наставне садржаје сва четири разреда ниже гимназије. Као ванредне ученице могле су да буду примљене и оне ниже спреме, без полагања пријемног испита.

Праћење напредовања ученица било је континуирано, сваког месеца из сваког предмета наставници су били дужни да бар једном испитају сваку ученицу, а слабије и више пута. На крају сваког течаја, односно полугодишње, полагали су се и испити за прелазак у следећи. На крају четвртог течаја ученице су полагале пред испитним одбором од три наставника стручни испит за забавиље.

Правилима из 1908. године наставници у заводу могли су бити професори, супленти, учитељи и учитељице. Професори и супленти морали су да имају „академску спрему“, а учитељи и учитељице „најмање средњу стручну школу“. Сваки наставник могао је да предаје само предмете своје струке. Професори, супленти и учитељи морали су да буду ожењени. У практичној настави, наставницима је помагало „заводско особље“ које морало да буде стручно у свом послу. Наставници су могли да буду стални и хонорарни. Оснивач завода је био власник и директор, и он је запошљавао и отпуштао наставнике. Сви наставници чинили су Наставнички савет завода који је обављао све послове као и Савети државних школа.⁵⁰⁶

---

⁵⁰² Исто.

⁵⁰³ Љиљана Станков (2007) је дошла до закључка да ова школа није заживела, док Арсен Ђуровић (2004) има другачије мишљење. Нама доступни архивски подаци не потврђују, али и не негирају наведено.

⁵⁰⁴ ДАС, МПс-п, 1908, ф. 54, р. 147.

⁵⁰⁵ Исто.

⁵⁰⁶ Исто.

2. ЗАКОНОДАВНО УРЕЂЕЊЕ ОБРАЗОВАЊА ГИМНАЗИЈСКИХ ПРОФЕСОРА И ПЕДАГОГА

2.1. Филозофски факултет Велике школе/Универзитета

Стручна спрема професора гимназија била је прописана школским законима. Заједничко за средњошколске професоре било је тадашње факултетско образовање. У овом поглављу биће више речи о законима Велике школе, са акцентом на Филозофски факултет, од њеног оснивања 1863. године до 1905. године – *Закону о устројству велике школе* од 24. септембра 1863. године, *Закону о изменама чланова 28, 31 и 39 II и III одељка Закона о устројству Велике школе* од 24. септембра 1863. године, од 29. септембра 1871. године, *Закону о изменама и допунама Закона о Великој школи* од 20. децембра 1873. године, *Закону о изменама и допунама у Закону о устројству Велике школе* од 24. септембра 1863. године, од 25. јануара 1880. године и од 22. октобра 1896. године, као и законима Универзитета, од 1905. до 1914. године - *Закону о Универзитету*, од 27. фебруара 1905. године. Када је реч о високошколском образовању, овај *Закон о устројству велике школе* представљао је једну од најважнијих реформи. Као што се види, одредбе наведеног закона су више пута претрпеле бројне измене, али све до оснивања Универзитета 1905. године није донет нови *Закон*. Поред наведених закона у овом поглављу осврнућемо се и на уредбе којима је ближе дефинисан рад факултета – *Уредба Филозофског факултета* из 1896. године, *Уредба Филозофског факултета* из 1900. године, *Уредба Филозофског факултета* из 1906. године, *Општа уредба Универзитета* из 1906. године, *Правила за упис ученика у Великој школи* из 1893. године.

Поред наведених законских одредби, за будуће професоре и педагоге, њихово педагошко образовање и просветни рад, од 1880. године непходно је било полагање професорског испита. Иако је реч о нормативним оквирима, о самим условима, који ће пружити потпунију слику, више речи ће бити у поглављу о стручним испитима.

Законом о устројству Велике школе од 24. септембра 1863. године Лицеј је прерастао у Велику школу, са три факултета: Филозофијским, Техничким и Правним. Велика школа, као највиша школска институција, замишљена је као „научни завод за вишу и стручну образованост“⁵⁰⁷ Иако је Филозофски факултет био институција која је неопходна за образовање будућег наставног кадра, с обзиром да се на изразито мали број средњих школа „није исплаћивало“ отворати посебан факултет, поред наставника образовао је и високе државне чиновнике попут Правног факултета.⁵⁰⁸ Школовање на Филозофском факултету трајало је три године, док су се на Правном и Техничком факултету науке изучавале четири године. По свом карактеру, Велика школа, за разлику од Лицеја, имала је одлике Универзитета, што због постојања факултета, што због њене двоструке намене, с обзиром да није образовала само наставнике и чиновнике, већ је уведена наука као саставни део процеса образовања.⁵⁰⁹ Двоструки задатак Велике школе да припрема инжињере и правнике, са једне стране и наставнике средњих школа са друге, водио је „у правцу прихватања „академског“ модела образовања наставника“.⁵¹⁰

⁵⁰⁷ Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига. стр. 39.

⁵⁰⁸ *Сто година Филозофског факултета* (1963). Београд: Народна књига, стр. 16.

⁵⁰⁹ Бокан, Н. (уред). 2008. *Од велике школе и Лицеја до данас: Универзитет у Београду: 1808 – 2008*. Београд: Универзитет у Београду, стр. 71.

⁵¹⁰ Вујисић Живковић, Н. (2012). *Војислав Бакић и развој педагошке науке у Србији*. Београд: Филозофски факултет, стр. 314.

Десет година касније, доношењем *Закона о изменама и допунама Закона о Великој школи* од 20. децембра 1873. године на Филозофском факултету уведена су два смера: историјско-филолошки и природно-математички, што је указало на давања већег значаја ужој стручности кандидата. Седам општеобразовних предмета из ове групе чинили су основу и припрему за даље учење, о чему ће бити више речи у поглављу о наставним плановима и програмима.⁵¹¹ Законским изменама и допунама од 1880. године број година студирања на Филозофском факултету изједначен је са друга два факултета, у трајању од четири године.⁵¹²

Доношење *Уредбе Филозофског факултета* 21. децембра 1896. године представљало је корак напред у подизању нивоа образовања будућих професора. Филозофски Факултет је имао двоструки задатак „да спрема наставнике за средње школе и да спрема стручне раднике на наукама и књижевности у српском народу“⁵¹³. Стављањем у фокус наставни и научни рад дат је већи значај њиховим педагошким компетенцијама, с обзиром да је управо то оно што је раздвајало ове две категорије.

Значај ове уредбе огледа се и у установљењу научних радионица, односно семинара и завода „за темељно проучавање појединих наука и спрему самосталних радника на научним пољима у Филозофском факултету“⁵¹⁴, што указује на могућност темељнијег изучавања дисциплина и њиховог развоја. Отворени су семинари за језик и књижевност, за српску и општу историју, математику и педагогију, као и географски завод, физички завод, хемијска лабораторија, астрономска и метеоролошка опсерваторија, минералогски завод, зоолошки институт, ботаничка башта и завод и хигијенски завод.⁵¹⁵

Законом из 1896. године и *Уредбом Велике школе* донетом 1897. године број година студирања остао је непромењен, али су измене омогућиле одређену самосталност факултетима. Наиме, као „научни завод за највишу стручну наставу у Србији“⁵¹⁶ Велика школа представљала је установу којој су у општем наставном погледу припадали сви факултети, али је сваки факултет био самосталан у непосредном наставном погледу, те имао право да посебним нормативним актима самостално утврђује науке које ће се у њима предавати, односно саставља и мења свој наставни план, утврђује врсте испита и начин испитивања, као и да уз пристанак Академског савета и одобрење министра просвете мења одсеке у оквиру факултета.⁵¹⁷ Новим изменама на Филозофском факултету предвиђена су четири смера, уместо дотадашња два – лингвистичко-литерални, историјско географски, математичко-физички и јестаственичко-хемијски смер⁵¹⁸. У току прва два месеца прве године, постојала је могућност преласка са једног факултета на други, или са једног одсека на други у оквиру истог факултета⁵¹⁹. С обзиром да је до тада постојао мањи број смерова, а пре тога није постојао уопште, ова могућност је ученицима пружала могућност да се и поред избора ужег усмерења приликом уписа предомисле уколико схвате да им можда нека друга ужа област више одговара.

---

⁵¹¹ Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига, стр. 52-53.

⁵¹² Исто, стр. 70.

⁵¹³ Исто, стр. 98.

⁵¹⁴ Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига, стр. 99.

⁵¹⁵ Исто, стр. 99.

⁵¹⁶ Исто, стр. 81.

⁵¹⁷ Исто, стр. 81-82.

⁵¹⁸ Исто, стр. 99.

⁵¹⁹ Исто, стр. 90-91.

До нових измена у организационој структури факултета дошло је су 1900. године *Уредбом Филозофског факултета* од 30. септембра 1900. године, када је уместо дотадашња четири смера уведено 11 стручних група.⁵²⁰ Математичко-физички одсек подељен је на две групе (I и II група), као и јестатсвеничко-хемијски (III и IV група) и историјско-географски одсек (V и VI група). Лингвистичко-литерални смер, подељен је на четири групе, које су припадале области српског и старословенског језика и књижевности (VII група), класичних језика (VIII група), страних језика (IX и X група). Потпуно нова група у односу на дотадашњу поделу била је филозофско-педагошка (XI група), што је отворило ново поглавље у стручном и педагошком образовању на Филозофском факултету.

Установљено је и 14 семинара и научних завода, односно проширен је постојећи број и усложњена њихова организација. Међу њима се издвајају семинар за српски и словенске језике и књижевност, семинар за српску и општу историју, семинар за класичне језике и књижевност, семинар за немачки језик, француски језик и књижевност, семинар за математику, механику и теоријску физику, семинар за педагогику и филозофију, Физички завод, Хемијска лабораторија, Минералoшки завод, Геолошки и палеонтолошки завод, Зоолошки и физиолошки завод, Географски завод, Ботаничка башта „Јевремовац“, Метеоролошка и астрономска опсерваторија.⁵²¹

Уколико погледамо представљене податке приметно је да је образовање будућих професора гимназија на Филозофском факултету Велике школе, од устројства 1863. до оснивања Универзитета, и на Универзитету након 1905. године пролазио је кроз развојне фазе и са годинама постајало све више ужестручно. Од првобитног општег задатка, а самим тим и усмерења будућих слушалаца, односно од непостојања смерова на Филозофском факултету од (1863. до 1873), до тога да су смерови на Филозофском факултету постајали све бројнији. Увођењем два смера подељено је изучавање на друштвене (историјско-филолошког) и природне (природно-математички) науке (од 1873. до 1897.), те до њиховог повећања у свакој од категорија, те је од 1897. до 1900. године било четири смера, два у оквиру природних и два у оквиру друштвених наука. Наредна степеница јесте прерастање смерова у стручне групе, 1900. године, који су по броју, а и по самој формулацији указивали на формирање ужих профила и самим тим давали већу специјалност за поједине науке, односно предмете које су будући професори касније предавали. Нови смерови су отварани према потребама државне службе и захтевима факултетске спреме.

На овај начин унете су важне промене, које су се знатно разликовале од дотадашњих. С обзиром да је уведено једанаест стручних група, нова организација била је у циљу уже специјализације. Ширењем броја научних завода и семинара отварала су се врата квалитетнијем стручном образовању будућих научних радника и наставника средњих школа, али и педагога. Педагогија је добила нови статус, с обзиром да уведена посебна група наука – филозофско-педагошка и да је постојао семинар за педагогику и филозофију.

Изменама закона и одредбама након 1896. године установљен је правац који је довео до прерастања Велике Школе у Универзитет. Као и многе идеје пре тога, и ова је рођена много раније пре него што је спроведена у дело. Сменом династија и периодом који се у историји карактерише као доба парламентаризма и демократије, дошло је до корених

---

⁵²⁰ Исто, стр. 142-143.

⁵²¹ Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига, члан. 2, стр. 141.

промена у високом образовању. Године 1905. донет је *Закон о Универзитету*, којим је прописано пет факултета, који су били одвојени. Филозофски факултет у оквиру Универзитета у Београду, од 1905. године такође је имао двојак задатак – да обрађује науку и спрема стручне раднике и да спрема наставнике за поједине гране тих наука.⁵²² Овим је факултет задржао двојак задатак, али за разлику од претходних година, научно усмерење било је испред наставног. Овакав правац подржавале су и уредбе факултета из 1906, а посебно од 1911. које су се односиле на слушање и полагање предмета из филозофских, психолошких и педагошких наука, о чему ће више речи бити у поглављу о програмском оквиру.

Науке су се од 1906. године изучавачавале у оквиру 15 стручних група⁵²³, с обзиром да је за разлику од уредбе из 1900. године, јестатвеничко-хемијски одсек проширен је за још две групе, лингвистичко-литерални за још једну, док је некадашња XI филозофско-педагошка група подељена на две стручне групе – XIV (теорија сазнања, логика, психологија и историја филозофије) и XV (педагогија, етика и психологија или логика). односно педагогија је постала засебна стручна група.

Уредбом Филозофског факултета из 1906. године, поред предавања, у циљу што квалитетнијег проучавања наведених наука постојали су и бројни семинари и научни заводи на којима су слушаоци факултета могли да прошире своја знања: семинар за филозофију (теоријску и практичну), семинари за математику (чисту и примењену), Астрономска и метеоролошка опсерваторија, Физички завод, Хемијски завод, Минералашко-петрографски завод, Ботанички завод с ботаничком баштом „Јевремовац“, Зоолошки завод, Физиолошки семинар, Геолошко-палеонтолошки завод, Географски завод, Етнолошки семинар, Српски семинар, семинар за класичну филологију и историју старог века, семинар за нове језике и књижевности и упоредну књижевност с теоријом књижевности, семинар за историју средњег и новог века и византиологију, семинар за класичну археологију и историју уметности.⁵²⁴

Године 1911. *Уредбом о изменама и допунама у уредби Филозофског факултета од 1. фебруара 1906. године*, број стручних група повећан је на 19.⁵²⁵ За разлику од претходне уредбе, повећан је број научних група које су припремале стручњаке и професоре у оквиру историјске и географске науке, јер је број повећан са два на три, док је у оквиру српског језика, класичних и страних језика тај број повећан за још три, са пет на осам. Наведене измене нису утицале на филозофску и педагошку групу, с обзиром да су ове науке, као главне, биле подељене у две групе – XVIII и XIX.

Наведено нам указује да се, када је реч о образовању педагога, дуго чекало да уопште постоји могућност да се у Србији дође до дипломе. Од 1900. године педагогија по први пут добија статус у оквиру засебне групе наука, заједно са филозофијом, а оснивањем Универзитета и формирањем две групе група у о оквиру којих су педагогија, психологија и филозофске дисциплине попут логике, етике, естетике и теорије сазнања припадале групи главних и стручних означило је велики напредак у образовању будућих педагога. Полагањем дипломских испита из ових предмета добијали су диплому коју су до тада могли да стекну само на страним универзитетима, као државни стипендисти. Тиме је омогућено да већи проценат заинтересованих ученика након завршене средње школе уђе у свет проучавања педагошке науке.

---

⁵²² Исто, стр. 373.

⁵²³ Исто, стр. 376-378.

⁵²⁴ Исто, 374.

⁵²⁵ Исто, стр. 384-387.

Када је реч о ученицима, као редовни ученици Велику школу од 1863. године могли су да упишу само свршени гимназијалци који су током школовања остварили одличан успех. Предавања су могла да слушају и друга лица, која нису били редовни ученици Велике школе. Иако није постојао члан закона којим је прописано да ученици морају бити дечасти, с обзиром да је гимназијско образовање било услов за упис на факултет, а до 1905. године није постојала женска гимназија, девојчицама је ускраћено право на даље школовање. Овим чланом отворене су само могућности за стицање виших знања слушањем предавања и онима који нису могли да се школују у гимназијама, посебно када је реч о женској деци, али и онима који су се определили за учитељски позив и завршили учитељску школу, али нису могли да полажу испите и добију диплому.⁵²⁶ Предлогом закона из фебрура 1875. године, могућности су пружене и ученицима који се приликом уписивања средње школе нису определили за гимназију, с обзиром да је прописано да у својству редовног ученика факултет могу да упишу и они који су са добрим успехом завршили и реалку. Поред редовних ученика, као и до тада, предавања су могла да слушају и друга лица, као ванредни ученици.⁵²⁷ Када је реч о полагању испита, и поред постојања ванредних слушаоца, предлогом закона из фебрура 1875. године, испите су могли да полажу само редовни.⁵²⁸ Такође, променама закона из 1896. године им је омогућено да долазе и на вежбе, али и даље није постојала могућност полагања испита и добијања сведочанства.⁵²⁹ Прве ученице уписане су 1871. године на Филозофски факултет као ванредне, а прве редовне 1887. године, након положене матуре у Првој мушкој гимназији.⁵³⁰

Почетак новог века донео је позитивне промене када је реч о могућностима за упис Филозофског факултета за ученике који нису завршили гимназију или реалку, иако су први покушаји учињени од стране Војислава Бакића 1893. године. Он се у предлогу *Закона о Универзитету* залагао да они који желе да „изучавају педагошко-психолошку струку“ могу да упишу Филозофски факултет након завршене учитељске школе са врло добрим успехом.⁵³¹ Увођењем филозофско-педагошке стручне групе, 1900. године, годину дана касније, Савет факултета усвојио је Бакићев предлог да се за редовне слушаоце наведене групе могу примати и кандидати са завршеном учитељском школом.⁵³² Године 1902. на седници Филозофског факултета донета је одлука да се за редовне ученике студија педагогије на Великој школи могу примати ученици који су завршили учитељску школу, с обзиром да су биле изједначене дипломе учитељских испита са испитима зрелости, које су биле услов за упис ученика. Савет факултета је одредио комисију (Бранислав Петронијевић, Божа Прокић, Војислав Бакић) која је одлучивала о избору, међутим, како се око овог питања нису слагали, ово питање

---

⁵²⁶ Исто, стр. 79.

⁵²⁷ Исто, стр. 61.

⁵²⁸ Исто, стр. 61.

⁵²⁹ Исто, стр. 79.

⁵³⁰ Трнавац, Н. (1998). Индиферентност према школовању женске деце у Србији 19. века. у Перовић, Л. (уред.), *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2, Положај жене као мерило модернизације : научни скуп* (55-73). Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 62, Николова, М. (1998). Школовање женске младежи у Србији до 1914. у Перовић, Л. (уред.), *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2, Положај жене као мерило модернизације : научни скуп* (73-82). Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 80, Трговчевић, Љ. (1998). О студенткињама из Србије на страним универзитетима до 1914. године. у Перовић, Л. (уред.), *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2, Положај жене као мерило модернизације : научни скуп* (83-100). Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 85.

⁵³¹ Вујисић Живковић, Н. (2012). *Војислав Бакић и развој педагошке науке у Србији*. Београд: Филозофски факултет, стр. 339.

⁵³² Бакић, В. (2009). *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872–1929)*. Ужице: Учитељски факултет, стр. 182.

изазвало је бројне полемике око којих се расправљало на седницама Савета факултета.⁵³³ Бакић наводи да су се примању учитеља за редовне ученике, противили млађи професори, што је „ректор Леко назвао назадњаштвом“.⁵³⁴

Новембра 1903. године, министар просвете је отворио питање легитимности пријема учитеља на Филозофски факултет, односно „могу ли они поред 35. члана закона о Великој школи бити редовни ученици Велике школе. Јер да такви ученици буду редовни ученици Велике школе није довољна само она одредба у последњим законским изменама о уређењу учитељске школе (да сведоџба о учитељском испиту на свршетку учитељске школе вреди као и сведоџба о испиту зрелости на свршетку средње школе) него је потребна измена 35. члана закона о уређењу Велике школе, где мора изреком стајати да и свршени ученици учитељских школа примају за редовне ученике Велике школе.“⁵³⁵

Савет факултета је на основу члана 43. *Опште Уредбе Велике школе*, 116. члана *Закона о изменама и допунама у Закону и средњим школама* од 10. маја 1902. године и 5. члана *Закона о изменама и допунама у Закону о уређењу учитељских школа* од 10. маја 1902. године, узимајући у обзир образложење комисије (у саставу Војислав Бакић, Светислав Радовановић, Божа Прокић, др Бранислав Петронијевић и Александар Белић), 12. маја 1904. године одлучио да се учитељи народних школа могу примати за редовне слушаоце само једне групе Филозофског факултета – XI филозофско-педагошке групе и то под посебним условима – да имају најмање врло добар успех у сведочанству о учитељском испиту након завршене учитељске школе, да немају понављане испите, да имају две године учитељске праксе и положен практични учитељски испит, да нису старији од 30 година, да положи пријемни испит из немачког или француског језика и из математике и да приликом уписа у Велику школу приложи и уверење да нису у школи или државној служби. Након још једног поднетог предлога Министарству, наведена одлука је усвојена од стране министра просвете, Љубомира Давидовића, 2. новембра 1904. године, у образложењу се наводи да се „од 09. марта учитељи примају за редовне ученике Филозофског факултета, и то само филозофско-педагошке групе XI, а под погодбом које је обележено у писму старешине Филозофског факултета које ће се спровести актом од 31. октобра ове године“.⁵³⁶

Довођење одлуке из 1902. године у питање није угрозило факултетско образовање будућих педагога, професора учитељских школа и школских надзорника. На овај начин, они који су се већ спремали за рад у просвети могли су да продубе и стекну виша знања која су била доступна само на страним факултетима. На значај питања школовања учитеља на Филозофском факултету, у оквиру филозофско-педагошке групе осликавају речи др Војислав Бакића у поднетом извештају Савету: „Филозофски факултет спрема наставнике за све средње школе, међу којима се рачунају и учитељске школе. Учитељи народних школа имају бољу претходну спрему за слушање педагошких предмета у Филозофском факултету него свршене гимназисте. Стога Лајпцишки универзитет прима од 1862. године учитеље за редовне слушаоце филозофско-педагошких и природних наука; а томе примеру следеју сад и неки други универзитети. ... Г. Министар просвете

⁵³³ Веселиновић, А. (уред) (2005). *Филозофски факултет Велике школе 1895–1905, Архивска грађа из фондова Архива Србије*, књ. 5. Београд: Филозофски факултет, стр. 441-447.

⁵³⁴ Бакић, В. (2009). *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872–1929)*. Ужице: Учитељски факултет, стр.202.

⁵³⁵ Веселиновић, А. (уред) (2005). *Филозофски факултет Велике школе 1895–1905, Архивска грађа из фондова Архива Србије*, књ. 5. Београд: Филозофски факултет, стр. стр. 447.

⁵³⁶ Исто, стр. 448-450.

спремио је предлог закона о народним школама, по којем ће се умножити број сталних школских надзорника и број учитељских школа. И школски надзорници и професори учитељских школа морају претходно положити професорски испит из педагошко-филозофске групе наука. Једни и други морају добро проучити рад у народним школама. За ово учитељи имају много више прилике него свршене гимназисте. И стога треба допустити и учитељима да се у Великој школи спремају за ове две државне службе.⁵³⁷ Наведеног мишљења био је и Сретен Аџић, који је сматрао да је пут школовања свршених ученика учитељске школе на Филозофском факултету управо указивање на „оправданост примања на филозофско-педагошки одељак“ с обзиром да они „за те штудије доносе јачу спрему од гимназијских матураната“.⁵³⁸ Сведочанства из наведених година, указују да су се и поред постојања законске регулативе, учитељи саучавали са реалним проблемима приликом наставка школовања, с обзиром да онима који су били благодејанци у учитељској школи није било дозвољено да упишу Велику школу док не „одслуже“ у основној школи законом прописано време, док таквих проблема нису имали приликом наставка школовања у иностранству.⁵³⁹ Оно што се издваја јесте значајна подршка коју су имали од стране Бакића и многих професора који су били чланови Академског савета, али и ректора, који су истајавали у покушајима да се иницијатива озакони од стране министра просвете. Године 1904. реформом школског надзора измењени су услови за избор надзорника, они су могли бити професори гимназија и учитељских школа са положеним испитом зрелости, завршеним Филозофским факултетом и положеним професорским испитом из педагошке групе предмета. Међутим, како учитељи који су уписали 11. групу на Филозофском факултету нису имали положен испит зрелости њихов избор је доведен у питање.⁵⁴⁰

Законом о Универзитету из 1905. кандидатима је омогућено да упишу факултет уз сведочанство о положеном испиту зрелости у средњој школи (гимназији или реалци). Оно што је представљало још једну измену је могућност да се кандидати који су изучавали неку науку на иностраном универзитету, а претходно положили испит зрелости, могли да буду примљени на факултет уз могућност признавања раније одслушаних семестара.⁵⁴¹ Овим законом изједначена је могућност студирања, без обзира на пол, с обзиром да су и девојке полагале испит зрелости након завршене гимназије, али је учитељима била поново ускраћено да се школују као редовни слушаоци. Као и до тада, *Уредбом Филозофског факултета*, ванредни слушаоци могли су да буду сви заинтересовани кандидати, без обзира да ли испуњавају наведени услов, односно могли су да имају завршену било коју средњу стручну школу, али нису имали права да полагају испите као редовни слушаоци, а самим тим ни да добију диплому. Нису имали право на стипендије, а што се тиче похађања семинара и одласка у заводе, имали су ту могућност само уколико остане слободних места. У случају да некада испуне услове за редовне ученике, односно стекну диплому која их квалификује за упис, семестри које су слушали као ванредни слушаоци им се нису могли урачунати као редовним ученицима.⁵⁴² С обзиром на нове услове уписа и положаја кандидата који су завршили учитељски школу, Бакић је 1907. године указао да „нема никаква разлога да се учитељима који имају

---

⁵³⁷ Исто, стр. 445-446.

⁵³⁸ Српска краљевска мушка учитељска школа у Јагодини/Десети годишњи извештај за 1907/1908. школску годину и десетогодишњи преглед за период 1898-1908. године (1910), Београд: Штампарија Доситеје Обрадовић, стр. 92.

⁵³⁹ Бакић, В. (1902). Продужено образовање наших учитеља. *Просвета*, год. 3, бр. 7, 98-99.

⁵⁴⁰ Вујисић Живковић, Н. (2017). Почети образовања учитеља на Филозофском факултету Велике школе - улога оснивања Катедре за педагогију пре 125 година, *Педагогија*, Вол. 72, бр. 3, 351-368.

⁵⁴¹ Закон о Универзитету, Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига, 183.

⁵⁴² Исто, стр. 183, 375-376.

способност и могућности за научне студије, ускраћује редовно учење на Универзитету. У демократским државама отварају се врата највиших научних завода савим грађанима који жуде за науком и чине им се при томе разне олакшице“. ⁵⁴³ Прерастањем Велике школе у Универзитет омогућена су и два нивоа студија, дипломских и докторских.⁵⁴⁴

Постојање категорије ванредних слушаоца на факултетима је, и поред тога што није омогућавало добијање дипломе и отварање врата у свет рада у средњим школама, пружило једну нову димензију свима који су желели да прошире своја педагошка знања. Пре свега, запослени у просвети као учитељи или будући учитељи имали су могућност стицања нових или надоградњу већ постојећих знања која су (или нису) стекли у претходном образовању. Ова могућност је свакако указала на позитивне промене, пре свега када говоримо о наставничком кадру у основним школама, али нам сведочанства савременика указују да је са собом носила и бројне тешкоће са којима су се учитељи који су желели да наставе своје педагошко образовање суочавали.

Законом из 1863. године нису прописане дипломе, већ су изводи протокола класификације са седница Академског савета издавани као школска сведочанства.⁵⁴⁵ Од 1892. године, као један од начина праћења и евидентирања успеха ученика, уведен је индекс као врста сведочанства,⁵⁴⁶ што је представљало приближавање универзитетском нивоу школовања. У њега су уписивали предмете које ће слушати и лично се пријављивали наставницима, који су своју сагласност оверавали потписом. На крају семестра или године, наставници су такође пописом давали ученицима потврду да су испунили обавезе и уредно похађали наставу (предавања и вежбе) и тима стекли право да полажу испит. Овим одредбама се јавља обавезност похађања наставе, што је пружало континуитет у раду, а не само полагања испита, а онима који нису имали ту потврду, ускраћено је и право полагања испита.⁵⁴⁷ У ученичку књижицу уношен је и успех ученика на крају сваког семестра. Исте године, изменама закона, прописано је издавање факултетске дипломе на крају школовања, ученицима који су положили све испите.⁵⁴⁸ Диплома му је обезбеђивала могућност полагања државних испита. Они су ченици који нису положили све испите могли су да добију сведочанство о свом успеху на Великој школи, али нису могли да полажу државни испит.⁵⁴⁹

Од 1863. године испити су могли да буду полугодишњи или годишњи, стручни или дипломски, усмени, писмени и практични. Поред испита, као доказ напредовања у току године и припреми за испите, наставници су могли да врше испитивања из обавезних предмета у току семестра и да воде сопствену евиденцију о напретку ученика.⁵⁵⁰ Оцене су биле нумеричке, од 1 до 5, а минимум који је требало остварити да би се испит положио је оцена 3, док је на стручни испитима скала била од 3 до 5. Ученици који су из једног помоћног предмета добили слабу оцену (2), могли су да упишу наредну годину и да тај предмет полажу поново на крају првог семестра. У случају да га ни тада не положи, онда су били у обавези да поново слушају и полажу испите из претходне године. Уколико су имали из два или више предмета слабе оцене, онда су поново уписивали исту годину. Исто је важило и за ученике који су имали оцену 1 (рђаву оцену). Код стручних испита

⁵⁴³ Бакић, В. (1907). Академијско образовање учитеља. *Учитељ*, год. 22, бр. 7, стр. 5.

⁵⁴⁴ Закон о Универзитету, Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига, стр. 184.

⁵⁴⁵ *Исто*, стр. 42.

⁵⁴⁶ *Исто*, стр. 74.

⁵⁴⁷ *Исто*, стр. 75-76.

⁵⁴⁸ *Исто*, стр. 78.

⁵⁴⁹ *Исто*, стр. 93.

⁵⁵⁰ *Исто*, стр. 93.

који су се полагали по групама, давала се једна оцена, односно испит је био положен уколико је ученик добро знао сваки предмет појединачно. У случају да из једног предмета није показао адекватно знање могао је да положи само тај предмет у наредном року, а уколико ни тада не положи у наредним роковима је морао да понови полагање из свих предмета у оквиру те групе.⁵⁵¹ Ванредни слушаоци могли су приватно да полагају испите из појединих предмета, али не и да добију диплому о чему је већ било речи.

Увођењем двојаког задатка Филозофског факултета и повећањем броја смерова дошло је до измена у праћењу и евалуацији ученика. У складу са *Уредбом Филозофског факултета и Правилима о испитима у Филозофском факултету*, од 1896. године испити су се полагали из свих обавезних предмета – стручних и помоћних (посебних). Помоћни испити су се полагали из појединих наука, а стручни из унапред одређених група наука за сваки смер. Из помоћних су се полагали на крају оног семестра када су завршена предавања и обавезе (једносеметрални или двосеметрални), док су се из стручних предмета полагали по групама на две године – на крају друге и четврте године. Да би могли да изађу на први стручни испит сви ученици су морали да положе посебне испите.

Право на полагање посебних испита имали су редовни ученици који су испунили обавезе на предметима, а када је реч о другој групи посебних испита и након што су положили први стручни испит.⁵⁵² Право на први стручни испит имали су ученици који су имали потписе за четири семестра, као и положене посебне испите из прописаних помоћних наука. Право на други стручни испит имали су они који су након права на полагање првог стручног испита имали потписе који указују на поноважност следећа четири семестра и који су положили све прописане посебне испите између првог и другог стручног испита.⁵⁵³

Из помоћних наука испити су били само усмени у трајању од 30 минута, а ученике је испитивао предметни наставник, а комисијом председавао професор који је био одређен од стране старешине факултета. Испитивач је постављао три питања, из различитих делова градива. Положени испити из помоћних наука били су услов за излазак на стручне испите, тако да је на овај начин прављења селекција ученика за даље полагање.

Стручним испитима дат је већи зачај, с обзиром да се начин полагања разликовао. Стручни испити из једне групе су се полагали у исто време пред трочланом комисијом, а не само у присуству предметног наставника. Комисија се одређивала на почетку испитних рокова. Стручни испити су се делили на први стручни испит и други стручни испит. Први стручни испит полагао се писмено и усмено, а други писмено, усмено и практично. Коначна оцена се давала након положена оба (односно сва три) дела. Када је реч о писменом делу другог стручног испита, ученици су добијали један или више задатака из свих главних предмета у групи за чију израду су имали четири сата, без коришћења литературе. Задатке је одређивала испитна комисија. Усмени испит полагали су само они који су добро урадили писмени део, тако да су на излазак на усмени испит ученици два пута имали селекцију.

Сваки кандидат је полагао у исто време, усменим путем, градиво из свих предмета своје групе, а испит је трајао до 90 минута. Питања су могли да састављају сви чланови комисије, али су испитивачи били у обавези да постављају само она питања која су

---

⁵⁵¹ Исто, стр. 94-95.

⁵⁵² Исто, стр. 118.

⁵⁵³ Исто, стр. 120.

прописана у детаљним програмима.⁵⁵⁴ У *Правилима о испитима на Филозофском факултету* сазнајемо да је од 1898. године задатке за стручне испите одређивала испитна комисија, на предлог предметних наставника непосредно пре почетка испита. Кандидати су имали временско ограничење од четири школска часа за израду задатака које су радили самостално, односно нису могли да се користе књигама нити да имају туђу помоћ. Они који су се служили сакривеним белешкама, туђим концептима или саветима су удаљавани са испита, а исто правило важило је и за оне за које се након прегледања и увида у радове и концепте приметило да су задатке радили на сличан начин и користили исти концепт (поред радова предавали су се и концепти). Они су имали право да изађу на испит поново тек следећег семетра.⁵⁵⁵

На крају, кандидати који су положили и писмени, а након тога и усмени испит, приступали су полагању практичног испита. Практични испити су се полагали на математичо-физичком и јестаственичко-хемијском смеру, из физике, хемије, минералогije, ботанике, зоологије, упоредне анатомије с физиологијом и геологије. Практични испит се састојао из извођења експеримента, анализе, распознавања или одређивања неколико природних елемената и полагао се посебно за сваки предмет. У случају лошег резултата, могли су поново да изађу два месеца, а уколико ни тада не ураде добро, онда су поново морали да полажу други стручни испит у целини. Оцена се изводила на крају, за све делове испита, писмени и усмени, односно и за практични ако је постојао, а да би испит био положен кандидат је морао да оствари добре резултате за сваки предмет појединачно. У дипломи су морале да буду унете и оцене са првог стручног испита.⁵⁵⁶

Изменама из 1900. године испити на Филозофском факултету делили су се на посебне и стручне. Посебни испити полагали су се из помоћних наука након завршетка предавања, на крају семестра или године. Стручни испити полагали су се након осмог семестра, односно на крају школовања и представљали су завршни, дипломски испит. Из споредних предмета, као што је већ поменуто нису се полагали испити, већ је било довољно да се курс одслушао у целини и да је предметни професор то потврдио својим потписом. Право на полагање посебних испита имали су они ученици који су испунили обавезе из помоћних наука. Да би полагали стручне испите, морали су да имају одслушаних осам семестара, положене испите из свих помоћних наука и да су испунили све обавезе, односно редовно похађали часове из споредних наука своје групе и да имају најмање два семестра вежби из стручних предмета.

Посебни испити трајали су од 15 до 30 минута, кандидате је испитивао предметни наставник, а у случају његовог одсуства ту функцију је вршио заменик одређен од стране факултета, који је мога да буде и у звању доцента. Поред испитивача, испитом је председавао још један професор, постављен од стране факултетског савета. Знање се вредновало оценама – није положио, положио и положио са одликом. Кандидати који нису положили посебне испите имали су право да изађу у другом року. Стручни испити полагали су се пред трочланом комисијом коју је одредио Савет факултета. Ови испити били су писмени и усмени. Писмени испит састојао се из задатака које су на почетку сваког испита предалагали чланови комисије из својих предмета, а које је морала да усвоји комисија у целиности. Трајали су четири сата и није било коришћење помоћне литературе. Из природних наука, писмени и практични испит су се полагали заједно, израдом писменог задатка, за разлику од претходног периода. Након што је кандидат добио оцену

---

⁵⁵⁴ Исто, стр. 103-104;

⁵⁵⁵ Исто, стр. 122.

⁵⁵⁶ Исто, стр. 103-104; 123.

којом се потврђује да је положио испите из свих предмета у групи могао је да изађе на усмени испит. Оно што је такође била новост, је могућност подношења тезе, односно обрађеног једног научног питања, којом су кандидати били ослобођени полагања писменог дела и одмах излазили на усмени. На овај начин положен дипломски испит био је од посебне вредности и кандидатима био препорука и предност приликом конкурисања за професорске асистенте или стипендисте.

Усмени испит полагао се из свих предмета у оквиру групе одједном у трајању од минимум 30 минута. Након испитивања, сваки члан комисије предлагао је оцену из свог предмета, након чега је комисија доносила коначну одлуку на основу свих постигнутих резултата – на писменом и усменом испиту, да ли је испит положен или није, а уколико је положен да ли положен са одликом. Након положеног стручног испита, ученик је добијао диплому факултета у којој су наведени сви стручни предмети, као и напомене уколико је испит положен са тезом или одликовањем. Поред тога, наводили су се и сви положени помоћни предмети. Ученици који нису положили све испите или су полагали само посебне могли су да добију уверење о одслушаним семестрима и положеним испитима.⁵⁵⁷

Увидом у начин евалуације на Филозофском факултету Велике школе до 1905. године приметно је да се она све више кретала ка стандардима који су били уже везани за стручну оспособљеност кандидата. До 1896. године напредовање ученика било је блиско ономе које било заступљено у средњим школама, професори су могли да врше евалуацију у току године, испити су се полагали из појединачних предмета и оцене су биле од 1 до 5 као у средњим школама. Дипломски или стручни испити полагали су се из групе предмета. Од 1896. године увођењем различитих група и уже струке, испити су се делили на стручне и посебне, а ученици су све стручне испите полагали заједно, у истом временском интервалу, на крају друге и четврте године и у диплому су уношене оцене из оба дела, да би од 1900. године стручне испите полагали, а крају четврте године, што је био вид дипломског испита. Посебни испити били су услов за полагање стручних испита. Посебна селекција која је на неки начин обезбеђивала већи квалитет занања на стручним усменим испитима јесу писмени испити који су им претходили.

Од 1905. године, с обзиром на постојање два нивоа студирања на Филозофском факултету, долази до нових промена, завршни дипломски и докторски испити имали су карактер стручних научних испита. Поред тога, постојало је 15 група из којих су могли да се полагају дипломски испити. Не само што је њихов број повећан, већ су од до тада једне филозофско-педагошке групе уведене две, које су обухватале предмете обе науке, односно једна је била филозофско-педагошка, а друга педагошко-филозофска што је педагогији дало нов статус за разлику од претходних година. Пет година касније, 1911. године Уредбом о изменама и допунама у уредби Филозофског факултета, измењен је број дипломских испита. Поједини постојећи су и садржајно измењени, а оформљени су и нови, тако да их је било 19. Као и у претходној Уредби, подељени су на две категорије стручних од којих су студенти бирали који ће бити главни и одредити њихову будућу струку, и једну категорију помоћних. Наведена подела дипломских испита на стручне и помоћне, али и постојање две категорије у оквиру стручних предмета давала је дипломцима Филозофског факултета и поред ужег усмерења могућност су да буду стручни за већи број предмета који ће предавати иако уско специјализовани за поједине области.

---

⁵⁵⁷ Исто, стр. 146.

У складу са *Уредбом Филозофског факултета* из 1906. године право на полагање дипломског испита имали су сви редовни ученици Филозофског факултета који су редовно уписали свих осам семестра и за то време слушали све предмете и вежбања која су прописана за групе из којих су желели да полажу дипломски испит. Ученици који су завршили реалне средње школе могли су да полажу дипломски испит само из првих пет група, односно оних које су у категорији стручних садржале реалне предмете.⁵⁵⁸ Године 1913. услови за полагање дипломског испита су измењени, тако да су могли да га полажу ученици који су поред тога што су редовно уписивали годину и похађали предавања, из стручних предмета је било неопходно да имају сва обична и семинарска вежбања, да из прве категорије стручних предмета (а) имају најмање шест одслушаних семестара, из друге (б) најмање четири са свим поребним вежбањима, а из категорије помоћних најмање два семестра. Из последње категорије, у изузетним случајевима, могла су да се траже и вежбања, поред одслушаних предавања. У циљу стицања дипломе сви ученици су морали да имају уписан и редовно одслушан бар један од предмета из прве групе стручних из осамнаесте групе, односно теорију сазнања, логику, психологију или историју филозофије. Измене су се односиле и на кандидате који су претходно имали завршену реалну средњу школу, односно, поред првих шест група, могли су да се одлуче и за седамнаесту и осамнаесту групу.⁵⁵⁹

Дипломски испити из стручних група били су писмени и усмени, а до 1911. године из филозофије је испит био само усмени. Сваки ученик полагао је два писмена испита, по један из сваке категорије стручних. Пре почетка испита предметни наставници су предлагали задатке испитном одбору на одобравање. Писмени испит из сваког предмета се полагао посебно, а у току дана могао је да се реализује само један писмени испит. Уколико је за исту групу било пријављено више кандидата, могли су да имају исти задатак. Изузетак су били испити из природних наука где је писмени испит могао да се полаже заједно са практичним и у том случају је сваки кандидат добијао засебан задатак. Испити су трајали четири сата, полагали су се без помоћне литературе, изузев у случајевима где је испитна комисија проценила да је то могуће. У случају недозвољеног коришћења литературе и бележака, кандидат је био удаљен са испита, уз немогућност поновног полагања у наредних годину дана. Уколико би неко поновио исти преступ, губио је право на полагање дипломског испита.⁵⁶⁰

Писмени испит бодован је оценама од 1 до 10. Испит се сматрао положеним уколико је збир оцена на оба писмена испита износио 12, али у колико би на једном испиту оцена била 4 или мање, колико год била висока оцена на другом, испит није био положен. Сви који су по наведеним правилима положили писмени испит, могли су да приступе усменом испиту. На усменом испиту се се полагали у исто време сви предмети из одабране групе. Од укупно два сата колико је предвиђено за испит, првих сат времена било је посвећено главном предмету из групе стручних наука, а по пола сата за остале стручне и помоћне предмете. Укупна оцена се изводила на основу три предложене, за сваки део, од стране испитивача. Као и на писменом делу, оцене су биле у рангу од 1 до 10, а испит је био положен уколико заједнички износ није био мањи од 18, уз иста правила као и на писменом испиту о минималном броју поена за сваки испит појединачно. Након положеног дипломског испита кандидати су добијали диплому у којој је најзначајна научна група са предметима из којих су положени стручни и општи испит, постигнути резултати на писменом и усменом делу стручног испита и на општем испиту. Од 1911. године донета је одредба којом се дипломски испит могао полагати три

---

⁵⁵⁸ Исто, 376-378.

⁵⁵⁹ Исто, 387.

⁵⁶⁰ Исто, 379-380.

пута, а уз посебно одобрење и четири.⁵⁶¹

Када је реч о докторским испитима, њих су могли да полагају кандидати који су поред положеног дипломског испита из било које од прописаних група, имали самостално израђен, оригинални научни рад или тезу из оне области из које су стекли претходну диплому. Приликом пријаве, кандидати су предавали кратку биографију, диплому о положеном дипломском испиту и тезу у рукопису или рад који је штампан у претходних годину дана. Комисију за прихватање тезе чинили су декан и четири члана чији предмети су били у уској вези са темом, а након увида у писмене реферате најмање два члана одбора, сви чланови су доносили одлуку о прихватању тезе. Након тога, кандидат је могао да изађе на усмени испит да брани тезу. Испит је трајао најмање два сата. Комисија је излагање оцењивала оценама од 1 до 10, а испит се сматрао положеним уколико је добијена оцена 6 или већа. Одбрана се организовала да би кандидат потврдио да је тезу израдио самостално, да влада методама, изворима, резултатима и језиком оне научне гране или дисциплине којој припада теза, те је комисија постављала питања која су била у вези са онима која се разматрају у тези. Докторски испит могао се полагати само три пута, а за трећи пут је било потребно посебно одобрење факултетског савета. Кандидату се издавала диплома након што донесе двеста примерака тезе одштампане у форми како је предата за одбрану.⁵⁶²

Изменама из 1911. године оцена добијена на испиту није се уносила у диплому, уз постојање могућности да се на захтев кандидата изда уверење о положеном докторском испиту у које може да се унесе и оцена добијена на испиту. У случају да кандидат чија је теза примљена од стране савета постигне лоше резултате на усменом испиту, испитна комисија је доносила одлуку да ли иста теза може да се важи приликом поновног полагања испита. Такође, овом уредбом се по први пут појављује промовисање доктора наука. Наиме, кандидат који је положио докторски испит имао је право на титулу доктора наука након што га декан прогласи за доктора филозофије. Наведена промоција била је могућа пошто кандидат преда сто примерака штампане тезе и уверење о предаји од стране ректората. Време и место промовисања објављивано је од стране Универзитета у службеним новинама. Приликом промоције декан је представљао значај тезе уз навођење онога што је у дисертацији најзначајније, и указивао на то да је кандидат испунио све обавезе прописане Законом о Универзитету, Уредбама и Правилима о докторском испиту на Филозофском факултету, након чега га је у име факултета проглашавао за доктора филозофије.⁵⁶³

---

⁵⁶¹ Исто, стр. 380-381.

⁵⁶² Исто, стр. 381-382.

⁵⁶³ Исто, стр. 389-390.

ПОГЛАВЉЕ II

ПРОГРАМСКИ ОКВИР

Период од 1863. године до 1914. карактеришу бројне измене у наставним плановима школа у којима су будуће забавиље, учитељи и учитељице стицали знања. До отварања прве учитељске школе нису постојали прецизни наставни планови, већ су у законима школа навођени предмети предвиђени за изучавање. На основу листе предмета, Професорски савет сваке школске године доносио је наставни план и прихватао програме рада професора. У периоду који је уследио, отварањем нових школа, доношени су и нови наставни планови, оснивањем Главног просветног савета пре одобрења Министарства подношени су и комисији на одобравање, а и Министарство просвете је почело да прописује наставне планове за поједине школе, док је израда наставних програма и даље била у надлежности професорског колегијума. На тај начин, с обзиром на све већи број школа покушало се да се дође до уједначавања наставних планова, док су израда програма и реализација задржали одређену врсту слободе. Први наставни план за све школе донет је тек 1905. године када је Србија имала пет учитељских школа.

Када је реч о факултетској настави где су се образовали професори и педагози предмете који су слушали били су прописани законским одредбама, а фонд часова наставног плана на почетку године одређивао је Академски савет факултета који је и прегледао и одобравао програме професора, док је ректор исте подносио Министарству просвете. Начин усвајања планова и програма остао је исти, али је одредбама закона из 1896. године уместо *Законом о Великој школи* за све факултете, сваки факултет посебном уредбом могао да одреди предмете које ће се на њему учити, које ће прописати министар просвете у договору са Академским саветом. Од 1900. године на предлог Академског савета Филозофски факултет је штампао распоред предавања. Од 1905. године, с обзиром да је прописано да је „универзитетска настава слободна“, а наставници „били слободни у излагању науке“, наставници су били ти који су на крају сваког семестра предлагали декану шта ће предавати, на основу чега је Савет факултета састављао распоред који се објављивао у универзитетском програму предавања. Тако да је са сваком новом изменом, када је реч о факултетима, планирање наставе било у рукама струке, за разлику од ранијег периода када је она била прописана од стране просветних власти.

С обзиром да су наставни планови настајали на законским основама, у овом делу ће поред планова и програма бити представљени и за тај контекст значајни, чланови закона богословије, виших женских школа, учитељских школа, као и закона и уредби Филозофског факултета Велике школе и Универзитета. Да бисмо стекли што потпунију слику, поред педагогије, обратићемо пажњу и на сродне науке (филозофију и психологију и њихове дисциплине) које су биле од значаја за педагошко образовање, и на њихово место у односу на оне науке које су биле опште образовног (у школама за образовање учитеља, учитељица и забавиља), односно уже стручног карактера за одређена занимања (у институцији за образовање професора гимназија и педагога).

1. ПЕДАГОШКО ОБРАЗОВАЊЕ ЗАБАВИЉА, УЧИТЕЉА И УЧИТЕЉИЦА

1.1. Наставни планови и програми Богословије

У годинама када прва учитељска школа још увек није била основана, а Богословија била једна од установа за школовање за учитељски позив, план наставе ове школе није био прецизно утврђен. Од 1863. до 1873. године прописани су само предмети, а наставници су сами одређивали обим садржаја.⁵⁶⁴ *Законом о устројству богословије* од 27. септембра

---

⁵⁶⁴ Поткоњак, Н. (2006). *Образовање учитеља у Срба*. Ужице: Учитељски факултет, стр. 248.

1863. године, трећим чланом предвиђено је 20 предмета за изучавање током четворогодишњег образовања: догматично богословије с полемичним богословијем, наравствено богословије, читање и толковање светог писма, пастирско богословије, обредословије, омитика, канонично право, црквена историја с библијским земљописом, општа историја с земљописом, реторика, психологија с физиологијом, логика, практична рачуница, експериментална физика, учитељски метод, дијететика с домаћим лекарством, пољска економија с практиком у пољу и башти, словенски језик и црквено пјеније.⁵⁶⁵ Поред богословских предмета, предавали су се и многи који су проширивали опште образовање. Приметно је да су се у наставном плану Богословије нашли и поједини предмети потребни за учитељски позив.

Табела 9. Распоред предмета на разреде и часове за богословију⁵⁶⁶

Наставни предмети	Разреди				Свега
	I	II	III	IV	
Догматика	-	-	4	3	7
Херменевтика	-	-	2	-	2
Морално богословље	-	-	-	3	3
Свето писмо	-	3	4	-	7
Пастирско богословље	-	-	-	3	3
Обредословље	-	-	3	-	3
Омитика	-	-	3	2	5
Каноничко право	-	-	3	-	3
Историја цркве	-	-	4	4	8
Општа историја	3	3	-	-	6
Реторика	4	3	-	-	7
Психологија	3	-	-	-	3
Логика	-	3	-	-	3
Физика	2	2	-	-	4
Педагогика с методом учитељским	-	-	-	3	3
Дијететика	-	-	-	4	4
Пољска економија	2	2	-	-	4
Словенски језик	4	3	-	-	7
Руски језик	4	2	-	-	6
Правило и црквено појање	3	3	3	3	12
Свега	25	24	26	25	100

Први наставни план са тачним описом наставних предмета и фондом недељних часова донет је 1875. године. Поред предмета црквеног карактера - догматика, морално богословље, свето писмо, каноничко право, историја цркве, правило и црквено појање и других, њиме су прописани и часови из педагошко-психолошке групе предмета: настава психологије предвиђена је у првом разреду са 3 часа недељно, логика у другом разреду са 3 часа недељно и педагогика са учитељским методом у четвртном разреду са 3 часа недељно. Планом нису обухваћени општеобразовни, већ само ужестручни предмети, осим физике, опште историје и логике. Страни језици који су прописани, такође су били у служби читања црквених текстова (словенски и руски језик).

Као што је већ поменуто, 1873. године отворено је друго одељење Богословије. Наставни

⁵⁶⁵ Школски зборник закона, правила, наредба и т.д. (1875), Београд: Државна штампарија, стр. 30-31.

⁵⁶⁶ Исто, стр. 260.

план одељења разликовао се од описаног плана Богословије. Њиме су поред ужестручних предмета као што су црквена историја, пространи катихизис, наравстваено богословље, јестаственица, црквено певање и правило, обухваћени и општеобразовни предмети – поред старословенског и српски језик, француски језик, српска и југословенска историја са књижевношћу, општа историја, земљопис, рачун, физика, наука о очувању здравља, телесно вежбање. Њиме је предвиђен један педагошки предмет, са већим фондом часова - педагогија и методика са школском праксом у трећем разреду са 3 часа и у четвртном разреду са 4 часа недељно, док су психологија и логика изостављене из плана. Број предмета и фонд часова ужестручних предмета је смањен, али је због увођења нових општеобразовних предмета укупан фонд часова за све четири године значајно повећан, са 100 на 150 часова.

Табела 10. Распоред предмета на разреде и часове за друго одељење богословије⁵⁶⁷

Наставни предмети	Разреди				Свега
	I	II	III	IV	
Српски и старословенски језик	4	4	3	2	13
Француски језик	3	3	3	4	13
Српска и југословенска историја	-	-	3	3	6
Педагогија и метод са школском праксом	-	-	3	4	7
Општа историја	-	3	3	2	8
Земљопис с обзиром на југослов. Земље	3	3	3	2	11
Рачун	3	3	3	3	12
Црквена историја	4	-	-	-	4
Обредословље	.	-	2	-	2
Пространи катихизис	-	3	-	-	6
Наравствено богословље	4	3	-	-	7
Јестатственица	3	5	-	-	8
Физика	-	-	3	3	6
Наука о чувању здравља	-	-	3	2	5
Начела народне привреде	-	-	-	2	2
Цртање и краснопис	4	4	3	3	14
Црквено певање и правило	6	6	4	2	18
Телесно вежбање	4	4	4	3	15
Свега	34	38	40	38	150

Упоредном анализом наставних планова који су се примењивали у два одељења Богословије, уочавају се разлике у конципирању ова два плана и оптерећења ученика. Сличности су што су прописаним наставним плановима ученици добијали недовољно опште и педагошко-психолошко образовање, неопходно за адекватну припрему за учитељски позив. По свему судећи, учитељски метод који се предавао на Богословији није ни приближно пружао знање неопходно за успешан рад у основним школама, у које су свршени богослови одлазили на привремени рад док не добију своју парохију.⁵⁶⁸

Након усвајања новог закона 1896. године, предвиђено је изучавање 30 предмета с обзиром да је идеја била да школа траје 9 година.⁵⁶⁹ Међутим, до значајних промена

⁵⁶⁷ Исто, стр. 261.

⁵⁶⁸ Тешић, В. (2007). Педагошко образовање наставника у школама Србије до 1918. године, у В. Николић (уред.), *Образовање и усавршавање наставника* (11-28). Ужице: Учитељски факултет, стр. 17.

⁵⁶⁹ Закон о богословији (1896) Просветни гласник, бр. XVII год. Бр. 1. и 2, стр. 1.

дошло је тек након 1900/01. године након отварања Богословије „Светог Саве“, чији је задатак био припремање свештеничког кадра, када је наступио период када се у њима више не образују ученици за учитељски позив. У наставном програму који је донет 1902. године нашле су се филозофија и педагогија, у седмом са три часа недељно, а у осмом и дветом разреду са два часа, односно са укупним фондом од 7 часова, од укупних 290.⁵⁷⁰

1.2. Наставни планови и програми виших женских школа

С обзиром да је Виша женска школа претрпела велики број промена када је реч о законској регулативи, а сходно томе и у наставним плановима, наведено се одразило и на педагошко образовање. Оно што је приметно јесте да су чињени напори да са сваком новом изменом оно буде квалитетније и ближе испуњењу свог задатка који се односи на образовање просветних радница. Међутим, и поред свих напора, извори указују да је оно било недовољно, што је отворило врата увођењу женске учитељске школе.

Законом устројства више женске школе од 1863. године прописани су и предмети који ће се изучавати током трогодишњег образовања. Подељени су у две групе – главне (редовне) и ванредне. Ученице су биле у обавези да слушају науку хришћанску, српски језик с литературом, општу и српску историју и земљопис, јестаствене науке, рачуницу, педагогику с методиком и дијететиком, краснопис, женски рад, играње и вештину готовити јела. Остављена је и могућност факултативног учења других предмета, па су ученице по свом нахођењу, могле да слушају и ванредне предмете – немачки језик, француски језик, цртање и клавир. Похађање ванредних предмета додатно се плаћало, док је редовних било о трошку државе.⁵⁷¹ Поред опште образовних предмета, обухваћени су и уже женски и педагошки предмети, у складу са задацима ове школе.

Наредбом о предметима и предавањима уопште од 9. септембра 1866. године, унете су измене када је реч о називима појединих предмета, неки предмети су раздвојени, а поред постојећих уведена су још три предмета: физика популарна, хемија популарна и технологија домаћа. Школовање је те године продужено на четири године, па ученице нису биле додатно оптерећене током године. У групи редовних предмета било је четрнаест предмета: библијска историја, катихезис, наравствено богословље и литургија; српска граматика с теоријом прозе и појезије, стилистиком, кореспонденцијом и литературом; земљопис физички, математични и политични; рачуница; историја Срба и општа; јестаственица; физика популарна; хемија популарна; технологија домаћа; дијететика; педагогика и методика; краснопис; играње и гимнастика; женски рад са вештином готовити јела. У групи ванредних предмета остали су страни језици (немачки и француски језик), цртање и певање.⁵⁷² Године 1868. године цртање и певање су постали обавезни предмети, али оцене нису утицале на прелазак у старији разред.⁵⁷³ Наведеном плану упућиване су критике да има „превећ много предмета и да их треба редуцирати у интересу већег знања дечијег“, али и да овако конципираним планом није било могуће испунити двојак задатак школе⁵⁷⁴.

⁵⁷⁰ Наставни план за богословију (1906), *Просветни гласник*, год. XXVII, бр. 6, стр. 474.

⁵⁷¹ *Школски зборник закона, правила, наредаба и т.д.* (1875), Београд: Државна штампарија, стр. 150-151, 153.

⁵⁷² *Исто*, стр. 156-157.

⁵⁷³ Цветковић, К. (прир.) (1913). *Виша женска школа у Београду : педесетогодишњица 1863-1913*. Београд: Виша Женска школа, стр. 66.

⁵⁷⁴ *Исто*, стр. 70.

На основу десетог члана *Закона устројства више женске школе*, у коме се наводи да ће министар просвете и црквених дела прописати „ближа правила односећа се како на унутрашње устројство заведења, тако и на распоред послова у овој школи“ 1873. године прописан нов наставни план, са тачним фондом часова предвиђеним за сваки предмет.⁵⁷⁵ Разлог прописивања детаљног наставног плана била је и одлука од претходне године, да ученице након завршене Више женске школе могу да предају и у мушким основним школама, како се у плану и наводи: „Виша женска школа сад је једини извор за учитељке женских школа, како им је закон отворио врата и у мушке школе, па је свему, што за школски рад треба, простор учења промењен“⁵⁷⁶, а наведено потврђују и речи министра да је „Виша женска школа знатан извор учитељске снаге, и они који дају план и предмете нису о томе водили рачуна, нарочито откако се учитељице могу постављати и по мушким школама“⁵⁷⁷. Наведено указује да се и поред пружања прилике за школовање девојчица, већа пажња посвећивала образовању дечака и учитељима од којих су стицали знања, јер су учитељице у женским основним школама десет година школовале по недовољно дефинисаном наставном плану. У складу са наведеним, већина предмета сада се изучавала током целе године и већим фондом часова на недељном нивоу, поједини ванредни предмети постали су редовни, што је утицало и на то да укупан фонд часова буде знатно повећан.

Табела 11. Наставни план за вишу женску школу из 1873. године⁵⁷⁸

Наставни предмети	Разреди				Свега
	I	II	III	IV	
Наука хришћанска	2	1	1	1	5
Српски језик					
а) српска граматика	4	4	-	-	
б) стилистика	-	-	3	-	
в) историја српске књижевности	-	-	-	3	14
Српска историја	2	2	-	-	4
Општа историја	-	-	4	4	8
Политички земљопис	3	3	-	-	6
Математички и физички земљопис	-	-	-	3	3
Јестатственица (сва три дела)	3	3	-	-	6
Физика	3	3	-	-	6
Дијететика	-	-	-	2	2
Педагогија и методика	-	-	2	2	4
Рачун	3	3	3	3	12
Женски рад	6	6	6	6	24
Цртање	2	2	4	4	12
Краснопис	2	2	-	-	4
Певање	2	2	2	2	8
Играње и гимнастика	2	2	2	2	8
Свега	31	30	30	32	123

У односу на стари, у новом наставном плану фонд часова наставе српског језика повећан

⁵⁷⁵ Школски зборник закона, правила, наредба и т.д. (1875), Београд: Државна штампарија, стр. 151.

⁵⁷⁶ Исто, стр. 162.

⁵⁷⁷ Цветковић, К. (прир.) (1913). *Виша женска школа у Београду : педесетогодишњица 1863-1913*. Београд: Виша Женска школа, стр. 78

⁵⁷⁸ Ђунковић, С. (1971). *Школство и просвета у XIX веку*. Београд: Педагошки музеј, стр. 110.

је са пет на осам у прва два разреда, односно за три часа. У оквиру овог предмета била је заступљена српска граматика, стилистика и историја српске књижевности. Један од недостатака старог наставног плана било је то што се недовољно пажње посвећивало практичној анализи са читањем, писменим задацима и на утврђивање градива, због малог фонда часова, што је довело до тога да „ученице не изнесу онолико знања из свога народнога језика, колико је потребно за будуће учитељке и образоване Српкиње“⁵⁷⁹. Стога је уместо теорије прозе и теорије поезије, које су се изучавале у трећем разреду, са фондом часова од два часа недељно током целе године и стилистике у првом полугодишту четвртог разреда, сада стилистика била предвиђена за трећи разред са фондом часова од три часа недељно. У оквиру овог предмета предвиђено је обнављање знања стечених у прва два разреда, упознавање са особинама и недостацима стилова писања, уз читање дела из домаће књижевности и анализу истих. Историја српске књижевности са повећаним фондом, од три часа недељно изучавала се током целе године, за разлику од два часа у току једног полугодишта четвртог разреда.

Историја, српска и општа, добила је проширење фонда. Наиме, српску историју ученице су изучавале у првом и другом разреду, два часа недељно током обе године, за разлику од три часа у другом разреду, док су општу изучавале четири часа недељно у трећем и четвртом разреду. Знања из политичког земљописа стицале су током првог и другог разреда са три часа недељно у току сваке године. Исти фонд часова током године предвиђен је и за математички и физички земљопис, који је из првог разреда, сада премештен у четврти. Разлози наведеној промени су што је овај предмет био један од сложенијих и тежих за разумевање, те га ученице нису могле савладати у првом разреду, поготово што нису имале знања из физике, потребна за разумевање градива. Рачун је као и до сада био заступљен у сва четири разреда, али са повећаним фондом часова, са осам на дванаест часова за све четири године.

Поред тога што је један од задатака школе био да припрема за учитељски позив, педагошка знања стицана су само из једног предмета, а са четири часа, фонд часова је остао непромењен. Разлика се огледала у томе што су уместо четири часа недељно у завршном разреду, ученице изучавале педагогију и методику у трећем и четвртом разреду са по два часа недељно током ове две године. Фонд часова и програм из женског рада и вештина (краснопис, играње и гимнастика) остао је непромењен у односу на претходни, док су цртање и певање постали од ванредних редовни предмети. У првом разреду ученице су на часовима женског рада училе плетење и бели вез, у другом разреду шарени вез, у трећем разреду просто шивење, а у четвртом кројење, фино шивење, прање и глађење перива.⁵⁸⁰ Из наставног плана изостављен је предмет хемија и хемијска технологија, да би се више времена могло посветити изучавању предмета „по задатак школе далеко прече“, јер се од наведеног предмета „слабо практичке користи у животу видело“⁵⁸¹.

У односу на стари наставни план, више пажње је посвећено методичким упутствима за сваки предмет, извесним предметима дат је већи значај и више времена за њихово изучавање (српски језик, историја, рачун), укинута су предмети који су били од мањег значаја за будућу професију (хемија и хемијска технологија), а неки предмети су уведени као обавезни (цртање и певање). Иако је фонд часова педагошких предмета остао непромењен, просветне власти су увиђале њихов значај, с обзиром да се у наведеном писму министра просвете где је изложен план наводи да „када би број година, који

⁵⁷⁹ Школски зборник закона, правила, наредба и т.д. (1875), Београд: Државна штампарија, стр. 163.

⁵⁸⁰ Исто, стр. 158.

⁵⁸¹ Исто, стр. 164.

обухвата учење у овом заводу, допуштао, требало би и другим педагошким и наставним предметима начинити места, и још већма раширити науке, које је потребно знати“.⁵⁸²

Архивска грађа потврђује наведене тежње. Како је 1875. године школовање постало петогодишње, у Вишој женској школи у Београду педагогија се изучавала у четвртом разреду са три часа недељно, а методика у петом са два часа. Након што је именован за хонорарног професора школе, 1878. године Бакић је упутио молбу Министру просвете, која је за циљ имала побољшање обима и квалитета педагошког знања ученица променама у реализацији наставе педагошких предмета. У својој молби износи да „није могуће постићи успех који се очекује, ако се томе предмету не повиси број часова“, с обзиром да је наставним планом прописано „да се у IV разреду те школе учи општа педагогика са три часа, а у V разреду примењена педагогика (методика) са два часа недељно. Но када се узме у рачун, да се у овој школи не учи ни један филозофијски предмет, којим би се олакшало разумевање педагогике, и даље када се узме у обзир то, да се примењена педагогика не може довољно објаснити и да нема практичке вредности ако се не покаже и не примени у самом раду школском – што овде није никако могуће са 2 часа, од којих се 1 час мора употребити на испитивање ради бележака које се дају свака два месеца (а мора се толико узети с тога, што ће у IV разреду бити до 30 ученица); и на послетку, кад се узме у обзир и остала спрема ученица, онда се може лако предвидети, да се нарочито у V разреду неће моћи постићи довољан успех у поменутом предмету. Стога узимам себи слободу, да Господина Министра замолим, да би изволио наредити, да се примењеној педагогици у V разреду више девојачке школе даду још 2 часа, а ако то не би било могуће, онда да се дода бар још 1 час недељно. Ја мислим да се ти часови могу узети од женског рада, јер овај се учи у свим разредима, и има највише часова, те се може донекле довољно изучити, и ако се добије који час мање у најстаријем разреду.“ Одобравајући молбу, министар је прописао „да се педагогији у V разреду дода још један сат недељно, тако да у V разреду педагогија има 3 сата недељно. Овај један сат одузеће се од историје српске књижевности, која има у V разреду 3 сата недељно, тако да има два сата недељно“.⁵⁸³

И поред свих уведених промена, незадовољство педагошким знањем које су ученице стицале у Вишој женској школи било је и даље присутно. Наведено се огледа и у речима тадашњег министра просвете Стојана Новаковића који је сматрао да се „образовању које даје ова школа да одређенији, чвршћи и народним потребама ближи правац“, и да „ученице свршивши В.Ж. школу одмах буду способне за учитељку“, с обзиром да су до тада „из педагогике ученице износиле знања онолико, колико колико је потребно свакоме образованоме женскињу уопште, а то је много мање него што је потребно да зна будућа учитељка“.⁵⁸⁴

Наредне промене наставног плана извршене су у складу са *Законом о уређењу више женске школе* из 1879. године. До тада у Вишој женској школи педагогика је предавана у малом обиму, и више пажње је посвећивано породичном васпитању, него учитељском позиву.⁵⁸⁵ Овим наставним планом дат је већи значај задатку који се односио на спремање за педагошки позив. Посебне измене су се односиле на наставу у последња два разреда, фонд часова из педагогије је повећан на три, из методике на четири часа, а са вежбаоном и уведеним учитељским испитом Виша женска школа је заменила посебну

⁵⁸² Исто, стр. 164.

⁵⁸³ ДАС, МПс-п, 1878, ф. 8, р. 69.

⁵⁸⁴ Цветковић, К. (прир.) (1913). *Виша женска школа у Београду : педесетогодишњица 1863-1913*. Београд: Виша Женска школа, стр. 78.

⁵⁸⁵ Исто, стр. 77.

женску учитељску школу. *Законом* из 1879. године прописано је 18 наука, тако да иако у плану није експлицитно наведено, на основу тога можемо да закључимо да су у оквиру историје изучавале српску и општу историју, да је српски језик обухватао граматику, синтаксу, литералне облике и историју српске књижевности, док је женски рад обухватао и кројење и шивење хаљина. Када је реч о страним језицима, иако су у наставном плану понуђена три, ученице нису биле у обавези да их све изучавају, већ су према сопственом нахођењу могле да изаберу један као обавезан, а могле су да уче и сва три.⁵⁸⁶

Табела 12. Наставни план за вишу женску школу из 1879. године⁵⁸⁷

Наставни предмети	Разреди					Свега
	I	II	III	IV	V	
Наука хришћанска	2	2	1	1	1	7
Српски језик: грамика	3	3	-	-	-	
Синтакса	-	-	4	-	-	
Стилистика	-	-	-	3	-	
Књижевност	-	-	-	-	3	16
Политички земљопис	3	2	3	-	-	8
Историја општа	-	3	3	3	-	9
Историја српска	-	-	-	-	4	4
Педагогика, методика и школски рад	-	-	-	3	4	7
Рачун	3	2	2	2	1	10
Јестаственица: зоологија	2	-	-	-	-	2
Ботаника	-	2	-	-	-	4
Минералологија	-	-	2	-	-	6
Хемија	-	-	-	2	-	2
Физика и космографија	-	-	-	2	1	3
Дијететика	-	-	-	-	2	2
Слободно цртање	2	-	2	2	2	8
Геометријско цртање	-	2	-	-	-	10
Женски ручни рад	4	4	4	5	5	22
Краснопис	2	2	-	-	-	4
Певање	2	2	2	2	3	11
Гимнастика и играње	2	2	2	2	2	10
Руски (француски, немачки) језик	3	3	3	2	2	13
Свега	28	29	28	29	30	144

⁵⁸⁶ Закон о уређењу више женске школе (1879). Београд: Државна штампарија, стр. 4.

⁵⁸⁷ Ђунковић, С. (1971). *Школство и просвета у XIX веку*. Београд: Педагошки музеј, стр. 173.

Табела 13. Наставни план за вишу женску школу из 1886. године⁵⁸⁸

Наставни предмети	Разреди						Свега
	I	II	III	IV	V	VI	
Наука хришћанска	2	2	2	1	1	1	9
Српски језик	4	4	3	4	3	4	22
Немачки језик	2	2	3	2	2	2	12
Француски језик	2	2	2	2	2	2	12
Руски језик	2	2	2	2	2	2	12
Земљопис	2	2	2	2			8
Историја	-	-	3	3	3	2	11
Математика	2	2	2	2	3	-	11
Геометријско цртање	2	2	-	-	-	-	4
Природне науке	2	2	3	2	2	-	11
Педагогика	-	-	-	-	4	-	4
Методика	-	-	-	-	-	6	6
Дијететика	-	-	-	-	-	3	3
Женски рад	4	4	4	4	4	4	24
Цртање	2	2	2	2	2	2	12
Писање	2	2	2				6
Певање	2	2	2	2	2	2	12
Гимнастика	2	2	2	2	2	2	12
Свега	28	28	29	26	28	28	167

Повећањем година школовања, 1886. године донет је и нови наставни план. Фонд часова из педагогије и методике је знатно повећан у односу на претходни наставни план (педагогија са три на четири, а методика са четири на шест часова). И поред наведених измена, Миодраговић је указивао на бројне недостатке у образовању учитељица и забавиља у овој школи, посебно што се школски рад предаје само у два разреда – педагогика у петом са 4 часа, а школски рад у шестом са 6 часова, не уче се етика, естетика, психологија, логика, филозофија, док велики број ученица у једном разреду доводи до тога да се много времена проведе у пропитивању. Стога, по његовом мишљењу, треба увести учитељску школу где ће се предавати и о забавиштима, са обавезном вежбаоницом.⁵⁸⁹ Иако је укупан фонд часова увећан, оптерећење ученица у току године било је као и у претходном плану, обзиром да је школовање трајало шест година. Оформљен је и посебан двогодишњи педагошки курс где је од специјалних предмета била заступљена најпре општа педагогика и методика школског рада, а вештине су биле обавезне.⁵⁹⁰ Оно што је карактеристично за наставне планове за Вишу женску школу када је реч о педагошким предметима, да су они обухватили само педагогику и методику, а психолошка знања нису предвиђена ниједним планом. Иако су постојале мање измене у годинама које су уследиле, по њему се радило од 1886. па све до 1898. године. Од школске 1888/89. године у шестом разреду се у оквиру наставе математике изучавало и књиговодство са два часа недељно, што је повећало фонд часова математике. Под природним наукама се подразумевала настава из зоологије, ботанике, минералогije, физике и хемије.

⁵⁸⁸ Ђунковић, С. (1971). *Школство и просвета у XIX веку*. Београд: Педагошки музеј, стр. 173.

⁵⁸⁹ Станков, Љ. (2007). Почети образовања забавиља у Србији. *Педагогија*, год. LXII, бр. 2, 332.

⁵⁹⁰ Цветковић, К. (прир.) (1913). *Виша женска школа у Београду : педесетогодишњица 1863-1913*. Београд: Виша Женска школа, стр. 78.

Табела 14. Наставни план за више разреде виших женских школа из 1889. године⁵⁹¹

Предмети	IV	V	VI	Укупно
Наука хришћанска	1	1	1	3
Српски језик	4	3	3	10
Земљопис	2	1	1	4
Историја	3	3	3	9
Игијенске поуке	1	1	2	4
Физика	2	-	-	2
Хемија	-	2	-	2
Математика и геометрија	3	3	3	9
Педагогика	-	2	4	6
Женски рад	4	4	4	12
Слободно цртање	2	2	2	6
Певање	2	2	2	6
Гимнастика са играњем	2	2	2	6
Немачки или француски језик	4	4	4	12
Свега	30	30	31	91

Од 1899. године радило се по новом плану, који је осмишљен тако, да је у прва три разреда изједначен са наставним планом троразредних девојачких школа, да би након завршене девојачке школе ученице могле да своје школовање продуже у вишој женској школи. Како ова школа више није школовала будуће учитељице, из плана је изостала методика са школским радом. У оквиру педагогије, са фондом од два часа у петом разреду ученице су стицале знања из опште педагогије, физичког, интелектуалног, моралног, естетског и техничког васпитања, основа психологије и логике, док су са фондом од четири часа у шестом разреду слушале посебну педагогију, васпитање у родитељској кући и забавишту и неговање мале деце од рођења до седме године.⁵⁹²

Овај план је био само прелазни, с обзиром да су 1904. године укинута девојачке школе и потреба за прилагођавањем планова није постојала, те је уведен и нови наставни план за више женске школе.

Табела 15. Наставни план за вишу женску школу из 1904. године⁵⁹³

Наставни предмети	Разреди						Свега
	I	II	III	IV	V	VI	
I Обавезне науке							
Наука хришћанска	2	2	2	2	2	2	12
Српски језик	4	4	3	3	4	4	22
Немачки језик	3	3	3	3	6	6	24
Руски језик	-	-	-	-	4	4	8
Земљопис	2	2	2	2	-	-	8
Историја	2	2	2	3	-	-	9
Јестаственица	2	2	-	2	-	-	6
Физика	-	-	3	-	-	-	3
Математика	3	3	3	3	-	-	12

⁵⁹¹ Наставни план за више женске школе, (1898), *Просветни гласник*, год. XIX, бр. 11, стр. 571-572.

⁵⁹² Исто, стр. 568-572.

⁵⁹³ Наставни план за више женске школе (1904), *Просветни гласник*, год. XXV, бр. 9, стр. 260.

Игијена	-	-	-	-	2	2	4
II Необавезне науке							
Француски језик	-	-	4	4	6	6	20
Педагогика	-	-	-	-	4	-	4
Методика	-	-	-	-	-	4	4
Кућанство	-	-	-	-	2	2	4
III Вештине							
Краснопис	1	1	-	-	-	-	2
Слободно цртање	2	2	2	2	2	2	12
Певање	2	2	2	2	2	2	12
Женски рад	4	4	4	4	4	4	24
Гимнастика	3	3	3	3	3	3	18
Свирање	2	2	2	2	2	2	12
Свега	32	32	35	32	43	43	217

Отварањем потпуне средње школе за женску децу промењени су и захтеви који су постављани пред више женске школе. У овом наставном плану, за разлику од претходног, прве четири године школовања пружале су „заокругљено знање“ и чиниле нижи течај. Овај план био је прилагођен и ученицама које су стицале образовање само у овим школама и добијале „општу педагошку спрему“, али и онима које су хтеле да наставе своје школовање у гимназији или учитељској школи, с обзиром да је услов за упис у учитељске школе било четворогодишње образовање у вишим женским школама или гимназијама. Овако конципиран план био је довољан за прелазак у V разред женске гимназије, и заједно са гимназијским планом за више разреде чинио је једну целину.⁵⁹⁴

Приметно је да се без обзира на повећање година школовања фонд часова на недељном нивоу повећао. Разлог наведеног је било повећање фонда из скоро свих предмета. Предмети су подељени у три групе – на обавезне науке, необавезне науке и вештине. Часови општеобразовних предмета заузимали су главно место у овом плану, што је било у складу са новим концептом да се у прве четири године стекне заокружено опште образовање.

Као што је већ било речи, након доношења *Закона о изменама и допунама у закону о уређењу учитељске школе* из 1896. године промењен је карактер школе, јер није више спремала за учитељски позив, али без обзира на то, у наставном плану је и даље била педагошка група. У овом плану обухватала је педагогику и методiku, као и 1886. године, али је фонд часова методике у односу на њега смањен за два. Ови предмети су се налазили у групи необавезних предмета, што је смањивало њихов значај, јер су ученице бирале колико и које предмете желе да слушају, а постојало је ограничење од 35 часова недељно. У случају избора предмета из ове групе, могле су да буду ослобођене сразмерног броја часова женског рада или слободног цртања. Изучавање педагошких предмета и даље је било од великог значаја, с обзиром, да иако више није била школа за припрему учитељица, завршавале су је многе будуће забавиље.

У петом разреду програм педагогике, са четири часа недељно, обухватао је следеће садржаје: опште појмове о васпитању, потребу и могућност васпитања, васпитне задатке, васпитна средства, дух и тело и њихове међусобне односе, физичко, умно, морално-религијско, естетичко и техничко-уметничко васпитање, васпитање у родитељској кући,

⁵⁹⁴ Расписи министра просвете, управитељу Више женске Школе (1904), *Просветни гласник*, год. XXV, бр. 9, стр. 358-359.

забавишта, задатак и улогу женскиња у породици и у друштву. У програму методике који се реализовао у шестом разреду, са четири часа недељно акценат је био на теоријској и практичној педагогији (педагогија и методика) и општој и посебној методици (дидактика и методика). Општа методика обухватале је главна наставна начела, учитеља, ученика и школу, а посебна методика методике предмета које се уче у школи. Овај предмет је садржао и наставу практичног школског рада.⁵⁹⁵

Када је реч о наставном програму, он није био унапред прописан, већ је састављан од стране управитеља у договору са наставним колегијумом. На почетку сваке године сваки наставник је правио програм за свој предмет и након добијања сагласности на седницама, програми су слати на одобрење Министарства просвете.⁵⁹⁶

Уколико се осврнемо на образовање у институцијама у којима образовање учитеља није био примарни задатак, педагошки предмети у плановима Богословије и Више женске школе били су у другом плану, у односу на остале, с обзиром на целокупно оптерећење. До 1875. године будући учитељи који су стицали знања у Богословији су слушали и полагали само један предмет који је могао да им пружи педагошко образовање – учитељски метод, док су ученице женске школе слушале наставне садржаје кроз два одвојена предмета. Попут Богословије, програм са фондом часова за Вишу женску школу званично је прописан 1875. године, односно у обе школе чији је један од задатака био образовање наставног кадра, дошло је до позитивних промена након отварања специјализоване школе за учитеље и прописивање наставног плана у тој школи (1873) године. Наведена година не чини само прекретницу у детаљнијој изради планова, који су подразумевали и прописан фонд часова, већ Богословији и стицање знања из наука сродних педагогији и важних за обављање будућег позива. Међутим, фонд часова нам не указује да су за толико часова могли да стекну стручну основу за даљи рад у школи, с обзиром да су се у Богословији психологија, логика и педагогика са методом учитељским похађале свака са по три часа недељно у току једне школске године, док су ученице Више женске школе педагогију и методику имале са по два часа недељно током две завршне године школовања, односно када је реч о педагогији и методици, имале су већи фонд часова. Отварањем другог одељења Богословије повећан је број часова из педагогије са методиком и изучавале су се током две завршне године. Међутим повећањем фонда педагошких предмета, психологија и логика више нису биле у наставном плану. Иако су приметни значајни покушаји да се повећа квалитет стручног образовања будућих учитеља који су завршавали Богословију, они су добијали недовољно педагошко-психолошко образовање, неопходно за адекватну припрему за учитељски позив. Значајне измене у овом сегменту када је реч о образовању учитељица наступиле су тек 1879. године, од када је већи акценат стављен на педагошку спрему. Новим планом предвиђено је укупно седам часова, што је било скоро двоструко увећање фонда, са три у четвртој и четири у петом разреду. Напредак се огледа и у увођењу школског рада, школе вежбаонице и учитељског испита. Увођењем шестогодишњег образовања, предвиђено је четири часа педагогике у петом и шест часова методике у шестом разреду. Наведеним плановима обухваћен је мали број часова из педагошких предмета, акценат је био само на педагогији и методици, док другим педагошким дисциплинама као ни практичном раду у школи (посебно до 1879. године) није придаван значај. Стицање психолошких знања, као важна основа за даљи рад са децом је у Вишој женској школи у потпуности изостављено, што само потврђује оскудна знања која су будући учитељи и учитељице стицали, а која су била предвиђена наведеним плановима.

---

⁵⁹⁵ Исто, стр. 269.

⁵⁹⁶ Цветковић, К. (прир.) (1913). *Виша женска школа у Београду : педесетогодишњица 1863-1913*. Београд: Виша Женска школа, стр. 69.

Наведени подаци су од посебне важности, ако узмемо у обзир чињеницу да је већи број свршених богослова радио у школама, него као свештена лица. Након отварања Учитељске школе она полако преузима примат над њиховим образовањем, али како једна школа није могла да задовољи потребе за наставним кадром у основним школама, и даље су заузимали учитељска места. Извори говоре у прилог томе да се до 1896. године више од половине свршених богослова запошљавало у просвети „из простог разлога што је учитељски положај био осигуранији и свуда су богослови имали првенство на учитељска звања“.⁵⁹⁷

1.3. Наставни планови и програми учитељских школа

Наставни планови и програми мушких учитељских школа

Основу за наставни план прве Учитељске школе у Крагујевцу представљао је *Закон о уређењу учитељске школе*, јер су чланом 8. прописани предмети који ће се изучавати. Током трогодишњег образовања предвиђено је да се изучава 15 „наука“ и три „вештине“. Поједине „науке“ обухватале су више дисциплина, тако да је број предмета био већи од 18. Предметом наука хришћанска предвиђен је кратки увод из догматичког богословља, наука о хришћанским дужностима, познавање обреда и црквено правило. Из српског језика било је потребно савладати граматику са оба дела – етимологијом и синтаксом, декламовање „књижених производа“, историју српске и остале југословенске књижевности, са читањем и тумачењем дела одабраних писаца. Поред српског језика ученици су били у обавези да похађају црквено-словенски језик на основу старословенског и један страни језик. У оквиру природних наука проучавале су се: јестаственица (зоологија, основана на анатомији и физиологији човека, ботаника и минералологија с геологијом), експериментална физика и хемија са огледима. Предмет математика обухватао је учење рачунице и ниже алгебре као и геометрије са вежбањем у пољу. Историја се делила на проучавање опште историје, с погледом на Словене и историју српског народа и осталих југословена. Поред ових предмета *Закон* је предвиђао земљопис јужних Словена, познавање основних закона земаљских, науку о чувању здравља и пољску економију. Педагошко-психолошка област обухватала је психологију и педагогику која је садржала историју педагогике, теорију и методiku с практичним вежбањем. Практично вежбање ученици би обављали у основној школи у месту у коме се налази и учитељска школа. Од вештина био је заступљен краснопис и цртање, црквено појање с основима музике и гимнастика.⁵⁹⁸ У складу са циљевима и улогом учитељске школе, а на основу поменуте одредбе у *Закону* којом се предвиђају предмети који ће се изучавати, састављен је први наставни план. Укупан фонд часова у сваком разреду био је преко 40 часова недељно, 44 у првом разреду, 43 у другом и 42 у трећем разреду. Велики значај дат је педагошким и психолошким предметима, као припреми за будући позив, о чему сведочи укупан број часова за сва три разреда (24) који преовладава у наставном плану. Предвиђено је да се педагогика, методика и школски рад изучавају у свим разредима са укупним фондом од 21 часа, док се психологија изучавала само у трећем са 3 часа недељно. Педагошко образовање је обухватало теоријско образовање и практично образовање. Педагогика је обухватала дидактику или науку о настави и ходегетику или науку о вођењу, као и педагошку дијететику која се бави физичким развојем и васпитањем. Педагогика се ослањала на психологију као кључну помоћну

⁵⁹⁷Гајић, М. (1897). Српска православна богословско-учитељска школа у Призрену, за помен двадесетпетогодишњег рада, *Просветни гласник*, год. 18, бр. 2, стр. 96.

⁵⁹⁸*Зборник закона и уредаба издани у Књажевству Србији за 1870. годину* (1870), год. XXIII, стр. 158-159.

дисциплину.⁵⁹⁹ Када је реч о општеобразовним предметима, приметно је да је нагласак био и на српском језику, математици и историји, који су изучавани у континуитету, током целокупног школовања са значајно већим фондом часова у односу на остале предмете. Природне науке нису запостављене, али нису биле истакнуте у плану и предвиђене су за касније разреде (други и трећи), осим физике која се изучавала у првом разреду. Од вештина преовладавало је певање са фондом од 10 часова недељно у свим разредима, а учило се и цртање, краснопис, гимнастика.

Током првих година рада школе (до 1873. године), неки предмети се нису предавали током целе године, било је повремених померања и расподела унутар плана, неки предмети су мењали име, што се може видети када се упореди са планом из 1872. године и његовим изменама из 1873. године.

Табела 16. Наставни план Учитељске школе и Крагујевцу из 1870. године⁶⁰⁰

Предмети	I	II	III	Укупно
Наука хришћанска	2	1	2	5
Језик (матерњи)	4	4	4	12
Словенски језик	2	1	-	3
Немачки језик	3	3	3	9
Психологија	-	3		3
Педагогика, методика и школски рад	3	5	13	21
Физика	5	-	-	5
Хемија	-	4	-	4
Минералологија	-	3	-	3
Ботаника	-	3	-	3
Зоологија	-	-	3	3
Наука чувања здравља	-	-	1	1
Математика	4	3	4	11
Историја	3	3	2	8
Земљопис	4	-	-	4
Пољска привреда	-	-	4	4
Познавање основних закона земаљских	-	-	1	1
Цртање	4	4	-	8
Краснопис	3	-	-	3
Певање	4	3	3	10
Гимнастика	3	3	2	8
Свега	44	43	42	129

Табела 17. Наставни план Учитељске школе и Крагујевцу из 1872. и 1873. године (часови обележени звездицом (*)) уведени су у распоред 3. септембра 1873.)⁶⁰¹

Предмети	I	II	III	Укупно
Наука хришћанска				
а. црквена историја	2			
б. познавање обреда		1		

⁵⁹⁹ Бакић, В. (1872). Уређење учитељске школе (по проф. дру Стоју), Школа, V (24), стр.78.

⁶⁰⁰ Ђунковић, С. (1971). Школство и просвета у Србији у XIX веку – каталог изложбе. Београд: Педагошки музеј, стр. 115.

⁶⁰¹ Школски зборник закона, правила, наредба и т.д., (1875). Београд: Државна штампарија, стр. 265.

в. о дужностима хришћанским			2	5
Језик (матерњи)				
а. етимологија и анализа	4			
б. синтакса са анализом		4		
в. историја српске књижевности			4	12
Словенски језик				
а) познавање језика и његових особина	2			
б) превођење са анализом		1		3
Немачки језик				
а) читање и преглед облика речи	3			
б) синтакса		3		
в) приповедање читаних чланака и писмено израђених састава			3	9
Педагогија				
а) методика	3*			
б) дидактика		5*		
в) психологија		3		
г) теорија педагогије			4	
д) историја педагогије			3	
ђ) школски рад			6	24
Физика	5*			
Хемија		4*		
Јестаственица				
а) минерологија		3		
б) ботаника		3		
в) зоологија			3	9
Наука чувања здравља			1	1
Математика				
а) рачуница	4			
б) алгебра		3		
в) геометрија			4*	11
Историја				
а) општа историја: стари и средњи век	3			
б) општа историја: нови век		3		
в) историја Срба и осталих Југословена			2	8
Земљопис	4*			4
Пољска привреда			4*	4
Познавање основних закона земаљских			1	1
Цртање				
а) геометријско	4*			
б) топографско		4*		8
Краснопис	3			3
Певање (црквено и нотно певање)	4*	3*	3*	10
Телесно вежбање	3	3	2	8
Укупно	44	43	42	129

Наставни план од 9. фебруара 1872. године у односу на наставни план из 1870. године донео је детаљнију поделу предмета и области које су се у оквиру њих изучавале по разредима, са прецизнијим бројем часова за сваку од њих. Педагошко образовање је проширено новим предметима и садржајима. Збирни фонд часова остао је непромењен, јер су предмети под заједничким именом Педагогија имали укупни фонд од 24 часа. Током трогодишњег образовања, предвиђено је да се изучава шест дисциплина: теорија

педагогије, историја педагогије, методика, дидактика, школски рад и психологија. Настава из методике реализована је у првом разреду, са три часа недељно. Овај предмет обухватао је две широке теме, вежбање у питањима и познавање предмета за основне школе према циљу, методу, обиму и средствима појединих предмета. Уведена је дидактика у другом разреду, са пет часова недељно, акценат је био на главним правилима дидактике и доброг школског рада, вежбању за предавања свих предмета основне школе. Садржај наставног предмета теорија педагогије, који се изучавао у трећем разреду са четири часа недељно, предвиђао је преглед телесног, умног, естетичког и моралног васпитања с погледом на целину, циљ, средства, методе и т.д. васпитања. Психологија је обухватала „преглед оних делова ове науке, који служе за основу педагогика“. Из историје педагогије стицали су знања о васпитању „код најважнијих старих и нових народа, с обзиром на важније педагоге; васпитање у Срба и Словена, историјски развитак основних и средњих школа“. Практични школски рад са 6 часова недељно у завршном, трећем разреду, чинили су хоспитовање и држање наставе у школи вежбаоници – месној основној школи, што је подразумевало: „спремање за предавања у основној школи, слушање и предавање у истој, претреси недељног питомачког рада у основној школи, похађање оближњих основних школа о којима ће се изрицати мере при недељним претресима.“⁶⁰²

Иако је, према речима Бакића, педагошко образовање учитеља имало за циљ да развије способност „педагогијског мишљења“ будућих учитеља⁶⁰³, према мишљењу педагошких стручњака наведени наставни план није потврдио практичне и теоријске вредности и психофизичке могућности ученика.⁶⁰⁴

Године 1877. пресељењем Учитељске школе из Крагујевца у Београд и у складу са новом законском регулативом којом је школовање продужено за још годину дана дошло је до измена и у садржају наставног плана. У посебном члану закона *Закон о изменама и допунама о уређењу учитељске школе од 1877.* набројани су наставни предмети⁶⁰⁵ и предвиђене измене: „наука хришћанска рашчлањује се, додаје Св. Писмо, историја цркве и обредовање; код српског језика изостављено је декламовање, југословенска књижевност и читање одабраних писаца; уместо црквено-словенског језика дошао је словенски језик; уведена је етика, психологији додата логика, методика припојена педагогији; у историји изостављен је одељак о Словенима, садржај земљописа проширен је математичком и физичком географијом, а брисан одељак о Јужним Словенима; градиво из јестаственице скраћено; у хемији су изостављени опити; уместо пољске економије дошла је пољска привреда; геометрија изгубила вежбање у пољу; немачки језик избачен из плана, а заменио га руски језик; код вештина: додато нотно појање са музиком, а гимнастици војничко вежбање; изостављена у плану наука о здрављу, а уведене физичка антропологија и хигијена“.⁶⁰⁶ Новим наставним планом педагошко образовање је проширено, с обзиром да су психологији додати и наставни садржаји из логике и уведена је етика као нови предмет. Промене у односу на претходни наставни план огледају се и у томе што је општа педагогија спојена са посебном педагогијом јер су се педагогија и методика слушале у оквиру једног предмета.

⁶⁰² *Школски зборник закона, правила, наредба и т.д.* (1875). Београд: Државна штампарија, стр. 80–85.

⁶⁰³ Бакић, В. (1872). Уређење учитељске школе (по проф. дру Стоју), *Школа*, V (24), стр.78.

⁶⁰⁴ Игњић, С. (2001): *Учитељска школа у Београду (1877-1896)*, у С. Игњић (ур.), *130 година образовања учитеља у Србији (26-80)*. Београд: Учитељски факултет, стр. 37.

⁶⁰⁵ *Зборник закона и уредаба издани у Књажевству Србији од 23. јуна до 24. јула 1877. год.* (1877), год. XXXI, стр. 55-56.

⁶⁰⁶ Игњић, С. (2001): *Учитељска школа у Београду (1877-1896)*, у С. Игњић (ур.), *130 година образовања учитеља у Србији (26-80)*. Београд: Учитељски факултет, стр. 38.

У годинама које су уследиле, наставило се путем промена у наставном плану. Године 1881. израђен је наставни план у чијем садржају је преовладавала концепција развијања, неговања и васпитања свестрано образоване личности ученика.⁶⁰⁷

Табела 18. Наставни план учитељске школе из 1881. године⁶⁰⁸

Наставни предмети	Недељни фонд часова				Свега
	I	II	III	IV	
Наука хришћанска	2	3	-	-	5
Српски језик са старословенским и литература	4	3	4	-	11
Земљопис	2	2	-	-	4
Историја општа	4	4	-	-	8
Историја српска	-	-	3	-	3
Психологија и логика	-	-	5	-	5
Педагогика општа и примењена	-	-	8	-	8
Историја педагогије	-	-	-	4	4
Школски рад	-	-	-	12	12
Физика	3	-	-	-	3
Зоологија и ботаника	2	2	-	-	4
Хемија и минерологија	-	4	-	-	4
Рачун	3	-	-	-	3
Практична геометрија	-	-	-	2	2
Хигијена	-	2	-	-	2
Пољска привреда	-	-	-	4	4
Немачки језик	2	2	2	2	8
Цртање и краснопис	3	2	2	-	7
Црквено певање са правилом	3	3	3	3	12
Нотно певање са музиком	2	2	2	2	8
Телесно вежбање	2	2	2	2	8
Укупно недељних часова	32	31	31	31	125

Новим наставним планом смањен је фонд часова, а како је школовање трајало четири године, ученици су у току недеље имали 10 часова мање него ранијих година, што је било значајно растерећење. Тежиште се померило на темељније изучавање стручних и општих предмета. Педагошко-психолошкој групи предмета укупан фонд повећан је са двадест четири на двадесет девет часова недељно, али је број предмета смањен са шест на четири. Будући учитељи су слушали општу и примењену педагогику, историју педагогије, психологију и логику, хоспитовали и држали наставу у школи вежбаоници у оквиру школског рада. Психологију са логиком сада су слушали у трећем разреду са фондом од пет часова, што је за два часа више него у претходном плану. Општа педагошка знања стицали су у оквиру једног предмета, такође у трећем разреду, који је носио назив педагогика општа и примењена. У претходном наставном плану ученици су теоријска педагошка знања стицали од првог разреда (кроз предмете методика у првом разреду, дидактика у другом разреду и теорија педагогије у трећем разреду), док је

⁶⁰⁷ Игњић, С. (2001): Учитељска школа у Београду (1877-1896), у С. Игњић (ур.), *130 година образовања учитеља у Србији* (26-80). Београд: Учитељски факултет, стр. 38.

⁶⁰⁸ Пецић Ј. (прир.) (1887). *Просветни зборник закона и наредба по којима су уређене, и по којима се управљају школе и друге просветне установе у Краљевини Србији*. Београд : Краљевско-српска државна штампарија, стр. 469.

новим планом стицање педагошких знања предвиђено тек у трећем разреду. Фонд часова из историје педагогије је повећан за 1 час недељно. У овом наставном плану посебно је наглашен школски рад, као припрема за будући позив - значај овог предмета огледао се и у предвиђеном фонду часова – 12 часова у завршном, четвртном разреду, што је највећи број часова, у односу на остале предмете. Број часова био је удвостручен у односу на претходне године, што је требало да допринесе бољој педагошкој спреми будућих учитеља. Предлози који су се односили на повећање фонда часова, али и на његово ограничење на 32 часа, на груписање педагошких предмета у трећој и четвртој години били су у циљу да се смањи оптерећење ученика које утиче на здравље ученика, али и да се ученицима остави више слободног времена за самостални рад и остваривање додатног прихода сиромашнима кроз давање часова млађим ученицима.⁶⁰⁹

С обзиром да је укупан број часова смањен, а повећан број часова педагошке групе предмета, евидентно је да је смањен број часова општеобразовних предмета. Приметно је да су у овом плану и поред смањеног укупног фонда часова опште образовних предмета српски језик и историја заузимале значајно место са 11 часова. Наиме, фонд часова историје је повећан за три, тако да је са укупним бројем од 11 часова недељно за сва четири разреда била изједначена са српским језиком, пошто је српски језик имао један час мање него у претходном плану. Док је историја (општа, национална и историја педагогије) добила на већем значају у овом плану, број часова математике знатно је смањен са 11 на 5 часова, изучавао се рачун и практична геометрија у првом и четвртном разреду. Хемија је спојена са минералологијом, али је број часова био 4, као некада само за хемију. Један предмет су сада чинили и цртање и краснопис, такође са смањеним фондом часова, са 11 на 7. Смањени су и часови физике, са 5 на 3 часа. Фонд часова за певање које су чинила сада два предмета – црквено и нотно певање, је дупло повећан, са 10 на 20. Етика, алгебра, наука о чувању здравља, познавање основних закона земаљских и војничка вежбања су у потпуности искључени из плана, док се први пут помиње хигијена као посебан предмет.

Године 1886. дошло је до нових измена у *Закону о учитељској школи* и школовање учитеља смањено је на три године. Наредне 1887. године донет је нови наставни план који је био редукован и прилагођен новим условима школовања. Није само смањен број година, већ и број недељних часова, што је утицало и на укупни фонд. Тежило се „бржој и јевтинијој учитељској школи“, без консултовања стручњака, што указује на уплив политике у просветна питања.⁶¹⁰ Уколико га упоредимо са првим наставним планом који је такође сачињен за потребе трогодишњег образовања примећујемо бројне разлике. Укупан фонд часова је знатно мањи (96 у односу на 129). Недељни фонд часова остао је као и током четворогодишњег плана из 1881. што је 10 часова мање у односу на први план у току сваке године. Наведено је довело до смањења фонда часова за поједине наставне предмете, неки су изостављени, неки спојени, а неки раздвојени. Смањен је фонд часова из српског језика, математике, физике, историје и пољске привреде. Зоологија и ботаника, земљопис, рачун и геометрија, хемија и минералологија, гимнастика и војно вежбање су спојени, тако да им је самим тим и укупан фонд часова смањен. Из плана су изостављени предмети познавање основа земаљских (као и у плану из 1881. године), словенски језик и немачки језик, док је уведен руски језик као страни.

Часови из педагошко-психолошке групе предмета су такође редуковани – у односу на

⁶⁰⁹ Вујисић Живковић, Н. (2012). *Војислав Бакић и развој педагошке науке у Србији*, Београд: Филозофски факултет, стр. 212.

⁶¹⁰ Игњић, С. (2001): *Учитељска школа у Београду (1877-1896)*, у С. Игњић (ур.), *130 година образовања учитеља у Србији (26-80)*. Београд: Учитељски факултет, стр. 40.

планове за тродишње трајање школе, план из 1871. године историја педагогике, педагогика и школски рад су раздвојени и чине три предмета са фондом часова 13, у односу на 21 у поменутом наставном плану, док су у односу на 1872. годину предвиђена три предмета мање (дидактика, методика и теорија педагогике), као и мањи фонд часова за четири часа недељно из педагошке групе предмета. У односу на претходно примењиван план, сви педагошки предмети (без психологије са логиком) смањени су са 19 на 13. Фонд часова из психологије с логиком у другом разреду повећан је за један час у односу на наставне планове из 1871. и 1872. године, а смањен за један у односу на четворогодишњи из 1881. У односу на претходне наставне планове који су били такође предвиђени за трогодишње школовање, али и четворогодишње, приметно је да је квалитет педагошког образовања опао, кроз укидање предмета и смањивање фонда часова постојећих. Иако је број часова школског рада био исти као и у претходним плановима за трогодишње образовање, скраћивањем година школовања, будући учитељи су ускраћени не само за теоријска педагошка знања већ и за практична, с обзиром да се број часова школског рада преполовио у односу на план из 1881. године (са 12 на 6),

Табела 19. Наставни план учитељске школе из 1887. године (Београд, Ниш)⁶¹¹

Наставни предмети	Недељни фонд часова			Свега
	I	II	III	
Наука хришћанска	2	-	3	5
Српски језик и књижевност	3	3	3	9
Физ. Земљопис и пол. Земљопис српске земље с балкан. Полуострвом	3	-	-	3
Општа историја	4	4	-	8
Зоологија и Ботаника	3	-	-	3
Хемија с минерологијом и хемијском Технологијом	-	4	-	4
Физика	3	-	-	3
Рачун с геометријским основима и премеравањем	3	-	-	3
Хигијена	-	-	2	2
Српска историја	-	-	3	3
Психологија с логиком	-	4	-	4
Педагогика	-	6	-	6
Историја педагогике	-	-	3	3
Практични пољопривредни радови	-	-	3	3
Школски рад	-	-	6	6
Руски језик	2	2	2	6
Црквено певање	3	3	3	9
Музика (виолина) с нотним певањем	2	2	2	6
Слободно цртање с нарочитим погледом на перспективу	2	2	-	4
Војно вежбање и гимнастика	2	2	2	6
Укупно недељних часова	32	32	32	96

Наведене измене осећале су се и у пракси. Извештај директора Учитељске школе у Нишу, Јована Миодраговића из 1890. године потврђује „да је за што боље, темељељније стручно

⁶¹¹ Поткоњак, Н. (2006). *Образовање учитеља у Срба*. Ужице: Учитељски факултет, стр. 262.

образовање, које ученици ове школе треба да изнесу одавде, недовољно време од три године, и да је боље било старо уређење, где је време учења у овој школи трајало четири године. Стручно образовање, које треба да да ова школа својим ученицима, не може се никако наклонити на ону спремину, што је ученици донесу из нижих разреда гимназије. Она се мора овде обновити, проширити и прерадити према потребама и захтевима основне наставе. А за ово и за стручну спремину никако нису доста три године.“⁶¹²

С обзиром на честе промене у законима учитељских школа, не изненађује чињеница да је од 1896. школовање учитеља поново трајало четири године. Након оснивања Учитељске школе у Јагодини 1898. године управитељ школе Сретен Аџић, са професорским саветом израдио је предлог наставног плана који је одобрен од стране Министарства просвете у септембру исте године.⁶¹³

Табела 20. Наставни план Мушке учитељске школе јагодинске из 1898. године

Предмет	Недељни фонд часова				Свега
	I	II	III	IV	
Хришћанска наука	2	2	1	1	6
Српски језик и књижевност	3	3	3	3	12
Земљопис српских земаља	2	-	-	-	2
Историја српска	2	2	-	-	4
Историја општа	-	-	3	3	6
Физика	3	-	-	-	3
Технологија и Хемија	-	2	-	-	2
Наука о човеку са Зоологијом	3	-	-	-	3
Ботаника	-	3	-	-	3
Геологија и минералологија					
Геометријско мерење	2				2
Рачунање, статистика и основи Књиговодства				3	3
Хигијена општа и школска		2			2
Нега мале деце и домаће лечење			3		3
Психологија с логиком		4			4
Етика с моралним поукама и основи Естетике				3	3
Педагогика			6		6
Практични рад у основној школи с Методиком	2	3	3	6	14
Историја васпитавања	-	-	-	3	3
Руски или Немачки језик по избору	2	2	2	2	8
Пољска провреда	2	2	2	2	8
Ручни рад	2	2	2	2	8
Лепо писање	1	-	-	-	1
Црквено певање с правилом	2	2	2	2	8
Црквено-словенско читање	1	-	-	-	1
Нотно певање и музика	3	3	2	2	10
Цртање слободном руком	2	2	2	2	8
Гимнастика с дечијим играма	1	1	1	1	4
Свега	35	35	35	35	145

⁶¹² Нишка учитељска школа, испит зрелости за 1889-1890. годину (1891), *Просветни гласник*, бр. 1-2, год. XII, стр.17.

⁶¹³ Петровић, Б. и др. (1969): *Седам деценија учитељске школе у Светозареву*. Светозарево: Учитељска школа „Сретен Аџић“, стр. 79.

Другачијом концепцијом наставног плана, Аџић није желео да ученике школе у Јагодини спрема за чиновнике, који ће „очекивати зараду од државне касе“ као што су то радиле остале школе, већ за стручњаке народне просвете и привреде, који ће унети промене, који ће сами привређивати и унапредити привреду, захваљујући зрелом и природном начину размишљања које су добили током школовања и које ће знати да практично примене у свакодневном животу. С обзиром да је као ману дотадашњих програма истицао што су школе „гајиле ону високу науку пуну сувопарних теорија и неразумљивих система, а од практичног живота су се клониле, либиле и чисто стиделе“, уз овај наставни план предвиђен је програм приликом чије реализације ће се водити рачуна да нема „сувопарног, бесплодног теоретисања, и заврзеног и нејсног системисања“, већ ће се науке излагати „онако просто, онако разумљиво и очигледно, како треба и народни учитељи доцније да раде у народној школи“.⁶¹⁴

Уколико упоредимо наставни план Учитељске школе у Јагодини са већ приказаним четворогодишњим наставним планом Учитељске школе из 1881. године примећујемо да је повећан фонд часова и број предмета, јер су уведени нови. Такође, концепција овог наставног плана била је другачија, јер је наглашена његова практична оријентација, с обзиром да практични рад у основној школи с методиком са фондом од 14 часова преовладава у наставном плану. Предмет је изучаван током све четири године школовања, за разлику од плана из 1881. године где је за школски рад предвиђено 12 часова само у завршном разреду. Поред наведених часова практичног карактера, ученици су стицали и теоријску основу са фондом од 16 часова – 4 часова психологије са логиком, 6 часова педагогике, 3 часа етике и естетике и 3 часа историје педагогије. Полазило се од становишта да је поред педагошко-психолошких важно имати и општа знања о човеку, те су се међу новим предметима нашле наука о човеку, нега мале деце и кућно лечење. Оно што овај план разликује од осталих јесте знатно повећан фонд часова пољске привреде, са три часа током једне године на 2 часа током сваке године четворогодишњег школовања, увођење ручног рада, геометријског мерења, статистике и основе књиговодства. Значајне примедбе на овај наставни план односиле су се на оптерећење ученика, с обзиром да је имао велики број предмета са укупним фондом од 35 часова у току једне радне недеље. Укупни фонд часова од 35 у сваком разреду, указује и на повећање оптерећења ученика у сваком разреду, јер је наставни план учитељских школа у Београду, Нишу и Алексинцу из 1881. предвиђао 32 часа у току недеље у првом, 31 у осталим разредима. Повећан број неких практичних предмета и његово практично усмерење нису умањили општеобразовни карактер, али су замерке савременика упућене увођењу практичног рада са методиком од првог разреда, када ученици нису стекли довољно теоријског знања из педагогије и психологије чије је изучавање предвиђено од другог (психологија) и трећег разреда (педагогија)⁶¹⁵. До увођења јединственог наставног плана за све школе, прописано педагошко образовање учитеља разликовало се у зависности од школе коју су похађали.

Наставни планови и програми женских учитељских школа

Као што је већ било речи, мушке учитељске школе су отворане у складу са посебним законима, када су састављани и планови по којима ће радити. Када је реч о женским

⁶¹⁴ Српска краљевска мушка учитељска школа у Јагодини/Први годишњи извештај за 1898/1899. школску годину (1899). Београд: Штампарија код Просвете, стр. 69-72.

⁶¹⁵ Ђорђевић, Ј., Лазаревић, Ж. и М. Недељковић (1998): *Век образовања учитеља у Јагодини*. Јагодина: Учитељски факултет у Јагодини – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 68.

учитељским школама, ситуација се разликовала, с обзиром да оне нису отворане посебним законима, већ је њихово отварање предвиђено само члановима закона, који нису одмах спровођени у дело. Стога је и питање наставних планова по којима ће радити било накнадно дефинисано, спровођењем другачије процедуре. Наставни планови женских школа били су регулисани „усаглашавањем између Министарства просвете, Главног просветног савета и управе школе“⁶¹⁶

Увидом у архивску грађу, Женска учитељска школа радила је на основу привременог наставног плана од 16. октобра 1901. године. У документима се налази неколико наставних планова које је министру просвете на одобрење послао тадашњи управник Више женске школе у Београду, Сретен Пашић.⁶¹⁷ Постојање више планова резултат је тога што су од 1901. године, иако је школа отворена годину дана раније, постојали први, други трећи и четврти разред из разлога што су све ученице које су завршиле први разред уписане у трећи разред по посебном одобрењу министра просвете, оне које су завршиле четврти или пети разред Више женске школе са одличним успехом уписане су у други разред, а оне са слабијим успехом у први разред.⁶¹⁸

Табела 21. Привремени наставни план за Женску учитељску школе у Београду из 1901. године⁶¹⁹

Предмети	Разреди				Свега
	I	II	III	IV	
1.Наука хришћанска са црквеним појањем			2	2	4
2.Српски језик и књижевност			3	3	6
3.Руски језик			2	2	4
4.Немачки или француски језик			2	2	4
5.Географија			1	1	2
6.Историја српска и општа			2	2	4
7.Психологија и логика			-	-	-
8.Педагогика с историјом			3	3	6
9.Школски рад и методика			3	6	9
10.Рачун и геометрија			2	-	2
11.Јестаственица, физика и хемија			1	1	2
12.Игијена			-	1	1
13.Цртање			2	-	2
14.Музика (вокална и инструментална)			4	4	8
15.Ручни женски рад			3	3	6
16.Гимнастика и дечије игре			2	2	4
17.Стенографија			-	-	-
Укупно недељних часова			32	32	64

⁶¹⁶ Милутиновић, М. (2009): Женска учитељска школа у Крагујевцу (1903-1944), у Јововић, Р. и М. Милутиновић (ур.), *Споменица: век учитељска школе у Крагујевцу (1871-1971)* (117-305). Крагујевац: Удружење пензионисаних просветних радника у Крагујевцу, стр. 128.

⁶¹⁷ ДАС, МПс-п, 1902, ф. 5, р. 13.

⁶¹⁸ *Из живота Женске учитељске школе у Београду / Извештај за школску 1906/07. годину* (1907). Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 2.

⁶¹⁹ ДАС, МПс-п, 1902, ф. 5, р. 13.

Табела 22. Привремени наставни план за Женску учитељску школе у Београду из 1901.⁶²⁰

Предмети	Разреди				Свега
	I	II	III	IV	
1.Наука хришћанска са црквеним појањем		2	2	2	6
2.Српски језик и књижевност		3	3	3л	9
3.Руски језик		2	2	2	6
4.Немачки или француски језик		3	2	2	7
5.Географија		1	1	1	3
6.Историја српска и општа		2	2	2	6
7.Психологија и логика		4	-	-	4
8.Педагогика с историјом		-	3	3	6
9.Школски рад и методика		-	3	6	9
10.Рачун и геометрија		1	2	-	2
11.Јестаственица, физика и хемија		1	1	1	3
12.Игијена			-	1	1
13.Цртање		2	2	-	4
14.Музика (вокална и инструментална)		4	4	4	12
15.Ручни женски рад		3	3	3	9
16.Гимнастика и дечије игре		2	2	2	6
17.Стенографија		-	-	-	-
Укупно недељних часова		30	31	32	93

Табела 23. Привремени наставни план за Женску учитељску школу у Београду из 1901.⁶²¹

Предмети	Разреди				Свега
	I	II	III	IV	
1.Наука хришћанска са црквеним појањем	2	2	2	2	8
2.Српски језик и књижевност	3	3	3	3	12
3.Руски језик	2	2	2	2	8
4.Немачки или француски језик	3	3	2	2	10
5.Географија	1	1	1	1	4
6.Историја српска и општа	2	2	2	2	8
7.Психологија и логика	3	-	-	-	3
8.Педагогика с историјом	-	3	3	-	6
9.Школски рад и методика	-	-	3	7	10
10.Рачун и геометрија	1	1	1	-	3
11.Јестаственица, физика и хемија	1	1	1	1	4
12.Игијена	-	-	-	2	2
13.Цртање	2	2	2	-	6
14.Музика (вокална и инструментална)	4	4	4	4	16
15.Ручни женски рад	3	3	3	3	12
16.Гимнастика и дечије игре	2	2	2	2	8
17.Стенографија	-	-	-	-	-
Укупно недељних часова	29	29	31	31	120

Главни просветни савет је 1902. године одобрио да се у Женској учитељској школи може радити по приложеним привременим плановима, уз препоруку да би требало прописати

⁶²⁰ Исто.

⁶²¹ Исто.

планове за све три учитељске школе, с обзиром да „планови у њима нису истоветни као што би требало да буде према задатку ових школа“.⁶²² Такође, уколико узмемо у обзир претходно наведено, у оквиру школе постојало је више планова, у зависности од разреда који су ученице похађале.

Самим отварањем Женске учитељске школе у Београду и израдом наставног плана, у образовање будућих учитељица унете су круцијалне промене. Иако је образовање у вишој женској школи трајало шест година, а у учитељској четири, сам карактер школа био је другачији, а самим тим и тежиште у наставном плану и програму. Фонд часова у току године био је сличан, али је овим планом већи значај дат педагошким предметима. Оно што је била значајна измена, а што је план приближило онима по којима је реализована настава у мушким школама, је заступљеност филозофских и психолошких предмета, на шта се указивало у претходним годинама. Такође, приметан је континуитет у заступљености стручних предмета од првог до четвртог разреда, за разлику од плана у вишим школама где су се педагогија и методика изучавале само у два завршна разреда. За разлику од два предмета са укупним фондом од 10 часова које су слушале до тада, наставни садржаји подељени су на четири предмета, са укупним фондом од 19 часова. Оно што је овом плану давало посебну предност, било је 10 часова методике и школског рада. Међутим, иако је наведено указивало да је квалитет педагошког образовања учитељица повећан отварањем Женске учитељске школе, те био ближи оном у мушким, укупан фонд часова педагошко-психолошке групе био је и даље мањи у односу на мушке школе.

Јединствени наставни план за учитељске школе

Оснивањем нових учитељских школа, прописивани су и нови привремени наставни планови по којима су радиле. Због разлике у наставним плановима мушких учитељских школа у Алексинцу и Јагодини, али и новоосноване женске школе, Главни просветни савет је 1902. године предложио министру просвете да се пропише стални наставни план за све три учитељске школе, с обзиром да „планови у њима нису истоветни као што би требало да буде према задатку ових школа“.⁶²³ Наведено наглашава и Љубомир Протић говорећи о стању у учитељским школама, да је „прва ствар, која се има за расправити“ да се „у најкраћем року морају написати стални планови и програми, по којима ће радити све три учитељске школе“⁶²⁴. Министарство просвете је 1902. године покренуло иницијативу да наставнички савети ових школа дају предлоге за уједначавање наставног плана, односно да свака школа да предлог, не обазирјући се на важећи наставни план.⁶²⁵

Међу поднетом документацијом, налази се и наставни план Женске учитељске школе у Београду којим је заступљено пет категорија предмета: хуманистичка група, реалистичка група, практичне дисциплине, вештине и стручни предмети. Његова концепција уважавала је општеобразовне педагошке принципе, практично усмеравање и практично умење, акценат је стога не само на општим и стручним знањима већ и изградњи свестране личности.⁶²⁶ Предвиђено је да се стручни предмети изучавају од

⁶²² ДАС, МПс-п, 1902, ф. 5, р. 13.

⁶²³ ДАС, МПс-п, 1902, ф. 5, р. 13.

⁶²⁴ Протић, Љ. (1902). Наше народно просвећивање, *Просветни гласник*, год. XXIII, бр. 12, стр. 714.

⁶²⁵ ДАС, МПс-п, 1902, ф. 5, р. 13.

⁶²⁶ Игњић, С. (2001). На путу школовања учитељица у Београду (1900-1914). у С. Игњић (уред.), *130 година образовања учитеља у Србији (173-210)*. Београд: Учитељски факултет, стр. 183.

другог разреда са укупним фондом од 28 часова. Теоријска знања из педагогије и психологије стицала су се кроз градиво три предмета – психологија са логиком, педагогика и историја педагогике, док је највећи број сати у овој групи предмета предвиђен за практични школски рад. Да је велики значај придаван практичном раду (не само оном уско повезаним са струком) сведочи и фонд часова практичних дисциплина – ручног рада са 12 и привреде и газдинства са 5 часова. Будуће учитељице су морале да савладају и бројне вештине, пре свега певање, са изразито великим фондом од 11 часова, затим цртање и гимнастику и игре. Стенографија је била необавезан предмет, што је будућим учитељицама остављало могућност да стичу вештине које нису уско повезане са њиховом будућом струком. За групу реалистичких предмета, односно природних наука, предвиђен је најмањи фонд часова. У групи хуманистичких наука, највећи фонд имали су страни језици и српски језик.

Табела 24. Наставни план Женске учитељске школе у Београду⁶²⁷

Групе и наставни предмети	Недељни фонд часова				Свега
	I	II	III	IV	
Хуманистичка					
Веронаука	2	2	-	-	4
Историја општа	3	3	-	-	6
Историја Срба	-	-	3	-	3
Српски језик и литература	3	3	3	-	9
Страни језици по избору руски, немачки, француски	3	3	3	3	12
Реалистичка					
Географија	3	2	-	-	5
Ботаника	3	-	-	-	3
Антропологија и зоологија	3	-	-	-	3
Физика	-	3	-	-	3
Хемија, минерологија и геологија	-	-	-	2	2
Хигијена	-	-	-	2	2
Рачун с геометријом	2	2	-	-	4
Практичне дисциплине					
Привреда и газдинство			2	3	5
Ручни рад	3	3	3	3	12
Вештине					
Музика, вокална и инструментална	3	3	3	2	11
Цртање	2	2	2	-	6
Гимнастика и игре	2	2	2	2	8
Стенографија (необавезна)	1	1	-	-	2
Стручни предмети					
Психологија с логиком	-	4	-	-	4
Педагогика	-	-	9	-	9
Школски рад (пракса)	-	-	-	12	12
Историја педагогике	-	-	-	3	3
Укупно недељних часова	33	33	33	30	129

⁶²⁷ ДАС, МПс-п, 1902, ф. 5, р. 13.

Табела 25. Наставни план за учитељску школу у Краљевини Србији⁶²⁸

Предмети	Број недељних часова по разредима				Свега
	I	II	III	IV	
Хришћанска наука	2	1	-	-	3
Српски језик	3	3	3	3	12
Земљопис	2	-	-	-	2
Општа историја с нарочитим погледом на српску	2	2	3	3	10
Природне науке (14 часова):					
а) Технологија с хемијом	2	-	-	-	2
б) Физика	-	3	-	-	3
в) Наука о човеку с Зоологијом	3	-	-	-	3
г) Ботаника	-	-	3	-	3
д) Геологија с Минералологијом	-	-	-	3	3
Математика (6 часова)					
а) Практична геометрија	2	-	-	-	2
б) Аритметика	-	2	-	-	2
в) Алгебра	-	-	2	-	2
Хигијена	-	-	-	3	3
Педагошке науке (31 час)					
а) Психологија с логиком	-	5	-	-	5
б) Основи етике и естетике	-	-	-	3	3
в) Педагогика	-	-	6	-	6
г) Историја васпитавања	-	-	-	3	3
д) Школски рад и методика	2	3	3	6	14
Руски или немачки језик, по избору	2	2	2	2	8
Пољска привреда с основима народне економије	2	2	2	-	6
Црквено појање с правилом и црквенословенско читање	2	2	2	2	8
Нотно певање	2	2	1	1	6
Свирање	1	1	1	1	4
Лепо писање	1	-	-	-	1
Цртање	2	2	2	2	8
Ручни рад	2	2	2	-	6
Гимнастика с дечијим играма	1	1	1	1	4
Свега	33	33	33	33	132

Управник школе у Јагодини, Сретен Аџић, је уз предложени план и кратак програм приложио и молбу да приликом разматрања наставних планова буде позван на седницу Главног просветног савета у својству ванредног члана, уз образложење да може да пружи „многа обавештења и може бити од помоћи да ово важно питање буде што правилније решено“.⁶²⁹ У образложењу наведеног плана наводи се да је професорски савет одлучио „да се нов наставни план за опште предмете удеси према наставном плану и програмима за Вишу гимназију, уколико то допушта стручност учитељске школе“, те да се на тој основи „даље зида и проширују поједини општи предмети, сагласно са потребама стручних студија“, док стручни предмети треба да буду „достојно заступљени“. Приликом израде плана, водило се рачуна да се у изучавању наставног градива прво добије психолошка основа за стицање педагошких знања, тако да је

⁶²⁸ Исто.

⁶²⁹ Исто

предвиђено да се психологија изучава у другом разреду, након науке о човеку, а пре педагогије која би се изучавала у трећем разреду „којој има да послужи на сваком кораку као помоћница“. Историја педагогије у четвртном разреду, била би допуна педагогији, као и основи етике и естетике. Методика и школски рад би се изучавали континуирано, што је како Ацић објашњава „пресађено у нас из Шведских учитељских школа и показало се до сада на пракси као врло корисна“. Стога „педагошке науке су распоређене тако, да по могућству основније дођу раније, те да доцнијима послуже као основица, а апстрактније да дођу доцније те да буду ранијима допуна и објашњење“⁶³⁰. Наведени распоред предмета, односно изучавање практичног рада са методиком од првог разреда, када ученици још увек нису стекли знања из психологије и педагогије била је једна од примедби и већ постојећег плана по коме је радила школа у Јагодини.⁶³¹ Међутим, уколико узмемо у обзир успех првих генерација Учитељске школе у Јагодини на учитељским испитима које су стицале знања према плану из 1898. године, из угла праксе, ове замерке нису биле оправдане. У извештају Бакића, који је као изасланик министра просвете боравио у школи, наводи се да се велика пажња посвећује практичној примени онога што се учи у школи, односно примена теорије у школском раду, чему се ученици вежбају током четворогодишњег школовања. Иако је и он сматрао да „правога и правилнога вежбања може бити само у III и IV разреду, пошто ученици проуче психологију и педагогику, јер тек онда могу примењивати ову теорију“, увидео је значај могућности хоспитовања у прва два разреда, у циљу упознавања школе и њеног рада, дискусијама на ту тему у циљу „правилнога схватања школског рада“, што би чинило припрему за школски рад и боље схватање психологије и педагогије.⁶³²

Након што су достављени предлози од свих учитељских школа, посебна стручна комисија у Београду је написала и предложила нацрт новог наставног плана који је у начелу усвојио Главни просветни савет. У тежњи да се постојећи наставни планови изједначе, године 1903. представљен је Нацрт новог наставног плана. Овај наставни план сачињен је са идејом да се примењује не само у мушким, већ и у женским учитељским школама. С обзиром да су до тада „све четири учитељске школе имале посебне планове, као да оне имају различите задатке, а не један исти“ овај план је посматран као „напредак у уређењу ових школа, макар он имао и својих мана“.⁶³³

Табела 26. Наставни план за српске учитељске школе (мушке и женске)⁶³⁴

Наставни предмети	Разреди				Свега
	I	II	III	IV	
Хришћанска наука	2	2	-	-	4
Српски језик и књижевност	3	3	3	3	12
Немачки језик и књижевност	3	3	2	2	9
Руски језик и књижевност	3	2	3	3	11
Историја Српска и општа	-	-	3	-	3
Математика (с геометријским цртањем)	3	3	3	2	11

⁶³⁰ Исто.

⁶³¹ Ђорђевић, Ј., Лазаревић, Ж. и М. Недељковић (1998): *Век образовања учитеља у Јагодини*. Јагодина: Учитељски факултет у Јагодини – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 68.

⁶³² Извештај министарског изасланика о Мушкој учитељској школи у Јагодини за школску 1901/1902. годину, Просветни гласник (1902). Год XXIII, бр. 7. стр. 28.

⁶³³ Наставни план за учитељске школе (1904), *Просветни гласник*, год. XXV, бр. 10, стр. 514.

⁶³⁴ *Српска краљевска мушка учитељска школа у Јагодини/Десети годишњи извештај за 1907/1908. школску годину и десетогодишњи преглед за период 1898-1908. године* (1910), Београд: Штампарија Доситеје Обрадовић, стр. 93.

Земљопис (физички и математички)	2	2	-	-	4
Јестатственица (ботаника, зоологија, хемија са минералологијом)	2	2	3	-	7
Физика	-	-	2	2	4
Физиологија с хигијеном	-	2	-	-	2
Психологија с логиком	-	-	4	-	4
Педагогика (с историјом васпитања)	-	-	4	-	4
Методика (с историјом основне наставе)	-	-	-	3	3
Школски рад	-	-	-	9	9
Цртање	2	2	-	-	4
Певање					
а) црквено	2	2	2	2	8
б) световно	2	2	2	2	8
Свирање (на виолини)	2	2	2	2	8
Пољска привреда с ручним радом	2	2	1	1	6
Гимнастика	2	2	2	2	8
Свега	33	33	33	33	132

За педагошко-психолошку групу основне наставе) и школски рад предвиђено је укупно 20 часова (11+9), што је најмањи фонд у односу на све раније наставне планове. Приметно је и да се они изучавају тек од трећег разреда. У протходним наставним плановима ова група предмета била је изражена и заступљена током све четири године школовања. Уколико упоредимо са предлогом Професорског савета Учитељске школе у Јагодини, видимо да је фонд часова идентичан као у предлогу, али да је распоред фонда часова за одређене предмете значајно различит. Посебно када је реч о педагошкој групи, за коју је у овом предлогу издвојен 31 час, што је четвртина укупног фонда, што указује да су професори и управник школе тежили да акценат буде управо на педагошком образовању. Нацрт наставног плана из 1903. године наишао је на критике упућене на запостављање стручне спреме у односу на опште образовање, које је било ближе гимназијском него стручном, јер је поред смањивања фонда часова уз педагошко-психолошке групе предмета, повећан фонд часова општих предмета. Мотиви за наведен концепт били су „да се на овај начин отвори пут ученицима учитељске школе на нашем универзитету.“⁶³⁵ Професорски савет учитељске школе у Јагодини указао је да би усвајањем оваквог плана „страдала стручност Учитељских школа“, а „тима и целокупна просвета у Србији“, с обзиром да је „целој теоријској педагошкој (стручној) грани (Педагогици, Историји педагогије, Психологији, Логици и Методици) дато само 11 часова недељно у све четири разреда, док је толико исто, 11 часова дато једној јединој Математици ... а исто и једној јединој Историји ... што је Певању са свирањем дато 24 часа, док је свим педагошким предметима ... дато једва 20 часова“.⁶³⁶

Упућене примедбе уродиле су плодом јер је следеће године Главном просветном савету предложен „дефинитивни наставни план“. У образложењу комисије за његову израду, у саставу Бакић, Протић, Стојановић се наводи да „у нацрту наставног плана за учитељске школе, који је комисија раније поднела и који је Савет у начелу усвојио, било је педагошко образовање од чести спојено с општим образовањем, и зато су стручни предмети добили мало мањи број часова“ У образложењу и напоменама за израду наставног плана и програма се наводи да су општеобразовни предмети углавном исти као у вишим разредима средње школе, тако да и наставни програми могу да прате ту

⁶³⁵ Исто, стр. 92.

⁶³⁶ Исто, стр. 92.

тенденцију, односно да не треба понављати садржаје који су предвиђени за ниже гимназије. Приликом израде програма од важности је било да се посебно обрати пажња на практичну примену знања у учитељској служби, те да се стручни – филозофско-педагошки предмети предају са посебним освртом на рад у основној школи.⁶³⁷ Министарство је усвојило нов наставни план за учитељске школе, посебно наглашавајући управницима „да озбиљно настанете да се грађа из наставних предмета што правилније пробере и да се нарочито избегава непотребно понављање“⁶³⁸.

Нови наставни план из марта 1905. године, који је прихваћен за стални, представљао је јединствени план за све до тада основане учитељске школе у Србији – мушке, женске и мешовите, а у употреби је био све до Првог светског рата.⁶³⁹ Нови наставни план прекинуо је праксу која је постојао до тада - да свака школа може да донесе, допуни или измени наставни план.⁶⁴⁰ Почео је да се примењује од школске 1905/06. године у првим разредима учитељских школа, док су ученици и ученице од другог до четвртог имали наставу по плану који је важио када су започеле школовање.⁶⁴¹

Табела 27. Наставни план из 1905. године⁶⁴²

Наставни предмети	Недељни фонд часова				Свега
	I	II	III	IV	
Наука хришћанска с црквено-словенским језиком	2	2	2	-	6
Познавање грађанских права и дужности	-	-	-	2	2
Српски језик и књижевност	3	3	3	3	12
Руски или немачки језик с књижевношћу	2	2	2	2	8
Историја:					
а. Општа	3	2	2	-	7
б. Српска	-	-	-	3	3
Математика (с геометријским цртањем)	3	2	2	2	9
Земљопис	2	2	-	-	4
Природне науке:					
а. Зоологија, антропологија и ботаника	4	-	-	-	4
б. Хемија, минералологија и геологија	-	2	-	-	2
в. Физика с метеорологијом	-	-	3	-	3
Хигијена (с практичним лекарством)	-	3	-	-	3
Педагогика:					
а. Психологија и логика	-	3	2	-	5
б. Општа педагогика	-	-	5	-	5
в. Методика	-	-	-	3	3
г. Школски рад	-	-	-	10	10
д. Историја педагогике	-	-	-	2	2
Цртање и лепо писање	3	2	2	-	7

⁶³⁷ 901. редовни састанак (1905), *Просветни гласник*, год. XXVI, бр. 5, стр. 525.

⁶³⁸ Петровић, Б. и др. (1969): *Седам деценија учитељске школе у Светозареву*. Светозарево: Учитељска школа „Сретен Аџић“, стр. 70.

⁶³⁹ Поткоњак, Н. (2006). *Образовање учитеља у Срба*. Ужице: Учитељски факултет, стр. 263.

⁶⁴⁰ Ракић, Р. (1983). *Век учитељске школе и деценија педагошке академије у Београду*. Београд: Педагошка академија за образовање наставника разредне наставе, стр. 73.

⁶⁴¹ Петровић, Б. и др. (1969): *Седам деценија учитељске школе у Светозареву*. Светозарево: Учитељска школа „Сретен Аџић“, стр. 70.

⁶⁴² Основа за наставни план учитељских школа, 901. редовни састанак (1905), *Просветни гласник*, год. XXVI, бр. 5, стр. 526.

Црквено певање	2	2	2	2	8
Нотно певање и свирање (на виолини)	2	2	2	2	8
Пољска привреда (с основима народне економије), само у мушким учитељским школама	2	2	2	-	6
Ручни рад (мушки и женски)	2	2	2	-	6
Гимнастика (с народним играма и војним вежбањем), војно вежбање само у мушким школама	2	2	2	-	6
Свега	32	33	33	33	131

Наставним планом укупан недељни фонд часова по разредима био је сличан предлогу из 1903. године. Значајна разлика огледала се у односу стручних и општеобразовних предмета. Наставни план и програм био је уређен на такав начин да се будућим учитељима пружи потребно педагошко образовање. Број часова стручних предмета повећан је на 25 (15+10), док је укупан фонд часова општеобразовних предмета смањен (и поред повећања броја предмета). Стручно образовање је стицано кроз наставне садржаје пет предмета: психологија и логика, општа педагогика, методика, школски рад и историја педагогике. Примећује се да су сада општа педагогика и историја педагогике чиниле два предмета и да је њихов фонд повећан у односу на претходно решење. Када је реч о општеобразовним предметима, ученици су сада имали могућност бирања једног страног језика, са 8 часова у току недеље, док су у претходном предлогу били у обавези да слушају два – немачки и руски језик, са укупним фондом од 15 часова. Историја се сада слушала у оквиру два предмета са мањим фондом часова. Смањен је и фонд часова из математике и природних наука. Уведени су нови предмети, познавање грађанских права и дужности и ручни рад.

У првом наставном плану из 1871. године укупан фонд часова био је 21 (8+13) часова, док је 1872. и 1873. износио 24 (11+13). У наставном плану из 1881. године, по којем су радиле школе у Алексинцу и Београду и 1898. по којем је радила школа у Јагодини, реч је о још већем броју часова, али је и образовање било четворогодишње – 29 (17+12), односно 30 (16+14). У предлогу из 1903. смањен је на 20 (9+11), да би у плану из 1905 године тај број био повећан на 25 (15+10). Оно што се истиче као значајна резлика није само целокупан фонд часова већ и смањен број часова методике и школског рада.

Уколико упоредимо само наставне планове за четворогодишње образовање – из 1881. године и из 1898. године, са планом из 1905. године постоје одређене разлике. Када је реч о плану из 1881. године по коме је радила школа у Београду, а касније и у Алексинцу – уведени су неки нови предмети, други су спојени, смањен је фонд часова за педагошко-психолошке наставне предмете, а повећан је укупан фонд часова.⁶⁴³ Педагошко психолошка група предмета изучавала се са укупно 25 часова од којих су педагошки предмети обухватили 20, што је било 4 часа мање него у плану из 1881. године. Мањи број часова предвиђен је за историју педагогије и школски рад. Уколико га упоредимо са планом Јагодинске школе из 1898. године смањено је оптерећење ученика, а број предмета је знатно редукован, што се у великој мери одразило на фонд часова предвиђеним за педагошко образовање. Иако је фонд часова смањен, оно што је позитивна промена јесте заступљеност стручних предмета, које су учили од другог до четвртог разреда - у другом и трећем разреду стицали су знања из психологије и логике, у трећем разреду из опште педагогике, да би у четвртом слушали методiku, историју

⁶⁴³ Поткоњак, Н. (2006). *Образовање учитеља у Срба*. Ужице: Учитељски факултет, стр. 264.

педагогије и школски рад. У односу на план из 1881, годину дана раније, а у односу на план из 1898. године годину дана касније, што нам говори у прилог томе, да су Аџићева схватања и идеје о стручном образовању од прве године школовања и даље сматране за неоправдане. О наведеном наставном плану Аџић, посебно када је реч о настави школског рада, био је мишљења да „нема спора да је овим учињена погрешка, и то како на тај начин, што је овом најглавнијем предмету Учитељске школе дато сразмерно мало часова, тако још више што су сви часови тога предмета стављени у разред па и Методика“⁶⁴⁴.

Свакако је занимљива чињеница да је у првим наставним плановима за трогодишње образовање предвиђено њихово изучавање током целокупног школовања, у време када је управник школе био Стеван Поповић, што још једном потврђује велики уплив педагошке оријентације и приступа, али и утицаја у просветним круговима, оних који су састављали и усвајали програме. И у овом наставном плану, као и у претходним акценат је стављен на практичну примену, односно на школски рад са недељеним фондом од 10 часова.

Када је реч о образовању учитељица такође су приметне разлике између до тада актуелног плана из 1901. и новог из 1905. године, с тим што је фонд часова незнатно повећан. Оптерећење ученица је скоро исто од прве до последње године школовања, и кретало се од 30 до 33 по години. За наставу веронауке предвиђена су два часа мање. Као посебан предмет уводи се црквено певање са 2 часа недељно током сва четири разреда. Општа и национална историја добијају још два часа више. Изостављен је француски језик, тако да су ученице могле да бирају између два страна језика (руски или немачки), са смањеним фондом часова. Хигијена је са два часа недељно у четвртном разреду премештена у други и добила још један час. Математика, која је у претходном плану имала укупан фонд три, са по једним часом у прва три разреда, сада се изучавала у сва четири, са укупним фондом од 9 часова, што представља више него двоструко повећање. Када је реч о практичним дисциплинама, вештине попут певања (црквеног и нотног) и даље су имале велики фонд од 16 часова, цртање је такође повећано за 1 час, док је настава гимнастике задржала својих осам часова. Ручни рад је преполовљен са 12 на 6 часова, и није се изучавао последње године, стенографија је изостављена из плана. Када је реч о педагошко-психолошкој групи наука, број часова је повећан са 19 на 25. До померања је дошло и унутар групе, у односу часова педагогија-психологија. Знање из психологије и логике уместо у првом са три часа, стицали с у другом на три и трећем на два часа недељно. Педагошки предмети су подељени на четири предмета, уместо дотадашња два, односно иако је и до тада постојало четири предмета она су сада експлицитно разграничена – општа педагогика се изучавала у трећем разреду са пет часова недељно, методика са три часа, историја педагогије са два и школски рад са десет у завршном, четвртном разреду, за разлику од 3 часа педагогике и историје у другом и 3 у трећем разреду, и три часа у трећем и седам у четвртном методике и школског рада у дотадашњем плану.

Наведено нам указује да су из године у годину чињени напори да се дође што оптималнијег наставног плана, и да су запослени у школама као и просветне власти учествовали у томе. Међутим, оно што је остало непромењено јесте што уз наставне планове није постојао и предвиђен програм, што је отежавало реализацију самим наставницима, а и доводило до тога да се настава разликује од школе до школе, и поред

---

⁶⁴⁴Српска краљевска мушка учитељска школа у Јагодини/Десети годишњи извештај за 1907/1908. школску годину и десетогодишњи преглед за период 1898-1908. године (1910), Београд: Штампарија Доситеје Обрадовић, стр. 92.

постојања јединственог плана. О наведеном сведоче речи управника Учитељске школе у Алексинцу, из 1910. године: „овако као што је данас, не зна се шта има да спреми учитељска школа, ни колико, ни како. Не зна се треба ли да да вишу наставу, да буду ови силни хаотични предмети, да се остави на вољу наставницима шта да предају, и томе слично“.⁶⁴⁵ На основу извештаја Женске учитељске школе у Београду стичемо увид у програм педагошке групе предмета. У оквиру наставе психологије у уводном делу изучавали су предмет, задатак, метод и историјски развој психологије, карактеристике и поделе психолошких појава, дух и тело, сазнавање и представе, осећања, вољу, из логике науку и класификацију науке, филозофију некада и сад, задатак логике, појам, класификација, дефиниција, суд, закључак, доказ, методологију и методе научног испитивања. Из педагогике акценат је био на општим појмовима, задатку и подели на помоћне науке, о васпитању уопште, васпитној теорији и пракси, васпитним средствима, настави, дисциплини, васпитању у ужем смислу, образовању моралног карактера, практичној педагогици и прегледу практичних установа. У оквиру методике и школског рада стицали су знања из следећих области: циљ, градиво, избор градива, однос према другом градиву и обрада градива предмета наставе у основној школи, вежбања у активностима у вежбаоници (прославе, излети), израда предавања и скица, реализовање предавања, претрес предавања, рад у неподељеној школи, рад у припремном разреду, школска администрација, док су наставни садржаји из историје педагогије обухватили целокупни историјски развој од старог века до Хербарта, уз васпитање Словена и преглед српског школског законодавства, развоја школства и педагошке литературе XIX века.⁶⁴⁶

Оно што такође можемо да приметимо као важан податак када је реч о наставним плановима, поред фонда часова јесте њихова заступљеност и подела према годинама школовања. Од оснивања прве Учитељске школе, односно од плана из 1871. па до заједничког плана за свих пет учитељских школа из 1905. године, приметне су две тенденције, које се преплићу и директно су везане са приступом и педагошким оријентацијама. Како су до 1905. године планови углавном доношени након отварања школа, приметан је уплив идеја оних који су у то време управљали школом. Са једне стране издвајају се планови у којима је педагошко-психолошка група предмета заступљена од самог почетка школовања – планови мушке школе у Крагујевцу и Јагодини, који самим тим одражавају полазишта Поповића и Аџића о важности методике и практичног рада током читавог школовања, и програми у којима се са изучавањем ових предмета почиње у каснијим годинама школовања и траје само две године (1881, 1887). Кретање од основног ка апстрактнијем било је Аџићево полазиште, али уз наглашавање важности практичног рада током целокупног школовања. Оно што је значајно јесте и Бакићево мишљење да овакав приступ може да буде од значаја ученицима, али не кроз директну реализацију предавања, већ кроз хоспитовање и упознавање са радом школе. Међутим, и поред наведене аргументације, последњи план из 1905. године представља покушај уједначавања свих тада заступљених планова и чињенице да психолошка и филозофска знања чине основу за сваки дубљи педагошки рад, те се прво оне изучавају, као и да за стицање методичких знања и њиховој примени морају да претходе општа и теоријска педагошка знања.

---

⁶⁴⁵ ДАС, МПс-п, 1910, ф. 44, р. 150.

⁶⁴⁶ *Из живота Женске учитељске школе у Београду / Извештај за школску 1906/07. годину (1907)*. Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 28-31.

1.4. Наставни планови курсева и завода за образовање забавиља

Као што је било речи у претходним поглављима, од отварања првих забавишта, забавиље нису стицале потребно институционално стручно образовање. Неретко, овим послом бавиле су се учитељице са завршеном вишом женском школом, и касније учитељском школом, али са недовољно знања у тој области. Како Миодраговић наводи, с обзиром да ова школа није била специјализована за то, због великог броја других предмета, педагошким није придаван довољан значај, а поред тога, посебан проблем био је што се поред рада у основној школи није предавао рад у забавиштима у циљу стицања практичних знања.⁶⁴⁷

Прекретницу је представљала законска одредба према којој је након завршене средње школе било обавезно двогодишње стручно образовање у Женској учитељској школи и положен стручни испит. Наведена регулатива из 1904. године је указивала да се више пажње посвећивало њиховом образовању, али с обзиром да је реч о двогодишњем школовању у оквиру школе за образовање учитељица, проблем адекватног кадра није у потпуности решен. Уколико обратимо пажњу на програм рада, акценат је био на вештинама (певање и музика, гимнастика, моделисање). Педагогика се изучавала током друге године са (само) два часа недељно, што говори, поред покушаја да се формира стручни кадар, о скромним педагошким знањима која су забавиље стицале. Овим програмом дат је значај практичном вежбању у забавишту, са 14 часова недељно током обе године, што је представљало највећи фонд часова у односу на остале предмете. Поред наведених предмета, током двогодишњег образовања слушале су предмет васпитна средства за децу, са укупно 4 часа (једним часом током прве и три часа током друге године), што указује на давање значаја специфичностима које разликују рад са предшколском децом од оног школског узраста. Остали предмети били су општег карактера. Иако овај план указује да су његови творци полазили од становишта да је настава у средњим школама није пружала адекватна знања за рад са децом до седме године, и да су им поред већ стечених потребна додатна, знања и вештине, не можемо рећи да је наведени план пружао потребно стручно и педагошко знање будућим забавиљама.

Табела 28. Преглед структуре наставног плана за забавиље⁶⁴⁸

Наставни предмети	Број часова		Укупно недељно
	I	II	
Веронаука и моралистика	1	1	2
Српски језик и литература	3	3	6
Српска историја и државно уређење	2	-	2
Географија Србије	2	-	2
Природне науке	4	-	4
Геометријско и слободно цртање	3	2	5
Женски ручни рад	2	-	2
Један стручни језик (нем. или франц.)	2	2	4
Васпитна средства за децу	1	3	4
Педагогика	-	2	2
Физика	-	2	2

⁶⁴⁷ Миодраговић, Ј. (1897). *О забавиштима*, Београд: Државн штампарија Краљевине Србије.

⁶⁴⁸ Ђуровић, А. (2004). *Модернизација образовања у Краљевини Србији: 1905-1914*. Београд: Историјски институт, стр. 317.

Моделисање (од иловаче, гипса)	-	3	3
Певање и музика	4	4	8
Гимнастика	4	4	8
Вежбање у забавишту	6	8	14
Укупно	34	34	68

У наставку ћемо приказати структуру наставног плана приказаног у овину *Правила Вишег завода за забавиљско, материнско и домаћинско образовање девојака*, сачињеног од стране Стевана Окановића 1908. године. Настава је реализована „ради продужења општег образовања“ и била је „професионална (забавиљска), материнска и домаћичка“.⁶⁴⁹ Наставни план био је тако конципиран да поред теоријских знања пружи и она практична, која су била неходна не само забавиљама, већ и свим девојкама, будућим мајкама и домаћицама. Стога су, поред групе општих предмета у циљу продужења општег образовања, код којих је већином акценат био на примени знања у свакодневном животу и раду, постојале и посебне групе предмета за забавиљско, материнско и домаћинско образовање.⁶⁵⁰

Табела 29. Преглед структуре наставног плана Вишег завода за забавиљско, материнско и домаћинско образовање девојака⁶⁵¹

Наставни предмети
Хришћанска етика
Српски језик са познавањем повјесне литературе, посленом кореспонденцијом и књиговодством
Географија с обзиром на саобраћај и културу
Историја Срба
Познавање државе, грађанског права и дужности и поуке о улози жене у друштву и држави
Природне науке с обзиром на познавање животних намирница и физичка хемија и технологија с применом на спремање зимнице, конзервирање и др. домаћих радова
Познавање човека с онарочитим обзиром на развитак његов
Историја уметности с основама естетике
Аритметика с геометријом, примењена на домаћи живот
Немачки језик с познавањем литературе за забавиште и о забавишту
Лепо писање
Цртање с моделовањем
Гимнастика и играње с вежбама
Музика (певање и свирање)

Прву групу предмета чинило је 14 општеобразовних предмета. Оно што се посебно издваја као специфичност овог плана јесте да су поједини предмети, иако општи, били усмерени на образовање девојака и домаћица.

⁶⁴⁹ ДАС, МПс-п, 1908, ф. 54, р. 147.

⁶⁵⁰ Ђуровић, А. (2004). *Модернизација образовања у Краљевини Србији: 1905-1914*. Београд: Историјски институт, стр. 317-320.

⁶⁵¹ *Исто*, стр. 319.

Табела 30. Преглед структуре наставних предмета за забавиљско (стручно) образовање⁶⁵²

Наставни предмети
Хигијена с практичним лекаром и неговањем болесника
Психологија са нарочитим обзиром на генезу духа (психологија детињства)
Општа педагогија
Методика рада у забавишту и израда Фребеливих радова с хоспитовањем и праксом у заводском забавишту
Историја педагогије с нарочитим обзиром на историју забавишта

Друга група, стручних предмета обухватала је науке и дисциплине у оквиру којих су стицале знања за рад за децом најлађег узраста у забавиштима. Поред педагошких, где је акценат био на општој педагогији и историји педагогије, у овој категорији нашли су се и психолошки и методички предмети. Сви предмети су били уже стручног карактера, односно имали су „нарочити обзир“ на карактер предшколског периода – психологија је обухватала и психологију детињства, историја педагогије и историју забавишта, док је методика била посвећена раду у забавишту и прављење средстава - Фребелових дарова. Поред теоријских знања, пажња је посвећена и практичној припреми у виду хоспитовања и праксе у забавишту.

Табела 31. Преглед структуре наставних предмета за материнско образовање⁶⁵³

Наставни предмети
Сви предмети забавиљског образовања
Наука о нези мале деце
Наука о домаћем васпитању

Предмети за материнско образовање посвећени науци о нези мале деце и домаћинском васпитању, допуњавали су већ постојеће уже стручне предмете и пружали знање не само за рад са децом у забавишту, већ са децом предшколског узраста уопште, било да је реч о предшколском или породичном образовању у циљу подизања нивоа знања мајки и побољшања квалитета васпитања пре поласка у школу.

Трећа група предмета била је посвећена стицању знања и вештина за обављање послова у домаћинству, од кућних радова, вештина плетења, кројења, до пољских радова, односно пружали су једну заокружену целину вештина потребних за живот у домаћинству.

⁶⁵² Исто, стр. 320.

⁶⁵³ Исто, стр. 320.

Табела 32. Преглед структуре наставних предмета за домаћинско образовање⁶⁵⁴

Наставни предмети
Постављање и успремање, послуживање
Кување, справљање теста и хлеба, пецива, додаци пециву и сечење (транжирање)
Конзервирање, припремање и смештање зимнице
Прање, пеглање, глачање и хемијско чишћење
Женски рад (плетење, потплетање, кројење, бело рубље, бели вез, одело)
Домаћа привреда (живинарство, пчеларство, подрумарство, градинарство и цвећарство)

Поред наведених предмета, за практично вежбање ученица, поред интерната, предвиђено је да се „установи и забавиште, градина, пчеларник и живинарник“⁶⁵⁵, што још једном указује на давање значаја стицању знања и искуства за практични свакодневни живот у српском друштву.

Карактер овог наставног плана указује на традиционални приступ образовању жена и њеној улози домаћице и васпитачице, али и на рађање свести о потреби да жене стекну знања о васпитању деце, а не да се васпитање одвија само на основу искуства старијих генерација, јер је идеја о обједињавању забавишког васпитања са образовањем које је потребно свим мајкама и домаћинским образовањем била у складу са напредним ставовима образованих педагога тога времена. Сам назив завода указује на стицање не само стручних, већ и практичних знања у циљу обављања својих дужности у породици и домаћинству.⁶⁵⁶

Упоредном анализом представљених планова видимо да је постојала тежња да се пружи потребно професионално образовање наставничком кадру који ће радити са децом предшколског узраста. Окановићева идеја није искључивала опште предмете из плана, али је приметно да су многи повезани са практичним радом и животом (српски језик са познавањем повјесне литературе, посленом кореспонденцијом и књиговодством; географија с обзиром на саобраћај и културу; познавање државе, грађанског права и дужности и поуке о улози жене у друштву и држави, природне науке с обзиром на познавање животних намирница и физичка хемија и технологија с применом на спремање зимнице, конзервирање и др. домаћих радова; познавање човека с нарочитим обзиром на развитак његов; аритметика с геометријом, примењена на домаћи живот; немачки језик с познавањем литературе за забавиште и о забавишту). Такође, већи значај дат је уже-стручним предметима. План из 1904. године је предвиђао само један педагошки предмет (педагогику) са малим фондом часова. Стеван Окановић, је увиђајући значај педагошко-психолошких знања која представљају основу методичким знањима и практичном раду, издвојио посебну групу предмета са овом садржином. Оба плана указују на значај практичне примене и хоспитовања у забавиштима.

На основу представљених наставних планова и њихове анализе, као што је већ било речи у поглављу о нормативним оквирима, издвајају се две веће целине, у оквиру којих се могу

⁶⁵⁴Ђуровић, А. (2004). *Модернизација образовања у Краљевини Србији: 1905-1914*. Београд: Историјски институт, стр. 321.

⁶⁵⁵ ДАС, МПс-п, 1908, ф. 54, р. 147.

⁶⁵⁶ Ђуровић, А. (2004). *Модернизација образовања у Краљевини Србији: 1905-1914*. Београд: Историјски институт, стр. 320-321.

даље пратити промене у развоју педагошког образовања у оквиру институција за образовање учитеља – онима којима то није био примаран задатак и оне које су за то биле специјализоване.

Из свега наведеног као други, већи и значајан период издваја се онај у коме је већа пажња придавана изради наставних планова и програмима као основи за рад у школама којима је образовање учитеља и учитељица било примарни задатак, а за чији почетак се везује оснивање прве учитељске школе и израда првог наставног плана из 1870. године по коме је радила. Међутим, када је реч о изменама у наставним плановима, правац није увек био позитиван и линеаран, већ су већ честе промене законске регулативе и политичких прилика које су утицале и на просветне, условиле бројне промене и у овој сфери. Отварањем учитељске школе не само што почиње ново поглавље образовања учитеља у институцијама којима је то примарни задатак, већ и ново поглавље уопште, с обзиром да је наведено утицало на тежњу за повећањем квалитета педагошког образовања и у постојећим школама.

У односу на увиде у наставне планове и програме, када говоримо о педагошком образовању учитеља и учитељица, постојале су бројне разлике које су биле изразите и велике до отварања прве женске учитељске школе. Разлика је продубљена од 1871. године, отварањем Мушке учитељске школе у Крагујевцу. Уколико посматрамо ту годину, у периоду када је образовање у обе школе било трогодишње, у Мушкој учитељској школи предвиђен је 24 часа за 6 предмета, а у Вишој женској школи 4 из два предмета. Такође, учитељи су стицали и психолошка знања и имали практична вежбања у школи вежбаоници. Ни честе промене у плановима – у женским школама у позитивном смислу, у мушким у оба смера, нису довеле ни до приближног нивоа педагошког образовања које су стицали. Израдом плана након отварање Женске учитељске школе у Београду, а неколико година касније и јединственог за све учитељске школе пружена је могућност да се без обзира на пол уједначи могућност за стицање педагошких знања.

2. ПЕДАГОШКО ОБРАЗОВАЊЕ ПРОФЕСОРА ГИМНАЗИЈА И ПЕДАГОГА

2.1. Наставни планови и програми Филозофског факултета Велике школе/Универзитета

У складу са *Законом о устројству Велике школе*, од 1863. до 1873. године, на Филозофском факултету Велике школе предавало се десет наука: филозофија, филологија, општа историја са општим погледом на Словене, историја Срба, општа историја литературе са нарочитим погледом на литературу Срба и Словена, објашњавање латинских класика, литература и објашњавање француских класика, народна економија, финансије и политичка рачуница (са државним књиговодством).⁶⁵⁷ Осим ових предмета, ученици Филозофског факултета, били су у обавези да слушају још седам наука које су се предавале на друга два факултета, елементарну математику, физику, зоологију, ботанику и минералологију са геодезијом, коју су слушали и ученици Техничког факултета, и административно право и јавно право Србије који су се изучавали на Правном факултету.⁶⁵⁸

На основу наведене законске регулативе, школске 1863/64. године сачињен је наставни

---

⁶⁵⁷ Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига. стр. 39.

⁶⁵⁸ Исто, стр. 40.

план којим је предвиђено које науке и у ком обиму ће ученици слушати током прве две године, по семестрима. У првој години изучаване су општа историја, елементарна математика, латински класици, француски класици и физика током оба семестра, док су поред наведених у првом семестру слушали логику, а у другом психологију, односно у оквиру филозофије ученици су проучавали психологију и логику. Наредне године пет предмета било је двосемерално – општа историја књижевности, елементарна математика, физика, латински класици и француски класици. Зоологија и народна економија су се изучавале само у првом семестру, а ботаника и физика само у другом. Укупно оптерећење по семестрима било је 28 за први, 27 за други, 29 за трећи и четврти семестар.

Табела 33. Распоред филозофских наука на године и семестре за школску 1863/64. годину⁶⁵⁹

Науке	Недељни фонд часова предавања				Свега
	I (1)	I (2)	II (1)	II (2)	
Логика	4	-	-	-	4
Психологија	-	4	-	-	4
Филологија	2	2	-	-	4
Општа историја	6	5	-	5	16
Елементарна математика	6	6	6	6	24
Латински класици	2	2	2	2	8
Француски класици	3	3	2	3	11
Физика	5	5	5	5	20
Општа историја књижевности	-	-	4	4	8
Зоологија	-	-	4	-	4
Ботаника	-	-	-	4	4
Народна економија	-	-	6	-	6
Свега	28	27	29	29	113

Реформом Лицеја и његовим прерастањем у Велику школу, изучавање педагогије је изостављено из наставног плана што је утицало и на квалитет педагошког образовања будућих просветних радника. Наставним планом предвиђено је да слушаоци Филозофског факултета Велике школе, током прве године имају наставу логике у првом семестру и психологије у другом семестру са фондом од по 4 часа недељно. Увидом у распоред предавања за други семестар школске 1863/64. године слушаоци прве године Филозофског факултета имали су психологију понедељком (9-10, 14-15), уторком, средом и четвртком (9-10).⁶⁶⁰ У првом семестру школске 1866/67. године слушаоци прве године имали су историју филозофије уторком (9-10), средом (8-9), четвртком (8-9), суботом (10-11).⁶⁶¹ Овакав распоред предмета у коме педагогија није била заступљена ни у једном од три факултета Тешић види као резултат „тога што се предвиђало да се у Великој школи уште не врши педагошко припремање кандидата за функцију учитеља (што је једним делом био задатак Лицеја)“.⁶⁶² Уколико погледамо наставни план у

⁶⁵⁹ Према подацима: Веселиновић, А. (уред) (2004). *Филозофски факултет Велике школе 1863-1873, Архивска грађа из фондова Архива Србије, књ. 2.* Београд: Филозофски факултет, стр. 24.

⁶⁶⁰ Исто, стр. 71-74.

⁶⁶¹ Исто, стр. 93-95.

⁶⁶² Тешић, В. (1967). Педагогија на Лицеју, Великој школи и на Универзитету у Београду до 1914. У Н.

целини и заступљеност психологије и логике у односу на остале предмете, приметно је да су и оне проучаване у мањем обиму него многе друштвене и природне науке. Занимљива је чињеница да је фонд часова из народне економије био већи него из психологије или логике. Овакав распоред фонда часова вероватно је условљен већ поменути законским одредбама где се су у оквиру Филозофског факултета школовали не само будући професори гимназија, већ и и будући чиновници којима су ова знања била уско повезана са струком и радом у државној администрацији.

Сви планом предвиђени предмети предавали су се у складу са одређеним програмом, али су они састављани од стране професора за сваку школску годину. С обзиром да нису постојали унапред одређени програми, на почетку сваке године Академски савет је прегледао програме професора свих факултета и давао сагласност за њихово коришћење или сугестије за исправљање, али и прописивао часове предавања.⁶⁶³

Школске 1869/70. године на седницама Академског савета разматрао се предлог о уређењу Велике школе, те су се у фокусу нашле и науке које су се изучавале на Филозофском факултету. Оно што је значајно за педагошко образовање будућих професора гимназија јесте усвојен предлог Стевана Д. Поповића да се дотадашњим наукама дода педагогика са историјом педагогике. Комисија је прихватила предлог „имајући на уму да ће из филозофске школе већином излазити професори за разна научна заведења“. Иако је првобитни предлог био да то буду филозофија религије и педагогика, већином гласова није узета у обзир филозофија религије.⁶⁶⁴ С обзиром да је Филозофски факултет подељен на два одсека, прописани су обавезни и необавезни предмети. У оквиру историјско-филолошког одсека – обавезне науке, са полагањем испита (12) биле су психологија, логика, историја философије, политичка економија, историја општа, историја српска, хрватска, словинска и бугарска с изворима, историја књижевности свију културних народа, историја књижевности јужних Словена са словенском митологијом, педагогика са историјом њеном, филологија и словенски језици, док су необавезне, без полагања испита биле естетика с историјом уметности, историја западних и северних Словена, грчки и латински класици са старинама, страни језици, анатомија и физиологија из јестатственице и статистика. На природно и математичком одсеку у групи обавезних наука нашло се њих 9 – математика и аналитичка геометрија, физика, хемија, зоологија, ботаника, минералологија и геологија, српска историја, историја књижевности и јужних Словена и педагогика, а необавезних је било 6 – психологија, политичка економија, статистика, историја књижевности свију културних народа, језици словенски и страни језици.⁶⁶⁵

Година 1873. доноси значајне промене у наставним плановима. Иако је било мањих измена када је реч о поменутом предлогу и закону који је донет 1873. године, можемо да закључимо да се *Изменама и допунама о закону о Великој школи, од 24. септембра 1863, од 1873. године* отвара ново поглавље јер се педагогија и ту нашла у групи предмета обавезних за све ученике, без обзира да ли су били на историјско-филолошком или природно-математичком одсеку. „Ко хоће да добије сведочанство Велике школе, да је учио Филозофски факултет, треба да слуша и положи испите из предмета општих за све

Поткоњак (уред.), *Седмдесет пет година Катедре за педагогију* (стр. 7–37). Београд: Филозофски факултет у Београду, стр. 13; Тешић, В. (1968). Оснивање и развојни ход Катедре за педагогију, *Настава и васпитање*, вол. 17, бр. 5, стр. 502.

⁶⁶³ Исто, стр.42.

⁶⁶⁴ ДАС, МПс-п, 1873, ф 13, р. 94.

⁶⁶⁵ Исто.

и оних који су прописани за један који год одсек.⁶⁶⁶

Седам наука из опште групе чинили су основу за даље учење: филозофија, историја Срба и осталих словенских народа, зоологија са анатомијом и физиологијом, народна економија, статистика, педагогија и хигијена. Поред наведених, за историјско-филолошки одсек прописане су и општа историја, историја опште литературе с нарочитим погледом на литературу Словена и Срба, словенска филологија и наука о језику, јелински (старогрчки) језик и латински језик, док су за природно-математички одсек прописане виша математика, физика, ботаника, минералологија с геогнозијом и хемија. Француска литература била је обавезна за све факултете.⁶⁶⁷ У односу на претходни план, отворене су нове катедре и уведени нови предмети, који су били уже повезани са струком за сваки смер.

Предлогом *Закона о уређењу Велике школе* од стране Академског савета, од 8. јануара 1875. године, предвиђено је 11 предмета који су били обавезни за слушаоце Филозофског факултета, без обзира на смер: психологија, логика, естетика, историја философије, педагогика, историја Срба и осталих словенских народа, зоологија, анатомија и физиологија, народна економија, статистика, хигијена, док су премеги по смеровима остали исти.⁶⁶⁸

Табела 34. *Распоред историјско-филолошког одсека Филозофског факултета на године и семестре за школску 1874/5.годину*⁶⁶⁹

Науке	Недељни фонд часова						Свега
	I (1)	I (2)	II (1)	II (2)	III (1)	III (2)	
Психологија	6	-	-	-	-	-	6
Логика	-	6	-	-	-	-	6
Историја философије	-	-	2	2	-	-	4
Естетика	-	-	-	-	4	3	7
Филологија	4	4	2	2	2	2	16
Историја литературе	-	-	3	3	3	3	12
Општа историја	4	4	4	4	-	-	16
Историја Срба	-	-	6	6	-	-	12
Зоологија	3	3	-	-	-	-	6
Ботаника	-	3	-	-	-	-	3
Хемија неорганска	-	-	6	-	6	-	12
Хемија органска	-	-	-	6	-	6	12
Народна економија	-	-	-	-	6	-	6
Статистика	-	-	2	-	-	-	2
Француски језик	2	2	2	2	2	2	12
Јелински језик (празно)	-	-	-	-	-	-	0
Педагогика (празно)	-	-	-	-	-	-	0
Хигијена	-	-	-	-	2	2	4
Укупно недељних часова	19	22	27	25	25	18	136

⁶⁶⁶ ДАС, МПс-п, 1875, ф. 11, р. 182.

⁶⁶⁷ ДАС, МПс-п, 1875, ф.11, р.182.

⁶⁶⁸ Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига, стр. 56-57

⁶⁶⁹ *Школски зборник закона, правила, наредба и т.д.* (1875), Београд: Државна штампарија, стр. 254-259.

Табела 35. Распоред природно-математичког одсека Филозофског факултета на године и семестре за школску 1874/5.годину⁶⁷⁰

Науке	Недељни фонд часова						Свега
	I (1)	I (2)	II (1)	II (2)	III (1)	III (2)	
Психологија	-	-	6	-	-	-	6
Логика	-	-	-	6	-	-	6
Историја Срба	-	-	6	6	-	-	12
Зоологија	3	3	-	-	-	-	6
Минералологија са геологијом	-	-	3	3	-	-	6
Ботаника	-	3	-	-	-	-	3
Виша математика	8	-	8	5	-	-	21
Нижа математика	-	5	-	-	-	-	5
Физика	6	6	-	-	-	-	12
Народна економија	-	-	-	-	6	-	6
Статистика	-	-	2	-	-	-	2
Француски језик	2	2	2	2	2	2	12
Јелински језик (празно)	-	-	-	-	-	-	0
Педагогика (празно)	-	-	-	-	-	-	0
Хигијена	-	-	-	-	2	2	4
Укупно недељних часова	19	19	27	22	10	4	101

Уколико упоредимо са планом из 1863/64. године евидентно је да су уложени напоре да се повећа квалитет педагошког образовања будућих професора гимназија. У оквиру филозофије као науке на оба смера проучаване су психологија и логика, док су имене унете на историјско-филолошком смеру где је приметан већи обухват дисциплина, односно проширење и на естетику и историју филозофије. За разлику од претходних година, повећан је број часова и психологије и логике, са 4 на 6, што је значајан фонд часова у односу на друге предмете, и унете су измене у распореду – настава психологије изучавала се у првом, а логике у другом семестру са прописаним бројем часова. Историју филозофије и естетику слушали су само ученици историјско-филолошког смера са по два часа недељно историје филозофије у оба семестра током друге године школовања и са четири часа у првом и три часа у другом семестру естетике на трећој години. Приметно је да су се до тада као посебни предмети у оквиру филозофије проучавале психологија и логика, док је од 1873. поред њих акценат био и на историји филозофије и естетици, иако оне нису биле обавезне за све. Узимајући у обзир наведено, фонд часова из филозофске групе за историјско-филолошки смер повећан је с обзиром на већи број области, а настава се одвијала током три године, са укупним фондом од 23 часа, за разлику од дотадашњих 8. У оквиру природно-математичког одсека повећање је било за 4 часа, са 8 на 12. И даље је приметно обавезно изучавање предмета који су били везани за рад у државној управи, попут статистике, народне економије, који су заузимали значајан фонд часова.

Увођење педагогије као обавезног предмета, на неки начин је потврђено да је за обављање наставног рада у гимназијама неопходно, да поред стручног, професори имају и педагошко образовање. Међутим, и поред промена у наставним плановима „овакав пут педагошког припремања професорског кадра није могао да задовољи и да обавезно

⁶⁷⁰ Школски зборник закона, правила, наредба и т.д. (1875), Београд: Државна штампарија, стр. 254-259.

изучавање педагогије у битном није ништа изменило праксу школовања студената на Великој школи.⁶⁷¹ Разлог можемо да тражимо у томе што иако је створен континуитет у стицању филозофских знања, оно што је у великој мери утицало на смањен квалитет педагошког образовања је чињеница да се настава педагогије налазила у групи празних катедри, које су постојале, али нису имале професоре. Иако се предмет налазио у плану, није био прецизиран бројем часова, и није имао наведеног наставника, већ је предвиђено хонорарно ангажовање предавача. До 1875. године настава није реализована, а од 1875. до 1883. предавања је држао професор филозофије и етике, Милан Кујунџић.⁶⁷² Стога, поред знатно „ојачане“ наставе филозофије и психологије и њених дисциплина, с обзиром на повећан фонд часова, у овом периоду не можемо говорити о реалном напретку када је реч о педагогији, с обзиром на начин реализације и усмерења предавача.

Изменама и допунама закона о устројству Велике школе, које су прописане тек 1880. године на оба смера изучавало се 8 предмета који су имали општи карактер – филозофија, историја српског народа с историјом осталих словенских народа, анатомија и физиологија, народна економија, статистика, упоредна географија и етнологија, педагогика и јавна хигијена. Ученици који су се определили за историјско-филолошки одсек слушали су још 8 предмета – општу историју, историју српске и југословенске литературе, историју опште литературе, филозофија, археологија, руски језик и руска литература с погледом на руски језик и литературу осталих народа словенских, јелински језик и латински језик, док су они на природно-математичком одсеку слушали још десет – вишу математику, физику, зоологију, ботанику, минерологију с геогнозијом, геологију с палеонтологијом, хемију и хемијску технологију, теоријску механику, астрономију с метеорологијом и нацртну геометрију. Француски језик више није био обавезан, али су слушаоци који су то желели, уз изјаву о томе могли да слушају и полажу предмет.⁶⁷³ Из распореда за 1889/90. годину примећујемо да су у оквиру филозофије (која је предвиђена законом из 1880. године) проучавали психологију, логику и историју филозофије. Иако су на оба смера и даље биле заступљене науке оног другог, овим допунама начињене су измене у правцу још уже стручности, с обзиром да је за све смерове укинута јелински односно грчки језик, ученици историјско-филолошког смера нису више слушали зоологију, формирана су два предмета везана за историју литературе, те се посебно изучавала општа, а посебно национална, изучавали су и руски језик са литературом који је обухватао и литературу осталих народа, као и археологију. Слушаоци природно-математичког одсека су такође слушали више уже стручних предмета него ранијих година – с обзиром да минерологија и геологија сада проширена кроз два предмета, а уведени су и нови предмети - хемија и хемијска технологија, механика, астрономија, нацртна геометрија.

---

⁶⁷¹ Тешић, В. (1955). Кратак осврт на историју педагошког образовања наставника средњих школа у Србији, *Савремена школа*, стр. 420-421.

⁶⁷² Подаци су наведени према Државним шематизмима књажевства и краљевине Србије од 1863. до 1883. године; Грбић, Б. и Б.Јордановић (2018). *Преглед наставе на Лицеју, Великој школи и Универзитету (1838-1914)*. Београд: Универзитет у Београду/Службени гласник, стр. 63-159; ДАС, ВШ, 1882, 192; 1885, 136.

⁶⁷³ Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига, стр. 67-69.

Табела 36. Распоред историјско-филолошког одсека Филозофског факултета на године и семестре за школску 1889/90. годину⁶⁷⁴

Науке	Недељни фонд часова								Свега
	I (1)	I (2)	II (1)	II (2)	III (1)	III (2)	IV (1)	IV (2)	
Филологија	5	5	-	-	-	-	-	-	10
Општа историја (стари у средњи)	5	5	5	5	-	-	-	-	20
Општа историја (ново и најновије време)	-	-	-	-	6	6	6	6	24
Латински језик са литературом	2	2	1	1	2	2	2	2	14
Грчки језик са литературом	1	1	1	1	1	1	1	1	8
Француски језик са литературом	2	2	2	2	2	2	2	2	14
Руски језик и руска литература с погледом на језик осталих словенских народа (празно)	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Руски језик (празно)	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Јавна игијена	-	-	3	3	-	-	-	-	6
Историја књижевности српске и Јужних словена	-	-	-	-	5	5	-	-	10
Општа историја књижевности	-	-	-	-	-	-	5	5	10
Историја српског народа с историјом осталих словенских народа	-	-	-	-	-	-	5	5	10
Психологија	-	-	-	-	5	-	-	-	5
Логика	-	-	-	-	-	3	-	-	3
Историја Философије	-	-	-	-	-	3	-	-	3
Упоредна географија и етнографија (празно)	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Археологија	-	-	-	-	-	-	5	5	10
Педагогика (празно)	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Укупно недељних часова	15	15	13	13	21	22	26	26	151

Табела 37. Распоред природно-математичког одсека Филозофског факултета на године и семестре за школску 1889/90. годину⁶⁷⁵

Науке	Недељни фонд часова								Свега
	I (1)	I (2)	II (1)	II (2)	III (1)	III (2)	IV (1)	IV (2)	
Нижа математика	6+2	6+2	-	-	-	-	-	-	12+4
Виша математика	-	-	6+2	6+2	-	-	-	-	12+4
Неорганска хемија	6+2	-	-	-	-	-	-	-	6+2
Органска хемија	-	6+2	-	-	-	-	-	-	6+2
Историја српског народа	4+0	4+0	-	-	-	-	-	-	8+0
Физика	-	-	6+2	6+2	-	-	-	-	12+4
Хемијска технологија	-	-	-	4+0	-	-	-	-	4+0

⁶⁷⁴ Српска краљевска Велика школа/Наставничко особље свију факултета и преглед предавања за 1889/90. годину (1890). Београд: Штампарииа Краљевине Србије, стр. 17.

⁶⁷⁵ Исто, стр. 18.

Јавна игијена	-	-	3+0	3+0	-	-	-	-	6+0
Минералологија с геодезијом	-	-	6+2	6+2	-	-	-	-	6+0
Упоредна анатомија, физиологија и зоологија	-	-	-	-	6+2	6+2	6+2	6+2	24+8
Ботаника	-	-	-	-	6+2	6+2	-	-	12+4
Геологија с палаеентологијом	-	-	-	-	6+2	6+2	-	-	12+4
Психологија	-	-	-	-	5+0	-	-	-	5+0
Логика	-	-	-	-	-	3+0	-	-	3+0
Историја филозофије	-	-	-	-	-	3+0	-	-	3+0
Рационална механика	-	-	-	-	5+0	5+0	-	-	10+0
Метеорологија	-	-	-	-	6+0	-	-	-	6+0
Физичка и сферна астрономија	-	-	-	-	-	-	6+0	-	6+0
Нацртна геометрија		-	-	-	-	-	6+0	6+0	12+0
Укупно недељних часова	16+4	16+4	21+6	27+6	31+6	29+4	18+4	12+2	170+36

Табела 38. Распоред историјско-филолошког одсека Филозофског факултета на године и семестре за школску 1890/91. годину⁶⁷⁶

Науке	Недељни фонд часова								Свега
	I (1)	I (2)	II (1)	II (2)	III (1)	III (2)	IV (1)	IV (2)	
Филологија	6	6	-	-	-	-	-	-	12
Општа историја (стари у средњи)	6	6	6	6	-	-	-	-	24
Општа историја (ново и најновије време)	-	-	-	-	6	6	6	6	24
Латински језик са литературом	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Грчки језик са литературом	1	1	1	1	1	1	1	1	8
Француски језик са литературом	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Руски језик и руска литература с погледом на језик осталих словенских народа (празно)	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Руски језик (празно)	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Јавна игијена	-	-	3	3	-	-	-	-	6
Историја књижевности српске и Јужних словена	-	-	-	-	6	6	-	-	12
Општа историја књижевности (празно)	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Историја српског народа с историјом осталих словенских народа	-	-	-	-	-	-	6	6	12
Психологија	-	-	-	-	6	-	-	-	6
Логика	-	-	-	-	-	3	-	-	3
Историја Филозофије	-	-	-	-	-	3	-	-	3
Упоредна географија и етнографија (празно)	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Археологија	-	-	-	-	-	-	6	6	12
Педагогика (празно)	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Укупно недељних часова	17	17	14	14	23	23	23	23	154

⁶⁷⁶ Српска краљевска Велика школа/Наставничко особље свију факултета и преглед предавања за 1890/91. годину (1891). Београд: Штампарија Краљевине Србије, стр. 19.

Табела 39. Распоред природно-математичког одсека Филозофског факултета на године и семестре за за школску 1890/91. годину⁶⁷⁷

Науке	Недељни фонд часова								Свега
	I (1)	I (2)	II (1)	II (2)	III (1)	III (2)	IV (1)	IV (2)	
Нижа математика	6+2	6+2	-	-	-	-	-	-	12+4
Виша математика	-	-	6+2	6+2	-	-	-	-	12+4
Неорганска хемија	6+2	-	-	-	-	-	-	-	6+2
Органска хемија	-	-	6+2	-	-	-	-	-	6+2
Физика	-	-	6+2	6+2	-	-	-	-	12+4
Хемијска технологија	-	-	-	4+0	-	-	-	-	4+0
Јавна игијена	-	-	3+0	3+0	-	-	-	-	6+0
Минералологија с геодезијом	-	-	6+2	6+2	-	-	-	-	12+4
Нацртна геометрија	-	-			6+0	-	-	-	6+0
Упоредна анатомија, физиологија и зоологија	-	-	-	-	6+2	6+2	6+2	-	18+4
Ботаника	-	-	-	-	6+2	6+2	-	-	12+4
Геологија с палаентологијом	-	-	-	-	6+2	6+2	-	-	12+4
Психологија	-	-	-	-	6+0	-	-	-	6+0
Логика	-	-	-	-	-	3+0	-	-	3+0
Историја филозофије	-	-	-	-	-	3+0	-	-	3+0
Рационална механика	-	-	-	-	6+2	6+2	-	-	12+4
Метеорологија	-	-	-	-	-	-	-	6+0	6+0
Физичка астрономија	-	-	-	-	-	-	4+0	-	4+0
Сферна астрономија		-	-	-	-	-	2+0	-	2+0
Нацртна геометрија							6+0		6+0
Укупно недељних часова	12+4	12+4	21+6	25+6	30+8	36+8	18+2	26+0	180+38

Иако је број предмета био непромењен и у складу са већ поменути променама закона из 1880. године, упоредном анализом фонда часова, видимо да је он мењан из године у годину, односно да се фонд часова појединих наука повећавао, из појединих смањивао, а неке катедре су постајале празне, што је утицало и на укупан фонд часова и оптерећење. Филозофска група предмета изучавала се на оба одсека у трећој години и обухватала је историју филозофије, психологију у логику. Педагогија се ових година, није реализовала, с обзиром да се одласком Милана Кујунџића, почетком школске 1882/83. године, па све до 1892. године, поново нашла на месту „незаступљених наука“.⁶⁷⁸ Школске 1883/84.⁶⁷⁹ забележено је одступање када је реч о прописаном плану и реализацији истог и када је реч о филозофској групи предмета, с обзиром да не само што није било професора из педагошке, већ ни из филозофске групе.

Школске 1889/90. године ученици су слушали психологију 5 часова недељно у првом семестру, а у другом семестру логику и историју филозофије са по три часа, док је наредне године фонд часова из психологије повећан са 5 на 6 часова. Филозофско-

⁶⁷⁷ Исто, стр. 19.

⁶⁷⁸ ДАС, ВШ, 1882, 247, 1888, 7; ДАС, МПс, 1893, ф. 17, 176; Веселиновић, А. (уред) (2006). *Филозофски факултет Велике школе 1874-1883, Архивска грађа из фондова Архива Србије*, књ. 3. Београд: Филозофски факултет, стр. 590-591.

⁶⁷⁹ Грбић, Б. и Б.Јордановић (2018). *Преглед наставе на Лицеју, Великој школи и Универзитету (1838-1914)*. Београд: Универзитет у Београду/ Службени гласник, стр. 84.

психолошка група је стога имала један час више, што је уз повећање укупног фонда са 21 на 23 значило мањи проценат наставе из ове групације на годишњем нивоу. Уколико упоредимо са фондом часова из 1873. године, он је био исти као фонд логике и психологије који је био обавезан за све одсеке, али ако посматрамо само историјско-филолошки одсек представљало је значајно умањење. Оно што је приметно јесте повећан фонд часова ове групе за природно-математички смер, с обзиром да је поред психологије и логике уведена и историја филозофије. Такође, овим изменама настава се одржавала само у трећој години. Иако је *Законом* било предвиђено изучавање педагогије на оба смера, у наставним плановима, као празна катедра педагогија се наводи само у плану за историјско-филолошки одсек.

Године 1892. иако није дошло до законских измена, ова година биће забележена као прекретница у педагошком образовању будућих гимназијских професора, када је након расписаног конкурса за непопуњене катедре, од стране Академског савета донета одлука да се др Војислав Бакић изабере за професора гимназијске педагогике са методиком.⁶⁸⁰ Попуњавање катедре и реална прилика за стицање педагошког образовања биле су зачетак промена у образовању будућег наставног кадра у средњим школама. Од 1893. године, ученици треће и четврте године слушали и су предавања из педагогике и методике.⁶⁸¹

Измене и допуне *Закона* из 1896. године донете су у складу са предлозима Академског савета у циљу „веће стручне спреме за будуће наставнике средњих школа“. Њихово образложење новог правца у плановима било је да „по садашњем закону, не може бити праве стручне спреме, јер филолози и природњаци морају сад да слушају 16 до 18 наука из којих морају и испит полагасти“⁶⁸². Дошло је до промене у смеровима, а самим тим и у предметима који су изучавани који су прецизирани уредбама за сваки факултет појединачно, у циљу стицања квалитетније стручне спреме. На Филозофском факултету настава се одржавала из 26 предмета, уз могућност проширења за још четири, по потреби. У првој групи нашле су се философија, историја српског народа, општа историја, географија и етнографија, филологија српска и словенска, историја српске и југословенске књижевности, латински језик и књижевност, грчки језик и књижевност, француски језик и књижевност, немачки језик и књижевност, руски језик и књижевност, педагогика, теорија књижевности, математика, нацртна геометрија, механика, физика, метеорологија, астрономија, хемија, минералологија, геологија, зоологија, упоредна анатомија и физиологија, ботаника и палеонтологија, док су се у другој групи налазиле археологија, историја словенских народа, њихови језици и њихове књижевности, антропологија и игијена.⁶⁸³ На основу наведене листе предмета, савет факултета је одлучивао распоред предмета за постојеће појединачне смерове – лингвистичко-литерални, историјско-географски, математичко-физички и јестаственичко-хемијски смер. Предмети су подељени у стручне, помоћне и факултативне.⁶⁸⁴

⁶⁸⁰ ДАС, МПс-п, 1893, ф. 17, 176.

⁶⁸¹ Бакић, В. (2009). *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872–1929)*. Ужице: Учитељски факултет, стр. 112.

⁶⁸² Веселиновић, А. (уред) (2005). *Филозофски факултет Велике школе 1895–1905, Архивска грађа из фондова Архива Србије*, књ. 5. Београд: Филозофски факултет, стр. 47.

⁶⁸³ Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига, стр. 98-99.

⁶⁸⁴ У оквиру лингвистичко-литералног одсека предавале су се следеће стручне науке – српско-словенска филологија, историја југословенске књижевности, латински језик и књижевност, грчки језик и књижевност, француски језик и књижевност, немачки језик и књижевност и теорија књижевности, помоћне науке – педагогика, философија, руски језик и књижевност и историја старог века, факултативне науке – пољски језик и књижевност и чешки језик и књижевност.

Из претходно наведеног, приметно је да 1896. година доноси значајне промене када је реч о наставним плановима у окиру факултетског образовања, посебно када је реч о њиховом педагошком образовању. Педагогија се нашла у групи помоћних предмета у сва четири одсека Филозофског факултета, тако да су сви ученици, без обзира на смер, морали да слушају и полажу општу педагогију на трећој и посебну педагогију на четвртој години. Подела на све већи број смерова указивала је на још веће усмерење ка будућем позиву и на овај начин учињен је корак напред ка припреми стручњака из одређене области, али и наставника, с обзиром да су поред квалитетнијих стручних знања и даље били о обавези да стекну и педагошка.

Година 1896. година донела је већу самосталност факултетима, тако да су они, посебним уредбама могли да прописују предмете који ће се предавати односно да састављају и мењају свој наставни план, али у складу са прописима Министарства просвете који су донети у споразуму са Академским саветом, „према захтевима државне службе и веће факултетске спреме“.⁶⁸⁵ Оно што је остало непромењено тичало се програма, тако да су програми морали да буду јавни и да се на почетку сваке године одобре од стране Факултетског савета или већа одсека. Такође, предвиђено је да се објављује кратак нацрт свих предавања, а за свако предавање био је предвиђен један час.⁶⁸⁶ На основу распореда предмета и професора којих предају који је ректор Филозофског факултета послао министру просвете, имамо податак да су школске 1898/99. године ученици Филозофског факултета имали по семестру 6 часова предавања из педагогике и методике и 5 часова из историје филозофије и логике. Број часова и за остале предмете налази се у табели.⁶⁸⁷

Табела 40. Распоред предавања на Филозофском факултету за школску 1898/99.годину⁶⁸⁸

Науке	Недељни фонд часова			Свега
	предавања	Вежбе	семинар	
Историја Срба	6	-	-	6
Педагогика и методика	6	-	-	6
Геологија	6	3	-	9
Астрономија и метеорологија	6	3	-	9
Физика	6	8	-	14
Математика	6	3	-	9
Историја средњег века	6	-	3	9
Словенски и старословенски језик	3	-	2	5
Минералологија	6	3	-	9
Ботаника	6	3	-	9
Механика	6	-	-	6
Географија	5	3	-	8

Они који су се определили за историјско-географски одсек, слушали су у групи стручних наука – географију, етнографију, историју Срба, општу историју и помоћних наука – педагогику, филозофију, латински, грчки језик и археологију. Полазници математичко-физичког одсека имали су обавезе из следећих стручних наука – математике, механике, нацртне геометрије, астрономије и физике, као и из помоћних – метеорологије, хемије, педагогике и филозофије, док су полазници јестаственичко-хемијског одсека слушали и похађали у оквиру стручних наука – хемију, минералологију, геологију, зоологију, упоредну анатомију с физиологијом, ботанику, палеонтологију, помоћних – физику, педагогику, филозофију и физичку географију и хигијену као факултативну. Према: Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига, стр. 100-101.

⁶⁸⁵ Исто, стр. 77.

⁶⁸⁶ Исто, стр. 81-82.

⁶⁸⁷ Према: ДАС, МПс-п, 1898, ф. 50, р. 38.

⁶⁸⁸ Исто.

Палеонтологија	3	3	-	6
Француски језик и књижевност	6	-	-	6
Математика	8	3	-	11
Историја новог века	6	-	3	9
Историја старог века	6	-	3	9
Латински језик и књижевност	9	-	-	9
Упоредна анатомија с физиологијом	3	3	-	6
Руски, пољски и чешки језик	8	-	-	8
Српски језик и синтакса	6	-	-	6
Јелински језик и књижевност	7	-	-	7
Историја философије и логика	5	-	-	5
Зоологија	6	6	-	12
Хемија	6	-	-	6

Извори нам указују да су се законске одредбе поштовале, те да су слушаоци сва четири смера полагали испите из педагогије, методике, логике и психологије. Школске 1897/98. године испит из методике полагало је 4 ученика, сваки са по једног смера четврте године, остваривши просечну оцену 4,35, из педагогике исти број ученика треће године, са просечном оценом 4,22. Најбољи успех остварили су ученици литерално-лингвистичког смера. Логику је полагало четири ученика треће године, по један са сваког смера и три ученика друге (изузев историјско-географског смера) са просечном оценом 4,04. Исти број ученика, година и смерова полагао је психологију са просечном оценом 3,82.⁶⁸⁹

До 1900. године, увидом у представљене податке, можемо да издвојимо периоде у којима се издвајају различите тенденције у заступљености предмета у плановима када је реч о педагошком образовању професора гимназија на Филозофском факултету. Такође, можемо да приметимо разилажење између теорије и праксе. Уколико посматрамо само наставне планове, издвајају се два већа периода – први од 1863. до 1873. када је настава из психологије и логике била обавезна за све слушаоце, док је педагогија у потпуности искључена из плана. У овом периоду није придавана пажња њиховој педагошкој спреми, већ је више била усмерена на стицање уже стручних знања. Други период почиње 1873. године, када је педагогија била обавезна за све слушаоце без обзира на смер. Са друге стране, ако узмемо у обзир реализацију плана, година 1873. година донела је више формално задовољење плана, него реално побољшање педагошког образовања, с обзиром да је наставу реализовао професор филозофије и етике. Од 1882. у наредних десет година, слушаоци су били ускраћени и за дотадашња знања, с обзиром да у недостатку предметног професора педагогија није реализована, иако се и даље налазила у плану. Од 1892. године до 1900. свршени ученици Велике школе, будући гимназијски професори свих усмерења, у учионице су улазили не само са знањима из логике и психологије, већ и педагогије. Када је реч о академском образовању педагога, до наведене године, с обзиром на постојање смерове из ове научне области, није постојала законска могућност за добијањем дипломе.

Почетак новог века и година 1900. доноси нове промене које су имале утицаја и на квалитет педагошког образовања. У складу са Уредбом Филозофског факултета, наведене године на Филозофском факултету предавало се 29 наука: философија, математика, механика, теоријска физика, астрономија и метеорологија, нацртна

⁶⁸⁹ Веселиновић, А. (уред) (2005). *Филозофски факултет Велике школе 1895–1905, Архивска грађа из фондова Архива Србије*, књ. 5. Београд: Филозофски факултет, стр. 146-147.

геометрија, експериментална физика, хемија, минералологија, ботаника, зоологија, упоредна анатомија и физиологија, геологија, палеонтологија, географија, антропологија, етнографија, археологија, општа историја, српска историја, српска и словенска филологија, латински језик и књижевност, историја књижевности јужних Словена, грчки језик и књижевност, немачки језик и књижевност, француски језик и књижевност, руски, чешки и пољски језик с књижевностима, теорија књижевности и педагогика. Поред ових наука, Савет факултета могао је да оформи самосталне катедре и за друге науке.⁶⁹⁰ Науке су се проучавале у оквиру 11 стручних група, у оквиру сваке предмети су подељени на стручне, помоћне и споредне.⁶⁹¹

Ове године уведена је засебна филозофско-педагошка група наука, али је додаташњи статус педагогије као помоћне науке је промењен, она је од обавезаног предмета за слушаоце сва четири одсека Филозофског факултета постала споредни предмет за слушаоце десет од једанаест стручних група, који су били у обавези да је слушају, али не и да полагају.⁶⁹² Педагогија је на овај начин по први пут добила статус у оквиру засебне групе наука (али не и самосталне науке) што је значило напредак у образовању педагога, али је поред тога, у односу на ранији период, за оне који су се определили за школовање у оквиру неке друге групе (а у будућности ће радити као гимназијски професори), изгубила дотадашњи значај и била у другом плану, јер је од помоћног предмета постала споредни, заједно са филозофијом, логиком и психологијом. Такође поменутом уредбом је уместо семинара за педагогију установљен семинар за педагогију и филозофију.

Према одлуци Академског савета, на почетку школске године Филозофски факултет је штампао распоред предавања. Према распореду, 1901/02. године у зимском семестру

---

⁶⁹⁰ Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига, стр. 141.

⁶⁹¹ У првој групи стручне науке биле су математика, теоријска физика и механика, помоћне експериментална физика, астрономија и нацртна геометрија, споредне логика, психологија и педагогика; у другој групи од стручних наука изучавали су експерименталну физику, хемију и минералологију, помоћних основе више математике и метеорологију, а од споредних логику, психологију и педагогику; у трећој групи од стручних геологију, палеонтологију, географију, од помоћних експерименталну физику, хемију и минералологију или метеорологију, од споредних ботанику, зоологију, логику, психологију и педагогику; у четвртој групи стручне су обухватале ботанику, зоологију, упоредну анатомију с физиологијом, помоћне експерименталну физику, хемију и палеонтологију, споредне минералологију, геологију, логику, психологију и педагогику; у петој групи историја српског народа, географија и етнографија су биле стручне науке, историјска граматика српског језика, историја југословенске књижевности и археологија помоћне, а историја општа, грчки, логика, психологија и педагогика споредне; у шестој групи у категорији стручних биле су историја општа и историја српског народа, помоћних етнографија, историјска граматика српског језика и грчки, и споредних географија, латински, логика, психологија, историја филозофије и педагогика; у седмој групи су се изучавале поређена граматика старословенског језика, историјска граматика српског језика, историја књижевности јужних Словена као стручне, руски, чешки или пољски и теорија књижевности као помоћне, латински, грчки, историја српског народа, логика, психологија и педагогика као споредне науке; у осмој групи изучавани су латински језик и књижевност и грчки језик и књижевност као стручни, теорија књижевности, стара историја и српска књижевност као помоћни и логика, психологија, историја филозофије и педагогика као споредни; у деветој групи у категорији стручних наука налазили су се француски језик и књижевност и теорија књижевности, у категорији помоћних латински језик и српска књижевност, споредних логика, психологија, историја филозофије и педагогика; у десетој групи немачки језик и књижевност и теорија књижевности као стручни, српски језик и српска књижевност као помоћни и логика, психологија, историја филозофије и педагогика као споредни. У последњој једанаестој групи стручних наука биле су философија и педагогика, помоћних историја српског народа, српска књижевност, немачки или француски или руски, споредних школска хигијена, географија балканског полуострва и две реалне науке (Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига, стр. 142-143).

⁶⁹² Вујисић Живковић, Н. (2017). Почети образовања учитеља на Филозофском факултету Велике школе - улога оснивања Катедре за педагогију пре 125 година, *Педагогија*, Вол. 72, бр. 3, стр. 360.

ученици су слушали педагогичку која се састојала из опште педагогике, посебне методике (гимназијске методологије) и вежбања у педагошком смислу, све три са по три часа недељно, што је чинило фонд од 9 часова и филозофију у оквиру које су изучавали психологију три часа, историју филозофије два часа и филозофију од Канта до данас један час недељно.⁶⁹³ У наставку ћемо приказати фонд часова свих предмета, на основу распореда предавања.

Табела 41. Распоред предавања на Филозофском факултету за зимски семестар за школску 1901/02.годину⁶⁹⁴

Науке	Недељни фонд часова предавања и вежбања	Свега
Филозофија:		5
а) психологија	3	
б) историја Философије	2	
в) филозофија од Канта до данас	1	
Математика:		16
а) аналитична геометрија	4	
б) вежбања	2	
в) општа теорија функција	2	
г) виша Алгебра	4	
д) основе диференцијалних рачуна	4	
Механика		
а) кинематика		
б) динамика		
в) вежбања		
Теориска физика		20
а) теориска акустика	2	
б) вежбања	2	
Астронимија и метеорологија	2	
Нацртна геометрија	4	
а) вежбања	4	
Експериментална физика	6	10
а) статика и кинетика тела		
б) статика молекула		
в) теорија таласања		
г) акустика		
д) топлота		
ђ) вежбања	4	
Хемија		18
а) аорганска хемија	6	
б) вежбања у лабораторији из аналитичке хемије	12	
Минералологија		7
а) геометријска кристалографија	4	
б) практични радови	3	
Ботаника		8
а) општа ботаника (анатомија и физиологија биљака)	3	

⁶⁹³ Веселиновић, А. (уред) (2005). *Филозофски факултет Велике школе 1895–1905, Архивска грађа из фондова Архива Србије*, књ. 5. Београд: Филозофски факултет, стр. 300-304.

⁶⁹⁴ Исто.

б) практични радови	3	
в) биљна географија	2	
Зоологија		8
а) општа зоологија и зоологија бескичмењака	3	
б) упоредна ембриологија	2	
в) практични радови	3	
Упоредна анатомија и физиологија	3	
а) практични радови	2	5
Геологија		7
а) геологија	4	
б) геолошка вежбања	2	
в) регионална геологија	1	
Палеонтологија		9
а) општа палаентологија и палаентологија бескичмењака	4	
б) палеонтолошка вежбања	2	
в) упутство у самостално проучавање фосила	3	
Географија		10
а) општа географија	4	
б) географија Балканског полуострва	2	
в) географски семинар		
г) географска вежбања	2	
Антропологија	2	
Етнографија		
Археологија		
Општа историја		
I Стари век		
а) историја Римског царства		
б) државна управа у Римским провинцијама		
б) семинар: Римска епиграфија		
II Историја средњег века		6
а) општа историја Европе од XII-XV века	3	
б) историја Византијске имерије под исавријанском династијом	2	
в) семинар: практичка вежбања	1	
Српска историја		6
а) преглед политичке историје Византијског царства	4	
б) најновији радови на српској историји (семинар)	1	
в) вежбања у историјском испитивању	1	
Српска и словенска филологија		14
I а) наука о творби основа и примени значења речи у српском језику упоредо с другим	3	
б) упоредна граматика словенских језика гласови и облици	2	
в) семинар		
II а) увод у општу лингвистику и словенску митологију	2	
б) старо-словенски језик	2	
в) бугарски језик	1	
г) вежбања у словенском семинару	2	
Латински језик и књижевност	2	
а) историјска латинска граматика (гласови и облици)	2	8
б) историја римске књижевности (Августово		

доба)	2	
в) читање и тумачење I и II Цицеронове Филипике	2	
г) у семинару Историја Књижевности Јужних Словена	2	4
а) предглед старе српске књижевности б) Лаза Лазаревић (живот и рад)	2	
в) семинар	2	
Грчки језик и књижевност		6
а) грчка граматика с вежбањем	3	
б) превођење и тумачење Илијаде	3	
Немачки језик и књижевност		
Француски језик и књижевност		5
а) фонетика	1	
б) историја књижевности од XVII века	2	
в) вежбања	2	
Руски, чешки и пољски језик с књижевностима		8
а) граматика руског језика	4	
б) граматика пољског језика	4	
Теорија књижевности	1	1
Педагогика		9
а) општа педагогика	3	
б) посебна педагогика (гимназијска методологија)	3	
в) вежбања у педагошком семинару	3	

У летњем семестру наредне 1902/03. године педагогику су слушали три часа недељно, уторком, четвртом и суботом од 11 до 12 часова и педагошки семинар са такође три часа, истим данима од 10 до 11 часова. У оквиру филозофских предмета психологија је била уторком, четвртом и суботом од 8 до 9 часова, односно три часа недељно, историја филозофије уторком и суботом од 17 до 18 часова, два часа недељно и филозофски семинар четвртом од 17 до 18 часова, један час на недељном нивоу.⁶⁹⁵ У односу зимски семестар претходне године, видимо да је у летњем семестру ове године смањен фонд часова педагогике за 3 часа.

У складу са извештајима, школске 1903/04. године у првом семестру слушаоци су имали педагошку ходегетику са фондом три часа недељно, у другом семестру специјалну и гимназијску педагогију основне и гимназијске наставе са три часа недељно и у оба семестра са истим фондом часова педагошки семинар где су се усменим и писменим путем анализирали питања из опште и посебне педагогике, и оцењивана домаћа и страна педагошка дела према писаним рефератима. Када је реч о сродним наукама, логику су слушали оба семестра три часа недељно, историју филозофије два часа, и филозофски семинар два часа недељно. У оквиру логике, након увода обрађивали су формалну логику и методе научног испитивања, а у оквиру семинара су предавали реферате о појединим деловима Кантове *Критике чистог ума* и о филозофским расправама.⁶⁹⁶ У зимском семестру, према извештају Бранослава Петронијевића, поред наведених питања из логике, из историје филозофије слушали су 4. део историје

⁶⁹⁵ Српска краљевска Велика школа у Београду/Преглед предавања, вежбања и семинара за II полугође 1902-1903. школске године (1903). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, стр.13, 17

⁶⁹⁶ Српска краљевска Велика школа у Београду Преглед предавања, вежбања и семинара за I и II полугође 1903-1904. школске године (1903). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, стр. 7-8.

филозофије од Канта до данас.⁶⁹⁷ У складу са распоредом у другом семестру школске 1903/04. године, методика се одржавала уторком, четвртком и суботом 10-11, педагошки семинар истог дана од 11-12, филозофски семинар четвртком 8-10, логика четвртком 17-18, суботом 16-17, историја филозофије уторком и суботом 8-9.⁶⁹⁸ Из наведених података видимо да је фонд часова био као претходних година, али да су се педагошке дисциплине које су се изучавале смењивале у семестрима. За педагогију је предвиђено 3 часа теоријске и 3 часа практичне наставе у оквиру педагошког семинара, с тим што је у првом семестру акценат био на педагошкој ходегетици, а у другом на основама гимназијске наставе односно методици наставе.

Као што је већ било речи од 1892. године до 1905. године стицали су знања из опште и посебне педагогије, односно гимназијске методологије, док су отварањем семинара имали практичну наставу у оквиру њега са додатна три часа, што је имало тенденцију ка побољшању педагошких компетенција. Када је реч о знањима у оквиру филозофије, од 1880. до 1896. године фонд часова био је као и претходних година, и једном семестру су обрађивана питања психологије, а у другом логике, те је планом уз наставу логике обухваћена и историја филозофије. Од 1900. године, наставни саржаји остају непромењени, односно обухватају три наведене целине, с тим што је број часова психологије смањен, да би се историја филозофије обрађивала у оба семестра и уведен је филозофски семинар, где се дискутувало о филозофским питањима. Акценат стога није био само на репродуковању теоријских знања, већ и на развоју критичког мишљења и разматрању наученог.

До нових измена дошло је 1906. године када се у складу другим чланом *Уредбе Филозофског факултета* на њему предавало 28 наука и научних грана: теоријска филозофија, теорија сазнања, логика, психологија и историја филозофије; практична филозофија с педагогом; математика (аналитика и геометрија); примењена математика (механика, теоријска физика, небеска механика); астрономија (математичка и физичка) и метеорологија; експериментална физика; хемија (неорганска, органска, физичка и технолошка); минералологија с петрографијом; ботаника; зоологија с упоредном анатомијом; физиологија с физиолошком хемијом; геологија с палеонтологијом; географија (физичка географија и антропогеографија); етнологија с етнографијом; српски језик с јужнословенским језицима; упоредна граматика са санскриптом; историја српске књижевности с књижевностима јужнословенским; словенска филологија; класична филологија; романска филологија; германска филологија; упоредна књижевност с теоријом књижевности; историја српског народа и осталих јужних словена; историја старог века; историја средњег века; историја новог века; византиологија; историја уметности (класична археологија, историја новије уметности) и осам језика: француски језик с књижевношћу; немачки језик с књижевношћу; енглески језик с књижевношћу; талијански језик с књижевношћу; румунски језик с књижевношћу; мађарски језик с књижевношћу; турски језик с књижевношћу; арбанашки језик с књижевношћу.⁶⁹⁹ Оно што разликује овакав распоред наука у односу на оне претходних година јесте да је он у себи садржао не само тренутни већ и перспективни план развоја Факултета у правцу оснивања нових катедри и отварања радних места за дисциплине које још увек нису биле заступљене због

⁶⁹⁷ ДАС, ВШ, 1904, ф. 4, р. 14.

⁶⁹⁸ ДАС, ВШ, 1904, ф. 4, р. 171; Веселиновић, А. (уред) (2005). *Филозофски факултет Велике школе 1895–1905, Архивска грађа из фондова Архива Србије*, књ. 5. Београд: Филозофски факултет, стр. 401-446.

⁶⁹⁹ Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига, 373-3744.

недостатка стручног наставног особља.⁷⁰⁰

Увидом у наведени члан уредбе из 1906. године приметно је педагогија спојена са филозофијом, односно да је постојало 6 дисциплина које су биле основа за педагошка знања - теоријска филозофија, теорија сазнања, логика, психологија и историја филозофије (које су припадале једној целини) и практична филозофија с педагогом (која је припадала другој целини). Такође, формирањем семинара за филозофију (теоријску и практичну), укинут је семинар за педагогију.

Ове године, с обзиром да је уведен дипломски испит, како је поменуто оформљено је петнаест стручних група на основу представљених предмета, а ученици су били у обавези да слушају све предмете и вежбања која су прописана за групе из којих су желели да полажу дипломски испит. Слушаоци су сами бирали којим редом ће похађати предмете. У свакој групи биле су две подгрупе стручних предмета у оквиру којих су ученици бирали шта ће проучавати као главну струку. У оквиру првих 13 група сваки ученик био је дужан да положи и један испит из теоријске филозофије.⁷⁰¹

---

⁷⁰⁰ *Сто година Филозофског факултета* (1963). Београд: Народна књига, стр. 64.

⁷⁰¹ У оквиру прве групе у категорији стручних налазиле су се – а) теоријска математика, б) примењена математика, у оквиру помоћних – астрономија и експериментална физика или физичка хемија; у оквиру друге групе у категорији стручних: а) експериментална физика, б) хемија, у оквиру помоћних – физичка хемија или минералогичка с петрографијом или геологија с палеонтологијом, или једна биолошка наука; у оквиру треће групе у категорији стручних: а) зоологија са упоредном анатомијом, б) ботаника, у оквиру помоћних – физиологија с физиолошким хемијом или геологија с палеонтологијом, или експериментална физика или хемија; у оквиру четврте групе у категорији стручних: минералогичка с петрографијом, геологија с палеонтологијом, физичка географија, или експериментална физика, или неорганска хемија, или зоологија или ботаника; у оквиру пете групе у категорији стручних: а) физичка географија, б) геологија и петрографија, у оквиру помоћних – метеорологија или експериментална физика, или минералогичка, или зоологија или ботаника; у оквиру шесте групе у категорији стручних: а) антропогеографија с физичком географијом и етнологија са етнографијом, б) историја српског народа, у оквиру помоћних – археологија или византологија; у оквиру седме групе у категорији стручних: а) упоредна граматика словенских језика, српски језик и његова историја и старословенски језик, б) принципи науке о језику, основи упоредне граматике и историја српске књижевности, у оквиру помоћних – руски или латински или грчки језик; у оквиру осме групе у категорији стручних: а) историја српске књижевности с југословенским књижевностима и историја српског језика, б) упоредна књижевност и историја српског народа, у оквиру помоћних – једна класични или један модерни језик с књижевношћу; у оквиру девете групе у категорији стручних: а) класични језици с књижевношћу, б) историја старог века и археологија, у оквиру помоћних – основи упоредне граматике или упоредна књижевност с теоријом књижевности или један модерни језик с књижевношћу или историја српске књижевности; у оквиру десете групе у категорији стручних: а) француски језик и књижевност са упоредном граматиком романских језика, б) упоредна књижевност с теоријом књижевности, у оквиру помоћних – историја средњег и новог века или историја српске књижевности или латински језик или историја класичне књижевности; у оквиру једанаесте групе у категорији стручних: а) немачки језик и књижевност са упоредном граматиком германских језика, б) упоредна књижевност с теоријом књижевности, у оквиру помоћних – историја средњег и новог века или историја српске књижевности или латински језик или историја класичне књижевности или основи упоредне граматике; у оквиру дванаесте групе у категорији стручних: а) историја српског народа, б) општа историја и византиологија, у оквиру помоћних – историја српског језика или историја српске књижевности и грчки језик; у оквиру тринаесте групе у категорији стручних: а) општа историја, б) упоредна књижевност и историја уметности, у оквиру помоћних – историја српског народа или етнографија; у оквиру четрнаесте групе у категорији стручних: а) теорија сазнања, логика, психологија, историја филозофије, б) педагогика или етика или естетика, у оквиру помоћних – општа историја или један предмет из математике, или астрономија, или експериментална физика или хемија или један предмет из јестаственице; у оквиру петнаесте групе у категорији стручних: а) педагогика, етика, психологија или логика, б) историја филозофије или естетика или упоредна књижевност или теорија књижевности, у оквиру помоћних – општа историја или један предмет из математике, или астрономија, или експериментална физика или хемија или један предмет из јестаственице или историја српског народа или историја српског језика или историја српске књижевности. Према: Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига, 376-378

Уредбом Универзитета из 1905. године факултетски наставници имали су слободу приликом предавања. Били су у обавези да на крају семестра обавесте декана о плановима за следећи семестар везано за предавања и вежбе, те се на основу тога формирао семестрални распоред на Савету факултета и јавно објављивао у универзитетском програму предавања. Доценти су своја предавања планирали у сарадњи са предметним наставником или Саветом факултета у недостатку истог, уколико нису самостално држали катедру. Приликом израде плана, наставници су требали да воде рачуна да садржаје предвиђене за целокупни предмет распореде на предавањима и вежбањима на тај начин да све обухвате за четири године. Увидом у акте Министарства просвете, професори су неретко каснили са предајом планова.

Године 1911, *Уредбом о изменама и допунама у уредби Филозофског факултета*, измењен је број дипломских испита. Као и у претходној Уредби, подељени су на две категорије стручних од којих су студенти бирали који ће бити главни и одредити њихову будућу струку, и једну категорију помоћних.⁷⁰²

---

⁷⁰²У првој групи од стручних предмета полагали су а) теоријску математику, б) примењену математику, од помоћних по избору анатомију или физику; у другој групи од стручних а) физику, б) физичку хемију, од помоћних основе више математике који су били обавезни и хемија, метеорологија или минералологија по избору; у трећој групи а) органску и неорганску хемију, б) физику, од помоћних физичку хемију или неку другу природну науку за оне којима је главни предмет хемија, а физичка хемија или виша математика за оне којима је физика главни предмет; у четвртој групи од стручних а) зоологију са упоредном анатомијом, б) ботанику, а од помоћних је за све била обавезна физиологија, а поред тога по избору геологија са палеонтологијом или физика и хемија или минералологија и геологија; у петој групи од стручних а) минералологију са петрографијом, б) геологију са палеонтологијом, од помоћних неорганску хемију или физику или зоологију и ботанику или неорганску хемију и физичку географију; у шестој групи од стручних предмета а) физичку географију, б) геологију и петрографију, од помоћних метеорологију и климатологију; у седмој групи а) антропогеографију и физичку географију, б) етнологију са етнографијом, од помоћних историју срба као обавезни предмет са археологијом или словенском филологијом по избору; у осмој групи а) српски језик са југословенским језицима, б) упоредна граматика словенског језика са упоредном граматиком индоевропских језика, од споредних српска књижевност, руски језик с књижевношћу и историја српског народа; у деветој групи а) историја српске књижевности с југословенским књижевностима, б) историја српског језика, од помоћних историја српског народа, један класичан и један модеран језик (француски, немачки, руски) с књижевношћу; у десетој групи а) историја српске књижевности с југословенским књижевностима, б) упоредна књижевност с теоријом књижевности, од споредних историја српског језика (обавезно са семинаром), историја српског народа и један класичан или један модеран језик (француски, немачки, руски) са књижевношћу; у једанаестој групи од стручних а) класични језици са књижевностима, б) историја старог века, од помоћних била је обавезна археологија, а бирали су између упоредне граматике, упоредне књижевности или једног модерног језика са књижевношћу; у дванаестој групи стручни су били а) француски језик и књижевност са упоредном граматиком романских језика, б) упоредна књижевност са теоријом књижевности, а од помоћних историја средњег и новог века или историја српске књижевности или латински језик или историја класичне књижевности; у тринаестој групи у категорији стручних налазили су се а) немачки језик и књижевност са упоредном граматиком германских језика, б) упоредна књижевност са теоријом књижевности, а у категорији помоћних историја средњег и новог века или историја српске књижевности или латински језик или историја класичне књижевности или основи упоредне граматике; у четрнаестој групи полагали су а) историју српског народа и б) општу историју и историју византије као стручне испите, а као помоћни бирали су један од следећих испита: историја српске књижевности, историја српског језика, словенска филологија, упоредна историја књижевности, грчки, латински, етнологија, археологија, византологија или етнографија; у петнаестој групи стручни су били а) општа историја, б) историја српског народа и историја византије, а помоћни етнографија, географија, један класични језик, византологија, упоредна историја књижевности или историја уметности; у шеснаестој групи од стручних налазили су се а) упоредна књижевност са теоријом књижевности, б) општа историја, а од помоћних историја српског народа, етнографија, историја уметности, историја српске књижевности или један језик са књижевношћу; у седамнаестој групи стручни испити били су а) византологија, б) класични језици са књижевностима или општа историја, а помоћни историја српског језика и књижевности, историја француског језика и књижевности, историја српског народа или класична археологија са историјом уметности; у осамнаестој групи стручни су били а) теорија сазнања, логика, психологија и историја филозофије, б) педагогија и

Из наведених одредба закона од 1900. до 1905. године сви слушаоци Филозофског факултета који се нису определили за филозофско-педагошки позив били су у обавези да похађају наставу из педагошке групе, али не и да полагају наведене предмете. Након тог периода кандидати који су се одлучили за филозофску, психолошку или педагошку струку у оквиру XIV и XV групе били су усмерени на ове предмете као стручне, као и до тада, док су будући професори који су били других струка били у обавези да полагају дипломски испит из једног предмета из две подгрупе теоријске филозофије (односно теорију сазнања, логику, психологију и историју филозофије, које су чиниле једну, или педагогику или етику или естетику које су чиниле другу групу).

Изменама из 1911. године, иако је осамнаеста група у оквиру прве категорије обухватала филозофске и психолошке предмете - (а) теорија сазнања, логика, психологија и историја филозофије (б) педагогија и етика или естетика, ученици који су стицали знања из друштвених и природних наука, уколико су се спремали за будуће професоре, слушали су једну годину и полагали само предмете из прве групе - теорију сазнања, логику, психологију или историју филозофије и на тај начин имали могућност да прошире знања која ће им помоћи у будућем раду. Недостаци се свакако огледају што није понуђен избор у оквиру прве категорије деветнаесте групе (педагогија, етика и психологија) или проширен на обе категорије осамнаесте групе и на тај начин обухватио и педагогију. Односно, будући професори непедагошких усмерења су стицали додатна филозофска и психолошка знања уз обавезу полагања током читавог периода од 1905. године, с обзиром да у периоду када су могли да бирају и педагогију настава није реализована, односно стицање знања из педагогике било је „мртво слово на папиру“. Стога је могућност да се слуша теорија сазнања, логика или психологија у образовању будућих професора била од великог значаја за оне који нису имали никакво педагошко знање.

Овако конципирана настава и често упражњена Катедра за педагогију, одражавала се на квалитет наставе у средњим школама. Говорећи о педагошком образовању на Филозофском факултету 1908. године, уредници часописа *Учитель* више пута су указивали на проблеме које то са собом носи, уз могућа решења да се побољша неопходно педагошко и методичко знање наставника, истичући да „уместо тога што студенти свију одсека Филозофског факултета морају да полагају као општи испит један предмет из философије (психологију, или логику, или теорију сазнања, или историју философије) требало унети у уредбе тачно и одређено: да сваки студент мора полагати *опште принципе педагогике и методике своје главне струке*. То би много боље било и корисније и више би имало значаја за самог кандидата. Јер, свршени ученик филозофског факултета као наставник, имаће да решава о наставном плану, о наставном програму, о распореду предмета, имаће да размишља о методу свога предмета и тако даље, а међутим о свему томе није никада ништа о томе чуо!“⁷⁰³

Иако су од 1905. године будући професори гимназија имали ослабљено педагошко образовање у односу на претходни период, формирањем две посебне групе за филозофију и педагогију, будући филозофи су поред филозофских дисциплина обавезно слушали шест семестара и полагали педагогију, етику или естетику, као главне дисциплине, док они чије је основно усмерење било педагогија, етика и психологија

етика или естетика, а у категорији помоћних налазили су се сви стручни предмети из претходних седамнаест група од којих су били у обавези да изаберу један; у деветнаестој групи од стручних испита полагали су а) педагогију, етику и психологију, б) историју филозофије, логику и естетику, док су помоћне бирали као у осамнаестој групи. Према: Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига, 384-387.

⁷⁰³ Станојевић, М. (1908) Педагогика на нашем универзитету. *Учитель*, св. 8, год. 27, стр. 641.

полагали и филозофске дисциплине попут логике, естетике и теорије сазнања. Припадност педагогије групи главних и стручних наука означило је велики напредак у образовању будућих педагога, с обзиром да је педагогија добила статус посебне стручне групе из које су ученици слушали предмете осам семестара и из које се полагао дипломски испит.

Поред формирања две групе 1905. године, што је указивало на давање значаја изучавању педагошке науке, оно што је не само у оквиру педагогије, већ и осталих група, пружало прилику за школовање за ужу специјалност и посвећивање више пажње и времена својој струци је то што је приликом полагања дипломских испита ученик бирао само један предмет који се налазио у категорији помоћних, док је у претходном закону тај број био већи. Тежиште је стављено на стручне предмете, с обзиром да је прописан већи фонд часова из стручних предмета, у односу на помоћне. Нови начин груписања предмета 1911. године, посматрано за све науке, представљао је значајну измену с обзиром да је пружао већи избор слушаоцима.

Међутим, оно што је утицало на смањење целокупног квалитета педагошког образовања и за остале групе којима је то била струка је одлазак др Војислава Бакића, те од 1905. до 1908. године педагогија није предавана, већ само филозофија и психологија. Школске 1906/07. године, због одсуства наставника ученици нису имали ниједан предмет из педагошке групе (ни филозофију ни психологију)⁷⁰⁴, док су 1907/08. године у зимском семестру имали 3 часа недељно психологије уторком, четвртком и суботом од 8 до 9 часова, 2 часа историје нове филозофије уторком и суботом од 15 до 16 часова, 2 часа филозофског семинара четвртком од 14 до 16 часова. У оквиру психологије су обрађивали увод у психологију и о елементима свести, из историје нове филозофије од ренсансе до Канта, а на филозофском семинару су читали и претресали Јумово дело „Treatise on human nature“ први део.⁷⁰⁵ Наредне школске 1908/09. године у зимском семестру слушали су теорију сазнања 3 часа недељно, уторком, четвртком и суботом од 15 до 16 часова, историју грчке филозофије 2 часа недељно уторком и суботом од 8 до 9 часова и филозофски семинар 2 часа недељно четвртком од 8 до 10 часова где се читало и тумачило Декартово дело „Meditationes de prima philosophia“ и реферати о појединим расправама.⁷⁰⁶

У летњем семестру 1909/10. године, с обзиром да је почетком наведене школске године као хонорарни наставник педагогике и етике почео са радом др Стеван Окановић, слушаоци филозофског факултета имали су наставак опште педагогике из првог семестра, са два часа недељно (понедељком и средом од 16 до 17 часова), наставак етике, са фондом од једног часа недељно (петком од 16 до 17 часова) и репетиторијум из васпитне телеологије и опште дидактике, 2 часа недељно у блоку, у договору са слушаоцима.⁷⁰⁷ На часовима вежбања тумачени су разни педагошки текстови, као што су *Umriss padagogischer Vorlesungen*, Ј.Ф. Хербарта.⁷⁰⁸ Код др Бранислава Петронијевића

⁷⁰⁴ *Универзитет у Београду/Универзитетске власти и преглед предавања за први (зимски) семестар 1906-1907. школске године* (1906). Београд: Нова штампарија „Давидововић“, стр. 7.

⁷⁰⁵ *Универзитет у Београду/Универзитетске власти и преглед предавања за први (зимски) семестар 1907-1908. школске године* (1907). Београд: Нова штампарија „Давидововић“, стр. 7-8.

⁷⁰⁶ *Универзитет у Београду/Универзитетске власти и преглед предавања за први (зимски) семестар 1908-1909. школске године* (1908). Београд: Нова штампарија „Давидововић“, стр. 8.

⁷⁰⁷ *Универзитет у Београду/Универзитетске власти и преглед предавања за други (летњи) семестар 1909-1910. школске године* (1910). Београд: Нова штампарија „Давидововић“, стр. 11.

⁷⁰⁸ Тешић, В. (1992). Развој студија педагогије, у Ј. Ђорђевић и Н. Трнавац (ур.), *Сто година Катедре за педагогију 1892-1992* (9-49). Београд: Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета, стр. 25.

имали су теорију сазнања, која се настављала на садржаје зимског семестра са фондом од 2 часа недељно (уторком и суботом 8-9), Историју новије филозофије од Декарта до Канта, 3 часа недељно (уторком, четвртком и суботом од 17 до 18 часова) и семинар: читање и претресање Јумовог дела „Трактата о људској природи I део (наставак) и читање расправа 1 час недељно (четвртком 8-9).⁷⁰⁹

Увидом у извештаје, школске 1910/11. године у зимском семестру слушали су 2 часа недељно општу педагогику (уторком и четвртком од 18 до 19 часова), 1 час недељно принципе етике (петком од 18 до 19 часова) и 2 часа у блоку у договору са студентима репетиторијум из педагогике. Такође, слушали су и први део психологије – елементе свести 3 часа недељно (уторком, четвртком и суботом од 17 до 18 часова), историју новије филозофије од Декарта до Канта два часа недељно (уторком и суботом 8-9) и похађали су филозофски семинар са једином часом недељно - четвртком од 8 до 10, у оквиру којег су читали Шопенхаурово дело „Welt als Wille und Vorstellung“ и ученичке расправе.⁷¹⁰ У летњем семестру ученици су слушали практичну педагогику 2 часа недељно (уторком и четвртком од 18 до 19 часова), репетиторијум из опште дидактике 2 часа недељно у блоку (суботом од 13 до 15 часова) и етичка вежбања – један час недељно (средом од 18 до 19 часова). Поред наведених часова изучавали су историју новије филозофије 3 часа недељно (од Канта до данас), уторком, четвртком и суботом од 17 до 18 часова, психологију 2 часа – уторком и суботом од 8 до 9 часова и похађали су филозофски семинар са једним часом недељно - четвртком од 8 до 10, у оквиру којег су задаци били као и у зимском семестру.⁷¹¹

У зимском семестру 1911/12. године имали су 3 часа недељно опште педагогике (уторком, средом и петком од 17 до 18 часова, 2 часа првог дела посебне дидактике (уторком и петком 18-19 часова) и 2 часа школског рада на којима су предвиђена вежбања и дискусија. Код професора Петронијевића слушали су области које су наведене у летњем семестру претходне школске године.⁷¹² У наредном семестру слушали су наставак опште педагогике 2 часа недељно (средом и петком од 18 до 19 часова), наставак посебне дидактике из претходног семестра с практичним вежбањем, 2 часа недељно и етику један час недељно, оба у терминима који је договорен са слушаоцима, наставак психологије три часа недељно (уторком, четвртком и суботом од 17 до 18 часова, историју новије филозофије (од Канта до данас) два часа (уторком и суботом од 8 до 9) и један час филозофског семинара – читање Декартовог дела „Meditationes de prima philosophia“ (четвртком од 8 до 9).⁷¹³

Године 1912/13. промењен је предметни наставник за педагошку групу предмета, па су и дисциплине које су изучаване, али и фонд часова били измењени. У извештају за 1913/14. годину у зимском семестру код Вићентија Ракића, доцента за методiku средњошколске наставе слушаоци Филозофског факултета имали су 3 часа опште теорије образовања (понедељком, средом и петком од 17 до 18 часова). Код професора Петронијевића слушали су логику 2 часа недељно (уторком и суботом 8-9), историју

⁷⁰⁹ Универзитет у Београду/Универзитетске власти и преглед предавања за други (летњи) семестар 1909-1910. школске године (1910). Београд: Нова штампарија „Давидововић“, стр. 7.

⁷¹⁰ Универзитет у Београду/Универзитетске власти и преглед предавања за први (зимски) семестар 1910-1911. школске године (1910). Београд: Нова штампарија „Давидововић“, стр. 7, 11.

⁷¹¹ Универзитет у Београду/Универзитетске власти и преглед предавања за други (летњи) семестар 1910-1911. школске године (1911). Београд: Нова штампарија „Давидововић“, 7-11.

⁷¹² Универзитет у Београду/Универзитетске власти и преглед предавања за први (зимски) семестар 1911-1912. школске године (1911). Београд: Нова штампарија „Давидововић“, стр. 7, 11.

⁷¹³ Универзитет у Београду/Универзитетске власти и преглед предавања за други (летњи) семестар 1911-1912. школске године (1911). Београд: Нова штампарија „Давидововић“, 7, 12.

старе филозофије – Индијанци и Грци, 3 часа недељно (уторком, четвртком и суботом од 17 до 18 часова) и филозофски семинар један час недељно (8-9 часова), где су читали и дискутовали Хјумово дело „Enquiry concerning human uncterstanding“ и радове ученика.⁷¹⁴ У летњем семестру имали су 2 часа практичне педагогике с нарочитим обзиром на гимназијску методологију (четвртком и суботом од 18 до 19 часова) и један час семинарских вежбања (средом од 18 до 19 часова). Реализација наставе логике, историје старе филозофије и филозофског семестра предвиђена је као и претходног семестра.⁷¹⁵

Наставом филозофије, као и претходних година биле су обухваћене психологија, историја филозофије и филозофија у оквиру филозофског семинара. Када је реч о фонду часова, он је за часове предавања од 1900. године био непромењен (3+2), док се за семинар кретао од 1 до 2 часа, што је било између 5 и 6 часова недељно по семестру. Од 1909. године доласком Стевана Окановића, поред знања из опште педагогике, ученици су стицали и примењена знања у оквиру вежби и репетиторијума у оквиру којих су тумачена различита дела и текстови, пре свега она која су усмерена на васпитну телеологију и дидактику са укупним фондом 4 часа (2+2). Обрађивала се и етика са једним часом, али је и поред тога укупан фонд био мањи него до 1905. године када је постојао педагошки семинар (3+3 часа по семестру), односно настава је у овом периоду имала теоријски карактер. С обзиром да катедра није имала сталног професора педагогије, значајна су настојања професора Петронијевића који је сматрао да је било неопходно ојачати ову катедру кроз методичка знања, с обзиром да је као дугогодишњи надзорник за средње школе дошао до закључка „где највише застоја има у настави нашој“⁷¹⁶. Након 1912. године долази до пребацивање тежишта на методичку средњошколске наставе, која је након одласка Бакића била занемарена, избором доцента из те области док је место наставника педагогије било упражњено. Поред методике, студенти су стицали знања и из теорије образовања и имали као и до тада семинарска вежбања. Међутим, и с обзиром на постојање посебне групе за школовање педагога, настава је била више усмерена ка методици, односно више ка пратичном, него научном усмерењу.

---

⁷¹⁴ *Универзитет у Београду/Универзитетске власти и преглед предавања за први (зимски) семестар 1913-1914. школске године (1913)*. Београд: Нова штампарија „Давидововић“, стр. 7-8, 12.

⁷¹⁵ *Универзитет у Београду/Универзитетске власти и преглед предавања за други (летњи) семестар 1913-1914. школске године (1914)*. Београд: Нова штампарија „Давидововић“, 7-8, 12.

⁷¹⁶ Ђуровић, А. (2004). *Модернизација образовања у Краљевини себији: 1905-1914*. Београд: Историјски институт, стр. 715-716.

ПОГЛАВЉЕ III

НАСТАВНИЦИ ПЕДАГОШКЕ ГРУПЕ ПРЕДМЕТА

У циљу стицања што потпуније слике о развоју педагошког образовања, поред прописаних закона и наставних планова и програма, од велике важности је и њихова примена и реализација од стране наставног кадра у оквиру институција. Стога ће наредна поглавља бити посвећена настави, односно наставницима педагошке групе предмета који су руководили теоријском наставом у учионицама и били творци првих уџбеника, али и припремали за практични рад, кроз школе вежбаонице и педагошке семинаре.

Када говоримо о педагошким знањима крајем XIX и почетком XX века морамо пре свега узети у обзир да се педагогија првовремено изучавала у оквиру филозофије. Из наставног плана и програма, приметно је да су под називом педагогија, поред педагошких предмета – педагогије, историје педагогије, методике, школског рада, неретко обухваћени и психологија, логика, етика, естетика. Такође, изменама у наставним плановима и програмима мењани су и називи предмета. Као што ћемо приказати у наставку, неретко се дешавало да постоје подаци да су поједини професори предавали педагошку групу, док је некада наглашено и који су се предмети под тим подразумевали. Стога ће речи бити и о професорима који су предавали филозофију и њене дисциплине (историју филозофије, логику, естетику) и психологију.

На основу објављених и необјављених извора – извештаја о раду институција, наставних планова са списковима професора и државних шематизама за све године проучаваног периода, као и споменица о раду школа, у наставку ћемо дати приказ наставног кадра који је предавао педагошке, психолошке и филозофске дисциплине у институцијама у којима се стицало педагошко образовање – Богословији, вишим женским школама, учитељским школама и на Филозофском факултету.

Године 1863. у Богословији наставу учитељског метода, логике и психологије с физиологијом реализовао је архимандрат Теодосије, да би од следеће године била ангажована два предавача, један за учитељски метод и логику, Владимир Вујић и други за психологију с физиологијом, Јанићије Поповић. Од 1870. године, кадар је ојачан још једним професором, тако да је настава подељена између три предавача. Јаков Павловић преузео је наставу методике, Владимир Вујић реализовао је наставу логике, док је Јанићије Павловић задржао свој предмет. Од 1878. промењен је наставник логике, те је наредне две године наставу реализовао Светозар Никетић. До значајних измена дошло је 1880. године ангажовањем хонорарних предавача за наставу педагошких предмета, с обзиром да је реч била о професорима учитељске школе. Димитрије Јосић (1880-1882, 1891-1892, 1894-1896) и Милоје Влајић (1896-1898, 1900-1903) радили су са прекидима, а поред њих су као предавачи педагогије и методике забележени Војислав Бакић (1883-1889) и Стеван Окановић (1900-1901). Психологију са логиком предавао је Јеврем Бојовић (1881-1892, 1894-1900, 1906-1909), док је Јосиф Стојановић школске 1893-94. године реализовао све предмете, методиком, педагогију и психологију с логиком. Новим концептом школе дошло је до измена у наставном плану, те од 1903. године за целокупну групу (филозофија и педагогија) није било предавача, а од 1909. године у Богословији Св. Саве реализовала се само настава филозофије од стране суплента Борислава Лоренца (1909-1911) и јеромонаха Николаја Велимировића (1911-1914).⁷¹⁷

---

⁷¹⁷ Подаци су наведени према Државним шематизмима књажевства и краљевине Србије од 1863. до 1893. и државним календарима краљевине Србије од 1894. до 1914.

Табела 42. Списак професора који су предавали педагошку групу предмета 1863–1914. године у богословији

Школска година	Предмет	Школа	Професор
1863/64	Учитељски метод, логика и психологија с физиологијом	Богословија	Теодосије
1864/65	Учитељски метод са практичном рачуницом, логика Психологија с физиологијом	Богословија	Владимир Вујић Јанићије Поповић
1865/66	Учитељски метод са практичном рачуницом, логика Психологија с физиологијом	Богословија	Владимир Вујић Јанићије Поповић
1866/67	Учитељски метод са практичном рачуницом, логика Психологија с физиологијом	Богословија	Владимир Вујић Јанићије Поповић
1867/68	Учитељски метод са практичном рачуницом, логика Психологија с физиологијом	Богословија	Владимир Вујић Јанићије Поповић
1868/69	Учитељски метод са практичном рачуницом, логика Психологија с физиологијом	Богословија	Владимир Вујић Јанићије Поповић
1869/70	Учитељски метод са практичном рачуницом, логика Психологија с физиологијом	Богословија	Владимир Вујић Јанићије Поповић
1870/71	Учитељски метод Логика, реторика Психологија с физиологијом	Богословија	Јаков Павловић Владимир Вујић Јанићије Поповић
1871/72	Учитељски метод Логика, реторика Психологија с физиологијом	Богословија	Јаков Павловић Владимир Вујић Јанићије Поповић
1872/73	Педагогија и историја педагогије Логика, реторика Психологија с физиологијом	Богословија	Јаков Павловић Владимир Вујић Јанићије Поповић
1873/74	Педагогија и учитељски метод Логика и реторика Психологија с физиологијом	Богословија	Јаков Павловић Владимир Вујић Јанићије Поповић

1874/75	Педагогија и учитељски метод Логика и реторика Психологија с физиологијом	Богословија	Јаков Павловић Владимир Вујић Јанићије Поповић
1875/76	Педагогија и учитељски метод Логика и реторика Психологија с физиологијом	Богословија	Јаков Павловић Владимир Вујић Јанићије Поповић
1876/77	Педагогија и учитељски метод Логика и реторика Психологија с физиологијом	Богословија	Јаков Павловић Владимир Вујић Јанићије Поповић
1877/78	Педагогија и учитељски метод Логика и реторика Психологија с физиологијом	Богословија	Јаков Павловић Владимир Вујић Јанићије Поповић
1878/79	Педагогика с методиком Психологија Логика	Богословија	Јаков Павловић Јанићије Поповић Светозар Никетић
1879/80	Педагогика с методиком Психологија Логика	Богословија	Јаков Павловић Јанићије Поповић Светозар Никетић
1880/81	Педагогика с методиком Психологија с антропологијом	Богословија	Димитрије Јосић Јанићије Поповић
1881/82	Педагогика Логика	Богословија	Димитрије Јосић Јеврем Бојовић
1882/83	Педагогика и методика Логика	Богословија	Димитрије Јосић Јеврем Бојовић
1883/84	Педагогија и методика Психологија с логиком	Богословија	Војислав Бакић Јеврем Бојовић
1884/85	Педагогија и методика Психологија с логиком	Богословија	Војислав Бакић Јеврем Бојовић
1885/86	Педагогија и методика Психологија с логиком	Богословија	Војислав Бакић Јеврем Бојовић
1886/87	Педагогија и методика	Богословија	Војислав Бакић
1887/88	Педагогија и методика Психологија с логиком	Богословија	Војислав Бакић Јеврем Бојовић
1888/89	Педагогија и методика	Богословија	Војислав Бакић
1889/90		Богословија	без предавача
1890/91	Психологија с логиком	Богословија	Јеврем Бојовић
1891/92	Психологија с логиком Педагогика	Богословија	Јеврем Бојовић Димитрије Јосић
1892/93	Психологија с логиком Педагогика	Богословија	Јеврем Бојовић Без предавача
1893/94	Методика, педагогика и психологија с логиком	Богословија	Јосиф Стојановић
1894/95	Методика и педагогика Психологија с логиком	Богословија	Димитрије Јосић Јеврем Бојовић
1895/96	Методика и педагогика Психологија с логиком	Богословија	Димитрије Јосић Јеврем Бојовић

1896/97	Педагогика и методика Психологија, логика	Богословија	Милоје Влајић Јеврем Бојовић
1897/98	Педагогика и методика	Богословија	Милоје Влајић
1898/99		Богословија	Без предавача
1899/00	Психологија и логика	Богословија	Јеврем Бојовић
1900/01	Психологија и логика Педагогика	Богословија Богословија С.Саве	Јеврем Бојовић Стеван Окановић Без предавача
1901/02	Педагогика	Богословија Богословија С.Саве	Милоје Влајић Без предавача
1902/03	Методика	Богословија Богословија С.Саве	Милоје Влајић Без предавача
1903/04		Богословија С.Саве	Без предавача
1904/05		Богословија С.Саве	Без предавача
1905/06		Богословија С.Саве	Без предавача
1906/07	Психологија	Богословија С.Саве	Јеврем Бојовић
1907/08	Психологија	Богословија С.Саве	Јеврем Бојовић
1908/09	Психологија	Богословија С.Саве	Јеврем Бојовић
1909/10		Богословија С.Саве	Без предавача
1910/11	Филозофија	Богословија С.Саве	Борислав Лоренц
1911/12	Филозофија	Богословија С.Саве	Николај Велимировић
1912/13	Филозофија	Богословија С.Саве	Николај Велимировић
1913/14	Филозофија	Богословија С.Саве	Николај Велимировић

У Вишој женској школи у Београду, од постанка школе 1863. до 1878. године педагогију и методиком предавала је управитељка Катарина Миловук, односно прве деценије оба предмета, а од 1873. само методиком, с обзиром да су за педагогију ангажован хонорарни предавач, професор гимназије Јован Ђаја (1875-1878). Школске 1878. године, министар просвете је одредио да наведене школске године у Вишој женској школи Војислав Бакић, професор Учитељске школе предаје педагогику, а Јован Ђаја, професор ниже гимназије, који је до тада предавао педагогију, да предаје општу историју.⁷¹⁸ Након 1878. године као хонорарни предавачи били су ангажовани професори учитељских школа и гимназија - др Војислав Бакић (1878-1880), Живан Живановић (1881-1883), Димитрије Јосић (1883-1896), Миленко Маринковић (1891-1892), Јован Миодраговић (1891-1894, 1895-1898), Стеван Чутурило (1892-1893, 1897-1898). Милоје Влајић (1892-1893, 1896-1898), Сретен Аџић (1895-1896).⁷¹⁹

Школске 1898/99. године иако школа више није имала двојак задатак, педагогија је остала у програму, до 1901. године и предавала је класна учитељица Круна Аћимовић, а наредних Анђелија Аћимовић. Отварањем Женске учитељске школе у Београду, од 1900/01. школске године, разредна учитељица Анђелија Аћимовић је радила у обе институције.⁷²⁰

У Вишој женској школи у Крагујевцу, наставу педагошке групе предмета – педагогију,

⁷¹⁸ ДАС, МПс-п, 1878, ф. 8, р. 69.

⁷¹⁹ Подаци су наведени према Државним шематизмима књажевства и краљевине Србије од 1863. до 1893. и државним календарима краљевине Србије од 1894. до 1914, као и годишњим извештајима о вишој женској школи у Београду од 1896/97. до 1913/14. године.

⁷²⁰ Исто

методику и практични школски рад од 1895. до 1898. године предавао је хонорарни наставник гимназије, Љубомир Протић. Прве школске године када се настава реализовала, држао је Јаков Смодлака (1894-1895).⁷²¹

Табела 43. Списак професора који су предавали педагошку групу предмета 1863–1900. године у вишим женским школама

Школска година	Предмет	Школа	Професор
1863/64	Педагогија, Методика	ВЖШ Београд	Катарина Миловук
1864/65	Педагогија, Методика	ВЖШ Београд	Катарина Миловук
1865/66	Педагогија, Методика	ВЖШ Београд	Катарина Миловук
1866/67	Педагогија, Методика	ВЖШ Београд	Катарина Миловук
1867/68	Педагогија, Методика	ВЖШ Београд	Катарина Миловук
1868/69	Педагогија, Методика	ВЖШ Београд	Катарина Миловук
1867/68	Педагогија, Методика	ВЖШ Београд	Катарина Миловук
1868/69	Педагогија, Методика	ВЖШ Београд	Катарина Миловук
1869/70	Педагогија, Методика	ВЖШ Београд	Катарина Миловук
1870/71	Педагогија, Методика	ВЖШ Београд	Катарина Миловук
1871/72	Педагогија, Методика	ВЖШ Београд	Катарина Миловук
1872/73	Педагогија, Методика	ВЖШ Београд	Катарина Миловук
1873/74	Педагогија, Методика	ВЖШ Београд	Јован Ђаја Катарина Миловук
1874/75	Педагогија Методика	ВЖШ Београд	Јован Ђаја Катарина Миловук
1875/76	Педагогија Методика	ВЖШ Београд	Јован Ђаја Катарина Миловук
1876/77	Педагогија Методика	ВЖШ Београд	Јован Ђаја Катарина Миловук
1877/78	Педагогија Методика	ВЖШ Београд	Јован Ђаја Катарина Миловук
1878/79	Педагогика, Методика	ВЖШ Београд	Војислав Бакић
1879/80	Педагогика, Методика	ВЖШ Београд	Војислав Бакић
1880/81	Педагогика, методика с школским радом	ВЖШ Београд	Персида Пинтеровић
1881/82	Педагогика, методика с школским радом	ВЖШ Београд	Живан Живановић
1882/83	Педагогика, методика с школским радом	ВЖШ Београд	Живан Живановић
1883/84	Педагогика, методика с школским радом	ВЖШ Београд	Димитрије Јосић
1884/85	Педагогика, методика с школским радом	ВЖШ Београд	Димитрије Јосић
1885/86	Педагогика, методика с школским радом	ВЖШ Београд	Димитрије Јосић
1886/87	Педагогика, методика с школским радом	ВЖШ Београд	Димитрије Јосић
1887/88	Педагогика, методика с школским радом	ВЖШ Београд	Димитрије Јосић

⁷²¹ Подаци су наведени према државним календарима краљевине Србије од 1895. до 1914, као и годишњим извештајима о вишој женској школи у Крагујевцу од 1896/97. до 1913/14. године.

1888/89	Педагогика, методика с школским радом	ВЖШ Београд	Димитрије Јосић
1889/90	Педагогика, методика с школским радом	ВЖШ Београд	Димитрије Јосић
1890/91	Педагогика Методика	ВЖШ Београд	Стеван Чутурило Димитрије Јосић
1891/92	Методика са школским радом	ВЖШ Београд	Миленко Марковић Димитрије Јосић Јован Миодраговић
1892/93	Методика Методика Методика Педагогика	ВЖШ Београд	Димитрије Јосић Милоје Влајић Јован Миодраговић Стеван Чутурило
1893/94	Методика Педагогика	ВЖШ Београд	Димитрије Јосић Јован Миодраговић
1894/95	Методика Педагогика Педагогика	ВЖШ Београд ВЖШ Крагујевац	Димитрије Јосић Стеван Чутурило Јаков Смодлака
1895/96	Методика Педагогика, методика Методика Психологија, логика	ВЖШ Београд ВЖШ Крагујевац	Јован Миодраговић Сретен Аџић Димитрије Јосић Љубомир Протић
1896/97	Педагогика Методика, школски рад Педагогија, Методика	ВЖШ Београд ВЖШ Крагујевац	Јован Миодраговић Милоје Влајић Љубомир Протић
1897/98	Методика Методика Методика Педагогика, Методика	ВЖШ Београд ВЖШ Крагујевац	Јован Миодраговић Милоје Влајић Стеван Чутурило Љубомир Протић
1898/99	Педагогика	ВЖШ Београд	Круна Аћимовић
1899/1900	Педагогика	ВЖШ Београд	Анђелија Аћимовић

У првој Мушкој учитељској школи у Крагујевцу (1871-1877) и након њеног пресељења у Београд (1877-1896) као професори педагошке групе радили су Стеван Д. Поповић, који је предавао је педагогију, методику, историју педагогије, школски рад и рачуницу, (1871-1874; 1877-1880), Војислав Бакић – педагогију, психологију с логиком, етику и школски рад (1875-1893), Милоје Влајић – психологију, историју педагогије, школски рад и земљопис (1877-1880; 1889-1895), Димитрије Јосић - педагогију с методиком, школски рад, историју педагогије и словенски језик (1879-1893), Милош Миловановић – општу историју, историју педагогије, психологију (1888-1890), Јован Миодраговић – психологију с логиком, педагогију, школски рад, општу историју и рачуницу с геометријом (1890-1895).⁷²²

Поред наведених професора, као предавачи, супленти и учитељи педагошке групе радили су и Светислав Максимовић, предавач педагогије, историје педагогије и рачунице с геометријом, (1893-1895), Павле Берић суплент који је предавао педагошке премете (1874-1875) и Милоје Петровић учитељ методике и школског рада (1874-1875). У Мушкој учитељској школи у Београду радили су хонорарни наставник Миленко Марковић (1888) на предмету психологија и Петар Марковић (1889), предавач логике и

⁷²² Подаци су наведени према Државним шематизмима књажевства и краљевине Србије од 1871. до 1893. и државним календарима краљевине Србије од 1894. до 1896, као и годишњим извештајима о београдској учитељској школи за године 1887/88, 1888/89, 1889/90, 1891/92, 1895/96.

школског рада.⁷²³

Од 1881. године у Учитељској школи у Нишу педагошку групу предмета предавали су Милоје Влајић (1881-1887), који је предавао психологију са логиком, Миленко Марковић педагошке предмете (1881-1884), Живан Живановић педагогију и школски рад (1884-1887), Јован Миодраговић општу педагогику, примењену педагогику, школски рад и немачки језик (1885-1887), Сретен Аџић психологију с логиком, педагогију, историју педагогије, школски рад, (1889-1895), Петар Марковић психологију, историју педагогије и школски рад (1889-1895), Љотић Павле педагогију (1890-1893), Љубомир Протић педагогију и историју педагогије (1893-1895).⁷²⁴

Затварањем Учитељске школе у Нишу 1895. године, односно њеним спајањем са школом у Београду, Сретен Аџић се водио као професор педагошке групе предмета али је наставу држао у Вишој женској школи где је предавао психологију, методику и школски рад.⁷²⁵ Године 1896. како је школа премештена у Алексинац, Аџић је одлучио да и поред тога остане да ради у њој, где је до 1898. године реализовао наставу из педагошке групе предмета,⁷²⁶ а након тог периода, оснивањем Учитељске школе у Јагодини постаје њен управник и професор, до краја проучаваног периода (и након њега).

У Учитељској школи у Алексинцу, поред Сретена Аџића, (1896-1898), наставу су реализовали Светислав Максимовић који је предавао педагогију, психологију с логиком, историју педагогије (1896-1898), Јован Миодраговић школски рад (1896-1897, 1900), Петар Деспотовић историју педагогије (1896-1902), Владимир Стојановић педагогију, дидактику, психологију с логиком и школски рад (1898-1900), Стеван Окановић педагогију, дидактику, психологију, логику, школски рад (1898-1900), Павле Мајзнер педагогију, психологију с логиком, историју педагогије и школски рад (1901-1904), Коста Николић школски рад (1902-1905), Душан Рајичић методику и школски рад (1904-1907), Павле Љотић педагогију, психологију, школски рад (1906-1909), Милош Милићевић (1908-1909), Јован Ђ. Јовановић психологију (1911-1912), Павле Чубриловић методику и школски рад (1912-1914), Недељко Гиздавић педагогију, психологију, логику, историју педагогије (1909-1910), супленти Милисав Марковић (1909-1912), Сима Јеврић психологију, логику, историју педагогије, методику, школски рад (1910-1914), Петар Поповић педагогију, логику, историју педагогије (1910-1914) и учитељ Душан Павловић психологију с логиком, историју педагогије (1903-04, 1907-1908).⁷²⁷

У Учитељској школи у Јагодини од 1898. године до краја проучаваног периода Сретен Аџић је повремено држао наставу педагошких предмета, а предавао је немачки језик и ручни рад. Наставници педагошке групе били су професори и предавачи Петар Марковић који је предавао педагогију, психологију са логиком и немачки језик (1898-1899, 1900), др Душан Рајичић школски рад, методику, психологију с логиком, немачки

---

⁷²³ Исто

⁷²⁴ Подаци су наведени према Државним шематизмима књажевства и краљевине Србије од 1871. до 1893. и државним календарима краљевине Србије од 1881. до 1896. ДАС, МПс-п, 1887, ф. 10, р. 17.

⁷²⁵ Српска краљевска учитељска школа у Београду школске 1895/96.(1896). Београд: Српска краљевска државна штампарија, стр. 63; Државни календар краљевине Србије за годину 1896. (1896). Београд: Државна штампарија краљевине Србије, стр.39.

⁷²⁶ Државни календар краљевине Србије за годину 1897. (1897). Београд: Државна штампарија краљевине Србије, стр. 22, Државни календар краљевине Србије за годину 1898. (1898). Београд: Државна штампарија краљевине Србије, стр. 102.

⁷²⁷ Подаци су наведени према државним календарима краљевине Србије од 1896. до 1914, као и годишњим извештајима о учитељској школи у Алексинцу за школске 1896/97, 1897/98, 1903/04, 1904/05, 1909/10, 1911/12. године.

језик (1899-1902), Александар Марић историју педагогије, етику и естетику, немачки језик (1901-1902), Јован Ђ. Јовановић методичку, школски рад, етику и естетику (1901-1907), Софроније Симић школски рад и методичку (1912-1914), док су као супленти радили Вук Ивановић који је предавао психологију, логику и педагогију (1911) и Милисав Марковић педагогију, психологију, логику, методичку и школски рад (1911-1914, од 1912 професор) и виши учитељ који је предавао психологију, етику, историју педагогије и немачки језик Драгољуб С. Поповић (1904-1912)⁷²⁸.

Отварањем Учитељске школе у Неготину, једини стални наставник био је Душан Јовановић, суплент педагогије, који је реализовао све предмете из те групе. Од 1913. године, педагогију и школски рад предавао је и управник Павле Љотић, заједно са Јовановићем, док је психологију, логику, историју педагогике и немачки језик предавао др Бранислав Крстић.⁷²⁹

Табела 44. Списак професора који су предавали педагошку групу предмета 1863–1914. године у мушким учитељским школама

Школска година	Предмет	Школа	Професор
1871/72	Педагошки предмети (методика)	МУШ Крагујевац	Стеван Поповић
1872/73	Педагошки предмети (теорија и историја педагогије, методика, психологија)	МУШ Крагујевац	Стеван Поповић
1873/74	Педагошки предмети (теорија педагогије, психологије, методике, практична предавања)	МУШ Крагујевац	Стеван Поповић
1874/75	Педагошки предмети (методика, практична вежбања) Педагошки предмети (теорија и историја педагогије и психологије)	МУШ Крагујевац	Миливоје Петровић Павле Берић
1875/76	Педагошки предмети	МУШ Крагујевац	Војислав Бакић
1876/77	Педагошки предмети	МУШ Крагујевац	Војислав Бакић
1877/78	Педагогија, методика, историја педагогије, школски рад, рачуница Педагогија, историја педагогије, психологија, логика, етика Психологија, историја педагогије, школски рад	МУШ Београд	Стеван Поповић Војислав Бакић Милоје Влајић
1878/79	Школски рад, рачуница Педагогија, етика, школски рад Педагогија с методиком, школски рад Психологија с логиком, историја педагогије	МУШ Београд	Стеван Поповић Војислав Бакић Димитрије Јосић Милоје Влајић
1879/80	Педагогија, методика, историја педагогије, школски рад, рачуница Педагогија, историја педагогије, психологија, логика, етика Школски рад	МУШ Београд	Стеван Поповић Војислав Бакић Димитрије Јосић

⁷²⁸ Подаци су наведени према државним календарима краљевине Србије од 1898. до 1914, као и годишњим извештајима о учитељској школи у Јагодини од 1898/99. до 1913/14. године.

⁷²⁹ Подаци су наведени према државним календарима краљевине Србије од 1910. до 1914; *Учитељска школа у Неготину/Годишњи извештај за 1913-14.* (1914). Београд: Штампарија Савића и комп, стр. 4.

	Психологија, Земљопис, Историја педагогије, Школски рад		Милоје Влајић
1880/81	Школски рад Педагогија, школски рад Историја педагогике	МУШ Београд	Стеван Поповић Војислав Бакић Димитрије Јосић
1881/82	Педагогија, историја педагогије, психологија, логика, етика Педагогија с методиком, школски рад Психологија са логиком Педагошки предмети	МУШ Београд МУШ Ниш	Војислав Бакић Димитрије Јосић Милоје Влајић Миленко Марковић
1882/83	Педагогија, психологија, логика Историја педагогије, школски рад Психологија са логиком Педагошки предмети	МУШ Београд МУШ Ниш	Војислав Бакић Димитрије Јосић Влајић Милоје Миленко Марковић
1883/84	Педагогија, психологија, логика Историја педагогије, школски рад Психологија са логиком Педагошки предмети	МУШ Београд МУШ Ниш	Војислав Бакић Димитрије Јосић Милоје Влајић Миленко Марковић
1884/85	Педагогија, психологија, логика Историја педагогије, школски рад Психологија са логиком, историја педагогије Педагогика и школски рад	МУШ Београд МУШ Ниш	Бакић Војислав Димитрије Јосић Милоје Влајић Живан Живановић
1885/86	Педагогија, психологија, логика Историја педагогије, школски рад Психологија са логиком, историја педагогије Педагогика и школски рад	МУШ Београд МУШ Ниш	Војислав Бакић Димитрије Јосић Милоје Влајић Јован Миодраговић
1886/87	Педагогија, психологија, логика Историја педагогије, школски рад Психологија са логиком Општа педагогика, примењена педагогика Педагогика	МУШ Београд МУШ Ниш	Војислав Бакић Милоје Влајић Јован Миодраговић Живан Живановић
1887/88	Педагогија, психологија, логика Историја педагогије, школски рад Психологија са логиком, историја педагогије Педагогика и школски рад	МУШ Београд МУШ Ниш	Војислав Бакић Димитрије Јосић Милоје Влајић Јован Миодраговић
1888/89	Педагогија, школски рад Психологија Историја општа и историја педагогије Педагогика, школски рад Логика, школски рад Педагогија Психологија с логиком, педагогија	МУШ Београд МУШ Ниш	Војислав Бакић Миленко Марковић Милош Миловановић Димитрије Јосић Петар Марковић Јован Миодраговић Милоје Влајић
1889/90	Педагогија Школски рад, историја педагогије Школски рад, историја педагогије Општа историја, психологија, историја педагогије Педагогија Психологија с логиком, школски рад	МУШ Београд МУШ Ниш	Војислав Бакић Димитрије Јосић Милоје Влајић Милош Миловановић Јован Миодраговић Сретен Аџић Петар Марковић

	Историја педагогије, школски рад		
1890/91	Педагогија Општа историја Психологија с логиком Историја педагогије, школски рад Педагогија, психологија, школски рад Педагогија Психологија, историја педагогије, школски рад	МУШ Београд МУШ Ниш	Војислав Бакић Јован Миодраговић Милоје Влајић Димитрије Јосић Сретен Аџић Павле Љотић Петар Марковић
1891/92	Педагогија Школски рад Психологија с логиком Педагогија, историја педагогије, школски рад Педагогија, историја педагогије, школски рад Педагогија Психологија, школски рад	МУШ Београд МУШ Ниш	Војислав Бакић Јован Миодраговић Милоје Влајић Димитрије Јосић Сретен Аџић Павле Љотић Петар Марковић
1892/93	Историја педагогике, школски рад Педагогика, школски рад Психологија с логиком Педагогија, историја педагогије, школски рад Педагогија Психологија, школски рад	МУШ Београд МУШ Ниш	Димитрије Јосић Јован Миодраговић Милоје Влајић Сретен Аџић Павле Љотић Петар Марковић
1893/94	Школски рад Педагогика Психологија с логиком, историја педагогије Педагогија, школски рад Психологија и школски рад Педагогија, историја педагогије	МУШ Београд МУШ Ниш	Јован Миодраговић Светислав Максимовић Влајић Милоје Сретен Аџић Петар Марковић Љубомир Протић
1894/95	Школски рад Педагогика, Историја педагогије Психологија с логиком, школски рад Општа педагогика, школски рад Психологија и школски рад Општа педагогика, историја педагогике	МУШ Београд МУШ Ниш	Јован Миодраговић Светислав Максимовић Влајић Милоје Сретен Аџић Петар Марковић Љубомир Протић
1895/96	Школски рад Психологија с логиком, школски рад Педагогика, историја педагогије	МУШ Београд	Јован Миодраговић Милоје Влајић Светислав Максимовић
1896/97	Методика Школски рад Педагогија, историја педагогије, психологија с логиком	МУШ Алексинац	Сретен Аџић Јован Миодраговић Светислав Максимовић
1897/98	Школски рад Историја педагогије Педагогија с методиком, Психологија с логиком	МУШ Алексинац	Сретен Аџић Петар Деспотовић Светислав Максимовић
1898/99	Педагогија, дидактика, психологија и логика Школски рад	МУШ Алексинац	Стеван Окановић Владимир Стојановић

	Историја педагогије Школски рад са методиком Педагошки предмети	МУШ Јагодина	Петар Деспотовић Сретен Аџић Петар Марковић
1899/00	Школски рад Педагогија, дидактика, психологија с логиком Историја педагогије Школски рад са методиком Школски рад са методиком, психологија с логиком	МУШ Алексинац МУШ Јагодина	Стеван Окановић Владимир Стојановић Петар Деспотовић Сретен Аџић Душан Рајичић
1900/01	Историја педагогије Педагогија, психологија с логиком Школски рад Педагогија, психологија с логиком Школски рад с методиком	МУШ Алексинац МУШ Јагодина	Петар Деспотовић Павле Мајзнер Јован Миодраговић Петар Марковић Душан Рајичић
1901/02	Историја педагогије Педагогија, психологија с логиком Педагогија, психологија с логиком Школски рад с методиком Историја педагогије, етика са основама естетике	МУШ Алексинац МУШ Јагодина	Петар Деспотовић Павле Мајзнер Петар Марковић Душан Рајичић Александар Марић
1902/903	Педагогија, психологија с логиком Школски рад, историја педагогије Педагогија, психологија, историја педагогије Школски рад са методиком, етика и естетика	МУШ Алексинац МУШ Јагодина	Коста Николић Павле Мајзнер Петар Марковић Јован Ђ. Јовановић
1903/904	Педагогија Школски рад Психологија логиком, историја педагогије Педагогија, Психологија с логиком, Историја педагогије Школски рад са методиком, етика и естетика	МУШ Алексинац МУШ Јагодина	Павле Мајзнер Коста Николић Душан Павловић Петар Марковић Јован Ђ. Јовановић
1904/05	Методика, школски рад Педагија, историја педагогије Школски рад Педагогија, Психологија с логиком, Историја педагогије Школски рад с методиком Етика	МУШ Алексинац МУШ Јагодина	Душан Рајичић Душан Павловић Коста Николић Петар Марковић Јован Ђ. Јовановић Драгољуб Поповић
1905/06	Методика, школски рад Педагија, историја педагогије Школски рад Педагогија, Психологија са логиком Историја педагогије	МУШ Алексинац МУШ Јагодина	Душан Рајичић Душан Павловић Јован Ђ. Јовановић Петар Марковић Драгољуб С. Поповић
1906/07	Методика, школски рад Школски рад Педагогија, школски рад Психологија, историја педагогије	МУШ Алексинац МУШ Јагодина	Душан Рајичић Павле Љотић Јован Ђ. Јовановић Драгољуб С. Поповић
1907/08	Психологија Педагошка група Логика, историјска педагогија Општа педагогија, Психологија, школски рад	МУШ Алексинац МУШ Јагодина	Павле Љотић Душан Павловић Драгољуб С. Поповић Милицав Марковић

	Методика, школски рад		Јован Ђ. Јовановић
1908/09	Педагогија, психологија Педагошка група Историја педагогије Психологија, логика, општа педагогија, методика	МУШ Алексинац МУШ Јагодина	Павле Љотић Милош Милићевић Драгољуб С. Поповић Милицав Марковић
1909/10	Школски рад, методика Педагогија, логика, психологија, историја педагогије Психологија, методика, историјска педагогија и логика Школски рад, методика Историја педагогије Психологија, логика, општа педагогија, методика	МУШ Алексинац МУШ Јагодина	Павле Љотић Недељко Гиздавић Милицав Марковић Јован Ђ. Јовановић Драгољуб С. Поповић Вук Ивановић
1910/11	Педагогија, школски рад Педагогија и логика Методика и психологија Историја педагогије, психологија и логика Школски рад, методика Историја педагогије Психологија, логика, општа педагогија Педагошка група предмета	МУШ Алексинац МУШ Јагодина МУШ Неготин	Павле Љотић Петар Поповић Милицав Марковић Сима Јеврић Софроније Симић Драгољуб С. Поповић Вук Ивановић Душан Јовановић
1911/12	Психологија Педагогија, историја педагогије, логика Методика, школски рад Општа педагогија, логика психологија Школски рад, методика Историјска педагогија Психологија Педагошки предмети Педагошка група предмета	МУШ Алексинац МУШ Јагодина МУШ Неготин	Јован Ђ. Јовановић Петар Поповић Сима Јеврић Милицав Д. Марковић Софроније Симић Драгољуб С. Поповић Павле Љотић Александар Марић Душан Јовановић
1912/13	Педагогија и логика Методика и психологија Методика, психологија и логика Методика и школски рад Методика, историја педагогије Психологија, логика, педагогија, методика, школски рад Психологија Педагошка група предмета	МУШ Алексинац МУШ Јагодина МУШ Неготин	Петар Поповић Милицав Марковић Сима Јеврић Павле Чубриловић Сретен Аџић Милицав Марковић Павле Љотић Душан Јовановић
1913/14	Педагогија и логика Методика, психологија и логика Методика и школски рад Методика, историјска педагогија, немачки језик Психологија, логика, педагогија, методика, школски рад Педагогика, школски рад Педагогика, школски рад Психологија, логика, историја педагогике, немачки језик	МУШ Алексинац МУШ Јагодина МУШ Неготин	Петар Поповић Сима Јеврић Павле Чубриловић Сретен Аџић Милицав Марковић Павле Љотић Душан Јовановић Бранислав Крстић

Након отварања прве Женске учитељске школе, она се суочавала са проблемима адекватног наставног кадра. У недостатку стручних наставника, наставу из многих предмета држали су запослени у Вишој женској школи. У првим годинама наставу из педагогије, психологије и логике реализовала је разредна учитељица Анђелија Аћимовић. Од 1902/03. године на место професора дошао је Стеван Окановић који је био ангажован у настави педагошких предмета до 1914. године. Прве године предавао је педагогију, методику, школски рад и немачки језик. Од 1903. до 1906. предавао је педагогију, методику, школски рад и историју педагогије, од 1906. до 1911. године методику са школским радом и историју педагогије, а од 1911. само методику са школским радом, док је Анђелија Аћимовић предавала психологију са логиком и немачки језик 1903. Управитељ школе Љубомир Протић је од 1906. године држао педагогику, а од 1911. године Петар Деспотовић историју педагогије. Од 1913. до 1914. године часове из педагошке групе предмета држао је и Јован Ђ. Јовановић.⁷³⁰

На основу годишњих извештаја школе и државних шематизама, од 1903. до 1914. године имамо увид да су у Женској учитељској школи у Крагујевцу, као наставно особље били су запослени предавачи Више женске школе у Крагујевцу. Педагошке предмете и психологију од 1903. до 1909. године предавао је професор Софроније Симић, од 1909. до 1911. године педагогију, методику и школски рад професор Милош Милошевић, од 1911. године на истим предметима био је запослен суплент др Марко Крстић, а од школске 1913/14. године суплент Сима Јеврић. Наведене године Марко Крстић предавао је психологију, логику, историју педагогије и немачки језик. Осим њих, наставу из појединих педагошких и психолошких дисциплина реализовале су и разредне учитељице – од 1906. до 1907. односно једну школску годину, Мирослава Димитријевић из историје педагогије и од 1906. до 1909. године педагогију, историју педагогије и логике Катарина Гавриловић.⁷³¹

Табела 45. Списак професора који су предавали педагошку групу предмета 1900–1914. године у женским учитељским школама

Школска година	Предмет	Школа	Професор
1900/01	Педагошки предмети (педагогија, психологија са логиком)	ЖУШ Београд	Анђелија Аћимовић
1901/02	Педагошки предмети (педагогија, психологија са логиком)	ЖУШ Београд	Анђелија Аћимовић
1902/903	Психологија, логика Педагогија, методика, школски рад, немачки језик	ЖУШ Београд	Анђелија Аћимовић Стеван Окановић
1903/904	Педагогија, методика, школски рад, историја педагогије Психологија, логика Педагошки предмети,	ЖУШ Београд	Стеван Окановић Анђелија Аћимовић

⁷³⁰ Подаци су наведени према државним календарима краљевине Србије од 1900. до 1914, као и годишњим извештајима о вишој женској школи у Београду и женској учитељској школи у београду од 1900/01. до 1905/06, и извештајима о женској учитељској школи у Београду од 1906/07 до 1912/13. године.

⁷³¹ Подаци су наведени према државним календарима краљевине Србије од 1900. до 1914, као и годишњим извештајима о вишој женској школи у Крагујевцу и женској учитељској школи у Крагујевцу од 1903/04. до 1911/12; *Годишњи извештај Крагујевачке женске учитељске школе у школској 1913/14. години* (1914). Београд: Штампарија Спасоја Р. Вулетића, стр. 3-4.

	Психологија	ЖУШ Крагујевац	Софроније Симић
1904/905	Педагогика, методика, школски рад, историја педагогике Психологија, логика Педагошка група	ЖУШ Београд	Стеван Окановић
		ЖУШ Крагујевац	Анђелија Аћимовић Софроније Симић
1905/06	Педагогика, методика, историја педагогике Психологија, логика Педагошка група	ЖУШ Београд	Стеван Окановић
		ЖУШ Крагујевац	Анђелија Аћимовић Софроније Симић
1906/07	Методика са школским радом, историја педагогије Педагогика Психологија, Педагогија, методика, школски рад Историја педагогије	ЖУШ Београд	Стеван Окановић
		ЖУШ Крагујевац	Љубомир Протић Софроније Симић
			Мирослава Димитријевић
1907/08	Методика са школским радом, историја педагогије Педагогика Психологија, педагогија, методика, школски рад Логика, историја педагогије	ЖУШ Београд	Стеван Окановић
		ЖУШ Крагујевац	Љубомир Протић Софроније Симић
			Зорка Дединчева
1908/09	Методика са школским радом, историја педагогије Педагогика Психологија, методика, школски рад Педагогија, логика, историја педагогије	ЖУШ Београд	Стеван Окановић
		ЖУШ Крагујевац	Љубомир Протић Софроније Симић
			Катарина Гавриловић
1909/10	Методика са школским радом, историја педагогије Педагогика Педагогија, методика, школски рад	ЖУШ Београд	Стеван Окановић
		ЖУШ Крагујевац	Љубомир Протић Милош Милошевић
1910/11	Методика са школским радом, историја педагогије Педагогика Педагогија, методика, школски рад	ЖУШ Београд	Стеван Окановић
		ЖУШ Крагујевац	Љубомир Протић Милош Милошевић
1911/12	Методика са школским радом Педагогика Историја педагогије Педагогија, методика, школски рад	ЖУШ Београд	Стеван Окановић Љубомир Протић
		ЖУШ Крагујевац	Петар Деспотовић Марко Крстић
1912/13	Методика са школским радом Педагогика Историја педагогије Педагогија, методика, школски рад	ЖУШ Београд	Стеван Окановић Љубомир Протић
		ЖУШ Крагујевац	Петар Деспотовић Марко Крстић
1913/14	Методика са школским радом Педагогика Историја педагогије Педагогија и психологија Психологија, логика, историја педагогије, немачки језик Педагогија, методика, школски	ЖУШ Београд	Стеван Окановић Љубомир Протић Петар Деспотовић
		ЖУШ Крагујевац	Јован Ђ. Јовановић Марко Крстић
			Сима Јеврић

	рад		
1900/01	Педагогошки предмети (педагогија, психологија са логиком)	ЖУШ Београд	Анђелија Аћимовић
1901/02	Педагогошки предмети (педагогија, психологија са логиком)	ЖУШ Београд	Анђелија Аћимовић
1902/903	Психологија, логика Педагогија, методика, школски рад, немачки језик	ЖУШ Београд	Анђелија Аћимовић Стеван Окановић
1903/904	Педагогија, методика, школски рад, историја педагогије Психологија, логика Педагошки предмети, Психологија	ЖУШ Београд ЖУШ Крагујевац	Стеван Окановић Анђелија Аћимовић Софроније Симић
1904/905	Педагогика, методика, школски рад, историја педагогике Психологија, логика Педагошка група	ЖУШ Београд ЖУШ Крагујевац	Стеван Окановић Анђелија Аћимовић Софроније Симић
1905/06	Педагогика, методика, историја педагогике Психологија, логика Педагошка група	ЖУШ Београд ЖУШ Крагујевац	Стеван Окановић Анђелија Аћимовић Софроније Симић
1906/07	Методика са школским радом, историја педагогије Педагогика Психологија, Педагогија, методика, школски рад Историја педагогије	ЖУШ Београд ЖУШ Крагујевац	Стеван Окановић Љубомир Протић Софроније Симић Мирослава Димитријевић
1907/08	Методика са школским радом, историја педагогије Педагогика Психологија, педагогија, методика, школски рад Логика, историја педагогије	ЖУШ Београд ЖУШ Крагујевац	Стеван Окановић Љубомир Протић Софроније Симић Зорка Дединчева
1908/09	Методика са школским радом, историја педагогије Педагогика Психологија, методика, школски рад Педагогија, логика, историја педагогије	ЖУШ Београд ЖУШ Крагујевац	Стеван Окановић Љубомир Протић Софроније Симић Катарина Гавриловић
1909/10	Методика са школским радом, историја педагогије Педагогика Педагогија, методика, школски рад	ЖУШ Београд ЖУШ Крагујевац	Стеван Окановић Љубомир Протић Милош Милошевић
1910/11	Методика са школским радом, историја педагогије Педагогика Педагогија, методика, школски рад	ЖУШ Београд ЖУШ Крагујевац	Стеван Окановић Љубомир Протић Милош Милошевић
1911/12	Методика са школским радом	ЖУШ Београд	Стеван Окановић

	Педагогика Историја педагогије Педагогија, методика, школски рад	ЖУШ Крагујевац	Љубомир Протић Петар Деспотовић Марко Крстић
1912/13	Методика са школским радом Педагогика Историја педагогије Педагогија, методика, школски рад	ЖУШ Београд ЖУШ Крагујевац	Стеван Окановић Љубомир Протић Петар Деспотовић Марко Крстић
1913/14	Методика са школским радом Педагогика Историја педагогије Педагогија и психологија Психологија, логика, историја педагогије, немачки језик Педагогија, методика, школски рад	ЖУШ Београд ЖУШ Крагујевац	Стеван Окановић Љубомир Протић Петар Деспотовић Јован Ђ. Јовановић Марко Крстић Сима Јеврић
1900/01	Педагогошки предмети (педагогија, психологија са логиком)	ЖУШ Београд	Анђелија Аћимовић
1901/02	Педагогошки предмети (педагогија, психологија са логиком)	ЖУШ Београд	Анђелија Аћимовић
1902/903	Психологија, логика Педагогија, методика, школски рад, немачки језик	ЖУШ Београд	Анђелија Аћимовић Стеван Окановић
1903/904	Педагогија, методика, школски рад, историја педагогије Психологија, логика Педагошки предмети, Психологија	ЖУШ Београд ЖУШ Крагујевац	Стеван Окановић Анђелија Аћимовић Софроније Симић
1904/905	Педагогика, методика, школски рад, историја педагогике Психологија, логика Педагошка група	ЖУШ Београд ЖУШ Крагујевац	Стеван Окановић Анђелија Аћимовић Софроније Симић
1905/06	Педагогика, методика, историја педагогике Психологија, логика Педагошка група	ЖУШ Београд ЖУШ Крагујевац	Стеван Окановић Анђелија Аћимовић Софроније Симић
1906/07	Методика са школским радом, историја педагогије Педагогика Психологија, Педагогија, методика, школски рад Историја педагогије	ЖУШ Београд ЖУШ Крагујевац	Стеван Окановић Љубомир Протић Софроније Симић Мирослава Димитријевић
1907/08	Методика са школским радом, историја педагогије Педагогика Психологија, педагогија, методика, школски рад Логика, историја педагогије	ЖУШ Београд ЖУШ Крагујевац	Стеван Окановић Љубомир Протић Софроније Симић Зорка Дединчева
1908/09	Методика са школским радом, историја педагогије	ЖУШ Београд	Стеван Окановић

	Педагогика Психологија, методика, школски рад Педагогија, логика, историја педагогије	ЖУШ Крагујевац	Љубомир Протић Софроније Симић Катарина Гавриловић
1909/10	Методика са школским радом, историја педагогије Педагогика Педагогија, методика, школски рад	ЖУШ Београд ЖУШ Крагујевац	Стеван Окановић Љубомир Протић Милош Милошевић
1910/11	Методика са школским радом, историја педагогије Педагогика Педагогија, методика, школски рад	ЖУШ Београд ЖУШ Крагујевац	Стеван Окановић Љубомир Протић Милош Милошевић
1911/12	Методика са школским радом Педагогика Историја педагогије Педагогија, методика, школски рад	ЖУШ Београд ЖУШ Крагујевац	Стеван Окановић Љубомир Протић Петар Деспотовић Марко Крстић
1912/13	Методика са школским радом Педагогика Историја педагогије Педагогија, методика, школски рад	ЖУШ Београд ЖУШ Крагујевац	Стеван Окановић Љубомир Протић Петар Деспотовић Марко Крстић
1913/14	Методика са школским радом Педагогика Историја педагогије Педагогија и психологија Психологија, логика, историја педагогије, немачки језик Педагогија, методика, школски рад	ЖУШ Београд ЖУШ Крагујевац	Стеван Окановић Љубомир Протић Петар Деспотовић Јован Ђ. Јовановић Марко Крстић Сима Јеврић
1900/01	Педагогошки предмети (педагогија, психологија са логиком)	ЖУШ Београд	Анђелија Аћимовић

Поред професора, важан чинилац у развоју педагошког образовања били су и директори, односно управитељи учитељских школа, неретко педагози. Од основања Учитељске школе у Крагујевцу и након њеног предсељења у Београд, 1877. године, управитељи и заступници управитеља били су Петар Карић (1871), Сима Живковић (1871-1875), Стеван Д. Поповић (1871; 1877-1880), Светозар Милосављевић (1880), Љубомир Ковачевић (1881-1887), др Војислав Бакић (1875-1877; 1879; 1887-1893), Димитрије Јосић (1893); Лука Лазаревић (1893-1894), Јеврем Илић (1894-1896).⁷³² Након пресељења у Алексинац, први управитељ био је Петар Деспотовић (1896-1902), након њега ту функцију обављали су Петар М. Илић (1902-1906), Лука Јевремовић (1906-1909), Павле Љотић (1909-1911), Јован Ђ. Јовановић (1911-1912) и Сретен Вукашиновић (1912-1914).⁷³³

⁷³² Подаци су наведени према Државним шематизмима књажевства и краљевине Србије од 1871. до 1893. и државним календарима краљевине Србије од 1894. до 1896, као и годишњим извештајима о београдској учитељској школи за године 1887/88, 1888/89, 18889/90, 1891/92, 1895/96.

⁷³³ Подаци су наведени према државним календарима краљевине Србије од 1896. до 1914, као и годишњим извештајима о учитељској школи у Алексинцу за школске 1896/97, 1897/98, 1903/04, 1904/05, 1909/10,

У Учитељској школи у Нишу, од оснивања, до њеног припајања Учитељској школи у Београду, сменила су се четири управитеља – Милоје Влајић (1881-1887), Јован Миодраговић (1887-1890), Ранко Петровић (1890-1894) и Богољуб Тирић (1894-1895).⁷³⁴ Прва два управника имала су педагошку спрему, док су од 1890. године то били предавачи општеобразовних предмета.

Управник Учитељске школе у Јагодини, од оснивања школе и током целокупног проучаваног периода, од 1898. до 1914. године (а и након њега), био је Сретен Аџић.⁷³⁵

Након оснивања Учитељске школе у Неготину, у току прве школске године 1910/1911. управник је био Ђорђе Стојковић, директор гимназије у Неготину, али је због посланичких дужности, његове послове обављао Владислав Сантер, директор Женске приватне гимназије. Од 1911. на његово место долази управник Алексиначке учитељске школе Павле Љотић, који је на тој позицији био до 1914. године⁷³⁶.

Када је реч о женским учитељским школама, у Женској учитељској школи у Београду, првог управитеља Сретена Ж. Пашића (1900-1906), сменио је 1906. године Љубомир Протић, који је на тој позицији остао до 1914. године⁷³⁷, до су управитељи Женске учитељске школе у Крагујевцу били Иван Дамљановић (1903-1905), Милан Зарић (1905-1906), Светозар Обрадовић (1906-1909), Аћим Анђелковић (1909-1913) и Теодосије Бошковић (1913-1914).⁷³⁸

На месту управника Више женске школе у Београду, од њеног оснивања до 1863. године била је Катарина Миловук. Након њеног пензионисања, на овој функцији биле су Персида Пинтеровић (1894-1895) и Милева Вуловић (1895-1898), а од 1898. до 1900. године Јован Докић. У наредном периоду школом су управљали Сретен Пашић (1900-1909), Светолик Стевановић (1909-1911), а од 1911. године, Димитрије Тричковић⁷³⁹.

Управници Више женске школе у Крагујевцу били су Круна Аћимовић (1891-1898), Јован Митровић (1898-1899), Димитрије Јовановић (1899-1902), Иван Дамњановић од 1902. године, док су од 1903. године, отварањем Женске учитељске школе, обе имале су исте управнике.⁷⁴⁰

1911/12. године.

⁷³⁴ Подаци су наведени према Државним шематизмима књажевства и краљевине Србије од 1871. до 1893. и државним календарима краљевине Србије од 1881. до 1896; Требјешанин, Р. (1983). Наставнички кадар Учитељске школе у Нишу (1881-1895). *Нишки зборник – публикација задруштвено-историјска питања Ниша и региона*, бр. 12, стр. 89-98. стр. 89.

⁷³⁵ Подаци су наведени према државним календарима краљевине Србије од 1898. до 1914, као и годишњим извештајима о учитељској школи у Јагодини од 1898/99. до 1913/14. године.

⁷³⁶ *Учитељска школа у Неготину/Годишњи извештај за 1913-14.* (1914). Београд: Штампарија Савића и комп, стр. 4.

⁷³⁷ Подаци су наведени према државним календарима краљевине Србије од 1900. до 1914, као и годишњим извештајима о вишој женској школи у Београду и женској учитељској школи у београду од 1900/01. до 1905/06, и извештајима о женској учитељској школи у Београду од 1906/07 до 1912/13. године.

⁷³⁸ Подаци су наведени према државним календарима краљевине Србије од 1900. до 1914, као и годишњим извештајима о вишој женској школи у Крагујевцу и женској учитељској школи у Крагујевцу од 1903/04. до 1911/12; *Годишњи извештај Крагујевачке женске учитељске школе у школској 1913/14. години* (1914). Београд: Штампарија Спасоја Р. Вулетића, стр. 3-4.

⁷³⁹ Подаци су наведени према Државним шематизмима књажевства и краљевине Србије од 1863. до 1893. и државним календарима краљевине Србије од 1894. до 1914, као и годишњим извештајима о вишој женској школи у Београду од 1896/97. до 1913/14. године.

⁷⁴⁰ Подаци су наведени према државним календарима краљевине Србије од 1895. до 1914, као и годишњим извештајима о вишој женској школи у Крагујевцу од 1896/97. до 1913/14. године.

Као што је већ било речи, прерастањем Лицеја у Велику школу, године 1863. педагогија се није предавала на Филозофском факултету. Све до 1875. године будући професори нису стицали педагошка знања, већ само знања из филозофије, логике и психологије.

Када је реч о филозофији и дисциплинама које су се у оквиру ње изучавале, од 1863. до 1866. наставу филозофије држао је Константин Брановић, а након њега су по годину дана наставу логике, психологије и историје филозофије реализовали Милан Кујунџић и Драгиша Стојановић. Алимпије Васиљевић је од 1868. до 1876. године предавао логику и психологију, док је Милан Кујунџић акценат стављао на естетику (1875-1883). Након одласка Кујунџића, с обзиром да није изабран нови наставник, школске 188/84. године није реалзована настава из ове групе предмета. Године 1884. као предметни наставник дошао је Љубомир Недић, који се на том месту задржао до 1899. године. До 1892. године и предавао је историју филозофије, психологију и логику, а доласком Михајла Шљивића који је предавао историју филозофије, Недић је предавао само психологију и логику. Године 1897. одласком Шљивића, радили су хонорарно професори гимназије Арер М. и Миливоје Јовановић. Након одласка Љубомира Недића, проблем упражњеног места решен је доласком Бранислава Петронијевића који је од 1899/1900. године до краја проучаваног периода, предавао филозофију.⁷⁴¹

Од 1875. до 1882. године наставу из педагогије на Филозофском факултету држао је Милан Кујунџић. У на редних 10 година није било предавача из ове области, а од 1892. године на овој позицији као стални професор педагогије и методике налази се доктор педагогије - Војислав Бакић (од 1892. до 1905).⁷⁴² Прерастањем Велике школе у Универзитет, како Бакићу није понуђено место редовног, већ ванредног професора, он се на сопствену иницијативу пензионисао. Његов одлазак био је велики губитак за наставу педагогије на факултету, јер будући професори и педагози не само да су били ускраћени за његова предавања, већ за било каква из те области јер је место поново годинама било упражњено. Испите у то време су реализовали Бранислав Петронијевић и Драгиша Ђурић.⁷⁴³ Годину дана школске 1908/09. године наставу педагогије хонорарно је реализовао Светислав Максимовић. Од од 1909. до 1912. године, као хонорарни наставник педагогије и етике радио је Стеван Окановић, да би катедру 1912. године преузео Вићентије Ракић, као стални доцент за методичку средњошколске наставе.⁷⁴⁴

Увидом у наставне планове и списак предметних наставника, можемо да приметимо да су садржаји из филозофских и педагошких предмета у великој мери зависили од тога ко

---

⁷⁴¹ Подаци су наведени према Државним шематизмима књажевства и краљевине Србије од 1871. до 1893. и државним календарима краљевине Србије од 1894. до 1914, као и годишњим прегледима наставног особљана Великој школи за 1889/90, 1890/91, прегледима предавања предавања на Великој школи за школске 1902/03, 1903/04, 1904/05; Грбић, Б. и Б.Јордановић (2018). *Преглед наставе на Лицеју, Великој школи и Универзитету (1838-1914)*. Београд: Универзитет у Београду/Службени гласник, стр. 63-159; Веселиновић, А. (уред) (2005). *Филозофски факултет Велике школе 1895-1905, Архивска грађа из фондова Архива Србије*, књ. 5. Београд: Филозофски факултет, стр. 300-304; ДАС, ВШ, 1882, 192, 1885, 136, ДАС, МПс-п, 1898, ф. 50, р. 38.

⁷⁴² Исто.

⁷⁴³ Тешић, В. (1992). Развој студија педагогије, у Ј. Ђорђевић и Н. Трнавац (ур.), *Сто година Катедре за педагогију 1892-1992* (9-49). Београд: Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета, стр. 24.

⁷⁴⁴ Подаци су наведени према Државним шематизмима књажевства и краљевине Србије од 1871. до 1893. и државним календарима краљевине Србије од 1894. до 1914, као и годишњим прегледима предавања предавања на Универзитету за школске 1906/07, 1907/08, 1908/09, 1909/10; 1910/11, 1911/12, 1913/14. Грбић, Б. и Б.Јордановић (2018). *Преглед наставе на Лицеју, Великој школи и Универзитету (1838-1914)*. Београд: Универзитет у Београду/ Службени гласник, стр. 165-215.

је наставу реализовао. У периоду када је предавач био Милан Кујунџић, акценат је био поред педагогике и на естетици, док је доласком Војислава Бакића поред теоријског настава добила и практични карактер оснивањем педагошког семинара. Такође, пажња је тада придавана гимназијској методологији, односно поред педагогије изучавана је и методика. У време када је Стеван Окановић радио као хонорарни наставник поред педагогије је предавао и етику, док је доласком Вићентија Ракића пажња била усмерена на практичну страну педагогије – методiku средњошколске наставе. У недостатку уџбеника и самосталности које су наставници имали у изради предавања, знање које су стицали будући наставници и педагози било условљено њиховим личним проценама и ужим научним усмерењима.

Табела 46. Списак професора који су предали филозофију, психологију, логику и педагогију 1863–1914. године на Филозофском факултету Велике школе (1863–1905) и Универзитета у Београду (1905–1914)⁷⁴⁵

Школска година	Предмет	Професор
1863/64	Философија	Константин Бранковић
1864/65	Философија	Константин Бранковић
1865/66	Философија	Константин Бранковић
1866/67	Логика, психологија и историја филозофије	Милан Кујунџић
1867/68	Логика, психологија и историја филозофије	Драгиша Стојановић
1868/69	Логика, Психологија	Алимпије Васиљевић
1867/68	Логика, Психологија	Алимпије Васиљевић
1868/69	Логика, Психологија	Алимпије Васиљевић
1869/70	Логика, Психологија	Алимпије Васиљевић
1870/71	Логика, Психологија	Алимпије Васиљевић
1871/72	Логика, Психологија	Алимпије Васиљевић
1872/73	Логика, Психологија	Алимпије Васиљевић
1873/74	Логика, Психологија Историја филозофије, Естетика	Алимпије Васиљевић Милан Кујунџић
1874/75	Логика, Психологија Историја филозофије, Естетика	Алимпије Васиљевић Милан Кујунџић
1875/76	Логика, Психологија Педагогика, Естетика	Алимпије Васиљевић Милан Кујунџић
1876/77	Педагогика, Естетика	Милан Кујунџић
1877/78	Педагогика, Естетика	Милан Кујунџић
1878/79	Педагогика, Естетика	Милан Кујунџић
1879/80	Педагогика, Естетика	Милан Кујунџић
1880/81	Педагогика, Естетика	Милан Кујунџић
1881/82	Педагогика, Естетика	Милан Кујунџић
1882/83	Педагогика, Естетика	Милан Кујунџић
1883/84		Нема професора
1884/85	Историја филозофије, психологија, логика	Љубомир Недић
1885/86	Историја филозофије, психологија, логика	Љубомир Недић
1886/87	Историја филозофије, психологија, логика	Љубомир Недић
1887/88	Историја филозофије, психологија, логика	Љубомир Недић
1888/89	Историја филозофије, психологија, логика	Љубомир Недић
1889/90	Историја филозофије, психологија, логика	Љубомир Недић
1890/91	Историја филозофије, психологија, логика	Љубомир Недић
1891/92	Историја филозофије, психологија, логика	Љубомир Недић

⁷⁴⁵ Према: Грбић, Б. и Б.Јордановић (2018). *Преглед наставе на Лицеју, Великој школи и Универзитету (1838–1914)*. Београд: Универзитет у Београду/ Службени гласник, стр. 63-159; 165-215.

1892/93	Педагогија Психологија, логика Историја филозофије	Војислав Бакић Љубомир Недић Михало Шљивић
1893/94	Педагогија Психологија, логика Историја филозофије	Војислав Бакић Љубомир Недић Михало Шљивић
1894/95	Педагогија Психологија Историја филозофије, логика	Војислав Бакић Љубомир Недић Михало Шљивић
1895/96	Педагогија Психологија Историја филозофије, логика	Бакић Војислав Недић Љубомир Шљивић Михало
1896/97	Педагогија Психологија Историја филозофије, логика	Војислав Бакић Љубомир Недић Михало Шљивић
1897/98	Педагогија Психологија Логика	Војислав Бакић Љубомир Недић М.Арер Миливоје Јовановић
1898/99	Педагогија Психологија	Војислав Бакић Љубомир Недић Бранислав Петронијевић
1899/1900	Педагогија Филозофија	Војислав Бакић Бранислав Петронијевић
1900/01	Педагогија Филозофија	Војислав Бакић Бранислав Петронијевић
1901/02	Педагогика Филозофија	Војислав Бакић Бранислав Петронијевић
1902/903	Педагогика, Методика Филозофија, психологија	Војислав Бакић Бранислав Петронијевић
1903/904	Педагогика Филозофија, психологија	Војислав Бакић Бранислав Петронијевић
1904/905	Педагогика Историја филозофије, теорија сазнања, психологија	Војислав Бакић Бранислав Петронијевић
1905/06	Педагогија Филозофија	Нема наставника Бранислав Петронијевић
1906/07	Педагогија Филозофија	Нема наставника Бранислав Петронијевић
1907/08	Педагогија Филозофија	Нема наставника Бранислав Петронијевић
1908/09	Педагогија Филозофија	Светислав Максимовић Бранислав Петронијевић
1909/10	Педагогија, Етика Филозофија	Стеван Окановић Бранислав Перонијевић
1910/11	Педагогија, Етика Филозофија	Стеван Окановић Бранислав Перонијевић
1911/12	Педагогија Филозофија	Стеван Окановић Бранислав Перонијевић
1912/13	Педагогија Методика средњошколске наставе Филозофија	Нема наставника Вићентије Ракић Бранислав Петронијевић
1913/14	Педагогија Методика средњошколске наставе Филозофија	Нема наставника Вићентије Ракић Бранислав Петронијевић

У поглављу о нормативним оквирима и професионалној улози просветних радника детаљно смо изложили промене у законима приликом услова за примање на послове наставника и професора у средњим школамама и на факултету. Оно што је карактеристично за период до 1871. године за избор професора на оба нивоа школовања, јесте да нису постављене јасне квалификације, што је великим делом било условљено и немогућношћу за тим, с обзиром на број оних који су могли да испуне услове.

Након 1871. године, уз обавезно факултетско образовање за професоре средњих школа, неретко се дешавало да су поједине педагошке предмете предавали теолози и учитељи који су студије завршили из неке друге области и науке (Живан Живановић и Петар Деспотовић који су завршили студије природних наука и професорски испит полагали из зоологије са антропологијом и ботаником, анатомијом и физиологијом, Јован Ђаја је у београдској полугимназији био професор немачког, француског и латинског језика, опште историје, популарне физике, математичког и физичког земљописа) или се нису даље образовали након учитељске школе или више женске школе (Миливоје Петровић, Димитрије Јосић, Милоје Влајић, Анђелија Аћимовић...), или су имали завршене педагошке курсеве и положен педагошки испит (Катарина Миловук, Стеван Чутурило).

Када је реч о образовању наставника педагошке групе предмета, дуго се чекало да уопште постоји могућност да се у Србији дође до дипломе, с обзиром да се она није изучавала на факултету у Србији. Први наставници педагогике, на почетку проучаваног периода, нису била лица квалификована за ту област, с обзиром да их у то време у Србији није било. Они који су имали више педагошких знања од других, стицали су их у иностранству. Проблем у недостатку квалификованог наставног кадра стога је био условљен стицањем компетенција у прошлости, али и тренутним могућностима за њихово школовање.

Професори педагогије, школовани за тај позив, у проучаваном периоду су углавном били бивши државни стипендисти. Држава је „питомце“ слала у Аустрију, Угарску, Немачку, Француску и Русију, у зависности од наука које су студирали, али и политичких фактора, односно спољно-политичких односа у то време. Наши универзитетски школовани педагози знања су стицали најчешће на немачким и аустријским универзитетима, најпрестижнијим из ове области, изучавајући филозофију, педагогију и психологију (Јена, Лајпциг, Хале).

У то време почеле су да се јављају нове концепције васпитања и нови педагошки правци. Лајпциг је у то време био један од најзначајнијих научних центара, посебно када је реч о природним наукама и психологији, где су Хелмолц, Вунт, Вебер и Фехнер постављали нове основе и оријентације у психологији, али и када је реч о педагогији хербартовске школе са семинарима Цилера и Мазијуса.⁷⁴⁶ Развој психологије и педагогије у поменутом правцу оставио је трага и на српске педагоге, професоре будућег наставног кадра, тако да су приметне две оријентације у њиховом педагошком приступу.

Наведено потврђује и образложење ректора Велике школе за избор факултета за будуће питомце који ће изучавати педагогију школске 1888/89. године: „За Педагогику ваља послати питомца у Немачку, јер ова наука и поникла је и највише обрађивана у Немачкој. Међу немачким универзитетима, најкорисније би било, да се питамац упути на Лајпцишки универзитет, с тога што је педагогу од највеће важности темељно

---

⁷⁴⁶ Недовић, В. (1981). *Педагошки погледи Јована Миодраговића*. Врњачка бања: Културни центар Врњачке бање, стр. 30.

уознавање Психологије, која је основа свакој рационалној педагогији – а Психологија је најбоље заступљена на том универзитету. Уз то постоји при истоме универзитету и нарочити педагошки семинар, у коме ће питомац имати прилике да се упозна са практичном страном свога задатка.“⁷⁴⁷

О важности могућности избора будућих наставника говори и управник тада новоотворене школе у Неготину: „По мом схватању ... настава не сме бити књишка и површна, нити смеју бити постављани наставници без нарочитог избора. Јер ако учитељ не мора имати особиту науку, он не сме никако бити без поузданог знања корисна за трезвен живот у народу, не сме бити без стручна ока и без угледна понашања и владања. А то се од рђава материјала, без приличне наставе и нарочитих наставника у овим школама не да никад створити“.⁷⁴⁸

До отварања прве учитељске школе образовање учитеља било је везано за Богословију. Као што је било речи у поглављу о наставним програмима у Богословији се дуги низ година предавала педагогија са учитељским методом и психологија са логиком, а из наведених података неретко су је држали свршени богослови, односно свештена лица или друга која нису имала педагошко образовање и у потпуности била квалификована за те предмете.

Отварањем учитељске школе забележене су прве промене којима је отворен пут ка стицању стручнијег кадра, што је било условљено новим правцем у просветној политици и слањем првог државног питомаца, Стевана Поповића на усавршавање. Поповић је 1865. године послат у Готу где је похађао семинар у циљу стицања педагошких знања. Важност његове улоге у развоју институционалног образовања потврђује и то што је Димитрије Матић посматран као административни творац прве учитељске школе, а Поповић као њен духовни градитељ.⁷⁴⁹ Када се вратио у земљу, Поповић је радио као писар у Министарству просвете и црквених дела где је дао свој допринос у изради пројекта *Закона о учитељској школи* и био њен професор и управник.⁷⁵⁰ Други кључан тренутак, био је долазак доктора педагогије Војислава Бакића у Србију (1875) и Учитељску школу у Крагујевцу.

Они су својим свесрдним залагањем довели до значајног развоја педагошког образовања, с обзиром да су били инспирација првим генерацијама учитеља који су кренули њиховим стопама, који су у жељи да пруже свој допринос педагогији, школовање, на сопствену иницијативу из области педагогије настављали на страним универзитетима и попут својих професора оставили великог трага у образовању каснијих генерација и развоју педагошке мисли – попут Јована Миодраговића и Сретена Аџића. Учитељска школа изнедрила је велики број будућих професора педагогије. Поједини су службу започињали као учитељи, а касније надограђивали своја знања.

Како сам Миодраговић наводи „оно што сам у школи слушао теоријски, сада сам окушавао и практички и да изводим. Тада сам зажелио да продужим своје научно образовање по истој струци.“⁷⁵¹ Године 1880. након што је дао оставку на дужности

---

⁷⁴⁷ ДАС, ВШ, 1888, 11.

⁷⁴⁸ ДАС, МПс-п, 1912, ф. 34, р. 54.

⁷⁴⁹ Јовановић, Д. (1939). Идејни развитак педагогике у Срба од 1918. до 1938. с освртом на претходно доба. у (уред.) М. Мајсторовић, *Педагошка Југославија* (4-29), Београд: Југословенско учитељско удружење, стр.9.

⁷⁵⁰ Миодраговић, Ј. (1896). *Учитељска школа у Београду за првих двадесет и пет година својега живота*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, стр. 108.

⁷⁵¹ ДАС, МПс-п, 1884, ф 1, р. 35.

учитеља, као државни стипендиста уписао је студије филозофије са педагогијом. На основу одобреног плана од стране Министарства просвете, Миодраговић је током прве године слушао природне науке, током друге филозофске дисциплине, а педагошке током треће године.⁷⁵² У свом педагошком делу и раду угледао на М. Ђ. Милићевића, С. Д. Поповића, али и на познате представнике европске педагогије – Лока, Коменског, Песталоција, Фребела, Дистервега, Дитеса, Спенсера.⁷⁵³ На њега су највише утицали Спенсер и Вунт. Његова позитивистичка усмереност и занимање за различите дисциплине види се из предмета које је на факултету слушао, с обзиром да је поред психологије, филозофије и педагогије показивао интересовање и за природне науке, посебно за анатомију и физиологију, које је сматрао „основицама модерне педагогије“ и истицао повезаност педагогије са наведеним областима.⁷⁵⁴ Међутим, након завршене три године, 1883. године, с обзиром да је сматрао да његово знање везано за саму струку недовољно тражио је да остане на усавршавању још годину дана, пошто се „скоро две године бавио с другим, општијим, а нарочито природним наукама“, а како није добио одобрење Министарства просвете да студије настави, већ је одбијен уз образложење да су истекле три године које су предвиђене за студије, а с обзиром да је био благодеејанац, имао је обавезе према држави и није могао да остане ни о сопственом трошку, да разложи које је навео нису били довољно „снажни“, и на послетку „што су у отаџбини веома потребна у тој струци стручна лица, те је врло потребно да одмах заузме своје место у раду“, вратио се у Србију.⁷⁵⁵ Попут својег професора, и Миодраговић је оставио великог трага на генерације ученика, које су га памтиле и сведочиле о његовом раду: „Својим предавањима Миодраговић је уливао младим учитељским генерацијама одушевљење за учитељски позив. Његова предавања нису садржавала само лекције из дотичног предмета, већ су била зачињена упутима и саветима за рад у народу и најрадије слушана... Најбоље генерације ондашњих српских учитеља „прошле су кроз његове руке“ и по завршетку школе отишле потпуно оспособљене за свој позив“.⁷⁵⁶ Сматрао је да је учитељ „душа школе“, да он „оживљава све“ и да од учитеља зависи каква ће бити школа, а од школе какав ће бити народ.⁷⁵⁷

Попут Миодраговића, и Аџић је прва педагошка знања стекао од Стевана Д. Поповића, што је оставило трага на његово педагошко усмерење које је било блиско Вунту, Дитесу, Спенсеру, Бену, као и експерименталној педагогији Лаја и Мојмана. И поред тога што му је у каснијим разредима предавао Војислав Бакић, није постао следбених његових идеја и педагошких погледа. Како наводи Недовић „само у мери у којој се налазе оправдања у извесним образложењима педагошких појава са становишта оновремене педагошке теорије, једва се може наслутити да је за наставника педагогике имао управо једног тако истакнутог хербартовца какв је био В. Бакић“⁷⁵⁸ Аџић је 1882. године као државни питомац отишао у Беч да студира наставу за следе, а након тога да настави филозофско-педагошке студије. У Бечу је провео три године. Аџић је био први Србин који је стекао више педагошко образовање на Бечком педагогијуму, где је наставу слушао две године и на Филозофском факултету Бечког универзитета где је наставу слушао годину дана. У

⁷⁵² ДАС, МПс-п, 1883, ф. 24, р. 25; Недовић, В. (1981). *Педагошки погледи Јована Миодраговића*. Врњачка бања: Културни центар Врњачке бање, стр. 11.

⁷⁵³ Недовић, В. (1981). *Педагошки погледи Јована Миодраговића*. Врњачка бања: Културни центар Врњачке бање, стр. 201.

⁷⁵⁴ ДАС, МПс-п, 1883, ф. 24, р. 25; Недовић, В. (1981). *Педагошки погледи Јована Миодраговића*. Врњачка бања: Културни центар Врњачке бање, стр. 34.

⁷⁵⁵ ДАС, МПс-п, 1833, ф. 24, р. 25.

⁷⁵⁶ Борчевић, М. (1999). *Јован Миодраговић*. Врњачка бања: Народна библиотека „Др Душан Радић“, стр. 33.

⁷⁵⁷ Миодраговић, Ј. (1896). *Учитељска школа у Београду за првих двадесет пет година својега живота*. *Просветни гласник*, бр. 3, стр. 39-40.

⁷⁵⁸ Недовић, В. (1998). *Педагошки огледи Стретена Аџића*. Јагодина: Учитељски факултет, стр. 20.

жељи да даље прошири стечена знања, године 1886. прешао је на Универзитет у Лајпцигу, где је остао три године. Предавања је слушао код професора Вунта, Мазијуса, Гецеа и Штримпла. Карактеристично за Аџићево усавршавање је то што се није задржао у границама педагошких наука. Поред филозофије и педагогије, Аџић је био слушао и природне науке, пре свега предмета из области медицине, хигијене, дијететике, али и астрономије.⁷⁵⁹

Како је и сам радио у пракси као учитељ пре него што је постао професор и управитељ учитељске школе, у свој предавачки рад уносио је бројне примере из праксе. Аџићева предавања су стога била занимљива, и према сведочанству ученика Нишке учитељске школе, чинило им се да на тим часовима „улазе у неки нов свет душевни свет чудеса“ јер је повезивао психологију са методиком и школским радом, објашњавајући кроз њу поступке васпитача што им је пружало самопоуздање, јер им се тиме „осветљавао пут којим треба ићи“.⁷⁶⁰ Настава у Учитељској школи у Јагодини била је другачија, аутентична, „имала је другачију причу, припремала за другачију праксу и школу ... утирала је пут, била ослонац... за појаву једне нове основне школе у Србији“, а учитељи који су је завршили су хтели и знали оно што они који су завршили друге учитељске школе нису.⁷⁶¹ Наведено сведоче и његова дела, пре свега учитељеве и васпитачеве забелешке, проткане примерима, али и акценат на теме којима се бавио, а пре свега начин на који им је приступао. Увидом у његове записе и сведочанства његових ученика можемо да осветлимо карактер наставе у учитељским школама за време његовог предавачког рада. Пружао је једну слику која је била блиска можда само ученицима којима је предавао Јован Миодраговић. Он је у свом првом сусрету са школом тражио инспирацију да буде што бољи педагог практичар и да допринесе бољем школовању и приступу новим генерацијама, школовању без страха од учитеља и од школе, приступу различитом од оног који се налазио у његовом сећању. Утицај основне школе и сећања која је на њу имао држао је као „неизбрисиву опомену како у школи не треба поступати“.⁷⁶² Његов несвакидашњи приступ, и за Србију тога времена иновативне методе рада, оставиле су трага на образовање многих генерација које су се школовале за педагошки позив.

Након првих генерација питомаца којима су припадали Миодраговић (1880-1883)⁷⁶³ и Љубомир Недић (1882)⁷⁶⁴, све је већи број кандидата, посебно свршених ученика учитељске школе који су се одлучили за професорски, пре него учитељски позив, забележен је у годинама од 1885. до 1892. године – Сретен Аџић, Павле Љотић, Љубомир Протић, Павле Мајзнер, Стеван Окановић, Сима Јеврић. Иако је највећи број професора потекао из редова учитеља, било је и оних са гимназијским образовањем.

У годинама које су уследиле, од 1885, посебно након 1890. године, значајан број своје школовање је настављао у иностранству под окриљем државних стипендија – Љубомир Протић (Јена, Лајпциг, 1885)⁷⁶⁵, Сретен Аџић (Лајпциг, 1886), Светислав Максимовић (Лајпциг, 1888)⁷⁶⁶, Софроније Симић (Лајпциг, 1891), Стеван Окановић (Хале, 1892

---

⁷⁵⁹ Ристић, М. (уред) (1393). *Сретен М. Аџић. Споменица у славу учитеља, професора, директора, педагога, научника и народног просветитеља*. Јагодина/Параћин: Хаџи Лаза, стр. 3-4.

⁷⁶⁰ Исто, стр. 5.

⁷⁶¹ Недовић, В. (1998). *Педагошки огледи Сретена Аџића*. Јагодина: Учитељски факултет, стр. 49.

⁷⁶² Исто, стр. 19.

⁷⁶³ ДАС, МПс-п, 1883, ф. 24, р. 25.

⁷⁶⁴ ДАС, ВШ, , 1882, 228.

⁷⁶⁵ *Шематизам Краљевине Србије за годину 1891*. (1891). Београд: Државна штампарија, стр. 40.

⁷⁶⁶ ДАС, ВШ, 1888, 11.

(Јена))⁷⁶⁷, Душан Рајичић (Хале (Јена), 1894-1898)⁷⁶⁸, Владимир Стојановић (Лајпциг 1892⁷⁶⁹, Јена 1895), Милош Милошевић (Гинсен, Хале, Јена, 1894-1898)⁷⁷⁰, Вићентије Ракић (Берлин, 1907, Лајпциг 1908)⁷⁷¹. Стицањем дипломе постајали су кандидати не само за радна места у средњим школама, већ и на факултетима, као професори педагошке групе. Неретко се дешавало да су питомци слати на студије са намером да заузму одређено радно место, да када их заврше. Пример наведеног је случај Светислава Максимовића и Вићентија Ракића. Многи од њих су се вратили са титулама доктора наука – попут Стевана Окановића, Душана Рајичића, Вићентија Ракића. У наведеном периоду студије на страним универзитетима, на Филозофском факултету похађали су Петронијевић Бранислав (Лајпциг) и Миливоје Јовановић (Минхен, Лајпциг, Берлин).⁷⁷²

Можемо да приметимо да су неретко кандидати за обављање наставничког посла на вишим нивоима образовања били некадашњи учитељски кандидати, што је на неки начин био логичан след, с обзиром на претходно педагошко образовање. С обзиром да педагогија није могла да се изучава као посебна област, школовање у иностранству било је једино решење. Међутим, након 1900, односно 1905. године увођењем посебних група на Филозофском факултету које су омогућиле студирање из ове области (од 1905. и добијање дипломе), они су и даље били ускраћени за ову могућност с обзиром да нису имали положен испит зрелости, изузев периода од 1902. до 1905. године када им је дозвољено да упишу XI групу. Отварањем ове могућности смањен је број државних питомаца из педагогије. Наредна генерација којој припада Вићентије Ракић, који је имао претходно гимназијско образовање, студије је завршио у Београду, али је докторске студије наставио као државни стипендиста. Наведено може да буде условљено квалитетом наставе на факултету, с обзиром на честе осцилације наставног кадра, промене и недостатке професора педагошке групе, те да је квалитет студија у иностранству био бољи, с обзиром да је Катедра за педагогију још увек била у повоју.

У циљу унапређивања рада у школама, поред слања државних питомаца да изучавају педагошке науке, Министарство просвете слало је запослене у учитељским школама у друге земље да би се упознали са сталним надзором школа у тој земљи, са уређењем учитељских школа, радом обласних и средњих управника народних школа, као и радом на народном просвећивању. У те сврхе 1908. године планирао је да „пошаљу у Немачку, Аустроугарску и Швајцарску седам научника, наставника средњих и стручних школа“. Кандидате је предложио Главни просветни савет, међу којима су били: Сретен Аџић, управник Мушке учитељске школе у Јагодини, Љубомир Протић, управник Женске учитељске школе у Београду, Душан Рајичић, вршилац дужности референта за основну наставу. Предложено је да Сретен Аџић борави у Аустроугарској, Протић у Швајцарској, а Рајичић у Немачкој. И поред тешке ситуације у земљи и догађаја који „нарочито доводе

⁷⁶⁷ *Шематизам Краљевине Србије за годину 1892.* (1892). Београд: Државна штампарија, стр. 42, Трговчевић, Љ. (1995). Докторати студената из Србије на немачким универзитетима од 1885-1914, *Историјски часопис*, књ. XL-XLI, 274. Вујисић Живковић, Н. (2012). *Војислав Бакић и развој педагошке науке у Србији*. Београд: Филозофски факултет, стр. 339.

⁷⁶⁸ Вујисић Живковић, Н. (2012). *Војислав Бакић и развој педагошке науке у Србији*. Београд: Филозофски факултет, стр. 339.

⁷⁶⁹ *Шематизам Краљевине Србије за годину 1892.* (1892). Београд: Државна штампарија, стр. 42,

⁷⁷⁰ *Државни календар Краљевине Србије за годину 1895.* (1895). Београд: Државна штампарија, стр. 38; Вујисић Живковић, Н. (2012). *Војислав Бакић и развој педагошке науке у Србији*. Београд: Филозофски факултет, стр. 339.

⁷⁷¹ *Државни календар Краљевине Србије за годину 1908.* (1908). Београд: Државна штампарија, стр. 60, Трговчевић, Љ. (1995). Докторати студената из Србије на немачким универзитетима од 1885-1914, *Историјски часопис*, књ. XL-XLI, 266.

⁷⁷² Трговчевић, Љ. (1995). Докторати студената из Србије на немачким универзитетима од 1885-1914, *Историјски часопис*, књ. XL-XLI, 264.

Србију и Аустроугарску у особен, донекле непријатељски, положај⁷⁷³ наведени планови су спроведени у дело.

Важан тренутак када говоримо о наставницима педагошке групе у средњим школама је увођење професорског испита (1880) и нове промене закона што је допринело да будући професори „потврде“ своју педагошку спремност. Управо у раздобљу након 1880. године, а посебно након 1894. видимо да се број образованих педагога повећава, што је допринело бројнијем квалитетном наставном кадру. Стога, иако је 1893. године Бакићевим преласком на Велику школу, Учитељска школа изгубила врсног професора, нове генерације биле спремне су да преузму задатке, јер након тог периода професорске испите полажу Павле Мајзнер, Павле Љотић, Сретен Аџић, Стеван Окановић и почињу своје плодноне каријере као професори у учитељским школама. Као једни од ретко педагошки образованих људи тога времена, своја знања могли су да пренесу првим генерацијама учитеља у сваком смислу образованих на један другачији начин. Не само што су то биле прве генерације које су се школовале у институцији којој је примарни задатак било образовање просветних радника, већ су за професоре педагогије имали оне који су знања стицали на изворишту педагошке мисли XIX века, у Немачкој.

За разлику од Миодраговића и Аџића, већина предавача имала је педагошку оријентацију која је била ближа њиховом професору педагогије у учитељској школи – Војиславу Бакићу, посебно међу генерацијама које су школу завршиле до 1892. године. Као слушаоци Филозофског факултета и студенти страних универзитета наставили су тим стопама. Стеван Окановић, немачки ђак, своја предавања је темељио на теоријском концепту хербартовске педагогије. Наведена оријентација приметна је и у раду Протића, Симића, Рајичића, Стојановића, Јовановића. Разлику у усмерењу видимо код каснијих генерација педагога, пре свега код Вићентија Ракића који је у свом раду ишао у супротном смеру од хербартовске педагогије.

С обзиром на поменуте тенденције у развоју, осамдесете године XIX века донеле су прве промене у наставном кадру за педагошке предмете и у Богословији, с обзиром да су часове реализовали као хонорарни предавачи педагогије и методике професори Учитељске школе Димитрије Јосић, Милоје Влајић, Војислав Бакић и Стеван Окановић. Њихово ангажовање престало је када је школа остала без двојног задатка, те спремала само будуће свештенике. Психолошке предмете и даље си предавали професори богословске струке, али од 1880. године са положеним професорским испитима из пасторског и црквено богословља и историје цркве и канонског права.

Када говоримо о женским школама, у Вишој женској школи у Београду, наставу је држала, у то време, једна од најобразованијих жена, прва која је имала више образовање, Катарина Миловук, која је образовање је стекла у Русији, где је након гимназије положила педагошки државни испит на Универзитету у Одеси.⁷⁷⁴ Од 1873. године почињу да се запошљавају хонорарни професори за педагошку групу предмета, што је указивало на тежњу да се побољша квалитет наставе. До 1879. године реч је била о гимназијском професору Јовану Ђаји, који у својој матичној школи није предавао педагошке предмете. Промене у правцу избора наставника почеле су са изменама закона ове школе, што је била још једна потврда да од ове године тежиште образовања у овој школи постаје педагошки задатак. Од тада се запошљавају професори учитељских школа - Војислав Бакић, Живан Живановић, Димитрије Јосић, Јован Миодраговић, Сретен Аџић, и у школи у Крагујевцу Љубомир Протић. Међутим и поред квалитетнијег наставног

⁷⁷³ ДАС, МПС-п, 1908, ф. 31, р. 132.

⁷⁷⁴ Симић-Клајић, И. (1936). *Катарина Миловук, њен живот и рад*. Београд: Штампарија Давидовић, стр. 14.

кадра, што је требало да ублажи неједнакост у стицању педагошких знања учитеља и учитељица, не може, а да се не примети да је и даље постојала значајна неједнакост која се огледала не само у чињеници да су ови наставници били стално запослени у мушким школама, те да је чешће долазило до њихове промене што се одражавало на континуитет рада у вишим женским школама, већ и да су се различитости огледале и у самој реализацији наставе због различитих планова и програма у школама по којима су наставници радили. Као што је већ поменуто, након отварања, Женске учитељске школе имале су проблема са наставним кадром, тако да је у Београду наставу из педагошких предмета изводила Анђелија Аћимовић, која је била разредна учитељица, што нам говори да квалитет наставе и поред отварања институције која је специјализована за образовање учитељица није у потпуности одговарао намени школе, и да се у великој мери разликовао од оне у мушким учитељским школама. Помаци су учињени када је на место професора дошао Стеван Окановић који је био ангажован у настави педагошких предмета, али је због великог фонда часова, наставу из психологије и логике и даље реализовала разредна учитељица. До објективних промена долази 1906/07. након што је школа „стале на своје ноге“ доласком на место управника и професора Љубомира Протића, када су све педагошке предмете држала за то квалификована лица. Сличан пут прошла је и Учитељска школа у Крагујевцу, где су у првим годинама поред Софронија Симића наставу реализовале и разредне учитељице, до доласка Марка Крстића, када се мења структура наставног кадра.

Из наведеног можемо да приметимо да су се проблемом недостатка адекватног наставног кадра, не само када је реч о педагозима, већ наставницима свих области, најчешће суочавале школе након оснивања, те је у њима радило наставно особље оближњих гимназија или виших женских школа, у случају женских учитељских школа, односно наставу су држали хонорарни наставници. У Учитељској школи у Неготину, 1911. године „настава у септембру и почетком октобра није текла уредно с тога, што није било довољно наставника, јер су у овој школи радили само наставници гимназије ...“⁷⁷⁵ У учитељској школи у Нишу неретко, било три пута више хонорарних него сталних наставника.⁷⁷⁶ Протић, као директор једне од школа где су били заступљени хонорарни наставници, истиче важност сталног наставног кадра, и другачијег позиционирања запослених „ваља све наставнице ове школе, које још примају плату на каси В.Ж. школе, спровести и на плату у ову школу. Сви су разлози за то, а ради саме школе и њеног напретка. Са више ће воље радити они, кад се не буду сматрали за привремене у овој школи, јер ће знати да их не може нико тако лако потиснути.“⁷⁷⁷

Наставници су углавном држали све предмете педагошке групе, па су неретко имали велике фондове часова. Оно што им је често повећавало фонд јесу предавања других области за које у том тренутку није било наставника - најчешће немачки језик, затим рачуницу с геометријом, општи историју, земљопис, школску хигијену... што је потврђивало недостатак школованих лица и из других области. У Учитељској школи у Нишу, за 14 година њеног постојања, од укупно 68 наставника, у просеку током једне године радило само три који су имали педагошко образовање,⁷⁷⁸ што нам говори да када је реч о односу наставника педагошке групе предмета и других, он је најчешће био диспропорцијалан. Промене у позитивном смеру приметне су деведесетих година XIX века, када је знатно повећан број образованих педагога, када се бележи већи број

⁷⁷⁵ ДАС, МПс-п, 1911, ф. 1, р. 6.

⁷⁷⁶ Требјешанин, Р. (1983). Наставнички кадар Учитељске школе у Нишу (1881-1895). *Нишки зборник – публикација задруштвено-историјска питања Ниша и региона*, бр. 12, стр. 89-98. стр. 89.

⁷⁷⁷ ДАС, МПс-п, 1908, ф. 29, р. 30.

⁷⁷⁸ Исто.

школованих наставника педагошке групе у једној школи. На сличну ситуацију преоптерећености наставника наилазимо и када је реч о наредном нивоу студија – на Филозофском факултету. У периоду када је Војислав Бакић држао наставу, све обавезе везане за ову групу предмета реализовао је сам (теоријску наставу из опште и посебне педагогије, педагошки семинар и рад у вежбаоници).

Оно што карактерише наставни кадар педагошке групе предмета у средњим школама у проучаваном периоду јесте разноликост диплома које су имали. Наставу педагогије од почетка до краја периода реализовали су не само они са минималним квалификацијама (у недостатку педагошких и из других области), већ и доктори педагошких наука који су били преквалификовани за та радна места, што је свакако утицало на подизање квалитета образовања у тим школама у времену њиховог ангажовања.

Сталност наставника и континуитет у раду у једној школи од великог је значаја за подизање квалитета образовања. Поред професора који су деценијама били на тој позицији у једној школи попут Војислава Бакића (18 година у Мушкој учитељској школи у Крагујевцу и Београду), Сретена Аџића (у Мушкој учитељској школи у Јагодини), Стевана Окановића, Љубомира Протића (у Женској учитељској школи у Београду), углавном су промене у наставном кадру у оквиру једне школе биле приметније, а неки су се задржавали само неколико година. Наставници су у недостатку кадра прелазили из школе у школу. Наведено је најочигледније на примеру Јована Миодраговића који је каријеру професора започео у Првој београдској гимназији (1884), године 1887. премештен је у Учитељску школу у Нишу, 1890. премештен је у Београд као професор Учитељске школе (1890-1895), а затим и Више женске школе (1895-1897). Од 1897. до 1900. године радио је као референт за основну школу при Министарству просвете. Након промене у влади и Министарству 1900. године, против своје воље, премештен је за професора Учитељске школе у Алексинцу. Уз бројне молбе, исте године враћен је у Београд, где је у Другој београдској гимназији дочекао пензију 1908. године.⁷⁷⁹ Такође, наставници су неретко, иако су предавали у истој школи, из године у годину предавали различите предмете. Иако је реч била о истој групи предмета, ова промена могла је да утиче на континуитет у њиховом раду.

Иако су променама радних места и даље учествовали у образовању будућих генерација, проблеми су се посебно јављали када су наставници који су се смењивали били другачијих педагошких оријентација, што се одражавало и на успех ученика. О наведеном сведочи извештај управника Учитељске школе у Алексинцу, Петра Деспотовића, који је слабије постигнуће из педагошких предмета на учитељским испитима образложио и променама у наставном кадру. „Ове године заменили су прошлогодишње наставнике двојица младих наставника, који су ове предмете први пут предавали. Они су обојица представници научно педагошког правца, који у Немачкој заступа професор др Рајн. Како се предмети из те групе предају у II и III рареду, а како је у томе правцу г. Стојановић предавао у IV разреду само општу и специјалну дидактику, настала је код ученика пометња и већина их је тежила да се упозна са правцима које заступају г. Др Стеван Окановић и Влада Стојановић. За то пак није било довољно времена, а крај тога и литература наша тако је сиромашна, да им није могла дати ниједно, на српском преведено, у том правцу, дело.“⁷⁸⁰ Наиме, као што можемо видети из табела, школске 1898/99. године за професоре педагошких предмета у Учитељској школи у

⁷⁷⁹ Борчевић, М. (1999). *Јован Миодраговић*. Врњачка Бања: Народна библиотека „Др Душан Радић“, стр. 31-32; Недовић, В. (1981). *Педагошки погледи Јована Миодраговића*. Врњачка бања: Културни центар Врњачке бање, стр. 39-40.

⁷⁸⁰ ДАС, МПс-п, 1899, ф. 20, р. 24.

Алексинцу дошли су Стеван Окановић и Владимир Стојановић, док је до тада наставу реализовао Сретен Аџић. Међутим и они су се у школи задржали само две године, јер је 1900-те на годину дана запослен Јован Миодраговић, а након њега су поново као предавачи били представници хербартовске педагогије. Међутим и поред недостатака које је овак приступ носио са собом, са друге стране, ученици су имали прилику да се упознају са различитим педагошким концептима.

Уколико посматрамо наставни кадар на Филозофском факултету, приметно је да је се и ова институција суочавала са недостатком стручних лица, посебно што су за рад биле потребне највише квалификације. До 1871. године, као што је већ поменуто ни на овом нивоу нису прописани неопходни услови за избор, до оснивања Универзитета професори и супленти су морали да имају факултетско образовање и радове у струци, а од 1905. године за професорска звања виши степен, односно завршен докторат.

Када је реч о катедри за педагогију, дуги низ година била је упражњена или су предмет предавали филозофи по струци (Милан Кујунџић). Увидом у архивску грађу, приметни су покушаји који су трајали годинама да се упражњене катедре „попуне“ и да су у том циљу слате молбе министру просвете. Поред других катедри, у молбама се наводи и катедра за педагогију (1882, 1884, 1888, 1889) међутим, у одговорима Министарства, она се није нашла на списковима оних за које треба расписати „стечај“.⁷⁸¹ Године 1891. и сами професори средњих школа, указивали су на проблем недостатка педагошког образовања након завршеног факултета, што се одражавало на квалитет наставе, и потребу да се то питање реши. Живан Живановић је своја запажања изнео у расправи *О васпитању у средњим школама*, након чега је „збор професора средњих школа, ценећи потребу, да се на васпитање у нашим средњим школама мора обратити што већа пажња, сматра да је по васпитну задаћу од важности: да се на Великој школи- која даје наставнике нашим средњим школама – установи стална катедра за педагогију“.⁷⁸² Разлоге вишегодишњег упражњеног места наставника педагогије, Тешић види у уверењу Министарства просвете да није смислено да се расписује конкурс за оне предмете за које се унапред зна да се на њих не могу јавити кандидати са адекватном стручном спремом.⁷⁸³ Држава је у циљу оснаживања наставног кадра и попуњавања катедри слала стипендисте на факултете у иностранство, међу којима је одабран и Светислав Максимовић, као питомац за педагогију.⁷⁸⁴ Како је у међувремену расписан конкурс, 1892. године, од стране Академског савета једногласно донета одлука да се за професора гимназијске педагогике са методологијом изабере др Војислав Бакић. На ово радно место, у том тренутку, поред Бакића, конкурисала су још два кандидата, Милан Шевић, предавач крагујевачке гимназије и већ поменути државни питомац, Светислав Максимовић,⁷⁸⁵ а према Бакићевом сведочењу, приликом држања приступног предавања након избора, ректор Нешић је избор образложио да га је Академски савет изабрао јер је „до сад много радио, с успехом на педагошком пољу“.⁷⁸⁶

⁷⁸¹ ДАС, ВШ, 1882, 247; 1888, 7; ДАС, МПс-п, 1893, ф. 17, р. 176; Тешић, В. (1992). Развој студија педагогије, у Ј. Ђорђевић и Н. Трнавац (ур.), *Сто година Катедре за педагогију 1892-1992* (9-49). Београд: Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета, стр. 15; Тешић, В. (1968). Оснивање и развојни ход Катедре за педагогију, *Настава и васпитање*, вол. 17, бр. 5, стр. 503.

⁷⁸² Професорско друштво (трећи редовни збор) (1893), *Просветни гласник*, год. 14, бр. 2, стр. 142.

⁷⁸³ Тешић, В. (1968). Оснивање и развојни ход Катедре за педагогију, *Настава и васпитање*, вол. 17, бр. 5, стр. 503.

⁷⁸⁴ ДАС, ВШ, 1888, 11.

⁷⁸⁵ ДАС, МПс-п, 1893, ф. 17, р. 176.

⁷⁸⁶ Бакић, В. (2009). *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872-1929)*. Ужице: Учитељски факултет, стр. 105.

Оно што се издваја као занимљиво запажање, јесте питање које је поставио и Тешић, због чега се толико дуго чекало да Катедра за педагогију буде неупражњена и да на њој предаје неко ко нема докторат из педагошких наука, с обзиром да је Војислав Бакић, као доктор педагогије имао амбиције везане за ово радно место, што потврђује молба упућена Министарству просвете (1877) и кандидовање за место професора логике и психологије на Великој школи (1878). Тешић нам указује да одговоре можда можемо тражити у једној или сплету чињеница „(1) у томе то је настава педагогије у првих десет година била формално покривена личношћу професора Милана Кујунџића; (2) што је у ово време било много других, по оцени школских власти, важнијих кадровских питања, за која се нису могла обезбедити одговарајућа финансијска средства; (3) што је сам професор Милан Кујунџић према Бакићевим научним уверењима био, можда, резревисан, будући да је немачку педагогику (који је заступао проф. др В. Бакић) сматрао спекулативном и, најзад (4) оријентација према Светиславу Максимовићу, који се као државни стипендиста припремао у Немачкој за преузимање наставе педагогије на Великој школи“.⁷⁸⁷

У годинама које су уследиле, постојале су идеје да се увећа наставни кадар за педагошку групу, односно да се изабере још један предавач. Бакић је подносио предлоге „да се тражи помоћник за педагошке предмете“, који су посредством ректора слати министру на одобрење. У новембру 1902. године Бакић је за помоћнике предложио Светислава Максимовића и Стевана Окановића, али је Савет факултета одлучио је да се распише конкурс за избор доцента.⁷⁸⁸ Уважавање Бакића и Окановића имало је корене још из времена када је Бакић био његов професор и „задобио га за педагогику“ и „израдио му стипендију“, након чега му је Окановић посветио своју дисертацију.⁷⁸⁹ На конкурс су се јавили Милан Шевић, Миливоје Јовановић и Стеван Окановић. Године 1904. у мају месецу, Савет факултета је разматрао молбе поднетих кандидата. Према Бакићевом сведочењу „при избору асистента за педагогику добио је М. Шевић 11 гласова, С. Максимовић 7, М. Јовановић 6, Окановић 1“, те је средином јануара 1905. године Савет изабрао Милана Шевића за асистента.⁷⁹⁰ Међутим, прерастањем Велике школе у Универзитет, без обзира на наведену одлуку, наставни кадар не само што није повећан, већ је одласком Бакића катедра поново била упражњена. У годинама које су уследиле, декан Филозофског факултета Љубомир Јовановић, званичним путем и некадашњи колега Бранислав Петронијевић, незваничним, позивали су Бакића да се врати на Универзитет у својству хонорарног професора, што је он у више наврата одбио. Иницијатива је постојала и од студенета факултета који су уколико катедра остане неупражњена алтернативу видели у одласку у Немачку или Швајцарску на завршетак студија.⁷⁹¹ Крајем 1907. године расписан је конкурс за практичну филозофију (педагогику) на који је желео да се пријави Паја Радосављевић, међутим Петронијевић је био против његовог избора.⁷⁹² Место је на крају упражњено, али не редовним већ хонорарним професором. Иако је Стеван Окановић имао све потребне квалификације за ово радно место, он је од 1909. до 1912. године радио као хонорарни професор педагогике и етике, а уместо сталног уговора добио је разрешење. Разлог наведеног

⁷⁸⁷ Тешић, В. (1992). Развој студија педагогије, у Ј. Ђорђевић и Н. Трнавац (ур.), *Сто година Катедре за педагогију 1892-1992* (9-49). Београд: Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета, стр. 20.

⁷⁸⁸ Бакић, В. (2009). *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872-1929)*. Ужице: Учитељски факултет, стр. 191-192.

⁷⁸⁹ Бакић, В. (2009). *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872-1929)*. Ужице: Учитељски факултет, стр.145.

⁷⁹⁰ Исто, стр. 204, 207-208.

⁷⁹¹ Исто, 213, 205-216.

⁷⁹² Исто, 219-221.

можемо тражити у томе што је и пре његовог одласка, јуна 1912. године, Савет Филозофског факултета 16. фебруара исте године изабрао за сталног доцента за методикку средњишколске наставе Вићентија Ракића. Наиме, и пре него што је Окановић примљен као хонорарни професор, горе наведено тело је марта 1907. године „предложило за државног питомца (стипендисту) за изучавање практичне филозофије (педагогике) на универзитетима у Лајпцигу и Јени и који је, према томе, био кандидат с којим се с правом рачунало да преузме наставу педагогије на овом факултету“⁷⁹³. Оно што такође видимо као повезаност, јесте њихова педагошка оријентација. Бакић је имајући у виду проширење катедре помоћ и подршку видео у хербартовцу Окановићу, док су челници Академског савета имали другачију визију избором Вићентија Ракића. Можемо да претпоставимо да је један од разлога што Окановић није наследио Бакића и био примљен у стални радни однос управо његово усмерење. Доласком Ракића, педагогија на Филозофском факултету добила је ново усмерење, које је значило раскидање веза са хербартовском концепцијом.

Наведено нам само потврђује уплив различитих фактора приликом избора наставног кадра, односно да квалификације нису биле једине на основу којих се одлучивало. Такође, неретко и страначке борбе и њихови међусобни сукоби имали су утицај и на рад наших тадашњих педагога, који се због својих ставова и политичких опредељења нису уклапали у владајући политички правац. Јован Миодраговић, који иако се није бавио политиком, због својих ставова и другачијег начина размишљања, био је на неки начин „обележен“ што је имало утицаја на његово усавршавање. Супротно од већине педагога тога времена који су припадали либералима или напредњацима (Бакић, Протић, Окановић, Рајичић) иако није био припадник неке странке, његова усмерења била су ближа радикалима. Заступао је демократичност у образовању, које би било доступно свима, и истицао је важност помоћи државе у школовању сиромашних ученика. Његови ставови у великој мери били су повезани и са условима и проблемима са којима се током свог образовања сусретао, с обзиром да је и сам потицао из сиромашне породице. Његов нестандардни приступ није наишао на одобравање Министарства просвете, он се на студијама није понашао по обрасцу који је био уобичајен за стипендисте, јер је студирање схватио не само као учење и похађање предавања на факултету. Његова путовања и интересовања ван струке, али и његово писање, посебно објављивање радова у *Самоуправи*, часопису „радикалског клуба“ од 1881. године, засметали су тадашњој просветној власти. Како наводе Недовић и Борчевић, највећу улогу у одбијању молби за продужетак Миодраговићевих студија имали су политички разлози, јер се „у Министарству просвете могло чути да је црвењак“, неподобан и нелојалан, што није годило напредњачкој влади, која је „после Тимочке буне угушила и оно мало слобода што их је било“, а исти разлози допринели су да након повратка у земљу буде годину дана без запослења.⁷⁹⁴ Са друге стране, променом режима 1903. године и доласком радикала на власт, многи универзитетски професори остали су без посла, с обзиром да је, као што је већ било речи, *Законом о Универзитету* из 1905. године остаљен простор да избор нових професора буде резултат не само научних резултата него и политичког опредељења. Војиславу Бакићу, који је био либералне оријентације, доласком радикала на власт није омогућено да постане редовни универзитетски професор, и поред квалификација за то и чињенице да су генерације наставника и педагога до доласка Окановића биле

---

⁷⁹³Тешић, В. (1992). Развој студија педагогије, у Ј. Борђевић и Н. Трнавац (ур.), *Сто година Катедре за педагогију 1892-1992* (9-49). Београд: Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета, стр. 25.

⁷⁹⁴ Борчевић, М. (1999). *Јован Миодраговић*. Врњачка Бања: Народна библиотека „Др Душан Радић“, стр. 30; Недовић, В. (1981). *Педагошки погледи Јована Миодраговића*. Врњачка бања: Културни центар Врњачке бање, стр. 10, 35-37, 39.

ускраћене за стицање неходних знања за будући позив, с обзиром да се након те одлуке пензионисао.

У земљи у којој васпитање и образовање нису били у фокусу тадашње политике, која је била оптерећенама борбама и на спољашњем и унутрашњем плану, наши педагози били су значајни покретачи идеја за повећање њиховог квалитета. Навикнути на ратове, страдања, патње и сукобе који су били свакодневница, наши педагози су критеријум моћи видели не у војној, економској или политичкој сили већ у просвети. Они су образовање видели као важан елемент на путу друштвеног развоја Србије и као услов за бољу будућност.⁷⁹⁵

---

⁷⁹⁵Недовић, В. (1998). *Педагошки огледи Стретена Аџића*. Јагодина: Учитељски факултет, стр. 41, 44.

ПОГЛАВЉЕ IV

**ПРАКТИЧНА НАСТАВА У ШКОЛАМА ВЕЖБАОНИЦАМА И ПЕДАГОШКИМ
СЕМИНАРИМА**

Као што је већ било речи у претходним поглављима, поред теоријске наставе, ученици су под руководством предметних наставника, педагошке струке, имали прилике да стичу праксу у предавачком раду кроз педагошке семинаре и наставу у школама вежбаоницама. У овом поглављу ће више речи бити управо о практичном раду у школама вежбаоницама, за школе и године за које постоје доступни подаци, као и о раду у педагошким семинарима.

1. ВЕЖБАОНИЦЕ

1.1. Практични рад у вежбаоницама виших женских школа

Виша женска школа, иако је имала двојаки задатак, није била специјализована за педагошки позив, тако да првим *Законом устројства више женске школе* из 1863. године, није прописан практични рад за ученице школе. У циљу што боље припреме за учитељски позив, ученице су у самој школи хоспитовале уз присуство на часовима и мењале одсутне учитељице, а неке часове су и стално држале, помагале у одржавању дисциплине у школи, уз месечну надокнаду од стране Министарства просвете. Посебна правила за ове ученице, важиле су до 1879. године, са мањим изменама, пре свега у времену трајања. Према правилима из 1866. овај практични курс трајао је годину дана, касније је повећан на две, а 1870. године на три године, да би 1872. смањен на једну годину. У складу са правилима из 1866. године приправнице су се „сматрале за ученице“ које су радиле као помоћнице и могле су да примају новчану надокнаду од Министарства просвете „благодјејање за васпитање девојака за учитељке“ или „плаћу“.⁷⁹⁶ Дужности приправница биле су да помажу учитељицама и учитељима у Вишој женској школи у одржавању реда, надзору, предавањима и конверзацији. Понекад је постојало ограничење у избору и броју приправница.⁷⁹⁷ Прве помоћнице постављене су 29. септембра 1866. године са платом од 25 динара месечно, док су две радиле бесплатно.⁷⁹⁸ Правилима од 14. новембра 1870. године ученице које су показале врло добре резултате у току сваке године школовања „може управитељка Више Женске Школе препоручити г. Министру Просвете и Црквених Дела, да је наименује за помоћницу у Вишој Женској Школи, како би се у тој служби боље спремила да може бити учитељка у основни школама“. Помоћнице су прве године примале стипендију у износу од 60 гроша, друге године 80, а треће 100 гроша месечно.⁷⁹⁹ Две године касније, у складу са новим правилима од 24. новембра 1872. године помоћница је могла да буде свака ученица која је желела да се у пракси припреми за посао учитељице. Према пропису, свим ученицама које су завршиле вишу женску школу, а желеле су да буду учитељице, уз дозволу министра просвете могло је да им буде омогућено да се у самој школи „практички спремају за учитељски посао“, односно да као помоћнице остану још годину дана у школи да хоспитују, обављају задатке поверене од стране управитељице и учитељица, мењају учитељице у Вишој женској школи и београдским основним школама, и на тај начин се практично спремају за посао. За време трајања припреме, ученице су биле стипендиране од стране Министарства просвете, примале су благодјејање од 60 гроша месечно.⁸⁰⁰ Након припремног периода, један број је одлазио у основну школу и тамо

⁷⁹⁶ Цветковић, К. (прир.) (1913). *Виша женска школа у Београду : педесетогодишњица 1863-1913*. Београд: Виша Женска школа, стр. 77.

⁷⁹⁷ Исто.

⁷⁹⁸ *Годишњи извештај о Вишој женској школи у Београду за школску 1899-900. годину* (1900). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, стр. 7.

⁷⁹⁹ Исто, стр. 9

⁸⁰⁰ *Школски зборник закона, правила, наредба и т.д.* (1875), Београд: Државна штампарија, стр. 161.

настављао свој рад и усавршавање, а други је остајао у Вишој женској школи да се припрема за класне учитељице.⁸⁰¹ Стога, у циљу реализације задатка који се односио на припрему за учитељски позив, Виша Женска школа служила је као вежбаоница будућих учитељица.

Школе вежбаонице и практично изучавање школског рада за будуће учитељице уведено је *Законом о уређењу више женске школе* из 1879. године, као што је већ поменуто у поглављу о нормативним оквирима „оне ученице, које желе постати учитељке основних школа, дужне су, у течају петог разреда, практично изучавати школски рад, у вежбаоници, која се заводи при Вишој женској школи са четири разреда основне школе“⁸⁰². Приликом реализације предавања у школама вежбаоницама виших женских школа, поред свих ученица завршног разреда присуствовале су једна учитељица, која је неретко била разредна учитељица завршног разреда Више женске школе, учитељица вежбаонице у чијем разреду је предавање држано и наставник методике и школског рада, који је по потреби и сам држао предавања.⁸⁰³

У време доношења новог закона, у Вишој женској школи, наставу педагошких предмета реализовао је Војислав Бакић који је фебруара 1880. године упутио молбу министру просвете, у циљу побољшања квалитета практичне припреме ученица. Он наводи „да би ученице V разреда више женске школе примењену педагогику (методику) коју сада уче, што боље разумеле и да би се и сопственим покушајима у основној школи (вежбаоници) отпочеле вежбање у школском раду, којим ће се после као учитељке бавити, потребно је, да им се даде прилике , 1. да посећују овдашње женске основне школе ради посматрања школе, њена уређења и њена рада (хоспитовање) и 2. да оне ученице, које се мисле посветити учитељском звању, и саме учествују у школском раду, нарочито у важнијим наставним предметима, а остале ученице да присуствују само ради бољег разумевања методике, из које ће на крају школске године, заједно с осталима, полагати годишњи испит. Стога имам част понизно молити Господина Министра, да би изволео наредити : 1. да се за хоспитовање ученица у основној школи и за вежбање учитељскох приправница у школском раду одреде најмање 4 часа недељно, почињући од 1. марта ове године, како би за време 3 месеца (до јуна , кад настају испити) свака приправница могла држати бар по једно предавање из главних предмета, који се предају у основној школи; 2. да се дотле, док се не отвори нарочита вежбаоница за ту цел, одреди за привремену вежбаоницу женска основна школа на источном Врачару, и да се дозволи да ученице могу – под мојим надзором и, ако је потребно и под надзором дотичне разредне учитељке посетити и другу коју школу, где би било више наставних средстава и где би сваки разред имао по једну учитељку, јер овде је лакши рад, нарочито за почетнице. У вези с овим част ми је приметити, да ће се одређена 3 часа за методику употребити 1. за продужена предавања из методике која се до идућег месеца не могу свршити. 2. за приправљање за дотична предавања у основној школи и за оцену писмене приправе за то, и 3. за свестрано оцењивање дотичних покушаја у основној школи; и тако се од тих часова не може ништа узети за вежбање у самом школском раду. Очекујући да ће господин Министар прву моју молбу – у интересу поменутог завода и сходно закону о уређењу истог, по коме је школски рад стављен у ред обавезних предмета – што скорије изволити решити.“⁸⁰⁴

---

⁸⁰¹ Цветковић, К. (прир.) (1913). *Виша женска школа у Београду : педесетогодишњица 1863-1913*. Београд: Виша Женска школа, стр. 76.

⁸⁰² *Закон о уређењу више женске школе* (1879), стр. 1.

⁸⁰³ *Краљевско-српска виша женска школа у Крагујевцу/Извештај за школску 1897/1898. годину* (1898). Крагујевац: Штампарија Андре Јовановића, стр. 11.

⁸⁰⁴ ДАС, МПс-п, 1880, ф. 4, р. 159.

Министар просвете је уважавајући Бакићеву молбу о реализацији наставе школског рада и похађању школа вежбаоница упутио захтев управници школе да се са њим договори и да направе распоред наставе школског рада у петом разреду. За наставу школског рада било је предвиђено 4 часа недељно (понедељком и петком по два сата). Осим ових часова, Бакић је држао и часове методике уторком уместо науке хришћанске, средом уместо историје Срба и петком уместо певања (укупно три часа), уместо наставника који су били на скупштини.⁸⁰⁵

О практичном раду и резултатима у школи вежбаоници говорио је наставник школског рада Више женске школе у Крагујевцу Љубомир Протић: „Да ли је пут, којим се иде у спремању ученица у педагогици и методици добро погођен, може посведочити најбоље пракса. Ученице наше, које су сад учитељице, оцењене су већ прве године њихове службе од разних надзорника и, колико нам је познато, ниједна слабо, а доста њих врло добро и одлично. ... Главна је да и г-ђа управитељица и наставник педагогике и методике воде озбиљно рачуна о свестраној спреми ученица у овој школи“.⁸⁰⁶

У Вишој женској школи у Крагујевцу школске 1896/97. године одржано је 90 практичних предавања од стране ученица, којима су присуствовали наставник школског рада и методике Љубомир Протић, једна наставница Више женске школе, учитељица вежбаонице у чијем разреду је предавање држано и све ученице шестог разреда. У односу на број ученица, свака је држала 2- 3 предавања. У првом разреду вежбаонице радиле су Даница Петровић и Милица Михајловић, у другом Милева Лукић, у трећем Велика Филиповић, а у четвртном Љубица Марјановић, Босиљка Јовановић и Персида Колаковић. У току године, ученице су поред наведених часова, хоспитовале и уз допуштење учитељица, и под њиховим надзором држале предавања.⁸⁰⁷

Школске 1897/1898. године, свака ученица, завршног шестог разреда, одржала је по три предавања у школи вежбаоници. Као и до тада, свим предавањима присуствовали су предметни наставник, разредна учитељица шестог разреда Више женске школе и учитељица вежбаонице. Ове године наставу су реализовале – Даница Петровић и Милица Михајловић у првом, Милева Лукић у другом, Велика Филиповић у трећем, Персида Колаковић и Босиљка Јовановић у четвртном разреду.⁸⁰⁸ Од 1898. године до отварања Женске учитељске школе у Крагујевцу и потребе за школом вежбаоницом у циљу реализације наставе школског рада 1905/06. године није реализована практична настава.

Школске 1896/97. године ученице Више женске школе у Београду одржале су укупно 100 предавања у школи вежбаоници под надзором Милоја Влајића професора методике и практичног рада. У школи, су у четири разреда радиле три учитељице, у првом разреду С. Радичевић, у другом Лепосава Николић и у трећем и четвртном К. Тешић.⁸⁰⁹ Ове године министар просвете одредио је за вежбаонице прва три разреда основне школе у Крунској улици и први и четврти основне школе на Цветном тргу. Школске 1897/98. године ученице су држале свака по 1 до 2 предавања у вежбаоницама, у којима су радиле већ

---

⁸⁰⁵ Исто.

⁸⁰⁶ Краљевско-српска виша женска школа у Крагујевцу/Извештај за школску 1897/1898. годину (1898). Крагујевац: Штампарија Андре Јовановића, стр. 11.

⁸⁰⁷ Краљевско-српска виша женска школа у Крагујевцу/Извештај за школску 1896/1897. годину (1897). Крагујевац: Штампарија Андре Јовановића, стр. 10.

⁸⁰⁸ Краљевско-српска виша женска школа у Крагујевцу/Извештај за школску 1897/1898. годину (1898). Крагујевац: Штампарија Андре Јовановића, стр. 9-11.

⁸⁰⁹ Годишњи извештај о Вишој женској школи у Београду на крају њене тридесет четврте школске године 1896-7. (1897). Београд: Краљевска државна штампарија, стр. 30.

поменуते учитељице.⁸¹⁰ Од наредне школске године, с обзиром на већ поменути промењен задатак школе.

Од 1898. године, након доношења *Закона о изменама и допунама у Закону о уређењу учитељске школе* (1896), с обзиром да више није спремала будуће учитељице, не постоје подаци о активностима ученица у школи вежбаоници те можемо да претпоставимо да ученице више нису обављале практични рад у школама.

1.2. Практични рад у вежбаоницама Богословије

Значај практичног рада за будуће учитеље огледа се и кроз увођење школе вежбаонице за ученике Богословије према правилима из 1873. године у којима се наводи да ће се „за практично вежбање у школском раду“ одредити „једна од месних основних школа“.⁸¹¹ Од 1881. године као школа вежбаоница за будуће учитеље који су завршавали Богословију, била је предвиђена мушка основна школа код Саборне цркве.⁸¹² Доласком Бакића на место хонорарног професора педагогије и методике и на његову молбу из 1884. године, министар просвете је дозволио да ученици Богословије посећују вежбаоницу Учитељске школе „кад дотични професор за потребно нађе, и у време кад у вежбаоници не раде ђаци Учитељске школе“. У случају када то није могуће, били су у обавези да практичну наставу школског рада реализују у женској основној школи код Саборне цркве.⁸¹³ Из извештаја о раду Богословије за 1883/84. годину, сазнајемо да је Бакић као „професор „Педагогије и Методике“ често вежбао ученике у очигледној настави; а водио их је и у основне школе, те су ови гледали практични рад у школи, а неки су од њих држали и практична предавања, на особито задовољство дотичног професора“⁸¹⁴.

1.3. Практични рад у вежбаоницама учитељских школа

Као што је већ било речи у поглављима о нормативним оквирима и наставним плановима, *Законом* о оснивању учитељске школе, и каснијим допунама истог, у циљу стицања што квалитетнијег педагошког образовања, предвиђено је да поред теоријске наставе из општих и стручних предмета ученици имају и практичну наставу у основној школи. О значају наставе у школама вежбаоницама сведоче и извори из тог периода „сама теоријска предавања не би могла оспособити ученике за њихов познији рад, кад не би било и практичног вежбања у извођењу методичких правила. ... Та се вежбања као саставни део рада ове школе називају школски рад“.⁸¹⁵ У зависности од промена у наставним плановима, број часова у школама вежбаоницама за ученике завршног разреда, на недељном нивоу кретао се од 6 до 12 часова.

---

⁸¹⁰ *Годишњи извештај о Вишој женској школи у Београду на крају њене тридесет пете школске године 1897-8.* (1898). Београд: Краљевска државна штампарија, стр. 39.

⁸¹¹ *Школски зборник закона, правила, наредаба и т.д.* (1875), Београд: Државна штампарија, стр. 54.

⁸¹² Марковић М. и Поповић З. Р. (прир.) (1895). *Просветни зборник закона и наредаба по којима су уређене, и по којима се управљају школе и друге просветне установе у Краљевини Србији.* Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 165.

⁸¹³ *Исто*, стр. 166.

⁸¹⁴ Годишњи извештаји старешина средњих школа за 1883-84. годину (1884), *Просветни гласник*, год. V, бр. 3. и 4, стр. 77.

⁸¹⁵ *Из живота женске учитељске школе у Београду/Извештај за школску 1910/11. годину* (1911). Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 60.

Рад у вежбаоницама мушких учитељских школа

У складу са првим *Законом* о учитељској школи и наставним планом, ученици Мушке учитељске школе у Крагујевцу су у току трећег, завршног разреда били у обавези да шест часова у току једне недеље посећују „месну основну школу“ и реализују практична предавања.⁸¹⁶ Не постоји податак на који начин је настава реализована нити да ли се овај вид наставе реализовао у једној или више сеоских школа, нити да ли је та школа или школе била школа вежбаоница учитељској школи или је била одвојена од ње.⁸¹⁷

Изменама закона о уређењу учитељске школе од 2. јуна 1877. године установљена је школа вежбаоница. Од 1889/90. године рад у вежбаоници регулисан је *Правилима о вежбаоници при учитељској школи*, по којима је вежбаоница дефинисана као „завод за вежбање најстаријих ученика учитељске школе у школском раду“.⁸¹⁸ Вежбаоница је била угледна школа за остале основне школе. Настава у основној школи вежбаоници трајала је четири године и имала је четири разреда, а наставни план и програми предавања били су, углавном, као и у редовним основним школама. Постојало је ограничење у броју ученика приликом примања у први разред од 40. У вежбаоницама, према прописаним правилима, радило је четири учитеља, који су завршили учитељску школу са врло добрим или одличним успехом и који имају најмање пет година радног стажа као стални учитељи. Они су, поред обавеза које су имали сви учитељи основних школа, имали и додатна задужења – да помажу наставницима школског рада у припреми учитељских кандидата кроз реализовање угледних предавања за кандидате, одржавање реда приликом хоспитовања, припрему распореда предавања, мењање наставника школског рада у вежбаоници када је потребно, да воде белешке о предавањима кандидата и да учествују у евалуацији њиховог рада и извођењу оцена. Вежбаоном је управљао управник школе, док је виши стручни надзор вршио управник учитељске школе. У случају да вежбаоница није била довољна за реализовање практичног рада за све ученике учитељске школе, на предлог управника, министар је могао да одреди још једну или две основне школе за ту сврху.⁸¹⁹

Након пресељења школе у Београд, уведена је школа вежбаоница која је била под непосредним надзором управника Учитељске школе. У циљу реализације наведеног, у првим годинама након пресељења, вежбаоница се налазила у основној школи код Саборне цркве, да би школске 1879/80. године отворена четвороразредна вежбаоница са једним одељењем у оквиру школе, у истој згради и као њен саставни део. За учитеља је постављен Милован Ђурић. Наредне школске године, у оквиру вежбаонице, формирана су два одељења – у првом су били ученици I и II разреда, учитељ је био Јанко Караматић, а у другом III и IV и учитељ Петар Марковић.⁸²⁰ Измене закона из 1886. године довеле су до одвајања вежбаонице од Учитељске школе у Београду, те се практична настава од те године, па све до њеног пресељења у Алексинац поново одвијала у мушкој основној школи код Саборне цркве која је имала четири одвојена разреда, а због повећаног броја ученика у те сврхе од 1889. коришћена је и основна школа у Савамали.⁸²¹ Као и према одредбама претходног закона, и ове вежбаонице биле су под

⁸¹⁶ *Зборник закона и уредаба издани у Књажевству Србији за 1870. годину* (1870), год. XXIII, стр. 160.

⁸¹⁷ Јовановић, С. Ј. (1921): *Споменица: педесетогодишњи преглед рада прве Учитељске школе 1871–1921 школске године*. Ниш: Уметничка штампарија „Гутенберг“, стр. 74.

⁸¹⁸ *Српска краљевска мушка учитељска школа у Јагодини/Четврти годишњи извештај за 1901/1902. школску годину* (1903). Београд: Просвета, стр. 30.

⁸¹⁹ *Исто*, стр. 30–32.

⁸²⁰ Миодраговић, Ј. (1896). *Учитељска школа у Београду за првих двадесет пет година својега живота*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, стр. 54.

⁸²¹ *Трећи извештај о београдској учитељској школи : за XX школску годину 1889/1890 (1891)*, Београд :

надзором управника учитељске школе. Ученици су у школи проводили шест часова недељно, у складу са поменутиим Правилима, прво кроз хоспитовање на предавањима својих наставника и учитеља, а затим и кроз самостално држање предавања из предмета који су претходно обрађивани на часовима методике.⁸²²

Школске 1887/88. у вежбаоници у школи код Саборне цркве као учитељи радили су Драгутин Топлица у првом разреду, Стеван Зарић и другом разреду, Јован Бољарић и трећем разреду и Лаза Обрадовић, кога је заменио Филип Видаковић, четвртм разреду. За разлику од дотадашње школе вежбаонице у оквиру школе која је имала до 17 ученика у једном разреду, у школи код Саборне цркве тај број је износио од 43 до 61, што је била значајна разлика која је могла да утиче и на квалитет рада.⁸²³ Године 1888/89. учитељ у првом разреду у школи вежбаоници био је Урош Благојевић, у другом Стеван Зарић, у трећем Петар Шрепловић, док су у четвртм били Коста Петровић и Драгутин Топлица.⁸²⁴

Школске 1889/90. године у школи вежбаоници код Саборне цркве учитељ првог разреда био је Михаило Јовић, другог разреда Стеван Зарић, трећег разреда Петар Шрепловић и четвртог Милош Велички. У школи вежбаоници у Савамали првом разреду учитељ је био управитељ Драгутин Топлица, другом разреду Светозар Вучовић, трећем разреду Светозар Вучовић и четвртм Коста Петровић.⁸²⁵ Наредне школске године једина измена у односу на претходну била је што је трећем разреду школе у Савамали предавао Михаило Сретеновић.⁸²⁶

Године 1896. Учитељска школа, која се од тада налазила у Алексинцу није имала своју вежбаоницу, већ су наредбом министра просвете све алексиначке основне школе стављене под надзор њеног управника, да би ученици у њима могли да изводе практични рад кроз хоспитовање и држање предавања.⁸²⁷ Од наредне године установљена је вежбаоница, у близини Учитељске школе, са четири разреда⁸²⁸, у којој су важила прописана правила прописана 1889/90. година и која је била под надзором управника учитељске школе. У том циљу, за разлику од дотадашњих 6, новим наставним планом прописано је 10 часова у четвртм разреду за школски рад, чији предметни наставник у то време је био Сретен Ацић. Ова вежбаоница је била четвороразредна, са четири одвојена разреда.

Увидом у извештаје о раду школе из 1897/98. године, у циљу уједначавања методичког рада учитеља и школског рада у школама да би били „потпуно саобразни са оним што ђаци учитељске школе уче из тог предмета у школи“, наставник школског рада је са

Краљевско-српска државна тампарија, стр. 43.

⁸²² Јовановић, С. Ј. (1921): *Споменица: педесетогодишњи преглед рада прве Учитељске школе 1871–1921 школске године*. Ниш: Уметничка штампарија „Гутенберг“, стр. 74.

⁸²³ *Извештај о београдској учитељској школи : за 1887/1888 школску годину* (1889), Београд : Краљевско-српска државна штампарија, стр. 44.

⁸²⁴ *Извештај о београдској учитељској школи : за XIX школску годину 1888/1889* (1890), Београд : Краљевско-српска државна штампарија, стр. 46.

⁸²⁵ *Трећи извештај о београдској учитељској школи : за XX школску годину 1889/1890* (1891), Београд : Краљевско-српска државна штампарија, стр. 43.

⁸²⁶ *Четврти извештај о београдској учитељској школи : за XXI школску годину 1890/1891* (1892), Београд : Краљевско-српска државна штампарија, стр. 39.

⁸²⁷ Јовановић, С. Ј. (1921): *Споменица: педесетогодишњи преглед рада прве Учитељске школе 1871–1921 школске године*. Ниш: Уметничка штампарија „Гутенберг“, стр. 74.

⁸²⁸ Ивановић, Д. (1991): *Учитељска школа у Алексинцу 1896–1921*. у З. Шуњеварић (ур.), *На изворишту учитељства – 120 година Учитељске школе и Педагошке академије у Алексинцу* (29–49). Алексинац: Педагошка академија „Д. Тривунац“, стр. 35.

учитељима школе вежбаонице – Благојем Илићем, учитељем четвртог разреда и управником вежбаонице, Јованом Јанковићем учитељем трећег разреда, Димитријем Пауновићем, учитељем другог разреда и Јованом Милијевићем учитељем првог разреда, реализовао осамнаест конференција, од којих је свака трајала два часа, у оквиру којих су обрађивана питања која се односе на рад и ред у школи. Ученици четвртог разреда Учитељске школе хоспитовали су на 23 предавања која су, из различитих наставних предмета, реализовали учитељи вежбаонице и наставник школског рада. Ове године је 19 редовних ученика држало укупно 85 предавања на 132 часа, с обзиром да су поједина предавања трајала дуже, што у просеку указује да је један ученик држао 4-5 предавања на 7 часова. Поред наведеног оптерећења, ученици су мењали поједине учитеље на укупно 56 часова, односно 3 часа по ученику. Наведени подаци нам указују да је сваки ученик стога имао 7-8 предавања на 10 часова практичног искуства.⁸²⁹ Када је реч о динамици рада, наставник школског рада је током првих два до три месеца предавао методичку свих наставних предмета, након чега је држао једно до два угледна предавања у школи вежбаоници. Предавања су била основа за дискусију, али и примери за практични рад ученика, с обзиром да су у наставку школске године они реализовали предавања. Ученици су морали да примене научено у теорији и да поштују методичка правила. Након сваког предавања расправљало се о и истом од стране осталих ученика и наставника школског рад у циљу разјашњавања могућих пропуста, у циљу што квалитетнијег рада, а закључну процену и оцену предавања давао је наставник. Углавном је један час у току дана био предвиђен за предавање, а други за критику. Када је реч о учитељским конференцијама, теме које су отворане биле су: о доласку ученика у школу, о начину улажења деце у учионицу, о ђачкој молитви, о начину седења у школи, о ђацима који касне, о тишини у учионици и око ње, о јављању деце за одговоре на часу, о поправљању граматичких неправилности, о бележењу ђачких изостанака, о упису ученика у први разред, казнама родитеља чија деца не похађају редовно школу и многе друге теме.⁸³⁰

На наведен начин радило се до 1903/04. школске године, са мањим изменама у реализацији од стране наставника школског рада. У овом периоду, као што смо видели у поглављу о наставном кадру, школски рад су предавали Сретен Аџић, Стеван Окановић, Владимир Стојановић, Павле Мајзнер и Душан Рајичић. За часове школског рада било је предвиђено 12, односно 10 часова. Нема података да ли су одржаване ученичке конференције. Када је реч о учитељима у школи вежбаоници, нису забележене промене. Број ученика у разредима школе вежбаонице кретао се од 30 до 45.⁸³¹

Школске 1903/04. године учитељи који су радили у школи вежбаоници били су некадашњи ученици школе, учитељи првог (Благоје Илић), трећег (Никола Михаиловић) и четвртог разреда (Војислав Саватијевић) су завршили Учитељску школу у Нишу (1890), а учитељ другог разреда (Коста Николић) Учитељску школу у Београду (1892). Увидом у извештаје из претходних година, приметно је, да поред тога што су имали вишегодишње искуство у служби (12-14) година имали су искуство и у раду у школи вежбаоници. Број ученика у одељењу кретао се од 31 до 43. Ове школске године, ученици су одржали укупно 104 предавања, односно сваки ученик је у просеку одржао два предавања. На учитељским конференцијама расправљано је о васпитању ученика, са посебним

---

⁸²⁹ Српска краљевска учитељска школа у Алексинцу школске 1897/1898. године (1898), Алексинац : Српска краљевска учитељска школа, стр. 82, 85-87.

⁸³⁰ Миодраговић, Ј. (1896). *Учитељска школа у Београду за првих двадесет пет година својега живота*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, стр. 75-76.

⁸³¹ Исто, стр. 77.

акцентом на естетском, о дисциплини, о здравственим проблемима ученика...⁸³²

Наредне школске године, одлуком министра просвете од 11. августа 1904. године поново су све основне школе у Алексинцу постале вежбаонице. У свим школама, дотадашњој вежбаоници, мушкој и женској основној школи, радило је 6 учитеља и 6 учитељица. У дотадашњој школи вежбаоници наставу су држали Благоје Илић, учитељ првог разреда вежбаонице и управник основних школа, Јулијана Илићка, учитељица другог разреда, Коста Николић, учитељ трећег разреда, Никола Михаиловић, учитељ четвртог разреда. У мушкој школи радили су Риста Цветковић, учитељ првог разреда, Јелисавета Гојковићева, учитељица другог разреда, Марко Марковић, учитељ трећег разреда, Тихомир Маринковић, учитељ четвртог разреда. У женској школи радили су Наталија Марковићка учитељица првог разреда, Христина Николићка учитељица другог разреда, Даринка Гребеновићева, учитељица трећег разреда и Драга Тривунац, учитељица четвртог разреда. Сви учитељи су имали завршену неку од учитељских школа, а учитељице вишу женску школу. Радно искуство учитељица било је од 9 до 21 година, а учитеља од 12 до 20. Ученици Учитељске школе у Алексинцу су поред хоспитовања у току школске 1904/05. године одржали 122 предавања у свим разредима из различитих предмета, односно три предавања по ученику.⁸³³ За наредне године нема сачуваних података.

Године 1909/10. настава школског рада одвијала се на нешто другачији начин него до тада, према концепту који је сачинио тадашњи професор школског рада Павле Љотић. Наиме, након предвиђеног теоријског дела из методике и два угледна предавања од стране професора, ученици су подељени на осам група за хоспитовање водећи белешке према унапред направљеном инструменту у наставку. Ученици су у својим белешкама износили запажања „један је опазио ... чедност у деце и дисциплину без казне ... други неумесност циља кад не одговара псих. и лог. побудама итд...“⁸³⁴

Табела 47. Образац 1.⁸³⁵

Дан	Који разред	Кога часа који предмет	Методска јединица	Који учитељ предаје	Који ђак реферује	Која је група била	Кад је ђак реферисао	Шта је реферисао
4. XI 1909.	II	1. часа Веронаука 2. часа Рачун	Јаирова кћи Збир и сабирци	Н.Н. Н.Н.	Н.Н. Н.Н.	I	5 XI 1909	
	IV	1. часа Срп. Језик 2. часа Земљопис	Кућни крадљивац Босна	Н.Н. Н.Н.	Н.Н. Н.Н.	II	9 XI 1909	
	итд.	итд.	итд.	итд.	итд.	итд.	итд.	

⁸³² Српска краљевска учитељска школа у Алексинцу школске 1903/1904. године (1904), Алексинац : Српска краљевска учитељска школа, стр. 24, 63-64.

⁸³³ Српска краљевска учитељска школа у Алексинцу школске 1904/1905. године (1905), Алексинац : Српска краљевска учитељска школа, стр. 63-65.

⁸³⁴ Српска краљевска учитељска школа у Алексинцу школске 1909/1910. године (1910), Алексинац : Српска краљевска учитељска школа, стр. 30; ; Јовановић, С. Ј. (1921). Споменица: педесетогодишњи преглед рада прве Учитељске школе 1871-1921 школске године. Ниш: Уметничка штампарија „Гутемберг“, стр. 79.

⁸³⁵ Српска краљевска учитељска школа у Алексинцу школске 1909/1910. године (1910), Алексинац : Српска краљевска учитељска школа, стр. 30.

Након хоспитовања ученици су држали предавања према новом обрасцу. Сваки ученик је у сваком разреду држао по једно предавање, тако да је на дневном нивоу тај број износио 16. Учитељеве белешке садржале су коментаре као што су „један нема стварног знања о самом предмету који предаје... нема појма о појму који изводи на IV ступњу... трећи као да хипнотише децу, удубио се у предмет, пажљиво изводи методски процес итд.....“⁸³⁶

Табела 48. Образац 2.⁸³⁷

Који је ученик предавао	Када је предавао	Шта је предавао	Из које су групе били ученици	Који ученик није био	Како учитељ мисли о предавању и предавачу
Н.Н.	8 I 1910.	Глас и слово б	Из I и III	Н.Н.	
Н.Н.	18 I 1910	Правило тројно	II и IV	Н.Н.	
		итд.	итд.	итд.	

Постојао је још један образац који се користио приликом ученичких предавања и реферата, на основу којег су дневно држана по два предавања, односно сваки ученик је преко године реализовао три предавања у три разреда.

Табела 49. Образац 3.⁸³⁸

Који је ученик предавао	Када је предавао	У ком разреду је предавао	Шта је предавао	Који је ученик реферисао	Који је ученик водио записник
Н.Н.	3 II 1910.	I	Црквени креч (прича)	Н.Н.	Н.Н.
Н.Н.	8 III 1910.	III	Поређење придева	Н.Н.	Н.Н.
		итд.	итд.	итд.	

Као што је већ било речи, сва ученичка предавања која су трајала по сат времена одржавала су се уз присуство осталих ученика, учитељем и предметним наставником. Након предавања и реферата, они су „изношени одређени дан на критику“. Том приликом, након излагања ученика који је предавање реализовао организована је дискусија од стране осталих ученика и наставника, те је наставник имао завршну реч.⁸³⁹ Иновативним начином праћења, уз израду инструмента, не само што се добила прегледнија евиденција, већ су приликом оцене предавања ученици су имали конкретнији увид у своју реализацију предавања те су могли да прате и свој напредак, уз уважавање сугестија наставника и својих колега, осталих ученика.

⁸³⁶Српска краљевска учитељска школа у Алексинцу школске 1909/1910. године (1910), Алексинац : Српска краљевска учитељска школа, стр. 31; Јовановић, С. Ј. (1921). *Споменица: педесетогодишњи преглед рада прве Учитељске школе 1871–1921 школске године*. Ниш: Уметничка штампарија „Гутенберг“, стр. 79.

⁸³⁷Српска краљевска учитељска школа у Алексинцу школске 1909/1910. године (1910), Алексинац : Српска краљевска учитељска школа, стр. 30.

⁸³⁸Исто, стр. 31.

⁸³⁹Миодраговић, Ј. (1896). *Учитељска школа у Београду за првих двадесет пет година својега живота*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, стр. 79.

Наведене, школске године, поред предавања одржано је и пет конференција и организована екскурзија на којој су ученици IV разреда Учитељске школе посетили четвороразредну школу у Липовцу у циљу „да ђаци виде рад са 4 разреда и једним учитељем, даље интернат на селу, културни рад учитељев ван школе“ али и уз претпоставку да ће „ова угледна школа да одушеви ђаке за скори учитељски позив“.⁸⁴⁰

Школске 1910/11. године практична настава се изводила у основним школама у Алексинцу, које су се налазиле у три објекта, у складу са већ поменутом одредбом из 1904. године. У школама је радило укупно 6 учитеља и 6 учитељица – Коста Николић, Тихомир Маринковић, Петар Ђорђевић, Риста Цветковић, Марко Марковић, Милан Станковић, Драга Трифунац, Христина Николићка, Јулијана Илићка, Наталија Марковићка, Даринка Јеврићка, Даринка Гребенаровићева и Јелисавета Гојковићева.⁸⁴¹ Уколико упоредимо са ранијим година, приметно је да је већи број запослених имао дугогодишње радно искуство и искуство у школама које су биле вежбаонице. Као и до тада, и ове школске године ученици су на почетку године хоспитовали слушајући угледна предавања како учитеља школе, тако и својих наставника школског рада, а онда самостално држали предавања по већ наведеним обрасцима. У извештају за ову школску годину забележене су потешкоће које су „ометале правилан рад у вежбаоници“ и потицале од неусаглашености различитих предавача на два предмета која су била уско повезана - методици и школском раду, с обзиром да је реализација предавања од стране ученика у оквиру предмета школски рад, како је већ било речи, зависила и од првобитне теоријске обраде на часовима методике.⁸⁴² Наиме, у овом периоду наставу методике и школског рада реализовао је Павле Љотић, а методике и Милисав Марковић.

У извештају за школску 1910/11. годину дати су предлози у циљу постизања већег квалитета рада у школама вежбаоницама. Предлози су се односили на следеће: методику и школски рад требало би да реализују наставници са највећим радним и педагошким искуством, уз уношење промена на нивоу наставног плана и програма на начин где би се целокупна методика изучавала у трећем разреду, а у школски рад у четвртном, или да се оба предмета предају упоредо током две школске године, у трећем и четвртном разреду, као и већи фонд часова из школског рада „да би се могао одржати већи број предавања и свестрано могле претресати не само припреме за предавања, него и сва важнија питања из школског живота, а исто тако и да би се могла обратити већа пажња на критику одржаних предавања.“⁸⁴³

У извештајима за наредну годину нису приказани подаци о раду у школи вежбаоници. Познато је да су до краја проучаваног периода (1914. године) као и до тада све школе у Алексинцу биле у функцији вежбаоница. Настава школског рада није се одвијала на горе поменут начин професора Љотића, с обзиром на промене у наставном кадру, већ се сводила на хоспитовање и држање предавања.⁸⁴⁴

Учитељска школа у Јагодини је у првим годинама свога постојања имала је вежбаоницу у згради школе, четворогодишњу мушку основну школу са једним учитељем. Међутим, због недостатка простора, с обзиром да пројектом планирано проширење није

⁸⁴⁰ ДАС, МПс-п, 1910, ф. 2, р. 119.

⁸⁴¹ *Српска краљевска учитељска школа у Алексинцу школске 1910/1911. године* (1911), Алексинац : Српска краљевска учитељска школа, стр. 54.

⁸⁴² *Исто*, стр. 55.

⁸⁴³ *Исто*, стр. 55.

⁸⁴⁴ Миодраговић, Ј. (1896). *Учитељска школа у Београду за првих двадесет пет година својега живота*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, стр. 80.

реализовано, вежбаоница је школске 1901/02. године морала да буде премештена у месну основну школу. Одељења су расформирана, и ученици распоређени у одељења поменуте школе, у учитељ дотадашње вежбаонице је добио једно одељење.⁸⁴⁵ Од 1908/09. године вежбаоница је имала укупно осам разреда са осам учитеља, односно четири мушка разреда са четири учитеља и четири женска разреда са четири учитељице. У првом разреду мушких одељења наставу је држао Јован Миливојевић у другом Димитрије Димитријевић, управник школе, у трећем Светолик Брзаковић и у четвртном Живко Анђелковић, док су у женским одељењима наставу реализовале Јулијана Милијевић (I), Марија Радичанка (II), Љубица Марковић (III) и Косара Поповић (IV). У извештајима о раду школе за првих 10 година нису бележени подаци о раду вежбаонице, за 1809/09. годину сазнајемо да се настава није одржавала редовно због заразних болести и да су ученици Учитељске школе са предметним наставником Јованом Јовановићем ишли у школе које су се налазиле у оближњим селима у циљу реализације практичног школског рада.⁸⁴⁶ Наредне школске године наставу у другом разреду мушког одељења реализовао је Светолик Брзаковић, у трећем Милосав Радишић, док је у осталим одељењима наставно особље било непромењено. Нередовност у раду обележила је и ову годину због јаких зараза шарлахом, богињама и тифусом, с обзиром да до децембра месеца вежбаоница није радила, и да су у наставку године ученици надокнађивали часове. На крају школске године неколико пута су за ученике четвртог разреда организоване посете сеоских школа у циљу вежбања школском раду у неподељеним дворазредним и четвороразредним школама.⁸⁴⁷ Школске 1911/12. године ученици IV разреда заједно са предметним наставником Софронијем Симићем посетили су село Јовац у циљу одржавања практичних предавања у неподељеној сеоској школи.⁸⁴⁸

Рад у вежбаоницама женских учитељских школа

Вежбаонице женских учитељских школа радиле су по истим законима и правилима као и вежбаонице мушких школа. Када је реч о реализацији рада у Женској учитељској школи у Београду, како је и сама школа имала проблема са зградом и селидбама, у првим годинама њеног постојања и вежбаоница је премештана, те су ученице практичну наставу имале у основним школама на Палилули, на Савском Венцу, забавишту на Теразијама. Практичном раду придаван је значај и пре него што су ученице имале наставу школског рада. Школске 1900/01. године ученице Велике школе држале су у школи вежбаоници угледна предавања из различитих предмета у присуству др Војислава Бакића, професора педагогике на Великој школи.⁸⁴⁹ Године 1900/1901. предвиђено је хоспитовање ученица у основним школама, али због заразних болести оно није реализовано.⁸⁵⁰

Из извештаја за школску 1902/03. годину, сазнајемо да су ученице IV разреда одражале укупно 79 предавања у вежбаоници Учитељске школе у основној школи у Палилули,

---

⁸⁴⁵ *Српска краљевска мушка учитељска школа у Јагодини/Четврти годишњи извештај за 1901/1902. школску годину* (1903). Београд: Просвета, стр. 11.

⁸⁴⁶ *Српска краљевска мушка учитељска школа у Јагодини/Једанаести годишњи извештај за 1908/1909. школску годину* (1909), Београд: Просвета, стр. 15.

⁸⁴⁷ *Српска краљевска мушка учитељска школа у Јагодини/Дванаести годишњи извештај за 1909/1910. школску годину* (1910), Јагодина: Штампариија Гутенберг, стр. 52.

⁸⁴⁸ ДАС, МПс-п, 1912, ф. 33, р. 69.

⁸⁴⁹ *Годишњи извештај о Вишој женској школи Краљице Драге и о Женској учитељској школи у Београду за школску 1900-1901. годину.* (1901). Београд: Државна штампариија Краљевине Србије, стр. 49

⁸⁵⁰ *Годишњи извештај о Вишој женској школи Краљице Драге и о Женској учитељској школи у Београду за школску 1901-1902. годину.* (1902). Београд: Државна штампариија Краљевине Србије, стр. 52.

односно свака је реализовала 2-3 часа. Поред поменутих часова, у последњем тромесечју, ученице су мењале по унапред утврђеном распореду болесне или одсутне учитељице београдских основних школа. Практичан рад реализовале су и у сеоским основним школама у Жаркову и Кнежевцу. Због епидемије заразних болести основне школе један део године нису радиле, те да не би губиле часове практичног рада, ученице су предавале у нижим разредима Више женске школе. Наведене године, ученице III разреда су хоспитовале у већ поменутој вежбаоници и општинском забавишту на Теразијама, посматрајући наставу и одржавајући ред између часова. Професор методике држао је пет предавања из науке хришћанске, српског језика, земљописа, историје и познавања природе, а ученице су гостовале и на једном предавању на учитељском већу београдских учитеља. Такође, упоредо са методиком појединих предмета, на часовима немачког читао је са ученицама методiku појединих предмета који су били предвиђени за практични рад.⁸⁵¹

С обзиром да је и школске 1903/04. године било нередовности у раду вежбаонице Женске учитељске школе због зараза, одржано је 83 предавања од стране ученица IV разреда. Ученице су поред тога мењале учитеље и учитељице, како у школи вежбаоници тако и у другим основним школама у Београду. Поред предавања, ученице су водиле децу на излете, у цркву, позориште, литију, реализовале представе и водиле рачуна о деци између часова. У вежбаоници су радиле Савка Радичевић у првом и другом, Босиљка Ђурић у другом и трећем и Станислава Јовановић у трећем и четвртном разреду.⁸⁵²

Наредне године (1904/05) одржано је 115 предавања у школи вежбаоници, што указује, с обзиром на број ученица у четвром разреду, да је свака одржала најмање три предавања. У школи вежбаоници првом разреду предавала је као и до тада Савка Радичевић, док је другом и трећем учитељица била Косара Радивојевић, а другом одељењу трећег разреда и четвртном Лепосава Николић. Поред држања својих предавања, мењања одсутних учитељица, организовања излета и прослава, ученице су посетиле и школу у Миријеву да би се упознале са радом у сеоским школама. У периоду када је школа вежбаоница била распуштена због заразе, ученице су држале часове у школи у Палилули. Ученице трећег разреда су само хоспитовале у школи у Палилули и биле у контакту са децом између часова.⁸⁵³ За 1905/06. годину немамо података у извештајима о раду школе.

Пресељењем Учитељске школе у близину Вазнесењске цркве⁸⁵⁴ премештена је и школа вежбаоница, те од 1906/07. школске године имамо потпуније податке о њеном раду. Основна школа вежбаоница Женске учитељске школе у Београду налазила се у општинској згради у улици Краљице Наталије и била је четвороразредна и самостална. Почетком школске године учитељице другог (Живка Бујдићка) и трећег и четвртог разреда (Лепосава Николићева) премештене су у другу школу, а уместо њих су постављене К. Тешихева у другом и Лепосава Димитријевићева у трећем и четвртном разреду. У првом разреду наставу је реализовала Живка Бујдићка. Након отварања новог одељења трећег разреда дотадашње учитељице другог, трећег и четвртог разреда су на сопствену молбу отишле из вежбаонице, а наставу су до краја године одржавале следеће

⁸⁵¹ *Годишњи извештај о Вишој женској школи Краљице Драге и о Женској учитељској школи у Београду за школску 1902-1903. годину* (1903). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, стр. 72-73.

⁸⁵² *Виша женска школа и учитељска школа у Београду/Извештај за школску 1903-1904. годину* (1904). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, стр. 95-96.

⁸⁵³ *Виша женска школа и учитељска школа у Београду/Извештај за школску 1904-1905. годину* (1905). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, стр. 58-61.

⁸⁵⁴ Игњић, С. (2001). На путу школовања учитељица у Београду (1900-1914). у С. Игњић (уред.), *130 година образовања учитеља у Србији* (173-210). Београд: Учитељски факултет, стр. 191

учитељице: у првом разреду Савка Радичевићева, у другом П. Николићка, у трећем Даринка Гавриловићева и у четвртом Мара Кокановићева. Број ученика био је од 48 до 62. Ове године одржано је укупно 242 предавања, односно свака ученица је одржала 5-6 предавања, што је преко 60 предавања на један разред школе вежбаонице. Поред наведеног, ученице су између часова "играма забављале децу", учествовале у вођењу деце у цркву и на причешће и у припремама и реализацији излета и концерата.⁸⁵⁵

Од школске 1907/08. године прва два разреда школе вежбаонице била су мешовита, док су у трећем и четвртом биле само девојчице. У првом, трећем и четвртом разреду наставу су реализовале учитељице које су радиле и прошле године, док је у другом то чинила Василија Стојановићка, уместо дотадашње учитељице. Број ученика у одељењу кретао се од 31 до 51. Одржано је 199 часова школског рада из предмета који се предају у основној школи, односно 6-7 по ученици. И ове године, ученице су поред реализовања наставе биле ангажоване и у другим активностима, одржавале дисциплину између часова, учествовале у припреми и реализацији прославе, представа, концерата, излета у школи вежбаоници.⁸⁵⁶

Школске 1908/09. године наставни кадар вежбаонице остао је непромењен у односу на претходну годину. Од стране ученица укупно је одржано 161 предавање, односно, с обзиром да је ове године било 26 ученица свака је одржала више од 6 предавања и поред тога учествовале су и у већ поменутих ваннаставних активностима.⁸⁵⁷

На почетку наредне школске године, како сазнајемо из званичних извештаја школе, ученице су имале мањи фонд, с обзиром да је наставник школског рада по наређењу мисистра просвете више од месец дана радио у комисији за полагање учитељских испита, а након тога, од децембра до марта месеца имао здравствених проблема те га је мењао управитељ Протић. Међутим и поред тога, ученице су за преостало време до краја школске године испуниле све задатке предвиђене програмом. У периоду до децембра месеца време је искоришћено за хоспитовање у Вежбаоници, а након тога су прешле методичку свих предмета и одржале 130 предавања, односно најмање 3 предавања по ученици. Број ученика у одељењима у вежбаоници кретао се од 29 до 40. Овај број јесте нижи у односу на претходне године, али с обзиром на већ поменуте услове и могућности видимо да је уложен велики труд и управника, наставника и ученица да стекну што квалитетнију практичну припрему.⁸⁵⁸

Године 1910/11. приметно је да су ученице одржале више предавања него свих ранијих година, укупно 227 предавања из свих предмета који су предвиђени програмом у народној школи и у сва четири разреда, односно више од 9 предавања по ученици. Разлог наведеном може се наћи у мањем броју ученица завршне године, али и у томе што се настава неометано одвијала. Као и до тада, ученице су учествовале и у другим активностима у школи. Ове школске године се променило наставно особље у школи вежбаоници, с обзиром да је за разлику од претходних, другом разреду предавала учитељица Василија Стојановић. Прва два разреда била су мешовита, док су у трећем и

---

⁸⁵⁵ *Из живота женске учитељске школе у Београду/Извештај за школску 1906/07. годину (1907).* Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 48-55..

⁸⁵⁶ *Из живота женске учитељске школе у Београду/Извештај за школску 1907/08. годину (1908).* Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 52-55.

⁸⁵⁷ *Из живота женске учитељске школе у Београду/Извештај за школску 1908/09. годину (1909).* Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 46-47, 52-56.

⁸⁵⁸ *Из живота женске учитељске школе у Београду/Извештај за школску 1909/10. годину (1910).* Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 41.

четвртом биле само девојчице.⁸⁵⁹

Школске 1911/12. године ученице су одржале укупно 201 предавање, односно 6-7 предавања по ученици. У циљу упознавања са радом у сеоским школама, организована је посета школи у Реснику где су хоспитовале у сва четири разреда. Поред реализације наставе, учествовале су и у ваннаставним активностима – излетима, организовале светосавску прославу, одржавале дисциплину између часова.⁸⁶⁰

Годину 1912/13. обележили су прекиди у раду због ситуације у земљи. Наиме, ученице су теоријска предавања из методике и хоспитовање у школи вежбаоници имале до 17. септембра, када је због објављене мобилизације предметни наставник отпутовао на војну дужност, а настава је убрзо прекинута због ратног стања. Школа је почела са радом након 6 месеци, 15. марта. Дуплим фондом часова Стеван Окановић је успео да са ученицама пређе целокупно градиво методике и да реализује наставу школског рада, с обзиром да су ученице одржале 140 предавања из свих предмета и у свим разредима. С обзиром да је у време поновног почетка рада школе настава из писмености већ завршена, ученице су поред школе вежбаонице ишле и у школу на западном Врачару у циљу реализације предавања из те области.⁸⁶¹ За наредну школску годину не постоје подаци о практичном раду ученица.

Увидом у изворе и литературу,⁸⁶² у Женској учитељској школи у Београду, ученице су по прописан плану, у оквиру наставе школског рада, под надзором професора методике Стевана Окановића, своје обавезе из школског рада реализовале кроз хоспитовање, израду припрема за часове и њихову реализацију кроз држање предавања и дискусију о одржаном часу. Односно, упоредо са предавањима из методике, наставник школског рада их је уводио и у школску праксу у вежбаоници. Ученице су поред тога, биле у обавези да присуствују једном предавању које је организовало наставничко веће београдских школа. Поред наставе школског рада у IV разреду, извештаји указују да су ученице III разреда у оквиру наставе методике имале обавезно хоспитовање.

Хоспитовање је обухватало присуство часовима и слушање огледних предавања код наставница вежбаонице, у циљу упознавања са начином рада. (на предметима из којих су држале предавања). Оно се углавном одвијало почетком школске године, у првим месецима, у периоду када је наставник школског рада на часовима методике обрађивао увод у методичку основне наставе и претходило је реализацији предавања од стране ученица. Односно, након хоспитовања, припрема и реализација часа обухватала је познавање методике изабраног предмета, читање и коментарисање угледног предавања из тог предмета, израда предавања, извођење предавања и претрес предавања. У циљу израде предавања ученице су биле у обавези да науче градиво

---

⁸⁵⁹ *Из живота женске учитељске школе у Београду/Извештај за школску 1910/1911. годину* (1911). Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 56-61.

⁸⁶⁰ *Из живота женске учитељске школе у Београду/Извештај за школску 1911/1912. годину* (1912). Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 55-56.

⁸⁶¹ *Из живота женске учитељске школе у Београду/Извештај за школску 1912/1913. годину* (1913). Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 49-50.

⁸⁶² *Годишњи извештај о Вишој женској школи Краљице Драге и о Женској учитељској школи у Београду за школску 1902-1903. годину* (1903). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, стр. 72-74; *Из живота женске учитељске школе у Београду/Извештај за школску 1908/09. годину* (1909). Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 46-47; *Из живота женске учитељске школе у Београду/Извештај за школску 1910/11. годину* (1911). Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 92-9; Ракић, Р. (1983). *Век учитељске школе и деценија педагошке академије у Београду*. Београд: Педагошка академија за образовање наставника разредне наставе, стр. 77-79.

предмета које је потребно за одабрано предавање, представе методiku тог градива, одреде методску јединицу, имају писмену припрему коју ће заједнички погледати, исправити и допунити и одржати предавање. Прва предавања припремале су као писмене задатке, а предавање је држано и у присуству осталих ученица. У току сваког предавања, професор је по потреби давао коментаре и сугестије.

Дан или два касније након одржаног предавања, одржавао се његов „претрес“. За свако предавање била је изабрана по једна ученица – за критиковање предавања, за критиковање управе и непосредног васпитања у школи између часова, за критиковање и употребу наставних средстава и за бележење како су распоређена питања на поједине ученике. Циљ дискусија био је да ученица која је реализовала предавање дође до увида у своје недостатке и предности у наставном раду. Стога је пре критиковања предавања, ученица која је држала час кроз самоанализу износила узроке свог успеха или неуспеха и теоријски објашњавала своје циљеве и намере које је покушала да реализује кроз своје предавање. Критиком предавања, по већ утврђеним ставкама, од стране наведених ученица извођени су закључци колико је било питања, колико правилних, а колико неправилних, на колико је дат тачан или нетачан одговор и колико пута су питани поједини ученици, што је пружало увид да ли ученица која је држала предавања уме да прилагоди наставне садржаје свој деци и да их мотивише или је пажњу усмерила само на ученике који су „бољи“. Слободна дискусија могла је да буде вођена о сваком питању које је везано за предавање, а које су постављале остале ученице, док је ученица која је предавала давала образложења. Након овако конципиране дискусије, професор је давао своје мишљење о предавању у целини као и његовим предностима и недостацима.

Приликом реализације предавања, ученице су саме набављале наставна средства или их позајмљивале из школског музеја Учитељског удружења или из кабинета наставних средстава београдске општине који се налазио у основној школи на Палилули. У школски музеј и поменути кабинет могле су да оду само у присуству наставника методике.⁸⁶³

У Женској учитељској школи у Крагујевцу од њеног оснивања школа вежбаоница била је Горња основна школа, у то време најопремљенија школа, са најбољим учитељима и учитељицама у граду. Као и остале школе вежбаонице, била је под надзором управника Женске учитељске школе.⁸⁶⁴ Састојала се из два женска и два мушка разреда и била је смештена у две зграде и није била одвојена од осталих школа. Оно што се у извештајима наводи као отежавајућа околност у раду у школи вежбаоници јесу мале учионице, те су ученице седеле у клупама заједно са ученицима школе, што је утицало на дисциплину, као и то што није била одвојена од осталих школа, па будуће учитељице нису у могућности да „виде и на делу изведени ред и поредак у школи“.⁸⁶⁵

Школске 1905/06. године ученице IV разреда, због епидемије шарлаха у Крагујевцу и проблемима у редовном раду школа, одржале су укупно 100 практичних предавања - у

---

⁸⁶³ *Годишњи извештај о Вишој женској школи Краљице Драге и о Женској учитељској школи у Београду за школску 1902-1903. годину* (1903). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, стр. 72-74; *Из живота женске учитељске школе у Београду/Извештај за школску 1908/09. годину* (1909). Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 46-47; *Из живота женске учитељске школе у Београду/Извештај за школску 1910/11. годину* (1911). Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 92-93.

⁸⁶⁴ Милутиновић, М. (2009): Женска учитељска школа у Крагујевцу (1903-1944), у Јововић, Р. и М. Милутиновић (ур.), *Споменица: век учитељска школе у Крагујевцу (1871-1971)* (117-305). Крагујевац: Удружење пензионисаних просветних радника у Крагујевцу, стр. 139.

⁸⁶⁵ *Виша женска школа и Женска учитељска школа у Крагујевцу/Извештај за школску 1908/1909. годину* (1909). рагујевац: Штампарија Радивоја Јовановића, стр. 28.

наведеној школи 84 и 16 у школама у селима у околини Крагујевца, у неподељеним школама (Дивостин, Грошница, Јовановац, Петровац и Десимировац). Поред наведених часова, ученице су реализовале наставу уместо учитељице која је била на боловању у пориоду од 4. јануара до 28. марта 1906. у Горњој основној школи, тако да је свака од њих предавала по два дана. Ученице III разреда, у циљу упознавања са методиком наставних предмета у основној школи имале су два ванредна часа школског рада и присуствовале су предавањима наставника школског рада Софронија Симића у основним школама, а свака ученица је одржала по једно предавање.⁸⁶⁶

Наредне школске године, одржано је укупно 105 предавања, односно свака ученица IV разреда реализовала је 8 предавања у школи вежбаоници. Као и до тада, поред ових часова, ученице су имале и додатни практични рад - мењањем одсутних учитељица и учитеља предавањима у неподељеним сеоским школама. Највећи број часова мењале су наставника четвртог разреда мушке школе који је више од три месеца био одсутан, тако да је свака ученица радила још 7 дана и држала просечно по 25 предавања. Уз предавања из педагогике, предметни наставник је ученицама III разреда одржао једно практично предавање, након чега су у другој половини године и оне реализовале наставу на једном часу.⁸⁶⁷

Године 1907/08. одржано је укупно 107 предавања, односно свака ученица је држала просечно 8 предавања. Уколико се у обзир узме и додатни практични рад, у виду замена, онда је реч о дводневној реализацији наставе. Такође, часове су држале и у оближњим сеоским школама, и реализовале шест излета у току наведене године. Поред редовних предавања, наставник школског рада одржао је два ванредна трећем разреду Учитељске школе, док су обавезе ученица биле као и ранијих година.⁸⁶⁸

Школске 1908/09. године одржано је 141 предавање и три излета у околна села где су ученице држале предавања у дворазредним и четвороразредним школама. У току године, у циљу замене болесних учитеља, свака ученица је држала наставу по два дана, што је укупно 29 предавања. У првом разреду наставу је реализовала Драгиња Савић, у другом Јелисавета Марковић, у трећем Пера Александровић и у четвртном Андра Благојевић.⁸⁶⁹

Наредне године, због поплава у граду и заразе у вежбаоници, настава је била обустављена на три и по месеца, тако је број одржаних предавања износио само 40. Ученице су мењале одсутне учитељице у првом и другом разреду са укупно 12 часова. У вежбаоници је било исто наставно особље као и раније.⁸⁷⁰

Школске 1910/11. године ученице су одржале 105 предавања, односно по 5 предавања

---

⁸⁶⁶ Виша женска школа и Женска учитељска школа у Крагујевцу/Извештај за школску 1905/1906. годину (1906). Крагујевац: Штампарија „Вук Караџић“, стр. 32; Милутиновић, М. (2009): Женска учитељска школа у Крагујевцу (1903-1944), у Јововић, Р. и М. Милутиновић (ур.), *Споменица: век учитељска школе у Крагујевцу (1871-1971)* (117-305). Крагујевац: Удружење пензионисаних просветних радника у Крагујевцу, стр. 139.

⁸⁶⁷ Виша женска школа и Женска учитељска школа у Крагујевцу/Извештај за школску 1906/1907. годину (1907). рагујевац: Народна штампарија, стр. 19-20.

⁸⁶⁸ Виша женска школа и Женска учитељска школа у Крагујевцу/Извештај за школску 1907/1908. годину (1908). рагујевац: Штампарија Радивоја Јовановића, стр. 19-20.

⁸⁶⁹ Виша женска школа и Женска учитељска школа у Крагујевцу/Извештај за школску 1908/1909. годину (1909). рагујевац: Штампарија Радивоја Јовановића, стр. 27-28.

⁸⁷⁰ Виша женска школа и Женска учитељска школа у Крагујевцу/Извештај за школску 1909/1910. годину (1910). рагујевац: Штампарија Радивоја Јовановића, стр. 20-21.

по ученици, у просеку. Поред наведеног, мењале су болесне учитеље и учитељице из вежбаонице и ишле на 3 организована излета до оближњих сеоских школа.⁸⁷¹ Наредне, 1911/12. године, с обзиром да је у разреду био мањи број ученица, број предавања по ученици је био исти, док је укупан број износио 94 предавања. Поред наведеног, ученице су чешће него ранијих година мењале запослене, тако да је број одржаних часова био већи.⁸⁷² За наредне године, нема података о одржаним часовима у школи вежбаоници.

Увидом у законе и правила којима је регулисан практични рад у школама, примећујемо да је он био у фокусу и пре увођења школа вежбаоница. У ту сврху уведена је категорија помоћница у Вишој женској школи које су за свој рад добијале одређену надокнаду, односно биле стипендиране од стране Министарства просвете. У првим годинама након оснивања школе па до 1874. само ученице које су показале значајне резултат током школовања и препоручене од стране управнице могле су да га реалзују, те је и број помоћница био ограничен. Он се временом повећавао, од једне до три године боравка у школи. Наведено је указивало да је стога и поред освешћене потребе за праксом и давањем све већег значаја, у просвети радио кадар који није имао никаквог претходног практичног искуства, јер многе од ученица нису могле да га стекну. Од 1874. године све ученице које су се спремале за учитељски позив само уз одобрење министра могле су да припрему врше у самој школи, али је уз „масовност“ дошло и смањење времена праксе на годину дана. Пет година касније оснивањем школа вежбаоница концепт стицања практичних знања у вишим женским школама се мења и приближава ономе у учитељским школама.

Школе вежбаонице биле су део неходне припреме за рад у просвети након 1870. године. Ова пракса је тада заживела не само у учитељским школама, већ је у годинама које су уследиле била обавезна и за Богословије и више женске школе, што је повећавало практичне вештине наставног кадра у свим школама. Иако су формално вежбаонице учитељских школа уведене законом од 1877. године, ученици су од 1871. до 1877. године били у обавези да посећују школе и реализују предавања. Иако је идеја била да школа има своју вежбаоницу, „при учитељској школи“ она је ретко спровођена у дело, с обзиром да неретко није било простора ни за обављање теоријске наставе, јер ни саме школе нису имале своје зграде. Стога је настава одржавана у месним основним школама, а одредбе и правила мењане су у складу са условима који су их наметали. Стога можемо да издвојимо периоде када је настава реализована у оквиру учитељске школе, у једној месној основној школи или више њих. С обзиром на њену функцију, школа вежбаоница била је „угледна школа“ и била је под надзором управника учитељске школе. До 1879. године школски рад реализован је у основни школама у Крагујевцу и Београду, док је од 1879. до 1886. вежбаоница била у оквиру школе. Изменама закона, након 1886. рад се поново реализовао у месним основним школама у Београду и Алексинцу, док је Учитељска школа у Јагодини до 1908. године имала вежбаоницу у оквиру школе, када је премешена у месну основну школу. Више женске и учитељске школе су током целокупног периода практичну наставу углавном реализовале у месним основним школама и забавиштима. Иако су ученице имале континуирану наставу школског рада у школама вежбаоницама, када је реч о забавиштима, забележени су подаци само за поједине године кроз посматрање рада, односно хоспитовање, али не и самосталну реализацију. Практика у забавиштима на основу које би се ученице упознале са карактеристикама рада са децом предшколског узраста зависила је од предметног наставника, а не од прописа.

---

⁸⁷¹ *Виша женска школа и Женска учитељска школа у Крагујевцу/Извештај за школску 1910/1911. годину* (1911). Крагујевац: Штампарија Радивоја Јовановића, стр. 24-25.

⁸⁷² *Виша женска школа и Женска учитељска школа у Крагујевцу/Извештај за школску 1911/1912. годину* (1912). Крагујевац: Нова штампарија „Шумадија“ Стефановића и Јовановића, стр. 23.

Реализација школског рада у вежбаоницама као основу је имала градиво методике наставних предмета у основним школама, те су се предметни наставници трудили да их повежу и да часови практичне наставе буду примена наученог, што су тражили и од ученика. Из представљених података видимо да је начин реализације зависио не само од школе, него и од предавача. Хоспитовање је било обавезни део припреме, односно посматрање рада учитеља и угледних предавања професора школског рада. Такође, акценат је био не само на припреми и реализацији предавања, већ и на критичком промишљању и увиђању пропуста, у циљу што боље припреме за будући позив. Стога су „претреси“ чинили важан део процеса.

Услови за рад у школама вежбаоницама у великој мери зависили су и од тога где се настава школског рада реализовала. Одељења у оквиру самих школа била су малобројнија, односно број ученика није прелазио 20, док је у тренуцима када се реализовала у месним основним школама тај број кретао и до преко 60 ученика у једном одељењу, иако је законом предвиђено да тај број не прелази 40. С обзиром да су реализацији предавања од стране ученика учитељске школе присуствовала читава њена одељења и предметни наставник, приметно је да је су са већим бројем ученика услови за рад били отежани. Међутим, са друге стране, с обзиром на реалну ситуацију у школама, вежбање за рад у месним школама била је реална припрема за будући рад.

Увођењем школа вежбаоница ученице су самостално држале до 3 часа, како у вишим тако и у женским учитељским школама. Од 1904/05. године тај број почиње полако да се повећава, када су држале између 3 и 4 часова, да би 1907/08. достигао 8 часова предавања. Изузеци су биле године годинама када је прекидан наставни рад због различитих околности, али ни тада није био нижи од 2-3 часа по ученици. Оно што се истиче јесте покушај стварања континуитета у додиру са праксом, односно увођење хоспитовања и у трећем разреду. Иако ученице нису реализовале наставу имале су прилику да проведу време у забавиштима и школама, да посматрају рад и да се упознају са организацијом рада институција.

У мушким учитељским школама у годинама када је број ученика у завршном разреду учитељске школе био нижи од 20 ученици су држали између 4 и 5 предавања, док је у годинама када је он износио преко 5 сваки ученик држао између 2 и 3 предавања.

Оно што се истиче као пракса у школама вежбаоницама, јесте да су ученици и ученице поред хоспитовања и реализовања предавања, неретко самостално држали наставу и мењали болесне или одсутне учитеље и учитељице у основним школама у граду, али и у сеоским школама у циљу упознавања рада и сеоских школа, те су пре ступања у радни однос имали додира са радом и животом у школи. С обзиром да се велики број запошљавао управо у сеоским срединама, оваква пракса била је од великог значаја. На тај начин, број часова које би одржали у току године био је значајно виши од оног који се односио на званично држање предавања пред наставницима школског рада. Такође, поред хоспитовања у школама, ученице су хоспитовале и у забавиштима, док су ученици присуствовали учитељским конференцијама.

С обзиром на нестабилности које су пратиле овај период, увидом у извештаје, долазимо до података да је настава у учитељским школама као и у школама вежбаоницама неретко прекидана због разних заразних болести и неповољних прилика у самој земљи проузрокованих честим сукобима и ванредним ратним стањима. Наведено сведоче и речи заступника управника Учитељске школе у Неготину Владислава Сантера из 1911. године „Сразмерни део програма наставници нису могли прећи једно што настава није

текла уредно, а друго што су предавања почела 12 септембра и што је било прекида школског рада од 10 до 30 октобра због заразне болести тифуса⁸⁷³ и Учитељске школе у Алексинцу Светислава Вукашиновића о реализовању наставе 1912. године: „Настава у другом тромесечју није текла уредно. Узрок је нередовно стање, које је наступило услед недоласка ученика на редовна предавања ... Услед нередовног стања г.г. наставници нису могли прећи сразмерни део програма, јер и оно што је рађено са ученицима који нису престајали долазити у школу, морало се поновити, чим је наступило редовно стање.⁸⁷⁴

Из наведених података приметно је да је и у женским школама у току године углавном одржавано више предавања од стране ученица, него у мушким од стране ученика, посебно у годинама када је у мушким учитељским школама повећан број ученика у завршном разреду. Међутим, на одржана предавања није утицало само смањење или повећање броја ученика у разреду већ и прилике у самој земљи које су утицале на рад школа.

1.4. Практични рад у школама слушалаца Филозофског факултета

За разлику од ученика који су се спремали за наставнички позив на нижим нивоима, у Богословији, вишим женским школама и учитељским школама, њихове будуће колеге које су се школовале на Филозофском факултету нису имали прилике за стицање практичног искуства. Разлог томе можемо наћи и у наставном кадру, јер су неретко наставу држали филозофи. Покушаје да се стекне пракса за оне који ће се бавити професорским позивом видимо у *Закону о приправницима за професоре Велике школе* од 1875. године. Иако он није обухватао практичну наставу у средњим школама и ту врсту искуства, појединцима је пружао прилику да уђу у свет наставног рада на Великој школи „са друге стране катедре“. У складу са законом ученици који су након положених свих испита са одличним и врло добрим успехом, могли су да остану у институцији као приправници за професорска места или као кандидати за продужење студија у иностранству. Они су били у обавези да помажу професорима по потреби, да присуствују свим предавањима из своје струке, да обављају послове за Министарство просвете, као и да држе предавања у средњим школама уз присуство предметних наставника.⁸⁷⁵ Године 1882. године Академски савет је министру просвете упутио молбу у циљу промене овог захтева, због „врло тешких услова који се у поменутом закону траже од оних који би желели постати приправници“, коју је министар просвете одбио, уз образложење да су „услови који су у закону прописани свагда постојали нарочито за државне питомце и тражени су с правом од оних који се хоће да брје у одличне ученике или приправнике“ те да је Савет Велике школе „отишао сувише далеко предлажући оцену врло добар у општем резултату из нестручних предмета, а уз то опет да се плата повиси. То би значило ићи на руку осредњим способностима и онима који неће да се озбиљно труде да измакну у науци што даље од осталих“.⁸⁷⁶ На основу архивске грађе, имамо увид да су се ученици, након објаве о броју потребних приправника за одређене науке у средњим школама, пријављивали ректорату за ова места.⁸⁷⁷

⁸⁷³ ДАС, МПс-п, 1911. ф. 1. р. 6.

⁸⁷⁴ ДАС, МПс-п, 1912, ф. 55, р. 74.

⁸⁷⁵ *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији у години 1875.* бр. XVII (1875), Београд: Државна штампарија, стр. 39-40.

⁸⁷⁶ ДАС, ВШ, 1882, 232.

⁸⁷⁷ ДАС, ВШ, 1882, 203.

До значајних промена дошло је залагањем Бакића који је схватао значај практичног рада и тежио да се будућим професорима пружи могућност да сусрет са средњом школом из угла наставника не буде тек након ступања у службу. Школске 1896/97. године организовао је Академијски педагошки семинар у чијем саставу је била и вежбаоница за хоспитовање и држање практичних предавања слушаца Велике школе.⁸⁷⁸ У те сврхе, 16. марта 1897. године, министар просвете, Андра Николић, усвојио је предлог Савета Филозофског факултета, да се слушаоцима четврте године који су се спремали за наставнике средњих школа одобри хоспитовање и реализовање предавања у средњим школама. За школе вежбаонице одређене су Прва београдска гимназија и Реалка, док су осталим београдским школама могли да хоспитују по потреби.⁸⁷⁹ У својим *Белешкама*, Бакић наводи да је 27. марта „путио ... ђаке IV године, да хоспитују у средњим школама“.⁸⁸⁰ Први часови практичног рада у школи вежбаоници, од стране два ученика, одржани су 10. маја 1897. године, о чему се дискутовало на педагошком семинару.⁸⁸¹ Пре реализације предавања, ученици су били у обавези да израде писане припреме за предавање, и да га исправе и побољшају у складу са Бакићевим сугестијама.⁸⁸² Раније (2. маја), истог месеца, примљен је и предлог да ученице Велике школе могу да у ове сврхе користе једно одељење Више женске школе.⁸⁸³ Увидом у извештаје, школске 1900/01. године ученице Велике школе држале су у школи вежбаоници Женске учитељске школе у Београду угледна предавања из различитих предмета у присуству др Војислава Бакића, професора педагогике на Великој школи.⁸⁸⁴

Оснивањем XI групе на Филозофском факултету и све већег броја заинтересованих кандидата који су се спремали за професоре учитељских школа и школске надзорнике, пракса која се односила само на средње школе, према мишљењу управника педагошког семинара Бакића, за њих није била довољна и адекватна. Стога је 1903. година означила прекретницу у њиховој практичној припреми, с обзиром да је покренуо иницијативу да према упутствима и под његовим надзором будући педагози хоспитују и да држе предавања у учитељској школи и народним школама. Овај предлог је једногласно прихваћен на седници Савета факултета, и прослеђен министру просвете на одобрење уз молбу да „изда наређења управнику Учитељске школе и школском надзорнику за град Београд како како би се остварила одлука тако корисна и за наставу педагогике и методике и за све ученике Велике школе који се спремају за наставнике и школске надзорнике“.⁸⁸⁵

---

⁸⁷⁸ Тешић, В. (1992). Развој студија педагогије, у Ј. Ђорђевић и Н. Трнавац (ур.), *Сто година Катедре за педагогију 1892-1992* (9-49). Београд: Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета, стр. 21; Вујисић Живковић, Н. (2012). *Војислав Бакић и развој педагошке науке у Србији*. Београд: Филозофски факултет, стр. 327.

⁸⁷⁹ Бакић, В. (2009). *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872–1929)*. Ужице: Учитељски факултет, стр.140; Вујисић Живковић, Н. (2012). *Војислав Бакић и развој педагошке науке у Србији*. Београд: Филозофски факултет, стр. 327; Вујисић Живковић, Н. (2017). Почети образовања учитеља на Филозофском факултету Велике школе - улога оснивања Катедре за педагогију пре 125 година, *Педагогија*, Вол. 72, бр. 3, стр. 359.

⁸⁸⁰ Бакић, В. (2009). *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872–1929)*. Ужице: Учитељски факултет, стр.141.

⁸⁸¹ Исто, стр. 143.

⁸⁸² Исто, стр. 143, 173,

⁸⁸³ Бакић, В. (2009). *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872–1929)*. Ужице: Учитељски факултет, стр.143; Станков, Љ. (2011). *Катарина Миловук (1844-1913) и женски покрет у Србији*. Београд: Педагошки музеј, стр. 17-18.

⁸⁸⁴ *Годишњи извештај о Вишој женској школи Краљице Драге и о Женској учитељској школи у Београду за школску 1900-1901. годину*. (1901). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, стр. 49

⁸⁸⁵ ДАС, ВШ, 1903, ф. 4, р.99.

Прерастањем Велике школе у Универзитет и поновним упражњењем Катедре за педагогију, и практично вежбање ученика доведено је у питање. На значај школа вежбаоница за све којима ће диплома бити улазница за радно место у провети и тешкоће са којима се ученици који су завршили Филозофски факултет суочавали, указују и тадашњи савременици: „И заиста све дотле док се педагогији не поклони озбиљна пажња на нашем Универзитету и док се сваки ученик филозофског факултета не буде вежбао у вежбаоници како ће предавати, то јест док не буде држао неколико предавања у основним школама, гимназијама или другој којој школи у Београду, успех рада и наставе у нашим школама, а нарочито у гимназијама, неће се ни за длаку помаћи. Ту тешкоћу наставничког позива, нарочито на почетку, сви наставници добро осећају, зато многи самосталним радо, и лаичким рутинирањем надокнађују првих година своје наставничке службе. Али је и од тога мала корист, јер је мало наставника који хоће да приме нешто од другога, а многи опет лутајући сами стекну пуно погрешака у свом наставничком послу, пошто није довољно бити само добар наставник, стучност је само једна половина наставника, а његово место у настави, друга половина“.⁸⁸⁶

2. ПЕДАГОШКИ СЕМИНАРИ

2.1. Педагошки семинар у учитељским школама

Поред редовне наставе из педагошке групе предмета и практичног рада у вежбаоници, постојали су покушаји да се знање из те области употпуни и оснивањем педагошких семинара. Велику улогу у томе имао је Павле Љотић, с обзиром да увидом у школске извештаје у проучаваном периоду, долазимо до података да су они постојали само у школама чији је он био управник – у Алексинцу и Неготину. Наиме, у Учитељској школи у Алесинцу, он је основан школске 1910/11. године доласком на место већ поментог управника, наставника педагошке струке. Рад семинара настављен је и док је на том месту био Јован Ђ. Јовановић, да би од 1912. године, доласком нових управитеља, других струка овај семинар укинут.⁸⁸⁷

У извештају за 1910. годину се наводи: „За поправку наставе и васпитања управитељ је засновао Педагошки семинар, то јест пети час из Педагогике ... Доцније ће с узети још један час и проширити рад и на ученике IV разреда“⁸⁸⁸. Семинар је стога био је намењен ученицима трећег разреда, и конципиран на тај начин да су се у присуству наставника педагогике читали одломци из дела педагошких класика и обрађивали писменим и усменим путем важна педагошка и школска питања писменим и усменим путем. Семинар је имао и педагошку књижицу. Литература на основу које су активности реализоване биле су следеће књиге – из психологије: *Основа емпиријске психологије* од Јерузалема (у преводу Светислава Матића), *Основи емпиријске психологије* од Петронијевића, *Основи физиолошке психологије* од Цијена (у преводу Јована Ђ. Јовановића) и *Елементи психологије* од Рафа (у преводу Стевана Окановића), из логике: *Логика Шевића* и *Радуловића*, из методике: *Посебна дидактика Рајичића*, *Методика рачунарске наставе у народној школи* од Јовановића и из историјске педагогике: *Историска педагогика* од Деспотовића.⁸⁸⁹

⁸⁸⁶ Станојевић, М. (1908) Педагогика на нашем универзитету. *Учитељ*, год. 27, св. 8, стр. 641-642.

⁸⁸⁷ ДАС, МПс, 1910, ф. 44, р. 150; Јовановић, С. Ј. (1921): *Споменица: педесетогодишњи преглед рада прве Учитељске школе 1871–1921 школске године*. Ниш: Уметничка штампарија „Гутенберг“, стр. 72.

⁸⁸⁸ ДАС, МПс-п, 1910, ф. 44, р. 150.

⁸⁸⁹ *Српска краљевска учитељска школа у Алексинцу школске 1910/1911. године* (1911), Алексинац : Српска краљевска учитељска школа, стр. 44.

Педагошки семинар у Учитељској школи у Неготину, чији је задатак био „оспособити садањег ученика да паметно, самостално говори достојно да разговара у друштву као потоњи учитељ“⁸⁹⁰ основан је 1911/12. године доласком на место управника Павла Љотића, чији је био руководиолац и радио је до краја проучаваног периода. Похађали су га ученици трећег разреда, у другом полуугођу, и ученици четвртог, током целе године. Школске 1913/14. године, на састанцима који су одржавани понедељком увече, разматране су теме из различитих области. Један ученик би имао излагање, након чега је следила дискусија под руководством управника Љотића, док је Душан Јовановић био пословођа, записничар, уз обавезно изношење закључка дискусије. Ученици су износили своје утиске са екскурзија, доживљаје за време борбе са Бугарима, читали ратни дневник, предавали о омладинској књижености, демократији уопште, о народу у крајинском, пожаревачком и тимочком округу, о алкохолу и трезвености. Поред ових активности, држали су два предавања ученицима IV разреда основне школе - о особинама течних тела са простим опитима и о падежима. Поред наведених, у плану су биле и млад учитељ држи говор о Св. Сави, реферише о прочитаној књизи, изводи који комад пред гостима на селу, показује у чему се састоји главна црта ког заната који зна... међутим, због ратних околности школска година је скраћена.⁸⁹¹

Из наведених података можемо да видимо да су семинари имали различите задатке, односно да је у школи у Алексинцу био више везан за анализу педагошких дела и вежбање аргументације писменим и усменим путем, док је у Неготину акценат пре свега био на развијању реторике и вежбању будућих просветних радника у држању предавања која нису била уско педагошког карактера.

2.2. Педагошки семинар на Филозофском факултету

Године 1894. након доласка на место професора Велике школе, Војислав Бакић је за слушаоце треће године основао педагошки семинар, са циљем да се у њему разматрају „важнија питања из педагогике у дијалогском облику“⁸⁹². Као што је већ поменуто у поглављу о наставним плановима, од 1894. па до 1905. године, односно непуних девет година ученици су имали прилике да поред филозофског, похађају и педагошки семинар са недељним фондом од три часа. У својим Белешкама за 16. март 1894. године Бакић наводи „ (на дан рођења А. Ј. Коменског) отворио сам *педагошки семинар* у IV години. За сад ћемо претресати важнија питања из педагогије, а из логике су мало читали. Било их је много; дошли су и ђаци III године.“⁸⁹³ Школске 1896/97. године основан је Академијски педагошки семинар, по угледу на установу која је постојала на Универзитету у Јени, а коју је основао професор Вилхем Рајн⁸⁹⁴, који је установљен и *Уредбом Филозофског факултета*, заједно са другим семинарима. На семинару ученици су раправљали о

---

⁸⁹⁰ *Учитељска школа у Неготину/Годишњи извештај за 1913-14.* (1914). Београд: Штампарија Савића и комп, стр. 10.

⁸⁹¹ *Исто*, стр. 10-12.

⁸⁹² Тешић, В. (1992). Развој студија педагогије, у Ј. Ђорђевић и Н. Трнавац (ур.), *Сто година Катедре за педагогију 1892-1992* (9-49). Београд: Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета, стр. 21.

⁸⁹³ Бакић, В. (2009). *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872–1929)*. Ужице: Учитељски факултет, стр. 110.

⁸⁹⁴ Тешић, В. (1992). Развој студија педагогије, у Ј. Ђорђевић и Н. Трнавац (ур.), *Сто година Катедре за педагогију 1892-1992* (9-49). Београд: Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета, стр. 21; Вујисић Живковић, Н. (2012). *Војислав Бакић и развој педагошке науке у Србији*. Београд: Филозофски факултет, стр. 61.

одржаним часовима у средњим школама под надзором предметог наставника.⁸⁹⁵ Рад у академијском семинару био је обавезан за свих једанаест група Филозофског факултета. Обухватао је наставу из посебне педагогије и педагошку праксу у средњим школама, кроз хоспитовање и практични рад.⁸⁹⁶ У семинарима се дубље огледао смисао и задатак факултета с обзиром да је акценат био и на научном и на наставном аспекту педагошког рада. У области наставног рада, поред теорије педагогије обухваћена је и пракса, односно уско су били повезани за практичним радом у школама вежбаоницама, односно на њима је вршена евалуација одржаних ученичких предавања, што је продубљивало њихов значај за оне који су се образовали и за рад у просвети. Године 1900. како је педагогија постала споредни предмет, он је спојен са семинаром за филозофију, и носи назив семинар за педагогику и филозофију, али је његова функција и организација остала иста.⁸⁹⁷ Овакво стање задржало се до 1905. године. Оснивањем Универзитета и променама које су донете, педагошки семинар је укинут, а уведен је нови за теоријску и практичну филозофију.⁸⁹⁸ Наведене промене биле су условљене оснивањем филозофско-педагошке групе, као посебне стручне групе. Од 1909. до 1911. доласком Окановића, али и у периоду након тога када је наставу реализовао Ракић, педагошки семинар су похађали слушаоци педагошке групе наука, док је рад са осталим групама занемарен, што је утицало на квалитет њиховог педагошког образовања.⁸⁹⁹

Педагошки семинари у учитељским школама и на Филозофском факултету били су покушаји да се знања која ученици стичу продубе и да се код њих развија критичко мишљење промишљањем и дискутовањем о питањима педагошке науке. На тај начин код ученика не само што је развијана употреба стручне терминологије и ширење педагошких знања, већ и овладавање писменом и усменом комуникацијом, која им је била од великог значаја за будући рад у просвети.

---

⁸⁹⁵ Бакић, В. (2009). *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872–1929)*. Ужице: Учитељски факултет, стр. 143.

⁸⁹⁶ Митровић, Д. (1967). Општи педагошки семинар, у Н. Поткоњак (уред.), *Седамдесет пет година Катедре за педагогију* (стр. 82-86). Београд: Филозофски факултет у Београду, стр. 82.

⁸⁹⁷ Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига, стр. 141.

⁸⁹⁸ Исто, стр. 374.

⁸⁹⁹ Митровић, Д. (1967). Општи педагошки семинар, у Н. Поткоњак (уред.), *Седамдесет пет година Катедре за педагогију* (стр. 82-86). Београд: Филозофски факултет у Београду, стр. 83.

ПОГЛАВЉЕ V

УЏБЕНИЦИ ПЕДАГОШКЕ ГРУПЕ ПРЕДМЕТА

Када је реч о педагошком образовању, једна од важних и незоставних тема је и педагошка литература. Недостатак уџбеника средином XIX века у великој мери утицао је и на образовање оних који су се школовали за педагошки позив. Придавањем већег значаја њиховом образовању крајем XIX и почетком XX века приметан је и пораст броја књига из те области.

Педагошку групу предмета, како наводи и Јовановић (1921) можемо окарактерисати „као главну у Учитељској школи, по којој се ова разликује од других средњих школа“⁹⁰⁰. У овом поглављу представимо развој педагошке литературе, са акцентом на уџбенике педагошке групе предмета, који су се користили у настави у институцијама за образовање будућих просветних радника – вишим женским школама, Богословији, учитељским школама и на Филозофском факултету. Акценат ће бити на карактеристикама, структури и садржају доступних уџбеника који су се користили у настави у наведеним институцијама од 1863. до 1914. године, у циљу сагледавања ко су били аутори уџбеника, коме су били намењени, ко их одобрава, којим темама је придаван значај, да ли се и како се мењао поглед на педагошке садржаје у складу са развојем литературе и педагошким концепцијама које су преовладавале. Акценат ће бити само на педагошкој литератури.

Анализом ће бити обухваћени следећи уџбеници: *Педагогика* (1866) и *Методика* (1866) Катарине Миловук, *Историја педагогије* (1871) Милана Ђ. Милићевића *Теорија педагогије* Дитеса (превод М. Шапчанина из 1872), *Рад у школи - Методика по Карлу Керу* (превод С. Д. Поповића из 1872), *Наука о васпитању* (1878) Војислава Бакића, *Увод у науку о васпитању* (1892) Сретена Аџића, *Општа педагогика* (1897) и *Посебна педагогика* (1901) Војислава Бакића, *Основи педагогије* Вилхема Рајна (у преводу Владимира Стојановића и Александра Марића), *Историска педагогика* (1902) Петра Деспотовића, *Педагогика* (1899 и 1911) Љубомира Протића, *Посебна дидактика* Душана Рајичића (1906), као и књиге *Преглед историје васпитања* (1866), *Васпитање мале деце* (1867), *Васпитање одрасле деце и омладине* (1868) Димитрија Матића.

У учитељским школама, у недостатку посебних уџбеника користила се и педагошка литература којој су употпуњавали теоријска знања, као о она која је осветљавала практични рад у школи, пре свега дела Поповића (*Практично предавање из рачуна* (1870), Милићевића *Педагогијске поуке* (1870) Шапчанина (*Упутство за предавање домовине и света у основној школи : књига за учитеља* (1873), *Рачуница за основне школе у Србији* (1879)), Миодраговића (*Рад у 1. разреду основне школе* (1881), *Педагогија према другим наукама* (1884), *Најобичније грешке у настави* (1894), *Припрема за рад у основној школи* (1889)), Окановића (*Васпитне казне и награде* (1892), *Мисли о задаћи и важност естетског васпитања* (1898); *О мору или интересу у васпитању : одломци из Опште педагогике* (1901), *Почетна настава читања и писања : (елементарна настава у матерњем језику)* (1910; 1914) *Народна историја у основној школи* (1910), Аџића (*Ручни рад у мушкој школи* (1886)) *Учитељеве забелешке* (1894), *Васпитачеве забелешке* (1909), Бакића (*Поуке о васпитању деце у родитељској кући* (1880), *О васпитном прилагођавању* (1893), *Увод у историју васпитне теорије* од М. Шевића.

С обзиром да су у оквиру педагошке групе изучаване и психологија и логика, само ћемо навести нека дела која су коришћена у раду у школама. Уџбеници из психологије и логике који су се користили у учитељским школама били су *Психологија* од Рафа у преводу Стевана Окановића, *Елементи психологије* од Јерусалема и *Основи физиолошке*

---

⁹⁰⁰ Јовановић, С. Ј. (1921): *Споменица: педесетогодишњи преглед рада прве Учитељске школе 1871–1921 школске године*. Ниш: Уметничка штампарија „Гутенберг“, стр. 63.

психологије од др Цијена, у преводу Ј. Ђ. Јовановића, *Историја психологије* од Петронијевића, *Логика* од Кјелна и Питера, *Логика* од Шевића, *Психологија* предавање професора Ј. С. Јовановића, *Логика* белешке са предавања наведеног професора.

Иако ови радови представљају велики допринос за педагошко образовање и приближавање педагошке теорије и праксе учитељима, нећемо се бавити анализом свих дела, већ ће поред претходно наведених уџбеника бити обухваћена само нека од њих. Како наводи Јован С. Јовановић „ови уџбеници су више употребљавани као лектира, а врло ретко као уџбеници“.⁹⁰¹

Узимајући у обзир садржај уџбеника и представљене наставне планове, можемо их условно поделити у три веће категорије: уџбенике из опште педагогије и дидактике, методике (која су садржала упутства за школски рад) и уџбенике из историје педагогије.

Важно је да напоменемо да је оваква подела уџбеничке литературе изведена на основу предмета који су предавани у институцијама за педагошко образовање. Прве књиге, до отварања Учитељске школе у Крагујевцу, из тог разлога не можемо у потпуности сврстати у неку од категорија, јер се разликују од првих уџбеника који су настајали са намером да се користе у настави у школама и факултету, те смо стога поменуте педагошке дисциплине сврстали у једну категорију.

Такође, поједини аутори су се у једном уџбенику бавили питањима опште педагогије, дидактике, тако да је то још један од разлога зашто смо их приликом анализе ставили у једну категорију. Неретко, у њима су обрађивали и теоријска методичка питања.

У прву групу уџбеника који ће бити обухваћени анализом - из опште педагогије и дидактике, сврстали смо следеће: *Педагогика* (1866) Катарине Миловук, *Теорија педагогије* Дитеса (превод М. Шапчанина из 1872), *Наука о васпитању – Општа наука о васпитању* (1878) Војислава Бакића, *Увод у науку о васпитању* (1892) Сретена Аџића, *Педагогика* (1899 и 1911) Љубомира Протића, *Општа педагогика* (1897) Војислава Бакића, *Основи педагогије* Вилхема Рајна (у преводу Владимира Стојановића и Александра Марића). Поред наведених уџбеника приказаћемо и књиге *Увод у науку о васпитању – васпитање мале деце* (1867) и *Васпитање одрасле деце и омладине* (1868) Димитрија Матића.

Када је реч о уџбеницима из методике речи ће бити о следећим уџбеницима: *Методика* (1866) Катарине Миловук, *Рад у школи - Методика по Карлу Керу* (превод С. Д. Поповића из 1872), *Наука о васпитању – Примењена наука о васпитању* (1878) Војислава Бакића *Посебна педагогика* (1901) Војислава Бакића, *Посебна дидактика* Душана Рајичића (1906).

Пажњу ћемо посветити и уџбеницима из историје педагогије: *Преглед историје васпитања* (1866) Димитрија Матића, *Историја педагогије* (1871) Милана Ђ. Милићевића и *Историска педагогика* (1902) Петра Деспотовића.

---

⁹⁰¹ Јовановић, С. Ј. (1921): *Споменица: педесетогодишњи преглед рада прве Учитељске школе 1871–1921 школске године*. Ниш: Уметничка штампарија „Гутенберг“, стр. 64.

1. Уџбеници из опште педагогије, дидактике и методике

На почетку проучаваног периода, који смо окарактерисали као педагошко образовање у институцијама којима то није основни задатак, у Вишој Женској школи и Богословији, нису постојали уџбеници у којима су обрађивана педагошка питања. Чланови Министарства просвете су на различите начине покушавали да приближе васпитну проблематику, посебно доласком либералне струје на власт. Димитрије Матић, Милан Ђ. Милићевић, Милорад Шапчанин, Стеван Д. Поповић својом преводилачком и списатељском делатношћу покушавају да приближе питања васпитања и образовања будућим и тадашњим учитељима и наставницима који су у свом раду користили *Упутства министарства просвете*, што је често било недовољно с обзиром на њихово већ оскудно педагошко знање. Непостојање уџбеничке литературе у великој мери је утицало на квалитет наставе, тако да је свако ново дело представљало корак ближе њеном побољшању. Како наводи Шапчанин – „треба имати на уму да је школска књига предавачу преглед беседа његових, а ученицима ручна књига за повторавање онога о чему је говорено на ранијим часовима“⁹⁰², тако да је и једнима и другима олакшавала рад.

Први уџбенички покушаји, настали у сврху стицања знања у оквиру наставе педагошких предмета у Вишој женској школи, за будуће забавиље и васпитачице биле су две књиге мањег обима Катарине Миловук из 1866. године, *Педагогика* и *Методика*.

Педагогика је била намењена ученицама Више женске школе за коришћење у настави педагогије. Ауторка Катарина Миловук, која је у овој школи предавала педагошке предмете, образовање је стекла у Русији, где је након гимназије положила педагошки државни испит на Универзитету. У свом делу на 53 стране обрађује следећа питања: дете и његове својствености, васпитавање, област осећања, област воље, област разума, област фантазије и област ума.⁹⁰³ С обзиром на обим уџбеника, сваком питању је посвећено тек неколико страна. Такође, на овај начин ученице су могле да добију само уопштено и оскудно знање, јер основна педагошка питања њиме нису покривена, што нам само потврђује педагошку (не)спремност будућих забавиља и учитељица.

Методиком су на 45 страна обухваћена дидактичка питања – ступањ посматрања, ступањ механичких окретности, знања, душевне окретности, метода у школи и васпитање у школи.⁹⁰⁴

Од 1867. године доступна литература за образовање будућих просветних радника биле су и књиге Димитрија Матића – *Наука о васпитавању по професору Рику и још неким писцима*. Други део књиге односи се на васпитање мале деце, а трећи на васпитање одрасле деце и омладине. Први део везан је за историјски развој педагошких идеја, тако да ће о њему више речи бити када се буде говорило о уџбеницима из историје педагогије. Ове књиге биле су у употреби и након настанка првих уџбеника, али нису биле основна литература.

Наука о васпитању – васпитање мале деце издата је 1867. године. Књига је одобрена од стране Школске комисије и има 159 страна. Састоји се из уводног дела који обухвата поглавља која се односе на општа питања о науци о васпитању, тако да указује да је реч о науци о човеку као ономе кога васпитавамо, бави се начелом васпитавања, као и васпитање човека породицом, школом, црквом и државом. Главни део, под називом

⁹⁰² Дитес, Ф. (1872). *Теорија педагогије* (превод М. Шапчанина). Београд: Државна Штампариија, стр. III.

⁹⁰³ Миловук, К. (1866). *Педагогика*. Београд: Државна штампариија.

⁹⁰⁴ Миловук, К. (1866). *Методика*. Београд: Државна штампариија.

Детињство даје одговоре на 20 питања – како стоји дете према породици, која су средства и прилике за васпитавање, којима се средствима дете побуђује и храни, награда и казна, дечије игре, душевна пића за дете, васпитавање које лечи. Такође, бави се различитим периодима развоја и васпитања - указује на пренатално васпитање, рођење и развој чула, након чега представља прву годину живота кроз питања телесног васпитања, држања, навика, вежбања телесних удова, оруђа, чула и говора и важности развоја језика. Након прве године говори о узрасту од 2. до 6. године који карактерише као доба игре и причања, почетке религијског васпитања где истиче важност дечије молитве, моралног васпитања где говори о моралној нези деце и естетског васпитања. На крају поглавља указује да је важно будити код деце љубав према истини, доброти у опште и домовини.⁹⁰⁵

Трећи део *Науке о васпитању, васпитање деце и омладине и разне школе* надовезује се на други део и издат је и одобрен од стране Школске комисије годину дана након другог, 1868. године. Аутор на 164 стране разматра питања васпитања деце школског узраста, са посебним акцентом на преглед школа које су тада постојале у Србији, од народних до свеучилишта, узимајући у обзир карактер и положај школа и учитеља, али и питања наставе и дисциплине, кроз 36 мањих целина. Рад започиње питањима општег значаја периода деце која су одрасла за школу, каква је разлика између дечака и девојчица, колико је важно и тешко школско доба за васпитање, односа школе према држави и породици и да ли треба условљавати родитеље да дају децу у школу. Након тога акценат ставља на учитеља и школску организацију, као главни услов да би школе могле да испуне свој задатак, и на однос учитеља према власти и општини. После ове проблематике прелази школски систем и поделу школа на народне школе, девојачке школе, стручне школе (занатлијске, трговачке, пољско привредне, установе за војничко образовање), школе за продужење образовања (недељне школе, продужне трговачке школе, продужне земљоделске школе, продужне занатлијске школе), реалне школе. Обрађује и питање Више женске школе и образовања девојака. Посебну пажњу посвећује гимназијама, кроз питања циља и опредељења гимназија, образовањем које гимназије треба да пруже, предмета који се предају у гимназијама, гимназијским професорима и испитима, о дисциплини у гимназији и педагогијским школама где се спремају гимназијски професори. У овој књизи изложена су питања наставе - поука и вежбање, план учења, градиво и циљ учења, метод у ужем смислу и основи метода, као и примена методичких начела на поједине струке - поучавање посматрањем, метод по коме се учи писати и читати, правопис, поука у матерњем језику, поучавање у рачунању, поучавање у познавању природе и још неких наука и вештина. Бави се и питањем дисциплине кроз школски ред и школске законе и уређењем школа. На самом крају обрађује питања васпитања и образовања омладине, утицаја породице на васпитање омладине и цркве и државе на њихово образовање, свеучилишта, радионица, писарница, наоружања народа и народне војске, штампом и јавности.⁹⁰⁶

Уколико погледамо садржину наведених књига, видимо да су у њима обрађена нека од значајних питања васпитања, али да нам не пружа важне податке о основним и фундаменталним питањима којима се педагогија бави и да не можемо да уочимо научну основу за питања која су обрађена. Како сам Матић наводи, а што можемо да потврдимо и самим насловом прва књига посвећена је васпитању деце до поласка у школу. Ова тематика је од посебне важности када говоримо о образовању будућих забавиља и

---

⁹⁰⁵ Матић, Д. (1867). *Наука о васпитавању. Део 2, Васпитање мале деце / по професору Рику и још неким писцима од Димитрија Матића*. Београд: Државна штампарија.

⁹⁰⁶ Матић, Д. (1868). *Наука о васпитању. Део 3, Васпитање одрасле деце и омладине и разне школе / разложио Димитрије Матић*. Београд: Државна штампарија.

родитеља, али и као основа за стицање знања и рад будућим учитељима. У књизи се обрађују општа питања васпитања, фактори васпитања (породица, школа, држава) као и питања дисциплине, игре, интелектуално, морално, естетско и физичко васпитање на предшколском узрасту, док у другој књизи он пружа преглед образовања након шесте године, уз давања информација о школском систему, карактеру школа, учитељу, дисциплини, методама које су заступљене у средњим школама. Обрађује и питања васпитања и образовања након средње школе и улоге друштва у образовању.

Матићеве књиге нису настале циљано као уџбеничка литература за будуће просветне раднике, већ у циљу освешћавања свих који се васпитањем баве о важности ових питања и стицањем знања о њима, али како је до издавања прве уџбеничке литературе у одређеном верременском периоду коришћен у циљу стицања педагошких знања, пружа нам значајне податке о педагошком образовању. Оне су пружале посебан допринос када је реч о предшколској и школској педагогији тога времена, а посебно о развоју школства и институција и у недостатку литературе пружале су основне информације о васпитању.

Када је реч о методичким приручницима, они су се у овом периоду сводили на упутства од стране Министарства просвете. Као смернице за рад у школи, засноване на искуству и пракси, а не теорији, можемо да издвојимо *Педагогијске поуке* Милана Ђ. Милићевића, које су издате 1870. године и намењене учитељима, родитељима и „свим пријатељима народног образовања“ које су настале бележењем и сакупљањем поука и искуства о проблемима у школском раду које је „давао у различито време, на различитим местима, према различитим потребама“⁹⁰⁷.

Након отварања прве Учитељске школе, коју можемо да посматрамо као нови период у институционалном педагошком образовању, мења се и поглед на уџбеничку литературу. У недостатку потребне литературе, преведена су два дела немачких аутора која су коришћена као уџбеници педагошке групе предмета у Богословији и Учитељској школи од 1872. године. Тадашњи професор педагогије Стеван Д. Поповић превео је дело *Рад у школи, Методика по Карлу Керу* и прерадио и прилагодио га потребама учитеља у Србији, а Милорад Шапчанин је превео *Теорију педагогије* Дитеса. Наведена литература била је у употреби и у настави на Филозофском факултету од 1873. године. Иако без факултетске дипломе педагога (у периоду настанка књиге), Поповић је био један од ретко педагошки образованих људи, с обзиром да је похађао семинар из области педагогије и боравио је у иностранству ради проучавања школских система.

Теорију педагогије или основе науке о васпитању и настави, написао је Фридрих Дитес, управитељ Учитељске школе у Готи, 1868. године. Њу је 1872. године превео Милорад Шапчанин, у то време секретар Министарства просвете и црквених дела за потребе наставе у школама у којима се предаје педагогија.

У *Предговору*, који потписује Милорад Шапчанин, изложени су разлози који су довели до превода књиге, њена намена, као и образложење у чему се огледа предност ове књиге у односу на неку другу страну литературу. Књига је намењена настави педагогије у школама за образовање учитеља и учитељица – Учитељској школи, Богословији и Вишој женској школи, али и родитељима јер како сам наводи „народно васпитање није само ствар стручних педагога, него је дело које се тиче целог народа“⁹⁰⁸.

---

⁹⁰⁷ Милићевић Ђ. М. (1970). *Педагогијске поуке*. Београд: Државна штампарија.

⁹⁰⁸ Дитес, Ф. (1872). *Теорија педагогије (превод М. Шапчанина)*. Београд: Државна Штампарија, стр. III.

Непостојање јединственог плана, као и непостојање програма и уџбеника по коме би се предавала педагогија у великој мери отежавала је наставни рад и стварало различите критеријуме у постојећим школама, који су зависили од самог наставника. Мотиве за превод видимо из његових навода - „Време је било да се напише књига за тај предмет, по којој би се дао тачно одредити распоред предавања, па да буду утврђена у сва три завода на истим основама.“⁹⁰⁹ Дело је одобрено од стране Школске комисије.

Главни део, предвод Дитеса, у обиму од 264 стране састоји се од седам поглавља. Прво поглавље посвећено је физичком васпитању који има увод где указује на важност физичког васпитања и гледишта физичког васпитања и пет делова која су посвећена храни и исхрани детета, дисању и нези коже, кретању и одмору, френологији са акцентом на негу нерава и чула и болестима. У другом поглављу о душевном животу, говори о односу духовног и телесног развоја, ступњевима духовног развоја (примање, произвођење, извођење), зависности духовног развоја од урођених склоности, док је треће посвећено интелектуалном васпитању и њега дели на три области – педагошко посматрање где говори о вредности и суштини интелектуалног васпитања, начелу очигледности, значају чула, саморадњи, говору, општа дидактика где указује на циљеве наставе, задатак наставе, вежбања у гледању, мишљењу и говору, памћењу, мишљењу пажњи, материјалном и формалном образовању и општа методика основне школе у којој се бави задатком основне школе када је реч о настави, наставним предметима, методама и видовима поучавања, духом и средствима за поуку. У четвртом делу обрађује питања душевног и естетског васпитања кроз суштину душе, значаја душевности и њеним естетским развијањем, задацима у образовању душевности, естетско образовање и однос школе према душевном и естетском васпитању. Пети део посвећен је моралном васпитању кроз три целине – основе моралног погледа на свет, регулисање наклоности и управљање воље и рада. У првој целини говори о природи оног што је морално, моралним манама и грешкама, дужности, савести, врлини и моралним вредностима, у другој о наклонотствима, духовном развијању и усавршавању, честољубљу, а у последњој целини указује на суштину воље, правила у образовању воље, рад и како да се сачувамо од погрешног рада, лагања и крађе, васпитање послушности, награде и казне, моралне поуке и моралну наставу. У шестом делу бави се питањима религијског васпитања кроз уводна питања о естетичким, теоријским и практичним основама религије и две целине о васпитању у религији и наставу у вери.

Последње, седмо поглавље бави се васпитањем (васпитањем у целом узевши), а у коме говори о циљу васпитања, средствима васпитања, методама васпитања, ученицима и његовим особинама као и васпитачу и заводима за васпитавање.

У оквиру општег прегледа Дитес даје своје виђење науке о васпитању и у последњем поглављу у кратким цртама посвећује неким од основних педагошких питања (циљ, средства, методе васпитања), као и питањима везаним за карактеристике заспослених у просвети. Тежиште књиге је на васпитним компонентама – физичком, интелектуалном, естетском, моралном, религијском васпитању. У оквиру интелектуалног васпитања обрађује дидактичка и методичка питања. Бави се и психолошким питањима односно душевним животом и повезује их и са телесним и естетским васпитањем. Значајан део посвећен је физичком васпитању кроз већ поменуте различите теме. Шапчанин то наводи као битну разлику и предност ове књиге у односу на друге са којима се сусретао, а у којима се физичко васпитање „једва мало спомиње“.

---

⁹⁰⁹ Дитес, Ф. (1872). *Теорија педагогије (превод М. Шапчанина)*. Београд: Државна Штампарија, стр. I.

У односу на претходно приказане књиге Миловук и Матића, приметно је да је са становишта педагогије ова књига обухватнија, да акценат ставља на развој личности у целини и да полази од општих педагошких теорија и сазнања тога времена. У оквиру интелектуалног васпитања пружа основне информације дидактичких и методичких питања те се „дотиче свију важних појава у области васпитања“⁹¹⁰ и представља „чвршће темеље за ... наставнички и васпитачки рад“⁹¹¹. Ова књига акценат ставља на општа педагошка питања, за разлику од Матићеве књиге.

Иако уџбеник Катарине Миловук носи назив *Методика*, као први методички уџбеник можемо да посматрамо поменути књигу коју је 1872. године Стеван Поповић превео и прерадио за потребе ученика учитељске школе и учитеља основних школа - *Рад у школи (Методика) за ученике учитељске школе и учитеље основних школа по Карлу Керу*⁹¹². Настала је на основама дела немачког педагога Карла Кера, који је био професор педагошког семинара у Готи, где се и сам Поповић усавршавао из области педагогије. Књига је одобрена од стране Школске комисије.

Уџбеник има 547 страна. На самом почетку, у *Предговору*, Поповић објашњава да је дело завршено пре објављивања распореда предмета у основним школама из 1871. године, али да је од значаја уколико би „ово дело допринело што год, да наши наставници уопште и пријатељи просвете и напретка што више размишљају о тако важним питањима школским као што се у овом делу скоро на сваком листу напомињу и излажу“⁹¹³. Даље говори о приступу, припреми за рад у учитељској школи и школи за учитељско вежбање указујући на значај спољашњег и унутрашњег уређења школе за учитељско вежбање. Полазиште од којег креће указује на значај праксе и учењем из примера, за будући наставни рад јер „практика се учи само практиком ... треба само разумети теорију педагогике па онда утубити оно што треба за наставу ... само знање и утубљена теорија не могу начинити човека учитељем ... предавање је вештина – па је треба научити распознавањем и вежбањем“⁹¹⁴. Део о унутрашњем вежбању састоји се из две веће целине. У првом делу, под називом *Школски поредак* на 60 страна бави се општим педагошким питањима, пре свега онима везаним за школу и рад и карактеристике учитеља у њој кроз питања: шта се иште уопште од учитеља, о пажљивости у школи, о реду у школи, о правичности учитељевој и о доследности. Други део, *Школска настава*, који има скоро 500 страна, подељен је на две веће целине – дидактички и методички део. У првој целини говори о општим начелима наставе (настава треба да је истинита, практична, јасна и треба да има трајног успеха), а у другом детаљно образлаже поступке у настави сваког предмета који се предају у основној школи. Методички део, под називом *Особена методика* (на 440 страна) подељен је на пет целина у оквиру којих је за сваки појединачни предмет и разред обрађен циљ, метод, обим и средства која се могу користити у раду (наука хришћанска, српски језик, рачунарска струка, реалне струке и техничке вештине). На крају књиге приказан је распоред часова у народној школи за свих осам разреда са прописаним фондом часова и пример распореда часова у Немачкој.

Иако се ова књига бави и педагошким и дидактичким питањима, њено тежиште је на посебним методикама, којима је посвећена највећа пажња. Тако да представља значајну литературу за оне који ће се, или су се већ налазили у учионицама у основним школама, с обзиром да детаљно разрађује ова питања за сваки предмет и сваки разред посебно.

⁹¹⁰ Дитес, Ф. (1872). *Теорија педагогије (превод М. Шапчанина)*. Београд: Државна Штампарија, стр. II.

⁹¹¹ Исто, стр. III.

⁹¹² Поповић, Д. С. (1972). *Рад у школи. Методика по Карлу Керу*. Београд: Државна штампарија.

⁹¹³ Исто, без нумерације.

⁹¹⁴ Исто, стр. 1-5.

Од 1872. године да видимо и промену тежишта када је реч о томе коме су уџбеници намењени, с обзиром да се у предговорима експлицитно наводи да су настали за потребе рада у школама, било да је реч о ученицима учитељских школа или већ запосленим учитељима, и да ће се тај тренд наставити и у будућности када је реч о уџбеницима који су коришћени у настави у учитељским школама и на факултету. Такође, књиге су обимније и детаљније и систематичније обрађују питања која су у њима заступљена, посебно када је реч о васпитним компонентама и дидактичким питањима. Питања која су везана за школску организацију и учитеља су нашла своје место и у овом периоду, што нам говори на тежње да се будући просветни радници упознају са својим будућим позивом.

У недостатку уџбеничке литературе, ученици учитељске школе ослањали су се на предавања професора и сопствене белешке. У првој учитељској школи „што се тиче стручних предмета (педагошке групе) за њих уџбеника уопште није било. Тим предметима мало ко се у Србији бавио, па и ако би се нашао неко ко да их може написати, није их могао штампати, јер су они трошени само за учитељску школу и по којег учитеља. Тако су они предавани искључиво помоћу прибележека, што су сами ђаци на часовима и предвањима хватали, па их после сами узајамно допуњавали.⁹¹⁵ Први уџбеници који су стварани као самостална дела професора, а не као преводи дела немачких аутора настали су управо на основама њихових предавања.

Први уџбеник намењен за наставу педагошке групе предмета у учитељским школама, написан од стране наших педагога који на систематичан, теоријски заснован начин обрађује педагошка питања јесте *Наука о васпитању*⁹¹⁶ Војислава Бакића издата 1878. године. Он се у свом делу није бавио само фундаменталним питањима педагогије, већ и практичним, те се оно састоји из две књиге *Опште науке о васпитању* и *Примењене науке о васпитању*. Према речима аутора, намера му је била да овим уџбеником олакша себи и својим ученицима изучавање педагогике у Учитељској школи, али и да пробуди критичко размишљање педагога (школских надзорника, професора и учитеља) о важним педагошким питањима у циљу развијања педагошке науке и народног просвећивања. Нацрт овог дела настао је 1875. године, као резултат припреме за предавања, а до 1878. године оно је мењано у складу са новим уређењем Учитељске школе и сазнањима које је аутор стекао приликом изучавања етике, психологије и логике и стеченог искуства кроз предавања педагогике у учитељској школи и примене у раду у основној школи. Приликом његове израде пошао је од начела Хербартовске филозофско-педагошке школе, али како и сам наводи, у ономе где се са тим идејама у потпуности не слаже, одступа од тог система, тако да у његовом делу има и самосталног рада.⁹¹⁷ Разлоге за одступање од Хербарта у Бакићевим ранијим радовима Поткоњак види више као практичне, пре него теоријске и огледају се у потребама наставе педагогије у учитељским школама, немогућности да се „усвоје други педагогијски системи“ односно уџбеници писани према њима, жеља да у књизи дођу до изражаја „стечено искуство“ и „самостална размишљања“.⁹¹⁸ Дело је прихваћено уз позитивне критике. Како наводи Стеван Д. Поповић, тадашњи управитељ Учитељске школе, Бакићев рад, посебно први део који се односи на општу науку о васпитању одликује се оригиналношћу и „разликује се од свију дела, која су у нашој педагогијској књижевности

⁹¹⁵ Јовановић, Ј. С. (1921). *Споменица „Педесетогодишњи преглед рада Прве учитељске школе 1871-1921“ Мушка учитељска школа у Алексинцу*. Ниш: Уметничка штампарија „Гутенберг“, стр. 223.

⁹¹⁶ Бакић, В. (1878). *Наука о васпитању*. Књ. 1, *Општа наука о васпитању: удешена нарочито за предавања у учитељској школи*. Београд: Државна штампарија.

⁹¹⁷ Исто, стр. IV

⁹¹⁸ Поткоњак, Н. (2001). *Педагошка схватања Војислава Бакића*. Београд: Учитељски факултет, стр. 36.

позната⁹¹⁹ јер полазе од другачијег система. Главна разлика огледа се у циљевима и средствима и управник наглашава да „противу те нове поделе нема се шта приметити; ово се дело поред своје ваљане садржине и препоручује нарочито тиме, што полази с другог гледишта и тиме уноси у нашу књижевност нов систем поделе науке о васпитању“.⁹²⁰

Уџбеник из опште педагогије *Општа наука о васпитању* састоји се из уводног и главног дела, који је подељен у две веће целине. Има 78 страна. Уводни део посвећен је питањима васпитања, на пет страна – шта је наука о васпитању, да ли је могуће васпитање, да ли је нужно васпитање и како се дели наука о васпитању. Први део посвећен је циљу васпитања и компонентама свестраног развоја личности на 17 страна, кроз следећа питања: о циљевима васпитања, морално васпитање – поштење (поштен живот, етика, добродетел, морални карактер, моралне дужности, врлине), интелектуално васпитање – знање (свестан живот, науке), естетско васпитање – осећање лепоте (леп живот, уметности), радно васпитање – рад (користан живот, стручни послови). Крај поглавља посвећен је прегледу свих васпитних циљева.

У другом делу уџбеника говори се о средствима васпитања за чување и неговање здравља, те је прво поглавље другог дела посвећено телесном здрављу, а друго духовном здрављу. Телесно здравље обухвата телесни састав, уплив ваздуха, уплив хране, радња и одмор, телесно вежбање, вежбање органа кретања, вежбање чулних органа, вежбање органа говора. Приликом писања овог дела, Бакић је користио чланке из *Младе Србадије* о ваздуху и храни. Друго поглавље о духовном здрављу састоји се из две главе – прва о непосредном васпитању, о одржавању реда (задатак, средства, успех) и образовању воље (задатак, средства (навикавање, саветовање, саморадња, самоуправљање) и успех) и друга о посредном васпитању, односно настави. У оквиру наставе обрађена су питања материјалне наставе – природне и друштвене науке, наставни интереси, наставни предмети и важност наставних предмета, и питања формалне наставе – распоред наставе (избор садржине, поступност у настави, уређење наставе, усређујући степени), методика наставе (метод уопште, аналитички метод, синтетички метод, генетички метод) и наставна средства (разумевање, памћење, питање и одговарање). Највећи акценат у свом делу Бакић је ставио на питања дидактике.

Друга књига *Науке о васпитању* Војислава Бакића, *Примењена наука о васпитању* (1878)⁹²¹, такође је била намењена ученицима учитељске школе. На самом почетку, постоји *Предговор* и *Извештај управитеља учитељске школе Стевана Д. Поповића*, који немају нумерацију. Књига има 109 страна и састоји се из увода, два главна дела и додатка. У уводу Бакић се бавио појмом примењене науке о васпитању, вештином у васпитавању и поделом примењене педагогике. Први део посветио је примени васпитних циљева, кроз следећа питања: васпитање у породици, васпитање у основној школи, васпитање у средњим школама, васпитање у стручним школама и васпитање у друштву. Други, знатно обимнији део обухвата примену васпитних средстава, подељен је на два одсека – први, о телесној нези који обухвата правила за чување здравља и правила за телесно вежбање и други, о духовној нези коју чине три дела – први о одржавању реда (забаве, казне и вршење казне), други о образовању воље (добро

---

⁹¹⁹ Бакић, В. (1878). *Наука о васпитању. Књ. 1*

, *Општа наука о васпитању : удешена нарочито за предавања у учитељској школи*. Београд : Државна штампарија, стр. VII.

⁹²⁰ Исто.

⁹²¹ Бакић, В. (1878). *Наука о васпитању. Књ. 2, Примењена наука о васпитању : удешена нарочито за предавања у учитељској школи*. Београд : Државна штампарија.

владање и морално поправљање) и трећи о васпитној настави. Поглавље о настави поред уводног дела о примени наставних начела и распореду, бави се важности и распоредом, методама и средствима као и примени на основну школу у оквиру шест предмета из области природних наука (јестаственица, земљопис, физика и хемија, рачуница, геометрија, цртање) и шест из области друштвених наука (историја, религија, књижевност, језик, певање и писање). На крају књиге, додаток обухвата уређење основне школе – унутрашње уређење где акценат ставља на школски рад, школски ред и дужности учитеља и спољашње уређење у коме се бави проблематиком школских зграда и намештаја, посећивања школе, школском управом и школским надзором.

У својој књизи, поред питања о васпитању у његовим различитим видовима, Бакић акценат ставља на васпитање у школи уз представљање методике 12 наставних предмета који се предају у школи.

Уџбеник *Увод у науку о васпитању*⁹²² Сретена Аџића, корићен је у настави у учитељским школама од 1892. године. Аутор се на 16 страна бави општим питањима васпитања кроз следеће теме: шта је васпитање, уколико је васпитање могуће, са каквим се особинама данас рађа већина деце у Српству и како је васпитање, затим различитим облицима и аспектима васпитања: природно васпитање, породично васпитање, друштвено васпитање, школско васпитање, отимично васпитање, неотимично васпитање, васпитање с планом, васпитање без плана, позитивно васпитање, негативно васпитање, васпитање у ширем смислу, васпитање у ужем смислу и васпитање у обичном смислу. Поред наведених тема, Аџић се бавио и питањима да ли је педагогија наука или вештина.

Како је реч о уџбенику из опште педагогије, а и у самом називу аутор је скренуо пажњу да се ради о уводу, теме које су заступљене везне су за фундаментална питања педагогије и васпитања, да ће бити изложено „најопштије претходно знање о васпитању“. Посебна пажња посвећена је статусу педагогије као дисциплине и односа теорије и праксе. Велики значај је давао прагматичним питањима и школовању младих, тако да је у свом делу када је реч о питањима васпитања, повезао са приликама у Србији кроз део *Са каквим се особинама данас рађа већина деце у Српству и како је васпитавање*, што је карактеристично само за његов уџбеник

Највише пажње Аџић је посветио темама које се односе на дефинисање васпитања и границе и могућности васпитања, као и последњој целини у којој разматра питање односа педагошке теорије и праксе. Облици и аспекти васпитања представљени су краћим дефиницијама наведених појмова и подсећају на дефинисање појмова у речницима. Аџићев уџбеник је у целини посвећен овим питањима, док се у другим уџбеницима оне се обрађују у уводном делу, док су у централним деловима обрађена питања која се тичу педагошке телеологије, методологије, ходегетике, дидактике... За разлику од других уџбеника, Аџићев како и сам наслов указује представља увод у науку о васпитању, тако да је наведена разлика оправдана већ у самом наслову, јер садржи оно што се у другим налази у уводу. Такође, уколико пажњу обратимо на педагошке концепције којима су аутори били вођени приликом њихове израде, још је јаснија наведена разлика. За разлику од одсталих аутора који су своје радове базирали на научним критеријумима, Аџић је основу више налазио у пракси и потребама народа, што можемо довести у везу са тим да је он је више био практичар и да је његово усмерење било другачије.

---

⁹²² Аџић, С. (1892). *Увод у науку о васпитању*. Ниш: Штампарија Ж. Радовановића.

Када је реч о изворима, на чијим основама је настало његово дело, он није користио претходно написана дела из ове тематике у Србији, с обзиром да је Бакићево дело настало 14 година пре објављивање ове књиге. Аџић се у свом раду више позива на уџбеник Дитеса, не узимајући у обзир Бакићев уџбеник. Поред постојања Бакићеве *Науке о васпитању*, у Учитељској школи у Јагодини, до Аџићеве *Науке у васпитању* (1892) коришћен је горе поменути Дитесов превод. Овакав приступ може бити због „претежно хербартовске интерпретације науке о васпитању“ док је код Дитеса „доминантна дијететичка садржина“ и „већи степен конкретности у разматрању питања и појава васпитања“.⁹²³ Он се позивао на литературу на немачком и руском језику (Реклам, Еризман, Кон, Фухс, Пфилигер, Глибоњски, Маљцев, Љадов), али није користио теоријске радове из педагогије многих познатих европских аутора, које су могле да буду основа за тада актуелне педагошке правце и погледе у Европи.⁹²⁴ Аџићев уџбеник даје теоријске основе, али његова *Наука о васпитању* задире и у праксу, Аџић на „појединим конкретним примерима развија теорију и даје поруке родитељима и учитељима за поступање њихово у васпитном поступку“⁹²⁵.

Иако се нећемо бавити детаљнијом анализом, да бисмо добили једну ширу слику о стицању педагошких (пре свега методичких знања) будућих учитеља и васпитача сматрамо да је од важности да поменемо *Учитељеве забелешке* (1894) и *Васпитачеве белешке* (1909) *Сретена Аџића*. Како наводи, у својим делима представља „васпитачка правила у примерима, изложеним у приповедном облику, колико се могло занимљивије и примамљивије“. Као што је већ било речи у претходном поглављу, Аџић је и у свом наставном раду велику пажњу придавао примерима, јер „такво излагање има у себи непосредности, толико очигледности, свежине и разумљивости“.⁹²⁶ Његове дела наишле су на врло позитивне критике и биле су значајане за развој педагошког образовања васпитача и учитеља (називали су их „бисерним зрном књижевности“, које су „најтоплије препоручивали“, „јер су у књизи живи примери“...⁹²⁷ „и интересанте и за стручне људе, а учитељима без стручне спреме послужиће извесно као лепа поука“⁹²⁸). Пре него што су издате ове књиге, радови су били доступни широј јавности, с обзиром да их је објављивао у часописима. *Учитељеве забелешке*, дело од 160 страна, поред *Предговора* садржи пет поглавља – *Моралност*, *Опхођење*, *Ред*, *Настава* и *Разно*, док *Васпитачеве белешке* имају 101 страну и садрже поред примера из праксе и краћи критички осврт на различита педагошка питања (васпитачке дужности, родитељски позив, васпитање и човек, васпитачево васпитање, детиња душа, деца рушитељи, деца – дечурлија, стрпљење и истрајност, међу децом, поправљање људског рода...).

Уџбеник *Општа педагогика*⁹²⁹ Војислава Бакића из 1897. године, намењен је ученицима и ученицама учитељских школа и слушаоцима Филозофског факултета Велике школе који се спремају за наставничку службу у основним и средњим школама. Настао на темељима дугогодишњег рада у теорији и пракси, као и уверења самог аутора да је будућим педагошким радницима потребан свеобухватнији уџбеник утемељен на „мало другачијиј филозофској основи“ од *Увода у науку о васпитању*. Основа његове *Педагогике* је Вунтова и Бенова психологија и логика, Хербартова етика, као и начела Хербартовске филозофско-педагошке школе, како их је схватао Стој. Вунтова психологија и логика

⁹²³ Недовић, В. (1998). *Педагошки огледи Сретена Аџића*. Јагодина: Учитељски факултет, стр. 27.

⁹²⁴ Недовић, В. (1998). *Педагошки огледи Сретена Аџића*. Јагодина: Учитељски факултет, стр. 61-62.

⁹²⁵ Недовић, В. (1998). *Педагошки огледи Сретена Аџића*. Јагодина: Учитељски факултет, стр. 62.

⁹²⁶ Аџић, С. (1909). *Васпитачеве забелешке*. Београд: Штампарија Стевана М. Ивковића, стр. XIII-XIV.

⁹²⁷ Аџић, С. (1924). *Учитељеве забелешке*. Београд: Издавачка књижара Геце Кона, стр. 6.

⁹²⁸ *Исто*, стр. IV.

⁹²⁹ Бакић, В. (1897). *Општа педагогика*. Београд: Државна штампарија.

највише су заступљени у делу о интелектуалном васпитању, а схватања Стоја у делу о ходегетици.⁹³⁰

Књига има 507 страна и се састоји из увода и три дела. У уводном делу аутор се бави општим питањима педагогије и васпитања: задатак педагогике, разматрање педагогике као науке и као вештине, важност педагогике, помоћна средства за педагогику и њена подела, појам васпитања, мотиви, могућност, потреба и корист од васпитања, тешкоће при васпитавању, моћ васпитања, границе васпитања, васпитни чиниоци, утицај наслеђа на васпитање, васпитно прилагођавање, индивидуално, колективно и сексуално васпитање, однос васпитача према васпитаницима, време и место васпитања.

Први део уџбеника посвећен је педагошкој телеологији – циљевима и задацима васпитања (задатак педагошке телеологије, природни задатак човеков, друштвени задатак човеков, философско схватање живота, оптимистично и песимистично схватање живота, преглед васпитних задатака) као и компонентама свестраног развоја личности – питањима физичког, интелектуалног, моралног, естетичког и техничког васпитања, где је свакој компоненти посветио посебно поглавље. У оквиру првог поглавља, о физичком васпитању анализира важност и задатак физичког васпитања, главне услове здравља, чување и неговање органа као и неопходне хигијенске услове у школи. Естетичко васпитање обухвата задатак и важност естетичког васпитања, развијање чула, естетичко усавршавање, естетичко и емоционално васпитање у школи. Код интелектуалног васпитања акценат је на задатку и важности интелектуалног васпитања, умним тековинама и врстама сазнања, развијању свести и самосвести, пажње, опажаја и усвајања, асоцијација и репродукције представа, памћења и логичког мишљења, поступном сазнавању истина и облика искуства, општим законима сазнавања, апстракцији и генерализацији, индукцији и дедукцији, развијању маште и стручним правцима умног рада. У четвртном поглављу о техничком васпитању говори о задатку и важности техничког васпитања, развијању мишићне снаге, спремању за технички рад, физичким тековинама и корисним вештинама и начелу и подели рада, а у последњем, петом поглављу, о моралном васпитању о важности и задатку моралног васпитања, претпоставкама за морални рад, моралним начелима, развијању самоосећања, честољубља и саосећања, религијских и хуманих осећања, националних и патриотских осећања, савести и свести о дужности и моралне воље и карактера.

Другим делом уџбеника на 350 страна, обухваћена је педагошка методологија. Бакић под педагошком методологијом подразумева начине и средства за постизање васпитних задатака, односно методолошка начела, васпитну наставу (дидактика), васпитно вођење (ходегетика), васпитни поредак и васпитни резултат, те је други део уџбеника, подељен на пет поглавља посвећен овој тематици.

У трећем делу под називом наука о школској организацији, на 4 стране разматра питања уређења васпитних завода и њихов преглед.

Уколико упоредимо два представљена Бакићева дела, видимо изузетан допринос развоју педагошке литературае и педагошке мисли што је довело и до позитивних промена у педагошком образовању будућих просветних радника. Морамо узети у обзир и то да је други уџбеник намењен и ученицима учитељске школе и слушаоцима Филозофског факултета што је засигурно утицало и на садржај. Свим питањима се приступило детаљније, посебно компонентама васпитања и делу о дидактици, а разматрано је и о

---

⁹³⁰ Исто, стр. IV-V.

питањима која нису била обухваћена у претходној књизи.

Приметно је да Бакић и о овом делу остаје при својим схватањима „умереног хербартовца“, али да су разлози за то попримили нешто другачију боју од оне у *Науци у васпитању*. Наиме, како Поткоњак наводи, један од значајних разлога у свом првом делу јесте Бакићев напор да у педагогији створи нешто другачије и своје, што у *Општој педагогији* има другачији смисао и улогу. Током година које су претходиле писању *Опште педагогике*, како и сам аутор наводи, проучавао је новија филозофска дела, као и науке које су повезане са педагогијом, тражећи у њима ослонац за саму педагогију. Основе његових схватања обогачене су не само значајним педагошким искуством већ и сазнањима из других педагошких праваца. Иако Бакић нигде не помиње да су на формирање његовог мишљења имала утицаја и дела Русоа, Поткоњак указује на ту могућност, посебно када је реч о схватањима о природном развоју детета, о периодизацији тог развоја, о физичком и техничком васпитању, као и о потреби другачијег васпитања мушкарца и жена.⁹³¹ „У свом најужем и матичном уверењу хербартовац“, Бакић није био „ортодоксни педагошки писац, који је буквално преносио и искључиво саопштавао схватања мање или више признатих аутора овог педагошког правца“, како наводи Тешић. Бакић је тежио да самостално и критички приступи ономе што је писао, користећи као што је већ напоменуто, лична уверења и велико искуство које је имао.⁹³² О потреби и вредностима овог издања за будуће просветне раднике, говори и сам Бакић. У својим *Белешкама* наводи „Ј.С. Јовановић каже, да многи учитељи хвале моју књигу“⁹³³.

Године 1899. преведен је још један уџбеник, *Основи педагогике*, Вилхема Рајна, од стране професора Учитељске школе у Алексинцу, Владимира Стојановића и Александра Марића, уз Рајново одобрење. Овај превод настао је заслугом ученика и наставника Алексиначке учитељске школе, с обзиром да је издата од стране дружина ђака те школе „Будућност“, док су наставници педагогије својим саветима помогли око њеног уређења. Књига је доживела још једно издање 1921. године. Књига се састоји из увода и два већа поглавља. Акцент у првом је на питањима практичне педагогике, а у другом на питањима теоријске. У оквиру практичне педагогике обрађују се питања везана за облике васпитања – домаће васпитање, интернатско васпитање и школско васпитање (у оквиру основне школе, реалке, гимназије и женске школе) и школске управе, где се говори о школској уредби (школска општина, црква, грађанска општина и држава), школским потребама, школском надзору и образовању учитеља. Други део посвећен је телеологији и методологији. Методологија обухвата науку о настави – општу дидактику (задатак, наставе и наставне начине који се односе на избор наставног градива, везивање наставних предмета и обрађивање наставног градива) и посебну дидактику. Наука о непосредном образовању обухвата науку о васпитању у ужем смислу, васпитну дисциплину и неговање тела.

На самом почетку књиге, налази се пишчев *Предговор* на немачком и српском – посебно прилагођен српском уздању. Вилхем Рајн, био је професор педагогије и филозофије на Универзитету у Јени, припадник „хербартовске“ школе, био је предавач и нашим педагозима који су се тамо школовали. У свом делу, поред ослањања на поставке и идеје Хербарта, позива се и на идеје других следбеника, посебно Цилера указујући да новију методiku карактерише повезивање теорије и праксе, и да се Цилер за разлику од неких

⁹³¹ Поткоњак, Н. (2001). *Педагошка схватања Војислава Бакића*. Београд: Учитељски факултет, стр. 39.

⁹³² Тешић, В. (1996). Почети научне педагогије у Србији, *Настава и васпитање*, Вол. 45, бр. 1, стр. 143.

⁹³³ Бакић, В. (2009). *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872–1929)*. Ужице: Учитељски факултет, стр. 145.

Хербартових ученика који су се „дивили мрежи апстрактних појмова у његовој општој педагогици, не знајући шта да раде са њоме .... Цицер први преобратио тај привидан лавиринт појмова у једну теорију, која је низом zgodних и практичних императива могла заиста извести наставну праксу на прави пут“⁹³⁴.

Наведени превод Бакић је оценио као добар, истичући важност дела. Он је указао да су „преводиоци уложили знатан труд при пребођењу овог дела, споразумевајући се притом усмено у погледу на садржину са самим писцем, а у погледу на утврђивање српских научних израза са потписаним“⁹³⁵ (уређивачким одбором). Књига је окарактерисана као „прва која нам у системи пружа само основе педагогике, само нацрт основних мисли једног педагошког система, који ће да послужи као програм за ширу разраду појединих васпитних питања у примени на наше домаће прилике и националну особеност“⁹³⁶.

Уџбеник *Педагогика* Љубомира Протића у проучаваном периоду имао је два издања – једно из 1899. и друго, прерађено и проширено издање из 1911. године. Прво издање *Педагогике*⁹³⁷ има 110 страна. Оно што је карактеристично за Протићев уџбеник је што су њега користиле генерације будућих учитеља и након анализираниог периода, с обзиром да је након ова два имао још три издања (1920, 1924, 1926) што му даје посебну педагошку вредност.

Према речима аутора у *Предговору*, уџбеник је написао „како за почетнике, тако и за оне, који су старији и позванији да узму удела у решавању школских питања“⁹³⁸, односно наставницима и ученицима који се школују за наставнички позив, али и свима који се баве просветним питањима. *Увод* је посвећен питањима педагогије и васпитања – појмом и задацима педагогике, васпитном теоријом и праксом, помоћним наукама, поделом педагогике, појмом васпитање.

Поред *Увода*, главни део под називом *Општа педагогика* има два дела. У оквиру првог дела Опште педагогике, акценат је на питањима која се тичу васпитања – пре свега, задатка васпитања, могућностима, потребама и границама васпитања, индивидуалности васпитаника, утицаја природе и друштва на развитак васпитаника, као и развоју карактера са посебним освртом на морални карактер.

Други део, под називом *Васпитна средства*, подељен је у три веће целине које обухватају, како Протић наводи, три главна средства у васпитању. Први део посвећен је питањима дисциплине – кроз следеће теме: појам и задатак дисциплине, главна дисциплинарна средства, негативна средства, позитивна средства, педагошка диететика, лекарски надзор школа. У другом делу обрађена су питања наставе – задатак наставе (о интересима), материјал или градиво наставе и избор материјала (распоред предмета по њиховој важности), обрађивање наставног материјала или наставна метода (о методи уопште, психолошки основи наставне методе, методичке јединице, циљ, ступњи наставне методе: анализа, синтеза, асоцијација, систем, примена) и наставни план и програм.

У последњем делу Протић се бави васпитањем у ужем смислу или непосредним

---

⁹³⁴ Рајн, В. (1899). *Основи педагогике (по одобрењу пишчеву превели Вл. Д. Стојановић и Ал. Марић)*. Алексинац: Будућност, стр. 87.

⁹³⁵ *Исто*, стр. VI.

⁹³⁶ *Исто*, стр. V.

⁹³⁷ Протић, Љ. (1899). *Педагогика*. Крагујевац: Штампариија Андре Јовановића.

⁹³⁸ *Исто*, стр. 7.

образовањем моралног карактера – појмом, задацима и средствима непосредног образовања моралног карактера.

За разлику од првог издања, друго издање је проширено, те и обимније и има 275 страна, Како сам аутор наводи у *Предговору*, није желео да се претходно само прештампа, јер је хтео да унесе потребне измене и допуне, тако да је друго издање потпуније од првог, а измене које су унете заснивају се на педагошким идејама „најбољих писаца Хербартове школе“⁹³⁹. Самим тим, Протић полази од претпоставке да ће овако написан уџбеник бити од већег значаја наставницима и ученицима учитељских школа, којима је и намењен, јер неће морати да записују све што наставник говори на часовима.

Уџбеник се састоји из *Увода* и три већа поглавља (*Општа педагогика*, *Општа дидактика* и *Ходегетика*). У уводном делу обрађене су следеће теме: Педагогика и њен задатак, шта је васпитање, подела педагогике, ред и изучавање педагогике, васпитна теорија и пракса, помоћне науке педагогике, о потреби васпитања, могућност и границе васпитања, шта чини границе васпитања, однос индивидуалности према васпитању уопште као и природа и друштво према васпитању.

Општа педагогика је подељена на два дела, првим је обухваћена телеологија, односно циљеви и задатак васпитања, а другим методологија. Наредно поглавље посвећено је питањима наставе, под називом *Општа дидактика*, у коме аутор разматра питања задатка наставе (врсте интереса) и настаног плана. Део о наставном плану садржи шест тема: избор наставних предмета, избор наставног градива, концентрацију наставе, распоред градива на време (план лекција), распоред недељних часова и обрађивање наставног градива (наставне методе). Последњом темом обухваћена је примена извођења формалних ступњева наставе (методске јединице, циљ, анализа, синтеза, асоцијација, систем, примена) и утврђивање наставног градива: питања (важност и подела, захтеви за правилно образовање питања) и одговори (јављање и прозивање и особине добрих одговора).

Велики значај Протић је дао питањима ходегетике, јер је сматрао да би наставник био успешан, потребно је да поседује „знање и већу спремност и љубав према послу ученицима“. Успех у настави зависи од дидактичких знања које има, а вештине „управљања децом“, се огледају у томе да ли наставник воли своје ученике и да ли ученици воле и поштују свога наставника. Ходегетика обухвата васпитна средства којима се непосредно утиче на образовање воље ученика, васпитну дисциплину и васпитање у ужем смислу или непосредно образовање моралног карактера, те ово поглавље садржи две веће целине у којима су она детаљно образложена. Под васпитном дисциплином сматра појам васпитне дисциплине, задатак васпитне дисциплине и средства васпитне дисциплине. Средства васпитне дисциплине дели на негативна средства која обухватају занимање и надзор; позитивна средства: ауторитет, љубав, заповест, претња, казне; негативне казне: кажњавање одузимањем хране, одузимање слободе, затвор, казне које враћају понос; и позитивне казне: укор, телесне казне, посебна дисциплинска средства и похвале и награде. Васпитање у ужем смислу или непосредно образовање моралног карактера обухвата појам и задатак васпитања у ужем смислу и средства васпитања у ужем смислу. Средства васпитања у ужем смислу могу бити општа: пример и школски живот; и особита: средства којима је начело рад (школска путовања, школске штедионице, школска градина, заштита и нега животиња, школска радионица, школска лабораторија, ђачке дружине и школске дужности) и средства којима је начело одмор (игре, школске свечаности (молитва, опште народне свечаности, индивидуалне свечаности, Ђурђевдан,

---

⁹³⁹ Протић, Љ. (1911). *Педагогика*. Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 5.

заветине, молитва за кишу, берба), родитељске вечери.

Уколико упоредимо наведена издања, приметно је да су поглавља другачије конципирана, и да постоји тенденција да се обухвати већи број значаних питања из области педагогије. Протић и у другом издању остаје веран педагошким идејама хербартијанства, уз посвећивање још више пажње и дубље улажење у проблематику, посебно када је реч о питањима ходегетике. У првом издању, на свега неколико страна, у оквиру поглавља о настави, он се бави непосредним образовањем моралног карактера, док у другом делу, на више од 100 страна обрађује питања дисциплине и непосредног образовања моралног карактера. Посебну пажњу посветио је средствима, која је поделио на општа и посебна. Општа теоријска питања која представљају увод у педагогију су неизоставна када говоримо о уџбеницима из педагогије јер се ствара основа за разумевање васпитног процеса, али је с обзиром да су будући просветни радници педагошка знања стицали на малом броју предмета, овако конципирани уџбеници пружали су помоћ у директном раду са ученицима, кроз упутства за рад и средства. Из тог разлога, обимнији део посвећен општој дидактици и ходегетици у потпуности оправдава његову тежњу да уџбеник помогне не само будућим учитељима већ и наставницима у пракси. Иако је у обе књиге више пажње посвећено областима које су смернице наставницима за рад, у другом издању је то израженије.

Значајно дело које није штампано као уџбеник, већ као одломци из опште педагогије *О мору или интересу у васпитању*, који су првобитно објављивани у часопису *Учитељ* 1900/1901. године, и 1901. као јединствено дело. Окановић акценат ставља на питања етике коју сматра основном науком педагогије и обрађује питања образовања моралног карактера као највишег васпитног задатка.

*Посебна педагогика с нарочитим обзиром на гимназијску педагогију*⁹⁴⁰ Војислава Бакића представља прву књигу из методике која се поред основношколске бави и средњешколском (гимназијском) методиком. Књига је објављена 1901. године и састоји се из *Предговора* и главног дела књиге који има 238 страна. У *Предговору* аутор наглашава да је настала на основама његових предавања у учитељској школи и Великој школи, као и из школске праксе у вежбаоницама учитељске школе и педагошког семинара на факултету и да је намењена слушаоцима Филозофског факултета и ученицима учитељских школа. Филозофске основе за свој рад нашао је у практичној педагогици Хермана Шилера.

Посебну педагогику посматра у уској спрези са својом *Општом педагогиком*, а рад у основној школи са радом у гимназији јер како наводи „ко жели да се користи овим мојим делом у свом раду у школи, треба да га проучи у целини, и у вези с „Општом педагогиком“ јер ће тек онда моћи потпуно добро схватити главни педагошки правац и дух, који треба да провејава васпитање и наставу у српској породици, у српској школи и српском друштву. ... Наставници основних школа треба да знају како се ради у гимназији, јер гимназија продужава рад основне школе; а наставници средњих школа треба да познају рад основне школе, да би га могли правилно наставити. ... Стога је потребно, да једни и други наставници проуче методиком основне наставе и гимназијску методологију, које се узајамно допуњавају.“⁹⁴¹. Такође, Бакић истиче важност познавања не само методике предмета који наставник предаје, већ целокупне наставе.

---

⁹⁴⁰ Бакић, В. (1901). *Посебна педагогика с нарочитим обзиром на гимназијску педагогију*. Београд: Државна штампарија.

⁹⁴¹ *Исто*, стр. V.

Главни део књиге састоји се из *Увода* и три поглавља. У уводном делу Бакић објашњава шта је задатак посебне педагогике, шта је педагошка вештина и каква је подела посебне педагогике. У складу са наведеном поделом на породично васпитање, школско васпитање и стручно образовање и самообразовање конципирао је наредна поглавља. Након увода и дела о породичном васпитању у оквиру којег се бави питањима - важност породичног васпитања, задаци домаћег васпитања, васпитачи у породици, поступак при домаћем васпитавању, забавишта, други део посвећен је школском васпитању. У овом делу он даје преглед школског система у Србији, који је обухватао основне школе и средње школе. Други део је стога подељен на две целине, у оквиру прве обрађује општа питања и проблематику основне школе и њихово уређење, а којима обухвата редовне и више основне школе и васпитне заводе за нередовне прилике. У оквиру редовних основних школа указује на задатке основне школе, уређење основне школе, наставу у основној школи у оквиру које излаже методiku наставе за 11 предмета који се уче у основној школи, обрађује питања оцењивања, поступцима за развијање осећања и воље - ходегетички и дисциплински поступак и послове учитеља (школска администрација, стручно усавршавање и патриотски послови). Након основне школе бави се питањима виших основних школа (грађанске школе, продужне школе и велике народне школе) и васпитних завода за нередовне прилике (заводима за специјално васпитање и интернатима). У наредном поглављу акценат је на средњим школама где даје краћи преглед више грађанске и девојачке школе, више реалке и реалне гимназије, и највећу пажњу посвећује гимназијама кроз задатке гимназије (интелектуални, морални, естетски и физички задатак), уређење гимназије, гимназијску наставу и уређење гимназије, након чега даје преглед методике наставе за 9 предмета и вештина (цртање, леописање, певање и свирање, гимнастика и сценографија).

Када је реч о предавањима у основној школи, указује на задатке, распоред, методе, средства и поступке које треба примењивати у настави следећих предмета: веронаука с моралним поукама, народни језик с књижевношћу, народна и општа историја, рачуница с геометријским облицима, познавање природе, писање, цртање, ручни рад и певање и гимнастика. На исти начин бави се и наставом у гимназијама, у оквиру следећих предмета: веронаука и етика, матерњи језик и народна књижевност, страни језици с литературом, нови језици с литературом, народна и општа историја, географија, математика, природне науке, филозофска пропедевтика, школске вештине.

Последњи, трећи део, Бакић је посветио стручном образовању и самообразовању кроз задатке стручног образовања, стручне школе, универзитско и женско образовање, поступак при стручном образовању, као и питања самообразовања, у оквиру којих се бави проблематиком усавршавања у разним друштвеним приликама, школе и живота и самообразовања наставника.

Уколико упоредимо Бакићеву *Примењену науку о васпитању* и *Посебну педагогику*, приметно је да је Бакић у овом делу дубље ушао у проблематику што је на неки начин и очекивано с обзиром да је за разлику од претходног дела намењена слушаоцима Филозофског факултета, али и да је настала након дугогодишњег стицања теоријских знања или и практичних с обзиром на његов практични рад и искуство. Такође, у *Примењеној науци о васпитању* која је била намењена будућим учитељима, он обрађује само питања која су везана за основну школу, њено уређење и методике наставних предмета, док је *Посебном педагогом* обухватио и питања која су везана и за образовање будућих професора и методiku наставних предмета у гимназијама. Такође, како и сам Бакић наводи, ова књига је настала на другачијим основама од претходне, тако да се и примећују позитивне промене у развоју литературе с обзиром да су како

наводи Поткоњак „питања васпитања у школи у првој верзији обрађена доста уско, део о васпитној настави написан „по предавањима др. Стоја...особито у погледу распореда“.⁹⁴² Приметно је да је ово први уџбеник који придаје значај усавршавању наставника кроз самообразовање. Такође, он и отвара питање образовања одраслих.

Посебна педагогика представља конкретизацију општих начела и ставова које Бакић излаже у *Општој педагогици*. Као што је већ поменуто у садржају књиге он посебну пажњу придаје циљевима и задацима у основној и средњој школи и њиховој конкретизацији, на основама из предходне књиге. Кроз методике за сваки предмет, он је сматрао да учитељима и наставницима, приступајући са становишта „хербартовске педагогије“ треба припремити што конкретнија упутства и правила којих треба да се придржавају у настави. Међутим, како наводи Поткоњак, „колико год је В. Бакић веран хербартовцима у првим својим делима, када је реч о настави, толико исто се он касније трудио да превазиђе неке слабости хербартовца у тим пољу. ... он је изне и низ веома прогресивних и прихватљивих захтева ... о значају и потреби изучавања појединих наставних предмета, о корелацији наставе појединих предмета, о томе да настава не буде формалистичка и шаблонска, да се у школи учи са разумевањем, да се негује саморадна ...“⁹⁴³

Још један значајан уџбеник који је пружао упутства за практичан рад у школи био је *Посебна дидактика*⁹⁴⁴ Душана Рајичића из 1906. године. Прво издање је штампано као рукопис које је „по немачким писцима за своје ученике удесио Душан Рајичић“. Књига је намењена ученицима учитељских школа, а како сам аутор наводи у издању из 1921. године, прво издање је настало као резултат материјала које је припремао за рад у настави у Учитељској школи у Јагодини, да би ученици могли лакше да прате предавања из методике и да се лакше припреме за испит из тог предмета. Након што је почео да ради у Учитељској школи у Алексинцу, на молбу својих ученика, предавања су штампана у рукопису. Број примерака био је ограничен бројем ученика. Оно што говори о потреби за оваквом врстом литературе, а свакако о њеном квалитету јесте податак да је она поред наведених школа коришћена и у осталим као уџбеник за методiku са школским радом.

Оно што је значајно поменути, када је реч о Рајичићевом уџбенику, он је доживео и каснија прерађена издања, која су пуштена у штампу (1921, 1924, 1929), како сам наводи „да би ученицима учитељских школа олакшао учење тога предмета и да би се одазвао тражењу многих мојих пријатеља, наставника учитељских и народних – и ученика учитељских школа“⁹⁴⁵, а објављена је и друга књига којом је обухваћена настава матерњег језика са почетном наставом читања и писања (1928, 1932) али с обзиром да је то каснији период није предмет наше анализе. Напоменућемо само да је дело имало бројне позитивне критике. Рајичићеви савременици указују да „она представља најновије стање специјалне дидактике и наставник, који се њом управља може бити уверен да ради по савременој науци. Ономе коме је стало до правилног рада у свом разреду, ова књига је добродошла. Господин Рајичић је у њој показао како се долази до успеха у настави. На основу свега тога морам рећи, да сваки наставник који полаже на своје лично усавршавање, треба да набави ову Рајичићеву књигу“⁹⁴⁶.

⁹⁴² Поткоњак, Н. (2001). *Педагошка схватања Војислава Бакића*. Београд: Учитељски факултет, стр. 128.

⁹⁴³ Исто, стр. 129, 133-134, 135.

⁹⁴⁴ Рајичић, Д. (1921). *Посебна дидактика*. Београд: Штампарија „Свети Сава“.

⁹⁴⁵ Исто, стр. 2.

⁹⁴⁶ Петковић, В. (1921). *Посебна дидактика од Душана Рајичића*. *Учитељ*, год. 2, бр. 2, стр. 137.

Прва свеска која је објављена 1906. године у рукопису има 85 страна и њоме су обухваћени поступци у наставном раду у основној школи у оквиру седам области – религијска настава, историјска настава, земљописна настава, настава природних наука, настава цртања, настава певања, настава гимнастике и дечијих игара.

У оквиру сваког наставног предмета указује на то шта је задатак наставе, како избарати наставно градиво и на који начин вршити обраду наставног градива. У зависности од области тежиште ставља на оно што сматра релевантим за то, али највећу пажњу посвећује обради наставног градива. Оно што је карактеристично за овај уџбеник је да он полази од теоријских основа немачке педагогије, заступника Хербартове школе (посебно Цилера и Рајна), што се на више места у самом раду наглашава.

Методичка литература која је настајала у проучаваном периоду углавном је била усмерена на основне школе. Објављивање Бакићевог дела *Посебна педагогика* можемо да окарактеришемо као кључно у развоју педагошког образовања будућих професора гимназија, с обзиром да су сви ранији (па и сам Бакић), али и каснији аутори акценат стављали на методiku наставе основношколских предмета.

Прегледом садржаја и структуре наведених уџбеника увиђамо да постоје теме које су заједничке, али и да су се са настанком нових дела и развојем уџбеничке литературе оне проширивале и продубљивале, те све више обрађиване на систематичан начин у контексту педагошких и психолошких теорија.

Први уџбеници намењени за учитеље (нпр. *Теорија педагогије* Дитеса) када је реч о општој педагогији, акценат су стављали на васпитне компоненте. У свим уџбеницима заступљена су питања о циљу васпитања, док се у уџбеницима који су настали након 1878. године, аутори баве се општим питањима педагошке науке – питањима педагогије и васпитања – дефинисањем основног/основних педагошких појмовима, видовима васпитања, границама и могућностима васпитања, што нам говори која су била кључна питања која су се изучавала у оквиру опште педагогије у проучаваном периоду, али и потврђује тежње да се педагогика афирмише као наука. Наведена питања су посматрана као важна, без обзира на то да ли је реч о будућим учитељима или наставницима. Од 1878. године се стога у уџбенике уводе нове области што позитивно утиче на фонд знања просветних радника. Уколико обратимо пажњу на године издања уџбеника, приметно је да су генерације оних који су се бавили наставничким позивом били ускраћени за таква сазнања, с обзиром да су горе наведена дела настајала након што су се на просветној сцени у Србији појавили први образовани педагози.

Придавање значаја различитим областима васпитања, није заступљено само у уџбеничкој литератури, већ и у целокупној издавачакој делатности, те су у складу са сопственим афинитетом и правцем који су заступали наши педагози објављивали дела о телесном васпитању, моралном васпитању, естетском васпитању... која нам указују на важност ових тема за педагошко образовање њихових ученика. Оно што се издваја у уџбеницима чији су аутори заступали научни правац у педагогији - Бакићевим и Протићевим уџбеницима, преводом Рајновог дела, као и у Окановићевим одломцима из опште педагогике и њиховим другим делима (*О карактеру у образовању карактерности Бакића, Васпитне награде и казне, Осећања и воља Окановића*), јесте усмереност на развијање моралне воље и карактера, с обзиром да су у складу са својом педагошком оријентацијом циљ васпитања дефинисали као непосредно образовање моралног карактера. У складу са наведеним, за разлику од првих превода уџбеника, детаљније покрећу питања дисциплине и васпитног вођења.

Поред питања опште педагогије у уџбеницима значај је придаван и питањима дидактике и методике. Као што је већ поменуто, у Дитесовој *Теорији педагогије* у оквиру интелектуалног васпитања аутор се бави теоријском основом опште дидактике и методике, док се у *Раду у школи - Методици по Карлу Керу* овим проблемима приступа систематичније, наводећи основна дидактичка начела, која разрађује кроз методички део и акценат је на примени у пракси кроз наставне предмете. Значанији помак у овој области видимо у уџбеницима насталим након 1878. године. Бакић у својој *Општој науци о васпитању* у првом делу указује на принципе (распоред), методе и средства која се у настави користе, и која су обрађена на другачији начин од претходних књига, која даље обрађује у другој књизи стављајући акценат на примену у основној школи. У својој *Општој* и *Посебној педагогици* ова питања још више продубљује, ставља на мало другачије основе и поред основношколске бави се и наставом у гимназијама. Питањима дидактике бавио се и Протић у својим уџбеницима, приступајући му са становишта хербартовске педагогије, давајући велики значај овим питањима.

У овој области важно је да поменемо и дела Аџића и Миодраговића која су усмерена на осветљавање практичног рада у школи, а које су засноване на идеји ручног рада, дечије активности, учењем путем примера и очигледности. Оне на својеврстан начин означавају наставак приступа којем су се приклањали Милићевић, Поповић (па и Матић), а који се више односи на поуке и искуства из праксе. Са друге стране, видимо да су не само у области опште педагогије, већ и у области наставе - дидактике и методике са сваким новим уџбеником заступљеније идеје од којих се полазило у хербартовској педагогији – о васпитној настави, формалним ступњевима у наставном процесу, настави као јасном и систематичном процесу.

Приметно је да су Бакић и Рајичић у свом раду тежили да утврде методичка упутства која се изводе из општих педагошких закона и правила. У својим делима полазили су од теоријских начела, и како Бакић наводи „на тај начин теорија прелази мало по мало у педагошку праксу и тако теоријска педагогика постаје практична педагогика“⁹⁴⁷. Оно што је значајно за њихов рад, је што су увиђали да је у школском раду веома важно да се педагошка наука и пракса допуњују.

Поред наведених проблема, ученици учитељских школа стицали су знања о различитим видовима васпитања, пре свега кроз питања васпитања у породици, основној школи, средњим школама, друштву, учећи о спољашњој и унутрашњој организацију у раду школа. Иако су била основа, пружала су знања из предшколске и школске педагогије која су неопходна за све који се баве педагошким позивом. Ова питања је први покренуо Димитрије Матић у својој *Науци о васпитању*, али главну степеницу у развоју добијају са објављивањем Бакићевих дела.

Још једно важно питање јесу знања о будућем позиву, па тако као важно питање од седамдесетих година XIX века, па све до краја овог периода, учитељ представља важно поглавље у уџбеницима (од *Рада у школи - Методици по Карлу Керу*, *Теорије педагогије* Дитеса, Милићевићевих *Педагогијских поука*, преко Бакићевих уџбеника) али и у другој педагошкој литератури која је настајала осамдесетих година (Миодраговићев *Радиша* или *какав нам учитељ треба на селу*).

Из наведеног стичемо увид да се са развојем педагошке литературе полако мењао и поглед на садржаје и да је зависио и од полазишта од којих су се аутори уџбеника

---

⁹⁴⁷ Бакић, В. (1901). *Посебна педагогика с нарочитим обзиром на гимназијску педагогију*. Београд: Државна штампарија, стр. I.

кретали. Поједине теме су сматране за важне те у складу са њима бирани уџбеници који ће бити превођени за потребе образовања. Оне су даље продубљиване, бивале све више научно засноване, а уношени су и нови садржаји настанком оригиналних научних дела наших педагога. Уџбеници из опште педагогије су пружали основу за даље учење и рад, дефинисали важне појмове, указивали на важност свестрано развијене личности кроз разраду васпитних компоненти, дисциплине, дидактичких питања, чинили базу за педагошку терминологију и проучавање педагошких знања, али и каснији практични рад, пружали информације о предшколству, школству и будућем позиву, тако да их не можемо посматрати одвојено од остале уџбеничке литературе, они су били у спрези са методичким уџбеницима, који су пружали упутства за практични рад у школи.

Прва методичка знања су дефинисана више у форми поука. Прва обимнија литература у те сврхе била је поменута књига *Рад у школи - Методика по Карлу Керу*, да би се знања све више систематизовала и бивала научно заснована објављивањем Бакићевих и Рајичићевог дела, о чему је већ било речи.

2. Уџбеници из историје педагогије

У циљу стицања педагошких знања, будући просветни радници стицали су знања и о историји педагошких идеја и историји школства (о чему је већ било речи у неким од наведених књига). Приликом израде уџбеника аутори су полазили од идеје да је за будући педагошки рад важно познавање прошлости, идеја важних мислиоца и праваца у педагогији и развоја школа, јер оне чине основу за стицање даљих теоријских и практичних знања и „заузимање одређеног правца у педагогији“.

Први део *Науке о васпитавању*⁹⁴⁸ Димитрија Матића из 1866. године односи се на преглед историје васпитања, и служио је као један од уџбеника из историје педагогије. На 115 страна, након увода, бави се следећим питањима: Како се дели историја васпитавања, Васпитање код народа који су у природном необразованом стању, Васпитавање код културних народа и то код: незнабожачких народа на истоку (Кинези, Индијци, Мисирци, Персијанци, Феничани), незнабожачких народа на западу (Грци (Спартанци, Атињани) Римљани, Атински и римски писци, Фермани, Јевреји) васпитавање хришћанских народа и под утицајем хришћанства, јавне школе у средњем веку, поглед на Словенску образованост, реформатори 16. века и доба после реформације, католичке школе и васпитавање, протестантске школе у другој половини 16. века. Када је реч о значаним мислиоцима акценат је ставио на следеће: Јован Штурм, Беко Веруламски, Монтењ, Волфганг Ратић, Амос Моменије, Лок, Русо, Спенсер, Франке, Базедов, Песталоци и Песталоцијевци. Последњи део посвећен је закључним разматрањима.

Историја педагогије Милана Ђ. Милићевића издата је 1871. године и има 566 страна. Поред увода и приступа, књига има два већа поглавља која су подељена на мање целине. У завршном делу књиге налази се додаток и списак школских радника у циљу захвалности за њихов допринос развоју просвете и завршетак. Књига је намењена ученицима учитељске школе, слушаоцима Богословије, ученицама Више женске школе, али и запосленима у просвети.

У *Предговору* свог дела, Милићевић указује на значај изучавања историје педагогије

---

⁹⁴⁸ Матић, Д. (1866). *Наука о васпитавању. Део 1, Преглед историје васпитавања / по професору Рику и још неким писцима од Димитрија Матића*. Београд: Државна штампарија.

наводећи да „ако желимо да напредујемо у педагогији мудро и поуздано врло нам је потребно да преиспитамо историју за поуку“⁹⁴⁹. Књига је настала по узору на дело ректора Учитељске школе у Швајцарској, Жил Пароза, али и на основама идеја немачких писаца Крамера, Келнера, Раумера и Шмита, посебно када је реч о средњем веку, ренесанси и новијем добу.

Први део даје преглед васпитања „у народа који се налазе ван утицаја откривене вере“⁹⁵⁰, односно васпитање дивљих народа, Кинеза, Индијаца, старих Мисираца, старих Персијанаца, Феничана. Посебна пажња посвећена је васпитању у старој Грчкој кроз шест поглавља, као и васпитању у старом Риму. Други део се односи на васпитање „у народа који су били под утицајем откривене вере“⁹⁵¹ и њиме је обухваћено васпитање Јевреја и васпитање хришћанских народа. Поглавље о васпитању хришћанских народа подељено је на: прво доба – средњи век, друго доба – обнова, који се односи на период хуманизма и ренесансе (обнова у Италији, Немачкој и Холандији) треће доба – ново време (од реформације до Песталоција, 16. 17. и 18. век: Протестанска струја у шеснаестом веку, Католичка струја у шеснаестом и седамнаестом веку и почетку осамнаестог, чисто философска струја. У последњем делу, четврто доба – данашње време, аутор акценат ставља на Песталоција, као и на педагогију у Енглеској, Немачку педагогију и Руску педагогију.

Ова књига поред опште историје педагогије посебан значај даје и националној историји педагогије, јер је додатак посвећен историји педагогије у Србији кроз следећа питања: школе у претходном периоду – школе у оностраних Срба и школе у Кнежевини Србији, као и стање у школству у доба настанка књиге – недељне школе, земљоделска школа, занатлијска школа у Крагујевцу, Виша женска школа, реалке, полугимназије и гимназије, Богословија, Војна школа, Инџинирска школа и Велика школа, као и значајним просветним радницима.

У самој завршници књиге, Милићевић покушава да одговори на питање шта је задатак васпитања у његово доба, истичући важност четири чиниоца: дете, предмети којима се оно развија, метод и васпитач. Указује на значај истраживања природе детета и развојне психологије, али и побољшање квалитета образовања васпитача, те да „има још много да се ради на васпитном пољу... да се учине напреси који су потребни“⁹⁵².

Још један уџбеник из историје педагогије, *Историска педагогија*⁹⁵³ написао је Петар Деспотовић. Књига је издата 1902. године и има 471 страну. Деспотовић је књигу наменио учитељима и учитељицама, пре свега ученицима учитељских школа, али и практичарима, и приликом њене израде водио мишљу да сваки учитељ треба да буде упознат са развојем васпитне теорије и праксе, јер ће му то помоћи да заузме одређени правац у педагогији. У *Предговору* наглашава свој труд да чињенице изнесе што верније, без наметања сопственог мишљења. Познајући прилике у школству у Србији и на основу вишегодишњег предавачког искуства из ове области, користио је сопствене белешке и предавања. Приликом израде књиге користио је *Науку о васпитању* Димитрија Матића, *Историју Педагогије* и *Школе у Србији* од почетка овог века до краја школске 1867. године Ђ. М. Милићевића, различите књиге о историји школства, списе и чланке из различитих гласника и летописа, као и бројну руску, чешку и немачку литературу.

---

⁹⁴⁹ Милићевић, М.Ђ. (1871). *Историја педагогије*. Београд: Државна штампарија, стр. XI.

⁹⁵⁰ *Исто*, стр. 1-58.

⁹⁵¹ *Исто*, стр. 59-517.

⁹⁵² *Исто*, стр. 566.

⁹⁵³ Деспотовић, П. (1902). *Историска педагогика*. Београд: Дворска књижарница Мите Стајића.

Књига поред увода садржи три веће целине које се односе на три велика историјска периода - први део посвећен је историјској педагогији старог века, други део – историјској педагогији средњег века и трећи део – историјској педагогији новог века. У уводном делу, Деспотовић указује на појам, задатак, важност и изворе за историјску педагогику, као и садржину, обим и поделу историјске педагогике.

Први део – *Историска педагогика* пружа кратки историјски преглед старог века и кроз четири поглавља приказује историју педагогије источних народа (Кинези, Индијци, Персијанци, Мисирци и Израелци), класичних народа (Грка, Спартанаца, Римљана и знајне мислиоце тог периода), западних варварских народа, Германа и Словена и хришћанску педагогику старог века (критички преглед хришћанских и незнабожачких погледа – циљ и средства хришћанске педагогике), катихуменати и катихетске школе.

На самом почетку другог дела, који носи назив *Историска педагогика средњег века*, аутор излаже кратки преглед средњег века, а у наставку кроз два поглавља говори о просветним приликама средњег века до Крсташких ратова (узимајући у обзир општу и националну историју и просветне прилике српскога народа до Стевана Немање) и просветним приликама средњег века после Крсташких ратова (схоластика, универзитети, хуманизам, просветне прилике српскога народа од Стевана Немање до пропасти српске државе).

Трећим делом – *Историска педагогика новог века*, Деспотовић завршава своје дело. Након кратког прегледа историје новог века, садржину је поделио на четири поглавља. Прво поглавље се односи на доба реформације и њене борбе (школе у доба Реформације, просветне прилике српскога народа под Турцима, Декарт, Ратке, Коменски, просветне прилике у Европи и просветне прилике српскога народа у Угарској крајем 17. и у првој половини 18. века), друго поглавље на доба просвећивања (Џон Лок, Жан Жак Русо, немачка педагогија под утицајем Кантове философије, Доситеј Обрадовић и Доситејеви епигони, просветне прилике српскога народа крајем 18. века, просветне прилике других словенских племена крајем 18. века), треће поглавље на ново доба (Песталоци, Дистервег, Фребел, Хербарт, разрада хербартове педагогије, немачке школе, енглеска педагогика, Спенсер и Бен, енглеска педагогика, школе у Русији, школе у Аустро-Угарској), и последње, четврто поглавље на просветне прилике српског народа у XIX веку, и то у Краљевини Србији (развитак друштвених односа, просветне прилике за време првог устанка, развитак основних народних школа, стручне школе (Богословија, учитељске школе, више женске школе, трговачка школа, занатлијске и пољопривредне школе), средње школе и Велика школа, у Кнежевини Црној Гори, Турској царевини и у Аустроугарској).

Попут својих претходника и Деспотовић на целовит начин даје преглед опште историје педагогије од најранијег периода, од старог века, до савременог доба. Посебно поглавље посветио је и националној историји педагогије, где примећујемо сличност са уџбеником Милана Ђ. Милићевића. Међутим, иако Димитрије Матић у првом делу *Науке о васпитавању* који се односи на историју педагогије обрађује само питања из опште историје педагогије, његова друга књига о васпитању деце школског узраста детаљено обрађује стање у школству у Србији. Најобухватније и најдетаљније се овим питањима бавио Деспотовић. Можемо да претпоставимо да је разлог томе и његова мотивација за писање књиге коју смо навели на почетку.

Када је реч о општој историји педагогије, Димитрије Матић је дао кратак преглед, али икако је књига мањег обима од каснијих, има посебан допринос у овој области, јер је један

од првих уџбеника из историје педагогије. Милићевић је већи акценат ставио на педагошке мислиоце и приказао далеко више од осталих аутора. Деспотовић, иако квантитативно не достиже тај број, он је детаљније обрадио оне којима се бавио, а које са правом називамо педагошким класицима и који и данас чине незаобилазни део педагошке литературе из ове области (Коменски, Русо, Лок, Песталоци, Фребел, Хербарт). Као и код уџбеника из опште педагогије и методике и овде можемо да приметимо узлазну линију развоја, да су временом уџбеници прилагођавани популацији којој су намењени, да су теме ревидиране, поједине проширене, а поједине скраћене, али да је циљ био што квалитетније педагошко образовање будућих просветних радника. Милићевићев уџбеник је настао у време отварања прве Учитељске школе и обимнији од књиге Димитрија Матића. Попут Шапчанина и он је пошао од идеје да се примењује у свим школама за образовање учитеља. Деспотовић се дуго времена бавио предавачким послом и на основу искуства и предавања, имао је идеју на шта треба ставити посебан акценат и шта је оно што је ученицима потребно да савладају, те и ми стварамо слику увидом у садржај и обим, да је његов уџбеник обухватан и одговара својој намени. Његов уџбеник је такође настао у циљу да се изједначи знање које се стиче у школама за образовање учитеља, с обзиром да наглашава да је намењена учитељима и учитељицама.

Увидом у уџбеничку литературу примећујемо да су се у току свог образовања ученици сусретали са различитим питањима педагошке науке, те да када је реч о педагошком образовању акценат био и на стицању теоријских и практичних знања у оквиру различитих области све у циљу да би ученици добили што потпунију основу за даљи рад у школама. Подела уџбеника у односу на предмете је, као што смо већ рекли, условна, јер су се наведени предмети и садржаји у оквиру њих неретко преплитали и повезивали, те само целокупним уводом у садржај уџбеника педагошке групе у целини можемо да стекнемо бољи увид. Наведена повезаност само указује на свесност тадашњих писаца уџбеника да знање није линеарно и да је потребно стећи целовиту слику да бисмо могли да га применимо у пракси.

Од почетка наведеног периода (1863) до публикаовања нових уџбеника који су настали из пера наших практичара или педагога, у образовању забавиља, учитеља и наставника користили су се уџбеници који су настали на основама стране педагошке литературе, односно представљали су преводе који су некада били прилађавани потребама у нашој земљи. Њих су преводили и прерађивали аутори који су били у додиру са просветним питањима у нашој земљи, и радили при Министарству просвете или у школској пракси. Њихово педагошко образовање разликовало се у односу на оне из каснијег периода, с обзиром да нису завршавали студије из педагогије, већ филозофије, имали завршену учитељску школу или гимназију, похађали семинаре или имали положен само државни испит из те области. Прва оригинална дела и значајнији књижевни опус, који се није кретао само преводилачким правцем већ је настао из пера наших педагога који су се школовали на најпрестижнијим универзитетима у овој области, можемо да забележимо тек након тог периода.

Први уџбеник из Опште педагогије састављен за потребе наставе у Србији је *Увод у науку о васпитању* Војислава Бакића, нашег првог доктора педагошких наука (1878). Сам крај XIX и почетак XX века нам доноси нове уџбенике из опште педагогије, али и методике чији су аутори доктори педагогије – *Општу педагогику* Војислава Бакића (1897) и *Педагогику* Љубомира Протића (1899), *Посебну педагогику* Војислава Бакића (1901), *О мору или интересу у васпитању* (одломци из Опште педагогике др Стевана Окановића) (1901), *Посебну дидактику* Душана Рајичића (1906). У наведеном периоду (1902) настаје и *Историска педагогика* Петра Деспотовића. У овом раздобљу долази не само до

значајних уџбеника, већ се шири педагошки књижевни опус и када је реч о педагошкој литератури уопште, с обзиром на већ поменути педагошку делатност др Војислава Бакића, Сретена Аџића, Јована Миодраговића, др Стевана Окановића, др Душана Рајичића. Поред теоријски занованих методичких приручника, које су учитељима и наставницима пружала основу за рад у пракси, могли су да се сусретну и са једном другачијом, искуственом литературом, да уче на примерима оних који су прошли кроз „учионице“ и бележили своја искуства (*Рад у I разреду основне школе, Учитељеве забелешке, Васпитачеве забелешке...*). И када је реч о овим уџбеницима у приступу темама види њихова оријентација и педагошка основа од које су кретали.

На наведени „узлет“ када је реч о педагошкој литератури свакако можемо да повежемо са бољим условима који су довели до већег броја стручњака, али и педагошких практичара, односно новим правцем у просветној политици и улагањем у школовање будућих носиоца и реализатора васпитања и образовања у Србији.

Разлику у обиму и приступу одређеним темама можемо приметити када је реч о томе коме је уџбеник намењен. Од упутстава за рад и првих превода који су били намењени свима који су желели да стекну знања о васпитању и раду у школи, преко првих уџбеника за образовање забавиља који нису имали научну основу и били и по квалитету и квантитету различити од каснијих, преко оних који су намењени учитељима, где се почиње са систематичним и обухватнијим, научно заснованим приступом педагошким темама, и касније наставницима где су ове теме још дубље обрађиване. Оно што је заједничко за уџбенике који су настајали након отварања прве Учитељске школе је да се у предговорима експлицитно наводи да су намењени ученицима и наставницима који су се школовали за педагошки позив, да лакше савладају предвиђено градиво, као и њиховим професорима. За разлику од осталих, Протићев уџбеник намењен је и осталима који су били у додиру са просветним питањима.

Оно што се запажа као промена када је реч о уџбеничкој литератури је и то, што је прве уџбенике одобравала само школска комисија, а од 1880. године долази до промене када је реч о прихватању уџбеника, које је након разматрања стручне комисије морао да усвоји и Главни просветни савет, што је условљавало и пораст квалитета.⁹⁵⁴ Међу члановима Главног просветног савета, као рецензенти сарадници, ванредни или редовни чланови налазили су се познаваоци педагошке науке.

Са друге стране, можемо да приметимо и правац у развоју педагошке мисли, односно оријентације која је заступљена у уџбеницима. Уколико посматрамо основе и полазишта у којих се у уџбеницима кретало, као што је већ било речи, у овом периоду у Србији тадашњи професори педагошке групе предмета који су утицали на развој педагогије и педагошке литературе заступали су две оријентације – Стеван Д. Поповић и његови ученици Сретен Аџић и Јован Миодраговић, који су кретали од становишта Песталоџија, Коменског, Спенсера, Дитеса, Вунта и имали практичну оријентацију када је реч о развоју педагогије, што се види не само из његових дела већ и педагошког рада, и „хербартовци“ Војислав Бакић, Љубомир Протић, Стеван Окановић, Душан Рајичић који су заступали научну оријентацију и полазили од идеја Хербарта и његових следбеника посебно Цилера, Рајна и Стоја. Оно што је занимљиво је да Бакић иако хербартовац, за разлику од Протића, своју *Опиту педагогику* „оплеменењује“ основама које је налазио у Вунтовој

---

⁹⁵⁴ Годину дана након доношења првог општег закона о школама (1844), установљена је школска комисија која је прегледала и одобравала уџбенике. Од 1880. године, формирањем Главном просветног савета, у оквиру чије надлежности су била и питања и послови Школске комисије, која су обухватала прегледање и издавање уџбеника.

психологији и могуће неким идејама Русоа.

Прве генерације учитеља и наставника (након 1872), знања су стицали из Дитесове *Теорије педагогије* и *Рада у школи - Методике по Карлу Керу*. За неке је то био први сусрет са систематичним педагошким знањима па су му остали верни и након сусрета са хербартовском педагогијом (Аџић, Миодраговић). С обзиром да у Србију све више продире и бива заступљена педагошка мисао Хербарта, оно што можемо да приметимо, а о чему је било речи и у поглављу о наставницима педагошких предмета, јесте да је већина аутора уџбеника била представник научног педагошког правца те се од 1878. се полако мења усмерење ка научној педагогији, које ће остати главни правац у уџбеницима и у годинама које су уследиле и када је реч о писању и преводу.

Док су радови Поповића, Миодраговића, Аџића (а раније и Милићевића, Шапчанина) били усмерени на практични рад у школи, хербатовци су предност давали теоријским изворима и интерпретацијама. Са сваким новим издањем, педагошка проблематика је дубље обрађивана, било да се радило о темама о којима је до тада било речи или о новим темама које нису помињане у претходним уџбеницима, те се виде позитивне промене у развоју уџбеничке литературе. Наведено потврђује и чињеница да се нова издања истих аутора нису сводила само на прештампавање, већ су уносили измене и обогаћивали своја дотадашња дела у складу са новим сазнањима и искуствима. Овакав приступ види се и код Војислава Бакића, Љубомира Протића, Душана Рајичића који, како и сами наводе, поновно штампање без ревидирања нису ни видели као могућност, те су њихова дела проширена по обиму и продубљена по садржају. Наведено нам говори о труду и залагању аутора уџбеника да пренесу своја нова сазнања ученицима, да знање које свака нова генерација стиче буде квалитетније од оног што је имала претходна, у њихову веру у узлазну линију када је реч о развоју педагошког образовања у институционалним оквирима. Њихови уџбеници представљају прекретницу у погледу на педагогију као науку и њеном утемељењу. Стога каснија издања нам указују на све већи значај који је придаван развоју педагошког образовања, али и да се стављањем акцента на „научну педагогију“ код писаца уџбеника одређује смер када је реч о научној заснованости што се одражавало и на литературу из педагогије.

Уколико говоримо о развоју педагошке литературе за сваку од посматраних категорија (забавиље, учитељи/учитељице и професори), на основу наведеног можемо да издвојимо три већа периода када је реч о уџбеничкој литератури за учитеље. Иако је целокупни период до 1878. обележен преводилачком делатношћу страних аутора, ипак ћемо 1871. годину због карактера и намене литературе која је тада настала обележити као прекретницу у развоју. Стога можемо да издвојим периоде од 1863. до 1871, затим од 1871. до 1878, и трећи којим започиње један другачији, стваралачки, а не преводилачки правац, али и поглед на педагогију и уџбеничку литературу објављивањем Бакићеве *Науке о васпитању*. По први пут су и теоријска и практична питања повезана у једну целину и била дело једног аутора. Критичари, тадашњи савременици, потврђују значај његове списатељске делатности: „у свим српским земљама читана су и читају се његова дела, која сама собом чине драгоцену педагошку литературу, којом би се и већи народи могли похвалити ... Истина, и пре њега јављало се у нашој литератури по које педагошко дело, али до њега није било системе у педагошким погледима. Др Бакић је у нас први представник научне педагогике ... Он је одредио правац којим се сада и којим ће се у будућности развијати српска педагогика.“⁹⁵⁵. На наведено указује и Вујисић Живковић истичући да „Бакић у свом уџбенику поставља

---

⁹⁵⁵ Др Војислав Бакић, професор Велике школе (1905), *Просветни гласник*, год XXII, стр. 130-131.

темеље опште, систематске педагогије у Србији и даје свеобухватан оквир тема, питања и проблема педагошке науке⁹⁵⁶. Од овог периода писци уџбеника су факултетски образовани педагози, неретко доктори наука, који су радили у институцијама у којима се стицало педагошко образовање, и као такви не само што су имали педагошка и методолошка знања за научни и истраживачки рад, већ су познавали карактер и потребе наставе у Србији. Њихова дела настајала су након предавачког искуства, на основу њихових припрема за часове и самих часова. У оквиру трећег периода можемо такође да пратимо развој уџбеника из педагогије која добија на квалитету, али и квантитету, с обзиром да образовањем нових генерација педагога и стицањем искуства већ постојећих расте и њихова научна и стручна делатност, а самим тим и обим литературе.

За разлику од образовања учитеља, развој уџбеничке литературе која се користила у педагошком образовању забавиља и учитељица имала је мало другачији правац и карактер. Као што је већ било речи, од 1866. године у употреби су биле књиге Катарине Миловук *Дидактика* и *Методика*. Иако су *Теорију педагогије* и *Рад у школи - Методику по Карлу Керу* Шапчанин и Поповић, превели у циљу уједначавања уџбеничке литературе, ове књиге биле су у употреби и у каснијем периоду. Разлика се још више продубљује објављивањем Бакићеве *Науке о васпитању*. Наведено нам указује на значајну разлику у квалитету уџбеника који су коришћени у настави педагошких предмета, али и знању коју су стицали учитељи и учитељице, с обзиром на већ дато образложење о ауторима, садржају и основама на којима је настала наведена литература. Отварањем Женске учитељске школе, новим планом и програмом, новим професорима, а самим тим и новим уџбеницима и новом научном оријентацијом, повећава се и квалитет њиховог образовања и приближава оним које су стицали ученици мушких учитељских школа.

Година 1871. била је прекретница и када је реч о уџбеницима из којих су знања стицали будући професори и педагози. Педагошка знања на Филозофском факултету Велике школе до формирања Катедре за гимназијску педагогију с методологијом и доласком Бакића на место професора, полазници су знања стицали из већ поменутих књига - *Теорија педагогије* Дитеса, *Рад у школи - Метдика по Карлу Керу* и *Историја педагогије* Милана Ђ. Милићевића. Ова литература била је у употреби једну деценију, од 1873. до 1883. године, док је педагогику предавао Милан Кујунџић.

Наиме, иако су *Теорија педагогије* Дитеса, *Рад у школи* по Карлу Керу преведене и прилагођене потребама ученицима учитељских школа и учитељима, а *Историја педагогије* Милана Ђ. Милићевића сачињена у исту сврху, у недостатку друге литературе њу су користили и они који су се школовали за горе поменуте профиле у настави педагогије. Приметно је да су њихова пре свега методичка знања стога била неприлагођена потребама за рад у средњим школама, уколико узмемо у обзир представљен садржај књиге *Рад у школи - Методика по Карлу Керу*.

Следећи важан период у развоју уџбеничке литературе која се користила на Факултету Велике Школе јесте на прелазу векова, крај XIX и XX века. Тачније 1897. и 1901. година година када су објављене Бакићеве *Општа педагогика* и *Посебна педагогика*. Самим доласком Бакића 1892. године на место професора Педагогије мења се правац којим се у педагошком образовању ишло, и свакако су његова предавања већ од те године чинила прекретницу и подизању квалитета наставе. Посебном педагошком отвара се ново поглавље у методичком образовању будућих професора гимназија, с обзиром да је књига

---

⁹⁵⁶ Вујисић Живковић Н. (2012). *Војислав Бакић и развој педагошке науке у Србији*. Београд: Филозофски факултет, стр. 210.

била писана баш за ту намену, а не као дотадашње методике које су биле за потребе основношколске наставе.

Пратећи развој целокупне приказане литературе, видимо да се и њен квалитет повећавао с обзиром на подизање педагошког образовања на виши ниво. Отварањем Више женске школе настају први уџбеници, отварањем учитељских школа долази до раста доступне литературе преводом и писањем нових уџбеника за потребе наставе, а отварањем Катедре за педагогију будући и тадашњи просветни радници добијају литературу која и по квалитету и по обиму надмашује претходне. Оно што је свакако иницирало писање уџбеника јесте отварање институција за педагошко образовање на које је утицало стање у друштву, али и развој педагогије као науке и долазак на место професора академски образованих педагога, неретко доктора педагогије. Прва уџбеничка литература која је настала за одређену циљну групу настала је управо у тим раздобљима – *Педагогика* и *Методика* Катарине Миловук и књиге Димитрија Матића неколико година након отварања Више женске школе, преводи страних педагошких дела и писање првих уџбеника за учитеље и професоре који су се користили у настави – након отварања учитељских школа или променама у њима (*Историја педагогије* Милана Ђ. Милићевића 1871, *Теорија педагогике* Дитеса и *Рад у школи - Методика по Карлу Керу* 1872. године након отварања Учитељске школе у Крагујевцу, Бакићева *Наука о васпитању* 1878. године након његовог запослења у Учитељској школи и прерастањем школе у четворогодишњу, *Педагогика* Љубомира Протића и *Историска педагогика* Петра Деспотовића након отварања Женске учитељске школе У Београду, 1901. године, Бакићева *Општа педагогика* након његовог преласка на Велику школу, а *Посебна педагогика* након отварања Катедре за педагогију са гимназијском методологијом, Рајачићева *Посебна дидактика* 1906. године након рада у учитељској школи у Алексинцу). Овакав тренд нам указује тежње тадашњих педагога и професора да се повећа квалитет педагошког образовања на свим нивоима и труд да њиховим ученицима поред предавања пруже и потребне уџбенике у циљу лакше припреме испита, који су неретко настали на тој основи.

На основу наведеног, иако може да се прати узлазна линија када је реч о развоју педагошке литературе, да су се неретко нова издања користила само у појединим школама, у зависности од предавача и њихове педагошке оријентације. С обзиром да су основу за уџбенике чинила дотадашња предавања професора педагошке групе, не изненађује податак да су у различитим школама за образовање истог профила коришћени различити уџбеници и да су знања и очекивања од ученика била различита у истом временском периоду.

Претходна два поглавља нам указују на велико залагање у циљу развоја педагошке мисли која је остављала дубоког трага на подизање на виши ниво институционалног педагошког образовања. Наведено осликавају речи Пантелића: „Све то показује да је постепено, али сигурно, формирана и развијена напредна педагошка мисао чију су окосницу чинили учитељи, педагошки теоретичари и ствараоци који су пратили светска кретања педагошке мисли.“⁹⁵⁷

---

⁹⁵⁷ Пантић, Д. (1997). *Педагогија народног учитељства*. Београд: Научна књига, стр. 180-215.

ПОГЛАВЉЕ VI

СТРУЧНИ ИСПИТИ

У проучаваном периоду за све који су се одлучили за рад у просвети прописани су испити који су морали да положе, да би потврдили своју стручност. Разлике у градиву и обиму испита мењали су се кроз године, али и зависили од претходног образовања кандидата и школе у којој би радили, односно да ли је реч о забавишту, основној или средњој школи. У складу са наведеним, можемо да издвојимо испите које су полагали кандидати за рад у забавишту испите за забавиље, основној школи – учитељске испите које даље можемо категорисати у зависности од тога да ли су кандидати имали потпуно педагошко образовање или је оно било непотпуно или га уопште нису имали и испите које су полагали кандидати за рад у средњим школама као професори или педагози – професорске испите. Када је реч о учитељским испитима издвајају се они који су имали функцију испита зрелости и практични учитељски испити, који су се полагали након година проведених у струци и били основа за позицију сталног учитеља.

1. СТРУЧНИ ИСПИТ ЗА ЗАБАВИЉЕ

Након завршеног *Вишег завода за забавиљско, материнско и домаћинско образовање девојака*, пре првог запослења, предвиђено је да ученице полажу стручни испит за забавиље. Испит се састојао из два дела, теоријског и практичног. Теоријски испит полагао се из три предмета: психологије детињства, опште педагогије и методике забавиљског рада, док је практични део обухватао реализовање једног предавања у забавишту. Овај испит полагао се у јуну месецу пред трочланом испитном комисијом. Ученице су прво полагале теоријски део, а након тога практични. Теоријски део био је елиминационог карактера, односно уколико га не положе, нису могле да приступе полагању практичног који се реализовао у Палилулском забавишту. За оба испита кандидаткиње су извлачиле питања. Оцењивање је било као и за ученице државних учитељских школа на учитељском испиту зрелости. Након положеног испита ученице су добијале диплому и право да могу да буду забавиље, како у свом самосталном забавишту тако и у другим приватним, општинским или у државним забавиштима и у приправним разредима школа у складу са шестим чланом *Закона о народним школама*.⁹⁵⁸ Према подацима које је представио Арсен Ђуровић у свом делу, с обзиром да је завод уписивало у просеку 20 ученица годишње, а за три године није било оних које су оствариле негативан резултат, од 1908. до 1912. године, полагањем стручног испита завод је са успехом завршило око 60 забавиља.⁹⁵⁹

2. УЧИТЕЉСКИ ИСПИТИ

2.1. Правила о полагању учитељских испита

Стручни испити за кандидате који су имали претходно педагошко образовање – општи испит о учитељској способности, испити зрелости и учитељски испит након завршене учитељске школе

Када је реч о ученицима учитељске школе, испити које су полагали да покажу „учитељску спремност“ на завршетку школовања и добију диплому, мењали су се током година. Од оснивања прве учитељске школе 1870. до 1914. године, они су се кретали следећим правцем – од општих испита о учитељској способности, преко испита зрелости, до

⁹⁵⁸ ДАС, МПс-п, 1908, ф. 54, р. 147.

⁹⁵⁹ Ђуровић, А. (2004). *Модернизација образовања у Краљевини Србији: 1905-1914*. Београд: Историјски институт, стр. 324.

учитељских испита. Акценат ћемо ставити на карактер промена као и на статистичке податке о кандидатима који су их са успехом положили у наведеном периоду.

Оснивањем учитељске школе, 31. чланом *Закона* о њеном устројству наводи се да „ученици III настаријег разреда, дужни су на свршетку учења положити општи испит о учитељској способности“.⁹⁶⁰ Детаљи о полагању испита прописани су *Правилима* од 22. марта 1873. године. Испит је имао три дела – писмени, усмени и практични. Ученици су писмено полагали педагогију, математику, општу и српску историју, земљопис, јестаственицу, физику и хемију. На испиту су одговарали на једно веће или више мањих питања из наведених предмета. Писмени испит трајао је 3 сата, а ученици су могли да се користе својим белешкама, препаратима и справама. Усмени испит био је предвиђен из педагошко-психолошке групе предмета, односно теорије педагогије, историје педагогије, методике и психологије, као и науке хришћанске, српског језика, опште и српске историје, земљописа, јестаственице, физике, хемије, науке о очувању здравља, пољске привреде, математике и немачког језика. Области у оквиру наведених наука, прописане су *Распоредом* од 9. фебруара 1872. године. На свим испитима, и усменим и писменим извлачили су цедуље са питањима. У случају да не одговори на питања која је извукао најмање за оцену добар, кандидат је имао право да извуче нову цедуљу. Предвиђено је да се практични испит реализује се из црквеног певања, гимнастике и школског рада. Кандидати су били у обавези да отпевају црквену песму, ураде гимнастичко вежбање и одрже једно предавање у основној школи. Предмет и тему су добијали извлачењем цедуља.⁹⁶¹ На предлог министра просвете од 21. априла 1873. године, ученици су полагали само практични испит из школског рада, док су остала два предмета изостављена. Све испите полагали су пред трочланом комисијом коју су чинили управник, наставник предмета који су полагали и још један наставник. Успех је вреднован оценама од 1 до 5. Након положених испита добијали су сведочанство о завршеној школи.⁹⁶²

Шест година касније, 21. фебруара 1879. године, ова правила су још једном измењена, с обзиром да је 1877. године уместо општег испита о учитељској способности уведен испит зрелости. Састојао из усменог, писменог и практичног дела. Усмени испит се полагао из десет предмета – науке хришћанске, српског језика, српске историје, опште историје, земљописа, психологије с логиком, педагогике с историјом, математике, физике с хемијом и јестаственице. Писмени испит се полагао из српског језика и књижевности, педагогике и математике, док је практични испит обухватао школски рад и црквено певање с правилом. Испити зрелости полагали су се у Учитељској школи пред одбором у саставу управитељ школе, као председник, наставник предмета који се полаже и још један наставник школе. Оцене су се разликовале од оцена у другим средњим школама – тројка је означавала да је кандидат способан за обављање посла учитеља, четворка да има врло добре способности, а петица одличне способности. Оцена два пружала је могућност да се кандидат прими као привремени учитељ уз услов да у наредне две године положи испит зрелости.⁹⁶³

Изменама закона од 31. марта 1881. године уместо испита зрелости прописан је учитељски испит за све ученике завршног разреда⁹⁶⁴, у складу са тим, 26. фебруара 1883.

⁹⁶⁰ *Зборник закона и уредаба издани у Књажевству Србији за 1870. годину* (1870), год. XXIII, стр. 168.

⁹⁶¹ *Школски зборник закона, правила, наредба и т.д.* (1875), Београд: Државна штампарија, стр. 90–93.

⁹⁶² *Исто*, стр. 93–94.

⁹⁶³ Испити зрелости у гимназијама, учитељској школи и реалци за 1878–79. школску годину (1880). *Просветни гласник*, год. I, бр. 2, стр. 46.

⁹⁶⁴ *Зборник закона и уредаба у Кнежевини Србији изданих од 18 августа до 26 јуна 1881* (1881), год. XXXVI,

године донета су *Правила о учитељском испиту* за ученике учитељске школе. Могли су му приступити само ученици који су из свих предмета у току завршне године имали добре оцене.⁹⁶⁵ Ученици који су из једног или два предмета показали слабије резултате могли су да полагају учитељски испит након реализованих додатних обавеза којима би надокнадили показане резултате у току године. Време одржавања учитељског испита одређивао је министар просвете и црквених дела.⁹⁶⁶ Учитељски испит састојао се из писменог, усменог и практичног дела. Ученици су на писменом и усменом испиту полагали градиво из педагогике, психологије и историје педагогике. Теме за испит одређивао је одбор пред којим се испит полагао. Ученици који нису задовољили критеријуме на писменим испитима, нису могли да полагају остале испите. Испите из науке хришћанске и црквеног певања, српског језика и литературе, историје опште и српске и земљописа, рачунице са геометријом и природних наука полагали су само усменим путем. Ученицима који нису положили испит из три предмета ускраћивало се право на даље полагање у току те године. Могли су поново да изађу на испит почетком наредне школске године. Практични део испита полагао се из школског рада. Ученици су припремали и реализовали предавање у основној школи, а предмет који ће предавати као и разред у коме ће предавати добијали су два дана пре реализације. Након полагања наведених испита, кандидати који су добили оцену добар могли су да се запосле као стални учитељи, док су они са слабијим оценама могли да започну каријеру као привремени учитељи. Они који нису положили један или два испита у предвиђеном термину, али су поправили своје постигнуће наредне школске године са оценом добар (3), имали су могућност за стално запослење. Међутим, уколико у периоду од наредне две године нису положили испите, губили су право на даље полагање.⁹⁶⁷

Увидом у представљена правила, можемо да пратимо промене које указују на придавање већег значаја педагошком образовању приликом полагања ових испита. Општим испитом о учитељској способности подједнак значај придаван је и општим и стручним предметима - кандидати су полагали осам предмета писменим путем, од којих један педагошки, а шеснаест усменим (четири предмета из педагошко-психолошке групе и дванаест општих), а три су била практичног карактера. Увођењем испита зрелости, приметно је да је акценат као и на претходном био на усменим испитима и полагали су тринаест предмета (од којих су два била педагошко-психолошка), али је број оних које су полагали и писменим путем значајно умањен – полагао се из три предмета, што је указивало на мање оптерећење ученика и да је акценат код писмених испита био на основу која им је била неопходна за рад у школи – знања из педагогије, српског језика и математике. Практични испит се овим изменама полагао из школског рада и црквеног певања, као и у претходним годинама, док је изостављена гимнастика. Осамдесете године XIX века доносе значајне промене и у овом сегменту, с обзиром да се градиво које се полагало на учитељском испиту у већој мери разликовало од оног које је било обухваћено до тада. Тежиште се померило са општих на уже стручна, педагошка знања. Писмени испит којим су обухваћене педагогија, психологија и историја педагогије, био је услов за полагање усмених испита. Иако видимо да је број предмета остао исти, овим изменама су обухваћени само предмети педагошке група, док су српски језик и математику полагали само писменим путем. Поред наведена три, ученици су полагали још седам, односно укупно 10 испита усменим путем. Већи акценат на педагошком образовању стављен је и тиме што се практични испит полагао само из школског рада.

Београд: Државна штампарија, стр. 537.

⁹⁶⁵ *Зборник закона и важнијих прописа, одлука и наредаба који се тичу учитељских школа* (1921), Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, стр. 23

⁹⁶⁶ *Исто*.

⁹⁶⁷ *Исто*, стр. 23–26.

Учитељски испити за кандидате који су имали претходно педагошко образовање – учитељски испит за ученице које су завршиле вишу женску школу

Полагање учитељског испита у вишој женској школи уведено је *Законом о уређењу више женске школе* из 1879. године. У њему се наводи да „ученице које желе постати учитељке основних школа ... полагаће учитељски испит“⁹⁶⁸. У складу са двојаким задатком школе, приметно је да према закону, учитељски испит који се полагао након петог разреда није био обавезан за све ученице, већ само за „приправнице за учитељке“ односно оне ученице које су се одлучиле за учитељски позив и претходно испуниле обавезе у вежбаоници. На испиту је проверавано знање из осам предмета – науке хришћанске, српског језика са књижевношћу, српске и опште историје, педагогике са школским радом, рачуна, земљописа, јестаственице и женског рада.⁹⁶⁹ Међутим, постојала је могућност да се учитељски испит полаже и касније, без испуњених горе наведених услова, уколико су ученице завршиле школу са добрим успехом и добиле одобрење од министра просвете за приступање испиту. Након завршеног последњег разреда у јуну месецу полагали су се редовни годишњи испити, а учитељски испит се полагао после 16. августа уз претходну пријаву. Полагао се пред комисијом, коју је уз одобрење министра просвете формирала управитељка са класним учитељицама и свим наставницима, уз присуство изасланика министра просвете који је био председник комисије.⁹⁷⁰ На предлог наставничког савета и са првим изменама закона 1886. године, почетком 1887. уведено је да се учитељски испит полаже у мају, без претходних годишњих испита, а полагале су га скоро све ученице.⁹⁷¹

Правила о полагању учитељског испита у вишој женској школи прописана су 22. јуна 1880. године на основу другог члана већ поменутог закона из 1879. године. Испит се састојао из писменог, усменог и практичног дела. Писмени испит полагао се из педагогике, српског језика и рачуна, усмени из науке хришћанске, српског језика са српском књижевношћу, српске и опште историје, опште и примењене педагогике, рачуна, земљописа и јестаственице, а практични из школског и женског рада.⁹⁷² Наставнички савет је предложио да се испит полаже и из једног језика, али предлог није прихваћен.⁹⁷³

Нова *Правила* прописана су 15. маја 1883. те у складу са њима, учитељски испит могле су да полагају само оне ученице које су школу завршиле са добрим успехом. Ученице које су из једног или два предмета имале слабе оцене, могле су да изађу на учитељски испит уколико пре термина полагања поправе слабе оцене, у супротном губиле су право полагања те године и морале да чекају наредну.

Учитељски испит полагао се пред комисијама (одборима). Комисије су биле четворочлане, а чиниле су их управитељка више женске школе, један наставник кога је изабрао савет школе заједно са предавачима оних предмета из којих се полаже учитељски испит и наставници тих предмета. Испиту, као председник комисије, присуствовао је и изасланик Министарства просвете и црквених послова.

⁹⁶⁸ *Закон о уређењу више женске школе* (1879), стр. 2.

⁹⁶⁹ *Исто*.

⁹⁷⁰ *Исто*, стр. 9.

⁹⁷¹ *Годишњи извештај о Вишој женској школи у Београду за школску 1899-1900. годину* (1900). Београд: Краљевска државна штампарија, стр. 20.

⁹⁷² Јовановић, Б. (1886). *Статистичке белешке III*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 181-182.

⁹⁷³ Цветковић, К. (прир.) (1913). *Виша женска школа у Београду : педесетогодишњица 1863-1913*. Београд: Виша Женска школа, стр. 84.

Као и према претходним правилима, испит је имао три дела – писмени, усмени и практични. Писмени испит полагао се само из педагогике. Теме за писмени испит одрађивала је комисија уз консултовање са наставницима, а тицале су се општих и важнијих педагошких питања. Испит је реализован у школи уз присуство комисије у трајању од највише пет сати. Приликом евалуације испитног рада у обзир је узимана самосталност у размишљању и правилност састава. Рад су прегледали сви чланови комисије и наставник српског језика, а они ученици који су површно или погрешно приступили изради рада, губили су могућност даљег полагања испита. Усмени испит полагао се из науке хришћанске, српског језика и литературе, историје српске са земљописом српских земаља, педагогике, рачунице и јестатственице. Ученице су извлачиле цедуље са питањима и имале су право да једном замене питања, уколико након извлачења процене да не знају одговор на питања. Оцену је предлагао наставник предмета који се полагао, а остали чланови комисије су давали своје мишљење да ли се оцена прихвата или одбацује. Коначна оцена формирала се већинским бројем гласова, а у случају изједначеног броја, кандидаткиња је добијала оцену са којом је сагласан председник комисије. Добијањем слабе оцене из три групе предмета одузимала се могућност даљег полагања те године, односно кандидаткиња је поново излазила на испит за годину дана.

Практични испит полагао се из школског рада и женског рада. Кандидаткиње су извлачењем цедуље два дана пре испита добијале предмет и разред у коме ће реализовати практични школски рад. Поред полагања, обавезна је била и израда припреме која се предавала комисији пре почетка испита. Приликом формирања оцене, акценат је био на вештини примене педагошких правила. Из женског рада било је потребно објаснити вештину плетења чарапа, хеклања, шареног веза, кројења, а по потреби и практично показати.

Све кандидаткиње које су на учитељском испиту из свих предмета добиле добре оцене, могле су да постану сталне учитељице, док су оне са слабијим успехом могле да буду привремене. Након положеног испита добијале су сведочанство више женске школе о завршеном испиту и оценама, а оне које испит нису положиле, имале су могућност полагања наредене, најкасније за две године, али уколико након тог периода не положе испит, губиле су право на полагање.⁹⁷⁴

Године 1896. *Законом о изменама и допунама Закона о уређењу учитељске школе*, којим је укинута учитељски испит у вишој женској школи⁹⁷⁵, довело је до тога да је институција која је прва имала задатак да спрема за педагошки позив престала да има ту функцију.

Учитељски испити за кандидате који нису имали претходно педагошко образовање - завршену учитељску школу или вишу женску школу

Просветне власти су у недостатку учитељског кадра на различите начине покушавале да повећају квалитет наставе. Полагање испита за привремене или сталне учитеље при

---

⁹⁷⁴ Јовановић, Б. (1886). *Статистичке белешке III*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр 182-184. Цветковић, К. (прир.) (1913). *Виша женска школа у Београду : педесетогодишњица 1863-1913*. Београд: Виша Женска школа, стр. 84.

⁹⁷⁵ Закон о изменама и допунама закона о уређењу учитељске школе од 5 октобра 1870 (1896), *Просветни гласник* (1896), год. XVII, бр. 2, стр. 65, *Годишњи извештај о Вишој женској школи у Београду за школску 1899-1900. годину* (1900). Београд: Краљевска државна штампарија, стр. 21.

Министарству просвете и учитељским школама за кандидате који нису имали претходно потпуно педагошко образовање, био је један од начина.

Законом о устројству основних школа од 11. септембра 1863. године учитељски испит био је неопходан за оне коју су желели да се баве учитељским позивом, „да испитом покажу, да имају потребна својства за учитеља“. Испита су могла да буду ослобођени уколико су завршили „педагогијску школу или лицеј, и семинарију или гимназију“ са добрим успехом, на препоруку министра просвете.⁹⁷⁶ На основу наведеног 14. члана закона, правила за полагање наведеног испита донета су након отварања Учитељске школе у Крагујевцу, 26. новембра 1871. године. Њима је прописано да „учитељски кандидати и уопште наставници“, „сви који желе да полагају учитељски испит“ прилажу писмену мобу и сведочанства о дотадашњем стеченом образовању, као и потврду да су минимум месец дана посећивали часове у основној школи. Испити су се одржавали последњих пет дана (од 25) сваког месеца. Испит се полагао писмено и усмено пред трочланом комисијом, који су били секретари или званичници Министарства просвете, а било је пожељно да један члан, по могућству буде учитељ основне школе. Прво се полагао усмени, а након њега писмени део. На усменом испиту се тражило знање из 10 наука – наука хришћанска (историја цркве, катихизис и црквено појање), школа и њен рад (преглед и распоред предмета за основне школе, познавање циља сваког предмета и начин на који га треба предавати, познавање најважнијих средстава која се користе у школи, познавање закона о основним школама и уредаба), српски језик (етимологија и синтакса, читање дела најпознатијих српских писаца), рачун (четири проста вида рачуна, размере, разломци, усмено рачунање), историја (историја Срба, познавање најбитнијих догађаја у историји), земљопис (математички, физички и политички земљопис, са посебним освртом на српске области, словенске и суседне земље), природне науке (наука о човеку, о животињама, о биљкама, објашњење физичких појава), цртање (основе цртања слободном руком), телесно вежбање (према упутству за основне школе) и словенско читање. Учитељице су поред ових предмета полагале и испит из женског рада. Приликом оцењивања, водило се рачуна „каква је свеза била међу одговорима и да ли је испитани имао јасан преглед свих оних предмета из којих је испитиван“. Писмени део, у циљу провере знања из језика, односно примене граматичких правила и рукописа, састојао се из писања састава уз присуство једног члана комисије. Способност кандидата изражавала се нумерички, извођењем просечне оцене за полагане предмете. За сваки предмет могли су да добију оцену 1, 3, 4 или 5. Просечна оцена 4 и 5 указивала је да је кандидат пособан, 3 да је прилично пособан, а мање од тога да није пособан. Уколико нису положили један предмет, могли су полагати поново после 15 дана, а за више од тога након 6 месеци.⁹⁷⁷

Следећа правила за полагање учитељског испита којима је престајала валидност претходних, и којима су мало поштрени услови, донета су 4. марта 1881. године. У складу са *Правилима учитељског испита за оне који нису редовно свршили прописне школе* из 1881. године ученици који нису завршили учитељску школу, богословију и вишу женску школу, а имали су завршену нижу гимназију или три разреда више женске школе, или школу која пружа минимум знања као наведене, могли су да након најмање три месеца боравка у школи, посматрања и реализовања практичног рада да полагају учитељски испит. За разлику од дотадашње организације, могао се полагати два пута годишње, у марту и септембру месецу у Учитељској школи у Београду и Министарству просвете. Испит је обухватао усмени и писмени део. Усмени испит полагао се из десет

⁹⁷⁶ *Зборник закона и уредба издани у Кнежевству Србији од почетка до краја 1863. године* (1864), бр. XVI, Београд: Државна штампарија, стр. 58-59.

⁹⁷⁷ *Школски зборник закона, правила, наредба итд.* (1875). Београд: Државна штампарија, стр. 180-183.

предмета: науке хришћанске (библијска историја, катихизис и познавање црквених обреда), српског језика (граматика) који је обухватао и књижевност (народне умотворине и најпознатији српски писци и песници, са објашњавањем читаних чланака) и словенски језик (читање и разумевање лакших чланака), науке о васпитању (задатак васпитања, чување и неговање здравља дечијег, ред у школи, настава, поступност у настављању, начин настављања, наставна средства за разумевање и памћење, распоред и предавање наставних предмета у основној школи, уређење основне школе), из рачуна (четири проста вида рачуна, размере и сразмере, правило бројно просто, разломци прости и десетни – усмено и писмено), из историје (историја Срба, познавање најзнатнијих културно-историјских епоха и догађаја, особито код Словена), из земљописа (политички земљопис с основама физичког и математичког земљописа, а нарочито познавање српских земаља), из природних наука (објашњавање најглавнијих физичких појава и познавање човека, животиња, биља и минерала – све описно), из цртања (познавање главних геометријских облика и просто цртање слободном руком), из црквеног певања (осмогласник, особито одговарање на литургији) и из телесног вежбања. Писмени испит полагао се само из српског језика, а критеријум приликом оцењивања био је да ли и како кандидат излаже мисли, познаје и примењује језичка и граматичка правила и какав му је рукопис.⁹⁷⁸

У складу са наведеним правилима, наредног месеца прописани су уџбеници на основу којих су градиво спремали кандидати који нису имали прописано педагошко образовање. Испит сулагали из 11 предмета – науке хришћанске, српског језика, науке о васпитању, рачуна, историје, земљописа, природних наука, цртања и геометрије, црквеног певања, телесног вежбања и краснописа. Педагошка знања стицали су из *Науке о васпитању* (опште и примењене) Војислава Бакића, *Методике за основне школе* Ф. Дитеса и *Упутства за предавање буквара* Николе Ђ. Вукићевића.⁹⁷⁹

Отварање прве учитељске школе значило је прекретницу и узлазну тачку у образовању будућих учитеља и учитељица. Прва правила за учитељске испите уведена су управо након тог периода, како за оне који се тек школују у учитељској школи, тако и за оне који су са непотпуним образовањем већ радили у просвети. Када је реч о образовању учитељица, седамдесете године XIX века доносе промене, с обзиром да су законом из 1879. године уведени испити и за ученице више женске школе.

На основу наведеног приметно је да су се критеријуми за полагање учитељског испита за оне које нису имали потребне квалификације временом поштравали. Наиме, од 1863. до 1881. године испиту су могли да приступе сви, без обзира на претходно образовање, Наведене услове можемо уско повезати са стањем у просвети и оскудици у наставном кадру, али и новим правцем којим је покушавано да запослени у просвети, уз минималне услове приступе полагању учитељског испита. Отварањем школе специјализоване за образовање учитеља, отворене су и нове могућности за школовање наставног кадра, те долази до конкретизације очекивања од кандидата кроз правила о полагању испита и увођење додатног услова који је обухватао хоспитовање у школи од минимум месец дана. Такође, с обзиром на постојање школа које су имале двојак задатак, они који су их завршили (и положили учитељски испит након њих) били су ослобођени полагања (1871). С обзиром на велику стопу неписмености, писмени испит састојао се из провере знања из српског језика, а због недовољних стручних квалификација кандидати су усмено морали да покажу знања из предмета које ће предавати у школи, као и основе на

⁹⁷⁸ Правила учитељског испита за оне који нису редовно свршили прописне школе, (1881). *Просветни гласник*, год 2. бр. 7, стр. 231-232.

⁹⁷⁹ Закон о учитељским платама (1881), *Просветни гласник*, год. 2, бр. 9. стр. 315.

којима почива рад у школи кроз законске уредбе и најосновнија методичка знања. У наредној деценији, начињени су покушаји да се побољша квалитет практичног испита, те су новим законом 1881. донети и нови услови за рад у основним школама. Испиту више нису могли да приступе сви, већ само они који су имали одређено, иако непотпуно образовање. Наведено нам указује да су улагани напори да се повећа квалитет наставног кадра који није стекао адекватна знања током свог дотадашњег образовања. Боравак у основној школи повећан је са месец на три месеца, и поред посматрања био је обухваћен и практични рад. Када је реч о садржају самог испита, није било значајнијих промена, што указује да је, и поред значајнијих помака, стање у просвети и даље било тешко и да је акценат био на провери основних знања и вештина. Педагошка проблематика је проширена, с обзиром да су поред основа о уређењу и функционисању школе и дидактичко-методичких знања, пажња усмерена и на основна педагошка питања о задацима васпитања и бризи о деци и прописани су уџбеници из којих се припремао испит. Оно што је правило разлику између овог и учитељског испита зрелости јесте недовољна заступљеност провере педагошких знања, која су овим кандидатима недостајала. Наиме, овај скраћени испит акценат је стављао на писменост и проверу садржаја који су се учили у школи и кроз једну област којом су обухваћена педагошка знања (у периоду до 1881. године – кроз школски рад, а од 1881. науку о васпитању) која су се сводила на познавања школске администрације, законодавства и најелементарнијих знања из методике, док писмени и практични део испита није био заступљен.

Практични учитељски испит за привремене и сталне учитеље и учитељице

На основу 49. члана *Закона о основним школама* 1882. од 31. децембра, у недостатку квалификованих учитеља и учитељица (који су имали завршену учитељску или вишу женску школу и положен учитељски испит, као ни завршену неку другу средњу школу и положен учитељски испит), у основним школама могла су да буду запослени и они који су имали нижу спрему од прописане уколико су имали завршену нижу средњу школу или три разреда више женске школе и положен учитељски испит. Међутим, они су били у обавези да након четири године радног стажа и уколико су за свој рад оцењени оценом добар (или вишом) положи и практични учитељски испит да би постали стални учитељи или учитељице.⁹⁸⁰ *Правила о полагању практичног учитељског испита* за све привремене учитеље и учитељице који су испуњавали наведене услове, донета су октобра наредне године. Испит се полагао једном у току године, у септембру месецу, у Београду пред испитном комисијом коју су чинили управник и два наставника Учитељске школе, уз присуство изасланика министра просвете. Као и до тада, молбе за полагање испита упућиване су министру просвете. Испит се полагао из школског рада, којим су обухваћени сви предмети који се полажу у основној школи, док су учитељице полагале и женски рад, а у том случају комисија има још једног члана – наставницу више женске школе. Испит из школског рада састојао се из писменог и практичног дела, писмени је обухватао писани рад (припрему) предавања која ће реализовати – једно у једном разреду подељене и једно у два или више разреда неподељене основне школе, а теме предавања добијали извлачењем цедуља истога дана који је одређен за писмену израду, најчшће дан раније пре предавања у школи. Теме су састављали чланови испитне комисије који су предавали педагошке и стручне предмете. Писано предавање посматрало се као испит из специјалне методике које је комисија прегледала не давајући коментаре за исправку и побољшање, већ се предавање реализовало како је кандидат написао. Приликом писменог испита могли су се служити додатном литературом и

---

⁹⁸⁰ Закон о основним школама (1883), *Просветни гласник*, год. IV, бр. 2, стр. 47.

сопственим белешкама и за ра је предвиђено највише пет часова. Реализација предавања трајала је један школски час, односно 45 минута. Оцене су изражаване речима (одличан, врло добар, добар, слаб и рђав) и извођене већином гласова. Из женског рада кандидаткиње су требале да објасне све радове који се раде у нижој основној школи, и уколико буде потребно и да практично демонстрирају (плету, шију, везу, кроје), као и да одрже по једно предавање из женског рада у основној школи. Оцена из школског рада није утица на успех на практичном испиту, односно уколико нису добиле оцену најмање добар на женском раду, а положили су испит из школског рада, следеће године поново полажу само женски рад.⁹⁸¹

Закон о народним школама из 1898. године доноси значајне промене за оне који су се одлучили за учитељски позив, с обзиром да су практични учитељски испит били у обавези да полажу сви, без обзира на претходно образовање, након две године проведене у служби, да би постали стални учитељи. Овим законом је уведена категорија „државног стручног испита“, што је указивало да успешно положен испит зрелости није гаранција његове стручности, те да ће са успехом положити и стручни испит.⁹⁸²

Нова *Правила о полагању учитељских испита* за учитеље народних школа и грађанских школа у складу са поменутиим законом донета су 1900. године. Право на полагање испита за учитеље народних школа имали су кандидати са најмање две године приправничког стажа, учитељски заступници или они који су према дотадашњем закону били привремени учитељи или учитељице са српским држављанством и у току тог периода оцењени са оценом добар или вишом. Кандидати су се пријављивали Министарству просвете, а у складу са молбама министар је одређивао који кандидати испуњавају услове да изађу на испит који се полагао једном годишње, у Београду, у октобру месецу.⁹⁸³ Испитна комисија формирала се на годину дана и чинили су је изасланик министра просвете, као председник, један школски надзорник и три учитеља народних школа изабраних од стране министра. Испит је био писмени и усмени. На писменом делу испита, који је трајао четири школска часа, кандидати су радили расправу о неком школском питању или припрему за предавање, без помоћне литературе и бележака, а теме су добијали на испиту. Расправа је морала бити кратка и прегледна, а предавање представљено на начин како би кандидат реализовао у школи. Скала за оцене била је нумеричка, од 1 до 5, а минималан успех који су морали да остваре да би приступили усменом испиту био је добар (3). У случају слабијег резултати испит су могли да понове наредне године, а у колико ни тада не буду били довољно успешни министар просвете је доносио одлуку о даљим покушајима или отказу. Усмени испит обухватао је познавање садржаја свих предмета и вештина које су заступљене у основној школи и њихових методика, школских закона и уредби и администрације. а питања за су добијали извлачењем цедуља на дан испита. Следећег дана полагали су практични део усменог испита, односно реализовали су једну наставну јединицу у школи, на тему коју су добили дан раније. Као и за писмени испит, за добијање потврде о учитељској спремности била је неопходна најмање оцена добар.⁹⁸⁴

Када је реч о испиту за учитеље грађанских и девојачких школа, право на полагање

⁹⁸¹ ДАС, МПс-п, 1883, ф. 32, р. 100.

⁹⁸² Илић-Рајковић, А. (2013). Државни стручни испит и професионална улога учитеља, *Настава и васпитање*, вол. LXII, бр. 4, стр. 744-756.

⁹⁸³ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1900 до краја исте године*, (1903). год. 55, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, Стр. 237-238.

⁹⁸⁴ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1900 до краја исте године*, (1903). год. 55, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 238-240.

имали су кандидати који су као учитељи или учитељице имали десет година стажа у јавним основним школама у Србији. Пријава се као и за остале, вршила у Министарству просвете, а испити су били годишњи, у јуну месецу. Испитну комисију чинили су изасланик министра просвете, школски надзорник за Београд, управник грађанске школе у Београду и два професора средњих школа, по избору министра. По потреби комисија је могла бити проширена члановима одређене струке. Испит је имао три дела: писмени, усмени и практични. Писмени испит је обухватао врсту домаћег рада, састав из предмета из којих се полагао испит, који се предавао уз пријаву и писмени рад из педагогије пред комисијом, на тему коју су добијали на дан испита. Приликом израде нису могли да се користе белешкама и радили су четири сата. Уколико на писменом испиту нису добили просечну оцену минимум добар, наредне две године нису могли да понове испит. Усмени испит био је општи и посебни. Општи, који је био услов за посебни, полагали су сви кандидати из 5 предмета, а 6 за више учитељице (наука хришћанска с моралним поукама, српски језик с књижевношћу, основа народне економије с књиговодством за мушке и поуке за домаћице за женске кандидате, немачки, француски, чешки или руски језик, методика с нарочитим обзиром на рад у грађанским и девојачким школама, а за више учитељице и женски рад). Посебни испит полагао се из једне групе – у првој су биле српска и општа историја, зелопис српских земаља и општи, а у другој јестственица, физика и хемија, рачуница с геометријом и пољска привреда с управом добра. Кандидати су морали да покажу потпуно разумевање наставне грађе предмета и начина на који ће је применити у школу и познавање једног језика. Најмање добар успех на усменом испиту био је услов за практични који се састојао из теоријског и практичног разумевања вештине коју је кандидат изабрао (ручни рад, свирање са певањем, цртање са краснописом) и реализације једног предавања. Предавање је обухватало полудневно управљање грађанском или девојачком школом и држање предавања из једног предмета из којег је полагао испит. Потврду о положеном испиту добијали су сви који су остварили најмање добар успех.⁹⁸⁵

На основу Закона о народним школама из 1904. донета су и нова *Правила за полагање учитељских испита* за учитеље и учитељице у народним школама и значила су корак даље, с обзиром да су испит као и до тада могли да полагају привремени наставници да би постали стални (испити за привремене учитеље), али и стални наставници.⁹⁸⁶

Право на испит имали су привремени учитељи и учитељице који су завршили учитељску школу без учитељског испита зрелости, потпуну средњу школу, Богословију, Филозофски факултет као ванредни ученици или вишу женску школу са одличним успехом. Други предуслов било је двогодишње радно искуство на пословима привременог наставника, са позитивним оценама за наведено ангажовање. Привремени учитељи који нису имали наведену стручну спрему, а били су пет година у служби, могли су да полагају практични учитељски испит.

Учитељски испит привремени учитељи полагали су у учитељским школама, у време полагања учитељског испита зрелости за ученике школа – привремени учитељи у мушким, у Алексинцу или Јагодини, а привремене учитељице у женским у Београду или Крагујевцу. Кандидати који нису положили учитељски испит први пут, имали су право да га полагају поново најраније након годину дана. У случају да по други пут испит не положе у наредних пет година од ступања закона на снагу, губили су право на рад у школи и добијали су отказ.⁹⁸⁷

⁹⁸⁵ Исто, стр. 240-244.

⁹⁸⁶ Правила о полагању учитељских испита (1904), *Просветни гласник*, год. XXV, бр. 6, стр. 555-559.

⁹⁸⁷ Исто, стр. 555-556

Када је реч о испитима за сталне учитеље, дужност свих учитеља након две године радног стажа у школи била је полагање практичног учитељског испита. Стални учитељи и учитељице могла су бити она лица која су завршила Филозофски факултет Велике школе или учитељску школу и положила испит зрелости. Испит се полагао једном годишње, у марту месецу у Београду, пред комисијом коју је одређивао министар просвете. Комисија је имала трогодишњи мандат, у саставу: референт за основну наставу као председник и изасланик министра, један професор који има педагошко образовање и један професор српског језика из Београда. Министар је могао да одреди и још једног члана, учитеља или учитељицу, чија би улога била саветдавна при оцењивању ручног рада.⁹⁸⁸

Сваки кандидат био је у обавези да разради код куће једно важно педагошко питање, са теоријског и практичног аспекта, користећи се „бољим педагошким делима“ на српском језику, уз обавезно навођење литературе на крају рада. Тему рада кандидати су бирали самостално, али им је било неопходно одобрење чланова комисије након њеног дефинисања. Домаћи рад био је услов за приступању испиту. Кандидати чији су радови одбијени, могли су да након годину дана поново конкуришу за полагање испита, а за домаћи рад могли су да изаберу исто или неко друго педагошко питање. Кандидати чији је рад позитивно оцењен држали су предавање пред комисијом за полагање практичног учитељског испита. Тему предавања добијали су минимум пола дана раније, уз обавезу да направе писану припрему за час. Комисија је приликом оцењивања у обзир узимала домаћи рад, писану припрему и практични рад, водећи рачуна „како је кандидат бранио своје предавање и јесу ли му разлози са психолошког и педагошког становишта правилни“. Оцене су биле – неповољан, повољан и одличан. Кандидати са неповољном оценом су могли наредне године да поново полагају испит. Уколико не би положили из другог пута, губили су право на полагање.⁹⁸⁹ Увођењем израде рада код куће уз коришћење доступне педагошке литературе, акценат више није био на провери знања, већ на претраживању литературе и критичком разматрању одређених проблема, што је било ближе концепту који се до тада користио на професорским испитима.

Оно што је уведено као новина законом из 1882. године, јесте подела на привремене и сталне учитеље и полагање практичног учитељског испита као начин преласка из категорије привремених у сталне учитеље. До 1898. године у овај испит полагали су само привремени учитељи који нису имали одговарајуће квалификације, односно завршену учитељску или вишу женску школу са положеним учитељским испитом, а након тог периода сви привремени учитељи, док је 1904. године овај испит прописан и за привремене и за сталне учитеље. Наведено је указивало на придавање све веће важности педагошким компетенцијама које су заспослени у просвети требало да имају и њиховој потреби за континуираним стручним образовањем, с обзиром да стечене квалификације нису гарантовале позицију сталног учитеља.

Иако увиђамо разлике између ових испита, сви они су били усмерени ка истом циљу – да будући и тадашњи учитељи и учитељице покажу познавање школског градива које ће предавати у основној школи и методе преношења тог градива. Држава је стога од учитеља очекивала да реализује оно што су други од њега очекивали, те су све промене ишле у том правцу. Улога учитеља као реализатора била је „у складу с општим односом државе према учитељском позиву“ и који је „био израз укупне друштвено-политичке атмосфере“.⁹⁹⁰ Након мајског преврата и новог смера у политици, мења се и однос према

---

⁹⁸⁸ Исто, стр. 556-557.

⁹⁸⁹ Исто, стр. 557-558.

⁹⁹⁰ Илић-Рајковић, А. (2013). Државни стручни испит и професионална улога учитеља, *Настава и*

улози учитеља, који више није посматран само као реализатор већ и као истраживач сопствене праксе, што је довело до промена и у организацији, структури и садржају учитељског испита. Од кандидата се тражило да покаже „способност употребе стручне литературе, проблемски приступ и теоријско разматрање педагошке праксе, вештину дидактичко-методичког планирања и реализације наставе и способност критичког промишљања сопствене праксе“.⁹⁹¹ Да би од привремених постали стални учитељи, уведени су обавезни практични испити за све запослене, без обзира на претходно образовање. На овај начин се повећаво квалитет педагошких компетенција запослених, с обзиром да је акценат био искључиво на стручним знањима и вештинама и знањима из педагогије и методике.

2.2. Статистика учитељских испита

У наставку ћемо приказати доступне статистичке податке учитељских испита који су се полагали након завршене учитељске или више женске школе, односно анализом неће бити обухваћени практични учитељски испити.

Статистика учитељских испита у вишим женским школама

Учитељски испити у Вишој женској школи Београду одржавали су се од септембра школске 1879-80. године до маја школске 1897-98. године. Први учитељски испити у Вишој женској школи одржани су школске 1879/80. године. Пријавила се 31 ученица, од којих је 30 завршило школу те године, а једна раније, 1878. Све кандидаткиње су положили испит, 9 са одличним успехом, 7 са врло добрим и 15 са добрим. У комисији су били Војислав Бакић из педагогике, П. Милетић из науке хришћанске, Ст. Бајаловић из јестаственице, М. Марковић из српског језика, Јован Ђаја из историје српске и опште, Јелена Михаиловић из земљописа, Милева Вуловић из рачуна и Х. Брзакова из женског рада. Изасланик министра просвете био је Стеван Д. Поповић.⁹⁹²

Наредне 1880/81. године за испит се пријавила 21 ученица, од којих је једна школу завршила претходне године. У испитној комисији био је Димитрије Јосић, професор Учитељске школе, као изасланик министарства просвете и црквених послова. Од укупног броја пријављених, те године испит је положило 17 ученица, 4 са одличним успехом, 5 са врло добрим и 8 са добрим. Две ученице су оствариле слаб успех, а две одустале од испита. Када је реч о оценама из појединачних предмета, најлошији успех остварен је из српског језика, са највећим бројем недовољних оцена, затим из рачуна, са највећим бројем добрих оцена, док је из педагогије забележен највиши број одличних оцена (10 са одличним и 7 са добрим успехом).⁹⁹³

Школске 1881/82. године за полагање испита пријавило се 26 ученица, од којих су 25 те године завршиле пети разред и једна која је понављала испит. У испитној комисији био је Јован Ђорђевић, професор Учитељске школе, као изасланик министра просвете и црквених послова. Испит су положили све пријављене ученице, 6 са одличним, 13 са врло

васпитање, вол. LXII, бр. 4, стр. 749.

⁹⁹¹ Исто, стр. 749-750.

⁹⁹² Јовановић, Б. (1886). *Статистичке белешке III*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 185.

⁹⁹³ Учитељски испити ученица Више женске школе у Београду од 1879-80. До 1884-85. године (1885), *Просветни гласник*, бр. 23-24, год. 6, стр. 790.

добрим и 7 са добрим успехом. Из педагогике 11 ученица је остварило одличан успех, 10 врло добар и 5 добар успех.⁹⁹⁴

Школске 1882/83. године за полагање испита пријавило се 40 кандидаткиња од којих је 34 положило испит, 24 у првом року, а 10 које су одбијене на три месеца положило је у новембру месецу. Све кандидаткиње су школу завршиле текуће године. Изасланик просвете био је Јован Ђорђевић. Од укупног броја ученица 8 је остварило одличан успех, 22 врло добар и 4 добар, а 6 није положило.⁹⁹⁵

Године 1883/1884. за полагање учитељској испита у Вишој женској школи пријавило се 64 кандидаткиња, од којих је 31 положила испит, 6 са одличним успехом, 22 са врло добрим и 3 са добрим успехом. Право полагања наредне године имало је 11 кандидаткиња које нису положиле испит, а 22 су имале једну или две слабе оцене и на тај начин стекле услов да поново изађу на испит након 6 недеља.⁹⁹⁶ У септембарском року испит је положило 19 ученица, 9 са врло добарим и 10 са добарим успехом. Закључно са септембарским роком, испит је укупно положило 50 ученица (6 са одличним, 31 са врло добрим и 13 са добрим). Три ученице су школу завршиле претходне године и понављале испит, а 61 текуће. Изасланик министра просвете био је Димитрије Јосић.⁹⁹⁷

Наредне 1884/1885. године од 65 пријављених кандидаткиња испит су положиле 23 кандидаткиње, једна са одличном оценом, 17 са врло добром, а 5 са оценом добар. Наредне године испит је могло да полаже 24 ученица, а на понављање испит из једног или два предмета након 6 недеља укупно 18 ученица. Од укупног броја пријављених ученица 57 је те године завршило пети разред, 3 су завршиле претходне године, а 5 понављало испит. Изасланик министра просвете био је Живојин П. Симић, секретар прве класе наведеног министарства.⁹⁹⁸

Школске 1885/86. године полагало је укупно 113 ученица, 105 је полагало први пут, док је 8 понављало испит. Од укупног броја 95 је испит положило, од чега 13 одличних, 59 врло добрих и 21 добрих. Просечна оцена била је 3.63, с обзиром на наведене податке. Успех на писменом испиту из педагогије био је добар, са просечном оценом 3,25, што је знатно ниже у односу на општи просек. Изасланици министра просвете били су Борислав Тодоровић, професор Учитељске школе у Београду и Димитрије Јовановић, професор гимназије.⁹⁹⁹ Наредне школске године на испит је изашло 106 ученица, од којих је 9 завршило те године школу, а 7 је радило поновљени испит. Испит је положило 89 ученица, 2 са одличним, 46 са врло добрим и 41 са добрим успехом. Изасланици министра просвете били су Сима Антоновић, професор Прве београдске гимназије и Коста Црногорац, професор Друге београдске гимназије.¹⁰⁰⁰

---

⁹⁹⁴ Јовановић, Б. (1886). *Статистичке белешке III*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 195-200.

⁹⁹⁵ *Исто*, стр. 200-201.

⁹⁹⁶ Полагање испита у Вишој женској школи (1884), *Просветни гласник*, год. 5, бр. 1. и 2, стр. 45.

⁹⁹⁷ Јовановић, Б. (1886). *Статистичке белешке III*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 205.

⁹⁹⁸ Јовановић, Б. (1886). *Статистичке белешке III*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 210.

⁹⁹⁹ Јовановић, Б. (1888). *Статистичке белешке V*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 148-149.

¹⁰⁰⁰ *Исто*, стр. 155-157.

Табела 51. Просечна оцена успеха на учитељским испитима од 1879 до 1884. године¹⁰⁰¹

Просечна оцена успеха једног ђака из									
Српског језика	Рачунице	Педагогике	Науке хришћанске	Јестаственице	Историје опште са земљописом	Историје српске са земљописом	Женског рада	Школског рада	Уопште
1879									
3.5	3.9	4.0	4.4	4.3	3.2	3.3	4.2	-	3.85
1880									
2.9	3.4	3.7	4.0	3.6	3.1	4.3	3.4	3.4	3.42
1881									
3.8	3.8	3.1	4.3	4.2	3.9	4.0	4.3	3.3	3.97
1882									
3.8	4.1	4.0	4.1	3.9	3.6	4.0	4.3	3.6	3.93
1883									
3.9	4.2	3.7	4.2	3.8	3.9	4.2	3.4	3.7	3.89
1884									
3.2	3.4	3.4	4.0	3.3	3.3	3.5	3.6	3.6	3.48
Просечна оцена									
2.9	3.8	3.6	4.1	3.8	3.5	3.9	3.9	3.5	3.76

Школске 1893/94. године испит је полагао 131 ученица, од којих је 55 положило у првом року, 46 је одбијено на три месеца, а 30 на годину дана. Од ученица које су положиле испит, било је 11 одличних, 31 врло добрих, 13 добрих.¹⁰⁰²

Школске 1896/97. године на учитељски испит у Вишој женској школи пријавило се 103 кандидаткиње, 89 матуранткиња и 14 прошлогодишњих кандидаткиња које су одбијене на годину дана. Од укупног броја 85 је испит положило – 21 са одличним, 52 са врло добрим и 12 са добрим, 14 је одбијено на три месеца, две на годину дана, а две су одустале од испита. Изасланици министра просвете били су Јеврем Илић, професор Богословије, Миленко Марковић професор Друге гимназије и Димитрије Јовановић, професор Прве гимназије. Тема на испиту била је *Природност, очигледност и поступност*.¹⁰⁰³

Школске 1897/98. године било је 139 пријављених кандидаткиња, 133 ученица шестог разреда, 7 прошлогодишњих приправница и 1 ученица седмог разреда гимназије. Испит је положило 85, 25 са одличним, 54 са врло добрим и 11 са добрим успехом, 7 је одбијено на годину дана, 41 на три месеца, док је једна одустала од полагања. С обзиром на број кандидаткиња, како су ове године у школи била четири одељења завршног разреда, изасланици министра просвете били су Ђока Анђелковић, професор Прве београдске гимназије, Богољуб Тирић и Мита Живковић професори Друге београдске гимназије и

¹⁰⁰¹ Учитељски испити ученица Више женске школе у Београду од 1879-80. До 1884-85. године (1885), *Просветни гласник*, бр. 23-24, год. 6, стр. 800.

¹⁰⁰² *Оцене успеха и владања ученица Више женске школе у Београду за школску 1893-94. годину* (1894). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, стр. 2-4.

¹⁰⁰³ *Годишњи извештај о Вишој женској школи у београду на крају њене тридесет четврте школске године 1896-7.* (1897). Београд: Краљевска државна штампарија, стр. 23-30.

Стеван Предић, професор реалке, сваки за по једно одељење. Задатак на писменом испиту био је *Методика рачунске наставе или како се предаје рачун у основној школи*.¹⁰⁰⁴

Наредне године одржан је само поновљени учитељски испит који су полагале 4 кандидаткиње, три су положили са врло добрим и једна са добрим успехом. Изасланик министра просвете био је Миленко Марковић, професор гимназије, а педагогију и школски рад испитивао је Милоје Влајић, надзорник основних школа у Београду. Тема писменог испита била је *Спољашње уређење школе. Избор места за школу; просторност и потребна одељења школске зграде; осветљење; грејање; ветрење; чишћење; школски намештај*.¹⁰⁰⁵

С обзиром да је Виша женска школа у Крагујевцу отворена 1891. године, 1895/96. године је имала шест разреда, када су и полагани први учитељски испити. Школске 1896/97. године учитељски испит у Вишој женској школи у Крагујевцу полагало је 48 кандидаткиња, 41 ученица је те године завршила школу, 5 су прошле године одбијене на годину дана, а 2 су завршиле школу у другим заводима. Испит је положило њих 30, 15 је одбијено на три месеца, 2 на годину дана, 2 су одустале од испита због болести. Успех је био следећи - 4 одличних, 19 врло добрих, 6 добрих. Изасланик министра просвете био је Сима Живковић, професор у пензији, док су чланови били управитељица Круна Аћимовићка, Косара Новичевићева и испитни професор. Задатак на писменом испиту био је *О казнама у основним школама*.¹⁰⁰⁶

Следеће године за полагање испита пријавило се 30 кандидаткиња, од којих је 23 положило испит – 4 са одличним, 16 са врло добрим и 3 са добрим успехом, 6 је одбијено на три месеца, а једна је одустала од испита. Чланови испитне комисије били су изасланик министра просвете Димитрије Јовановић, професор Прве београдске гимназије, управитељица Круна Аћимовићка и Миленија Ђорђевић. На писменом испиту ученице су одговарале на тему *О избору наставног градива*.¹⁰⁰⁷

Уколико упоредимо податке о броју оних који су излазили на испит и положили га, видимо да иако је из првог покушаја пролазност углавном била 50%, да је након поновних покушаја, тај број знатно повећан, те је укупан проценат за представљених скоро 20 година износио више од 98%. Наведени податак о пролазности приликом првог покушаја, као и општи успех на испитима говоре да знање које су ученице стицале током школовања није било довољно за успешно полагање испита.

Уколико погледамо резултате, до 1884. године просек оцена свих ученица био је 3.76, односно учитељски испити положени су са слабијим врло добрим успехом. Међутим иако су 1883. године прописана нова правила према којима су на учитељски испит могле да изађу само ученице које су оствариле најмање добар успех, односно постављени су услови за приступање испиту, пролазност и успех на учитељским испитима у првом року није се побољшала.

Најлошији успех, односно велики број недовољних оцена био је из српског језика,

---

¹⁰⁰⁴ *Годишњи извештај о Вишој женској школи у београду на крају њене тридесет пете школске године 1897-98. (1897)*. Београд: Краљевска државна штампарија, стр. 29-38.

¹⁰⁰⁵ *Годишњи извештај о Вишој женској школи у Београду школске 1898-99. године (1899)*. Београд: Краљевска државна штампарија, стр. 26.

¹⁰⁰⁶ *Краљевско-српска виша женска школа у Крагујевцу/Извештај за школску 1896/1897. годину (1897)*. Крагујевац: Штампарија Андре Јовановића, стр. 7-9.

¹⁰⁰⁷ *Краљевско-српска виша женска школа у Крагујевцу/Извештај за школску 1897/1898. годину (1898)*. Крагујевац: Штампарија Андре Јовановића, стр. 7-8.

нарочито на писменом испиту, иако се српски језик учио током читавог школовања, што указује на велики проблем са писменошћу о коме је већ било речи, а слабо познавање српског језика условљавало је и изучавање многих других предмета. Када је реч о педагошким знањима и резултатима на испиту, из школског рада су добијале ниже оцене него из педагогије, али су се оба предмета по резултатима налазила при дну листе, што је само потврђивало недовљну педагошку стручност коју су ученице имале.

Из године у годину број кандидаткиња је растао, тако да је у другој деценији тај број удвостручен у односу на првих десет година одржавања учитељског испита (од 1885). Разлог мањег броја кандидаткиња 1887. године није био у смањеном интересовању, већ отварање шестог разреда Више женске школе, тако да те године није било нових кандидаткиња, већ само оних које су имале накнадне испите или поновљено полагање од претходних година.

Приметно је да је највећи број кандидаткиња које су полагале испит било 1897. године. Разлог томе може бити двојак. Први учитељски испити у школи у Крагујевцу одржани су уочи његовог укидања, односно 1897. године одржавани су испити у две школе. Поред тога, те године одржао се последњи учитељски испит у Вишој женској школи у Београду за нове кандидаткиње, а забележен је велики број ученица из гимназија из целе Србије које су те године полагале испит. Наиме, пре укидања учитељског испита, 1894. године забрањена је коедукација по гимназијама у Србији.¹⁰⁰⁸ Године 1898. испит у Београду су полагале само ученице које испит нису положили претходне године, те је так број процентуално у обе школе био значајно нижи него претходне. Година 1897. стога је била последња прилика за полагање учитељског испита у вишим женским школама. С обзиром да су први учитељски испити у женској учитељској школи одржани тек 1903. године, четири године није постојала могућност за његово полагање.

Табела 51. Број кандидата на учитељском испиту 1897. и 1898. године

Виша женска школа	1897.		1898.	
	Пријављених	Положило	Пријављених	Положило
Београдска	139	85	4	4
Крагујевачка	48	30	30	23
Свега	187	115	34	27

Теме на писменим испитима односиле су се пре свега на школску организацију (*Спољашње уређење школе*) и реализацију наставе, односно биле везане за област дидактике и методике (*Природност, очигледност и поступност, Методика рачунске наставе или како се предаје рачун у основној школи, О избору наставног градива*).

У првим годинама испитима су присуствовали, тада једни од педагошки најобразованијих људи (Војислав Бакић, Стеван Д. Поповић, Димитрије Јосић), док су након 1885. године у комисијама као изасланици министра просвете углавном били професори гимназија.

¹⁰⁰⁸ Цветковић, К. (прир.) (1913). *Виша женска школа у Београду : педесетогодишњица 1863-1913*. Београд: Виша Женска школа, стр. 85.

Статистика учитељских испита у мушким учитељским школама

Први учитељски испити у школи у Крагујевцу одржани су школске 1872/73. године. Увидом у статистичке податке, за полагање се пријавило 17 студената који су са успехом положили испит, било је 8 одличних, 3 врло добра и 6 добрих ученика. Оно што карактерише учитељске испите у овој школи јесте пролазност свих ученика на испиту. Школске 1873/74. године за испит се пријавило и положило 16 кандидата – 6 са одличним и 10 са врло добрим успехом, 1874/75. године 12 кандидата од којих је 2 било одлично, 7 врло добро и 3 добро.¹⁰⁰⁹

Због ратног стања учитељски испит није се полагао наредне две школске године, до 1877/78. године. Након пресељења учитељске школе у Београд, Од 13 пријављених кандидата, сви су положили испит – 2 су остварила одличан, 5 врло добар и 6 добар успех.¹⁰¹⁰

Наредне 1878/79. године полагала су 23 кандидата, од којих је 21 положио, док су два ученика одустала. Три кандидата су постигла одличан успех, 9 врло добар, 4 добар, а 5 кандидата слаб успех на писменом задатку из педагогике. Узимајући у обзир резултате из свих предмета, односно општи успех на испиту зрелости, 2 кандидата била су одлична, 12 врло добра, а 7 добри. Тема за писмени испит из педагошке групе предмета била је *Значај начела очигледности у настави с погледом на историјски развитак тог начела*.¹⁰¹¹

Према статистичким белешкама, од 31 пријављеног кандидата, школске 1879/80. године испит је положило 30, 4 са одличним, 15 са врло добрим и 11 са добрим успехом, док су наредне две године сви пријављени кандидати положили испит. Школске 1880/81, од укупно 22 кандидата, 3 је било одлично, 15 врло добро и 4 добро, 1881/82, од 23 кандидата 2 је било одлично, 15 врло добро и 6 добро. Године 1882/83. од 18 ученика који су полагали и положили испит 7 је било врло добро и 11 одлично, а наредне 1883/84. од укупно 17 ученика остварило је следећи успех: 3 одличан, 9 врло добар и 5 добар.¹⁰¹²

Школске 1884/85. годину испит је положило пријављених 29 кандидата, од којих је 3 остварило одличан успех, 14 врло добар и 12 добар. Општи резултат из педагошке групе био је врло добар и износио је 3,62, с обзиром да је 5 ученика остварио одличан, 10 врло добар и 12 добар успех, док је из школског рада он био виши, 3,90, односно 6 кандидата имало је одличне, 14 врло добре и 9 добре резултате.¹⁰¹³

Године 1887/88. од 39 пријављених, испит је „на чисто“ положило 32 кандидата, од којих су два остварила одличан успех, 12 врло добар и 19 добар. Поред наведених кандидата, који су били матуранти учитељске школе, скраћени учитељски испит полагало је 13 богослова, од којих су двојица одбијени на једну годину.¹⁰¹⁴

¹⁰⁰⁹ Јовановић, Б. (1883). *Статистичке белешке II*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 46.

¹⁰¹⁰ Јовановић, Б. (1887). *Статистичке белешке IV*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 67.

¹⁰¹¹ ДАС, МПс-п, 1879, ф. 13, р. 250; Испити зрелости у гимназијама, учитељској школи и реалци за 1878-79. школску годину (1880). *Просветни гласник*, год. I, бр. 2, стр. 49.

¹⁰¹² Јовановић, Б. (1887). *Статистичке белешке IV*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 69-72.

¹⁰¹³ Јовановић, Б. (1888). *Статистичке белешке V*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 130.

¹⁰¹⁴ *Извештај о београдској учитељској школи : за 1887/1888 школску годину (1889)*, Београд : Краљевско-

Наредне године (1888/89), од 37 пријављених кандидата у првом испитном року испит је положило 33, док су два ученика одбијена на три месеца, а два на годину дана. Ниједан ученик није постигао одличне резултате, 10 је било врло добро, а 23 добро. Учитељски испит само из педагошких предмета полагало је и положило 14 ученика који су завршили Богословију.¹⁰¹⁵ На писменом иситу ученици су одговарали на тему *Начело саморадње у васпитању, кажњавање при васпитању с погледом на историју васпитања*. Ученици који су у овом року одбијени, накнадно су положили са добрим успехом.¹⁰¹⁶

Година 1889/90, доноси значајне промене у броју пријављених кандидата, с обзиром да је школовање учитеља смањено на три године, те су полагали и ученици четвртог и трећег разреда. Од укупно 137 кандидата, 62 су били матуранти четвртог разреда, а 75 ученици трећег разреда. Од укупног броја три кандидата су делимично положила испит, један из четвртог и два из трећег разреда, док је један кандидат трећег разреда одбијен на годину дана, односно у првом року положило је 133 кандидата. Три ученика остварила су одличан успех, 2 из завршног трећег и 1 из четвртог, 44 врло добар, 27 из трећег и 17 из четвртог, а 86 добар, 44 из трећег и 42 из четвртог разреда. Поред њих, као и ранијих година полагало је и 24 богослова, од којих је један одбијен на годину дана.¹⁰¹⁷ Тема на писменом испиту из педошке групе гласила је *Средства за подстицање на учење, похвале и награде, покуде и казне*. Кандидати који су одбијени на три месеца испит су полагали накнадно и положили са добрим успехом.¹⁰¹⁸ Ученици четвртог разреда показали су већу способност и боље резултате од годину дана млађих колега, о чему сведоче и речи управника школе „ове године када су полагали учитељски испит ученици IV разреда и ученици III разреда, могла се опазити знатна разлика у том погледу између једнога и другога разреда.“¹⁰¹⁹

Школске 1890/91 године за полагање учитељског испита пријавило се 52 кандидата, који су били матуранти школе. Од наведеног броја, испит је положило 35 кандидата, од којих је 8 било врло добро, а 27 добро, Укупан број оних који су постигли слаб успех био је 14, један је одбијен на три месеца, а остали с обзиром да су имали две слабе оцене на годину дана. Од испита су одустала 3 кандидата.¹⁰²⁰ Ове године, задатак за писмени испит из педагошке групе предмета био је *Слобода и стега при васпитању, заповест и забрана, благост и строгост у домаћој и школској дисциплини*. Када је реч о учитељским испитима одржаним у Учитељској школи у Београду, нису сачувани извештаји за сваку годину.

Пресељењем школе 1896. године учитељски испити одржани су у школи у Алексинцу.¹⁰²¹ Школске 1896/97. године, по одобрењу министра просвете од 17. марта испит су могли да полажу и сви ученици трећег разреда укинуте Учитељске школе у Нишу, осим тројице

српска државна штампарија, стр. 22-24.

¹⁰¹⁵ *Извештај о београдској учитељској школи : за XIX школску годину 1888/1889* (1890), Београд : Краљевско-српска државна штампарија, стр. 28.

¹⁰¹⁶ Миодраговић, Ј. (1896). *Учитељска школа у Београду за првих двадесет пет година својега живота*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, стр. 82.

¹⁰¹⁷ *Трећи извештај о београдској учитељској школи : за XX школску годину 1889/1890* (1891), Београд : Краљевско-српска државна штампарија, стр. 19.

¹⁰¹⁸ Миодраговић, Ј. (1896). *Учитељска школа у Београду за првих двадесет пет година својега живота*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, стр. 82.

¹⁰¹⁹ Извештаји старешина средњих школа за 1889-90. годину, (1890), *Просветни гласник*, год XI, бр. 9-10, стр. 351.

¹⁰²⁰ *Четврти извештај о београдској учитељској школи : за XXI школску годину 1890/1891* (1892), Београд : Краљевско-српска државна штампарија, стр. 23.

¹⁰²¹ *Српска краљевска учитељска школа у Београду школске 1895/1896 године* (1896), Београд : Краљевско-српска државна штампарија

која су била под истражним поступком. На испит се пријавило њих 26 и један који је завршио школу у Београду. Од укупног броја, било је 25 кандидата и 2 кандидаткиње, од којих је 9 положило испит - 1 је остварио одличан успех, 4 врло добар, 4 добар, 7 је одбијено на три месеца, 7 на годину дана (5 кандидата и 2 кандидаткиње), док су 4 кандидата одустала од испита.¹⁰²² Задатак на писменом испиту био је *Поступност у целокупном васпитачком раду*.¹⁰²³

Године 1897/98. испит је пријавило 26 кандидата. У мају месецу испит је положило њих 17, од којих је 3 било одлично, 6 врло добро и 8 добро. Пет кандидата је одбијено на три месеца, док је њих четири одустало од полагања испита због болести. Испитима је присуствовао изасланик министра посвете Миленко Марковић. Чланови испитног одбора поред управника Петра Деспотовића који је председавао свим испитима, за писмени испит били су Јован Томић и Светислав Максимовић, школски рад и педагошку групу предмета Сретен Аџић и Светислав Максимовић, рачуницу са геометријом П. Илић и Ђ. Илић, српски језик Јован Томић и Тихомир Ђорђевић, историју са земљописом Тихомир Ђорђевић и Ј. Томић, хришћанску науку са певањем Д. Ковачевић и Ђ. Јовановић и природне науке Петар и Ђура Илић.¹⁰²⁴ Задатак на писменом испиту био је *Настава и васпитање у учем смислу (њихов задатак, њихова важност, њихов узајамни однос, главни дидактички и ходегетски методи и средства, кратак историјски преглед, важнија мишњеља о настави и васпитању у ужем смислу и два начина обављања једнога и другога)*.¹⁰²⁵

На крају школске 1898/99. године испит је полагао 51 кандидат, матуранти школе. Способност за обављање учитељског позива показало је њих 30 – 2 са одличним успехом, 17 са врло добрим и 11 са добрим. Укупно 15 кандидата је одбијено на три месеца, 5 на годину дана, а један је одустао од испита.¹⁰²⁶ У извештају се наводи да су ученици најслабији успех имали из педагошке групе предмета. Овакве резултате, уз напомену да „иако се на овој стручној школи највише пажње обраћа тој групи“ управник тумачи променама у наставном особљу, с обзиром да су прошлогодишње наставнике заменили нови, који су заступали другачији педагошки правац, што је „унело пометњу код ученика“. ¹⁰²⁷ Практични учитељски испит почетком године полагало је 24 привремених учитеља и учитељица.¹⁰²⁸

Школске 1899/1900. године на испиту мају месецу изашло је 36 кандидата, од којих је 25 положило, а 11 одбијено на 3 три месеца. Одличан успех је остварило 4 кандидата, врло добар 7 и добар 14.¹⁰²⁹ Наредне школске године пријавило се 43 кандидата од којих је 34 положило испит, и то 14 са врло добрим и 10 са добрим успехом.¹⁰³⁰

Школске 1903/04. године пријавило се 56 кандидата, 55 матураната – 53 редовних и 2 варадна, и 1 матуранткиња. Испит је положило 36 ученика и једна ученица, укупно 37, од

¹⁰²² *Српска краљевска учитељска школа у Алексинцу школске 1896/1897. године* (1897), Алексинац : Српска краљевска учитељска школа, стр. 70-73.

¹⁰²³ *Српска краљевска учитељска школа у Алексинцу школске 1896/1897. године* (1897), Алексинац : Српска краљевска учитељска школа, стр. 70-73.

¹⁰²⁴ ДАС, МПс-п, 1898, ф. 19, р. 68.

¹⁰²⁵ *Српска краљевска учитељска школа у Алексинцу школске 1897/1898. године* (1898), Алексинац : Српска краљевска учитељска школа, стр. 103.

¹⁰²⁶ ДАС, МПс-п, 1899, ф.16, р. 87.

¹⁰²⁷ ДАС, МПс-п, 1899, ф. 20, р. 24

¹⁰²⁸ *Исто*.

¹⁰²⁹ ДАС, МПс-п, 1900, ф. 45, р. 102.

¹⁰³⁰ Статистика учитељских испита (1904), *Просветни гласник*, Год. XXV, бр. 12, стр. 706.

чега 20 врло добрих и 17 добрих, 13 је одбијено на три месеца, а шест је одустало од испита и имало право да полаже поново кроз годину дана. Задатак на писменом испиту био је *О васпитању старих Јелина*.¹⁰³¹

Наредне школске године, у присуству изасланика министра просвете Јована Миодраговића одржани су учитељски испити зрелости у мају месецу. За полагање се пријавило 43 кандидата кандидата који су полагали испит у целини – 41 матурант школе, један из прошле године, 1 бивши ученик Учитељске школе у Нишу и два привремена учитеља која су полагала скраћени усмени испит, само из три групе предмета – српског језика с књижевношћу, педагошке групе и школског рада, односно укупно 45 ученика. У првом року испит је положио 31 кандидат – 29 матураната – 2 са одличним, 21 са врло добрим, 6 са добрим и два привремена учитеља, са врло добрим успехом. Једанаест кандидата је одбијено на три месеца, два на годину дана, док су двојица одустала од испита. Кандидати су на писменом испиту одговарали на тему: *Ауторитет и љубав као дисциплинска средства*.¹⁰³²

Школске 1909/10. године за полагање испита се пријавило укупно 46 кандидата, 40 матураната и 6 привремених учитеља. Испит је положио 41 кандидат. У првом року положило је 28 матураната школе, 10 је одбијено на три месеца, 4 је одбијено на годину дана. Свих 6 положило кандидата положило је скраћени учитељски испит. Као чланови комисије забележени су: Павле Љотић, управник школе, који је био и председник испитних одбора, професори В. Поповић, Ж. Стефановић, Ј. Попадић и Н. Гиздавић, супленти М. Милојковић, В. Стојадиновић и М. Марковић, Ј. Мироковић, учитељ музике Б. Коњевић, школски лекар и Љ. Јовановић, свештеник. Изасланик министра просвете који је присуствовао испитима био је Јован Миодраговић, професор у пензији. Задатак за писмени испит из педагошке групе предмета био је *Значај и улога породичног васпитања у животу*.¹⁰³³

Наредне 1910/11. године, од 47 пријављених кандидата испит је положило њих 44. Од тога је 21 положио у првом року, 16 је одбијено на 3 месеца, а 6 на годину дана, док је један кандидат накнадно полагао испит. Изасланик министра просвете био је др Миливоје Јовановић, школски надзорник за град Београд, који је присуствовао само на писменом испиту, испитима из школског рада и педагошке групе предмета. Испитним одборима председавао је Јован Ђ. Јовановић, професор и заступник управитеља школе. Међу члановима комисије били су Живко Стефановић, Недељко Гиздавић, Сима Јеврић, Војин Поповић, Младен Милојковић, Јован Попадић, Младен Милојковић, Драгутин Буцек, Владимир Стојадиновић, Ђорђе Јовановић, Јован Попадић, Младен Милојковић, Бошко Коњевић. Тема на писменом испиту била је *Национално образовање у школи и ван ње: значај и смисао, анализа и образовање националне свести*.¹⁰³⁴

Школске 1911/12. године за полагање испита пријавило се 34 кандидата, од којих су 27 били свршени ученици завршног разреда, а 7 привремени учитељи који су полагали скраћени испит. Од 27 матураната испит је положило 13 – 2 са одличним, 10 са врло добрим и један са добрим успехом, 8 је одбијено на три месеца, а 6 на годину дана. Од

¹⁰³¹ Српска краљевска учитељска школа у Алексинцу школске 1903/1904. године (1904), Алексинац : Српска краљевска учитељска школа, стр. 59-62.

¹⁰³² Српска краљевска учитељска школа у Алексинцу школске 1904/1905. године (1905), Алексинац : Српска краљевска учитељска школа, стр. 49.

¹⁰³³ Српска краљевска учитељска школа у Алексинцу школске 1909/1910. године (1910), Алексинац : Српска краљевска учитељска школа, стр. 21-22.

¹⁰³⁴ Српска краљевска учитељска школа у Алексинцу школске 1910/1911. године (1911), Алексинац : Српска краљевска учитељска школа, стр. 63.

кандидата који су полагали скаћени испит сви су положили испит. Изасланик министра просвете био је Светисав Максимовић, професор Прве београдске гимназије, док су чланови комисије били као претходне године. Задатак на писменом испиту био је *Особине доброга учитеља и његова општа и стручна спрема*.¹⁰³⁵ Ученици који су са успехом положили учитељски испит зрелости добили су на поклон од Министарства просвете књиге *Учитељева писма са села и Како моју живе*.¹⁰³⁶

У Учитељској школи у Нишу први учитељски испити одржани су 1885. године, када је положило свих 12 пријављених кандидата, од којих је један остварио одличан успех, 7 врло добар и 4 добар. Укупан успех био је 3,75, док је просечна оцена из педагошке групе била је 3,5, односно 1 кандидат је имао одличан резултат, 4 врло добар и 7 добар, из школског рада 6 било врло добро и 6 добро. Резултати на писменом испиту били су изнад просека (4,00), по 6 кандидата у све три категорије.¹⁰³⁷ Изасланик министра просвете био је Светислав Вуловић истакао је да је код кандидата приметио „више опште спреме и зрелости за учитељски позив, но знања из појединих наука“ те да сматра да је „боље него да је обрнуто“ и да је „похвално и то што су озбиљно схватили свој позив и што се чини да ће му се свом вољом дати“. Ово се нарочито могло опазити на предавањим њиховим (практичним испитима из школаког рада), које су истина, према њиховој младости и неискусности, испала више теоријска, али је у њима доста јемства за будући практичан рад.“¹⁰³⁸

Наредне школске године испит је полагало 6 кандидата. Одличних није било, 4 су остварили врло добар, а 2 добар успех. Из педагогије је један био одличан, 2 врло добра и 3 добра, те је укупна оцена била као и општи резултат, 3, 67. Успех из практичног рада био је слабији, са једним врло добрим и 5 добрих (3,17), док су на писменом испиту постигнути најлошији резултати (сви ученици су остварили добар успех, те је просек био 3,00).¹⁰³⁹

С обзиром да је школовање смањено на три године 1886/87. године, 1889/1890. у мају месецу учитељски испит зрелости су полагали ученици који су школу завршили по дотадашњем старом четворогодишњем, и новом трогодишњем програму. Од укупно 62 пријављена кандидата, 37 који су завршили трећи и 25 четврти разред, испит је положило 50. Тема за писмени задатак из педагошке групе, за кандидате који су завршили трећи разред била је *Очигледна настава и начело очигледности. Она у историји и употреба њена да се покаже психолошки с применом на поједине наставне предмете у основној школи*, а за оне који су завршили четврти: *Техничко или уметничко образовање. Како се развијало у историји, потреба његова данас, радови у кући, школи итд. Критика данашњице*. У трећем разреду један ученик је постигао одличан успех, 19 врло добар и 10 добар (укупно 30), 7 је одбијено на три месеца. У четвртном разреду два ученика су била одлична, 14 врло добро, 4 добро (укупно 20), 4 је одбијено на три месеца и 1 на годину дана. Односно од 50 ученика који су положили „на чисто“, 3 је остварило одличан, 33 врло добар и 14 добар, док је 11 одбијено на три месеца и један на годину

¹⁰³⁵ Српска краљевска учитељска школа у Алексинцу школске 1911/1912. године (1912), Алексинац : Српска краљевска учитељска школа, стр. 67-69.

¹⁰³⁶ Исто, стр. 32.

¹⁰³⁷ Јовановић, Б. (1883). *Статистичке белешке II*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 130.

¹⁰³⁸ Извештај министарског изсланика г. Свет. Вуловића о испитима зрелости у нишкој гимназији на крају школске 1884-85, (о испиту учитељском и годишњим испитима у нишкој учитељској школи) (1885), *Просветни гласник*, бр. 21 и 22, год 6, стр. 687.

¹⁰³⁹ Јовановић, Б. (1883). *Статистичке белешке II*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 133,139.

дана.¹⁰⁴⁰ Евидентно бољи успех ученика четвртог разреда и поред тога што је „испитни одбор строже ценио њега но III разред“ указује да године школовања у великој мери утичу на квалитет образовања, с обзиром да су ученици четвртог разреда имали већи број часова и другачији програм, да су били „прави преоптерећени разред“ и да им „ништа није остајало времена за саморадњу“¹⁰⁴¹.

У Учитељској школи у Јагодини, у првој години када су одржани учитељски испити, школске 1901/02. године, а од 28 пријављених ученика, који су те године завршили четврти разред, сви су показали подобност за обављање будућег позива. Шест кандидата је остварило одличан успех, 21 врло добар и један кандидат добар успех. Ове године испит су полагали и један привремени учитељ и једна привремена учитељица (Марија Магазиновићева) и остварили врло добар успех. Изасланик министра просвете био је др Војислав Бакић, професор Велике школе.¹⁰⁴² Тема на писменом испиту из педагогије била је *Шта може бити узрок неуспеху у васпитању, а шта може учитељ учинити за отклањање тих узрока*. Изасланик министра просвете у свом извештају на гласио је да је приликом полагања практичног дела испита, односно реализовања предавања „нарочито пало у очислободно и природно држање кандидата, што је последица њиховога дуговременога вежбања у школском раду, јер се овде ученици вежбају у предавањима кроз сва четири разреда“.¹⁰⁴³

Наредне године за учитељски испит су се пријавили сви ученици који су завршили четврти разред, и сви су га положили. Од укупно 24 матураната, 10 је постигло одличан успех, 12 врло добар и 2 добар. Изасланик министра просвете био је Петар Деспотовић, управник Учитељске школе у пензији. Тема на писменом испиту била је *Начело очигледности*.¹⁰⁴⁴

Школске 1903/04. године, пролазност ученика почела је да опада. Од 19 пријављених ученика, 17 су били ученици школе, а поред њих, испит су полагала и два учитеља богослова. Деветоро је положило у првом року, „на чисто“, као и два богослова, један са врло добрим и један са добрим успехом. Од матураната, један је одбијен на годину дана, а седморица на три месеца. Како је у другом року положило још 4, укупан број за ту годину износио је 13 и два богослова – три одлична, 8 врло добрих и 4 добрих. Ове године изасланик министра просвете није присуствовао испитима. Ученици су одговарали на тему *Циљ и врста школских казна у прошлости и сад*.¹⁰⁴⁵

Године 1904/05. године испит је полагало 16 свршених матураната и 5 привремених учитеља. Испит је у првом року положило 11, два ученика су одбијена на годину дана, а три на три месеца, од којих су два положила, па је укупан број за ту годину износио 15 (13 матураната и два привремена учитеља) – један одличан, 8 врлодобрих, 4 добрих, а од привремених учитеља три су одбијена на годину дана, а двојица положила са успехом добар. Изасланик министра просвете био је Светислав Максимовић, професор Прве

¹⁰⁴⁰ Нишка учитељска школа, испит зрелости за 1889-1890. годину (1891). *Просветни гласник*, бр. 1-2, год. XII, стр.16-17.

¹⁰⁴¹ Исто, стр. 17.

¹⁰⁴² Српска краљевска мушка учитељска школа у Јагодини/Четврти годишњи извештај за 1901/1902. школску годину (1903). Београд: Просвета, стр. 15-16.

¹⁰⁴³ Извештај министарског изасланика о Мушкој учитељској школи у Јагодини за школску 1901/1902. годину, *Просветни гласник* (1902). Год XXIII, бр. 7. стр. 26.

¹⁰⁴⁴ Српска краљевска мушка учитељска школа у Јагодини/Пети, шести и седми годишњи извештај за 1902/1903. 1903/1904. 1904/1905. школску годину (1906), Јагодина: Штампарија Ђорђевића и Гилића, стр. 52.

¹⁰⁴⁵ Исто.

београдске гимназије. Тема је била *Национално васпитање: у чему се састоји и како се даје, с кратким историјским прегледом.*¹⁰⁴⁶

На учитељски испит се 1905/06. године пријавило 29 ученика школе, који су испит положили са следећим успехом – 5 одличних, 16 врло добрих, 7 добрих, док је један одбијен на годину дана. Изасланик министра просвете био је Јован Миодраговић, профрсор Друге београдске гимназије. Тема на учитељском испиту била је *Учитељева личност и њен васпитни утицај у школи и друштву*; док је један кандидат одговарао на тему: *Најважнији наставни предмети.*¹⁰⁴⁷

Наредне године, број пријављених кандидата био је знатно нижи. Пролазност је била изразито висока, али је било знатно мање ученика који су постигли одличан успех - од 18 кандидата сви су положили испит, два су била одлична, 11 врло добро, 6 добро. Изасланик министра просвете био је Миливоје Јовановић професор Дуге београдске гимназије. Сви ученици одговарали су на писмени задатак - *Најважнији наставни предмети и средства за развијање осећања; Најважнији наставни предмети и средства за интелектуално васпитање.*¹⁰⁴⁸

Школске 1907/08. године четврти разред су завршила 23 ученика и сви су пријавили учитељски испит који су са успехом положили. Било је 5 одличних, 13 врло добрих и 5 добрих. Изасланик министра просвете био је Јован Миодраговић, професор Друге београдске гимназије. Писмени задатак из педагогике био је *Значај данашњег васпитања.*¹⁰⁴⁹

Учитељски испит је 1908/09. године полагало 31 кандидата, 29 матураната, и два привремена учитеља. Сви матуранти су положили испит, било је 7 одличних, 17 врло добрих и 5 добрих. Један привремени учитељ је остварио врло добар успех, док је други одустао од испита. Изасланик на испиту био је Јован Миодраговић, професор у пензији, док су испитни одбор чинили: управник Сретен Аџић, председник на свим испитима, наставници – за писмени испит, педагошку групу и школски рад - Јован Ђ. Јовановић, Милисав Д. Марковић, за писмени испит и педагошку групу Драгољуб С. Поповић, за писмени испит, српски језик и историјску групу Милан Павловић, за српски језик и историјску групу Емилио Цветић, за природне науке Живојин Миленковић, Бошко Бошковић, за хришћанску науку Павле Милетић, Владимир Ђорђевић за природне науке за математику Милан Тодоровић, за хришћанску науку и математику Јосиф Стојановић. Тема на писменом испиту из педагогике била је *Интерес и његов значај за образовање и васпитање.*¹⁰⁵⁰

Школске 1909/1910. године испит је полагало 27 кандидата, од којих су 24 били матуранти школе, а 3 привремени учитељи и сви су положили испит – 7 са одличним успехом, 10 са добрим и 7 са добрим. Изасланик министра просвете био је др Тихомир Ђорђевић, стални доцент Универзитета. Као и ранијих година, испитним одбором предедавао је управник Сретен Аџић, док су чланови за писмени испит, педагошку групу

---

¹⁰⁴⁶ Исто.

¹⁰⁴⁷ Стојановић, В. Ј. (1924): *Двадесетпетогодишњица Мушке учитељске школе Јагодинске*. Београд: Дом, стр. 34, 51.

¹⁰⁴⁸ Исто.

¹⁰⁴⁹ Српска краљевска мушка учитељска школа у Јагодини/Десети годишњи извештај за 1907/1908. школску годину и десетогодишњи преглед за период 1898-1908. године (1910), Београд: Штампарија Доситеје Обрадовић, стр. 15-16.

¹⁰⁵⁰ Српска краљевска мушка учитељска школа у Јагодини/Једанаести годишњи извештај за 1908/1909. школску годину (1909), Београд: Просвета, стр. 31-33.

и школски рад били - Јован Ђ. Јовановић, Вук Ивановић, за писмени испит, педагошку групу и математику Драгољуб С. Поповић, за писмени испит, српски језик и историјску групу са земљописом Јован Ивковић, за српски језик и историјску групу са земљописом Емилио Цветић, за природне науке Живојин Миленковић, Бошко Бошковић, за хришћанску науку Младен Вукићевић, Јосиф Стојановић, Владимир Ђорђевић за природне науке за математику Милан Тодоровић. Тема на писменом испиту била је *Монолошки и дијалогски облик предавања*, док је један кандидат који је закаснио на испит одговарао на тему *Утицај куће и друштва у васпитању*.¹⁰⁵¹

Годину дана касније испит је полагао и положило 25 кандидата са следећим просечним оценама: 4 са одличним, 16 са врло добрим и 5 са добрим. Изасланик министра просвете био је Јован Миодраговић, док су председник и чланови испитних одбора били: председник, Сретен Аџић, чланови за писмени испит, педагошку групу и школски рад Вук Ивановић, Софроније Симић, писмени испит, педагошку групу М. Д. Марковић, писмени испит, педагошку групу, српски језик, историјску групу са земљописом Јован Ивковић, за српски језик и историјску групу са земљописом Емилио Цветић, за природне науке Живојин Миленковић, Бошко Бошковић, за хришћанску науку Младен Вукићевић, Јосиф Стојановић, за природне науке за математику Милан Тодоровић. Тема из педагогије на писменом испиту била је *Какве резултате треба да да народна школа*.¹⁰⁵²

Школске 1911/12. на испит се пријавило 28 кандидата, 26 је положило у првом року, један је одбијен на три месеца и један на годину дана. Ове школске је стога закључно са накнадним роком положило 27 каидата - 4 са одличним успехом, 17 са врло добрим и 6 са добрим (5 у првом року и један накнадно). Изасланик министра просвете био је Миливоје Јовановић. Председник на свим испитима био је управитељ Сретен Аџић, док су чланови за писмени испит, педагошку групу и школски рад били Софроније Симић и Милисав Д. Марковић, писмени испит, педагошку групу и математику Драг. С. Поповић, писмени испит, српски језик, историјску групу са земљописом Драгољуб Јовичић, за српски језик и историјску групу са земљописом Емилио Цветић, за природне науке Живојин Миленковић, Бошко Бошковић, за хришћанску науку Младен Вукићевић, Јосиф Стојановић, Владимир Ђорђевић, за природне науке за математику Милан Тодоровић. Тема на писменом испиту била је *Важност саморађње у васпитању*.¹⁰⁵³

Због ратних услова, школске 1912/13. године полагао се скраћен учитељски испит из следећих предмета – писмени испит из педагошке групе, из школског рада и српског језика. Из осталих (хришћанске науке, математике, историје са земљописом и природних наука) кандидатима су дате оцене које су изведене на основу просечног постигнућа у току године из предмета који су чинили ту групу. На испит се пријавило 27 матураната и један ученик који је прошле године одбијен на годину дана и сви су са успехом положили испит. Од укупног броја 2 су била одлична, 18 врло добро и 8 добро (7 матураната). Одборима је председавао управник Сретен Аџић. Чланови за писмени испит, педагошку групу и школски рад били су Јосиф В. Стојановић и Милисав Д. Марковић, писмени испит и српски језик Драгољуб Јовичић и за српски језик Емилио Цветић. Тема из педагогије била је *Светосавски говор на првој прослави Светог Саве у*

¹⁰⁵¹ Српска краљевска мушка учитељска школа у Јагодини/Дванаести годишњи извештај за 1909/1910. школску годину (1910), Јагодина: Штампарија Гутенберг, стр. 65-66.

¹⁰⁵² Српска краљевска мушка учитељска школа у Јагодини/Тринаести, четрнаести и петнаести годишњи извештај за 1910/1911. 1911/1912. 1912/1913. школску годину (1914), Ниш: Штампарија Гутенберг, стр. 74-75.

¹⁰⁵³ ДАС, МПс, 1912, ф. 33, р. 69; ф. 64, р. 128. Српска краљевска мушка учитељска школа у Јагодини/Тринаести, четрнаести и петнаести годишњи извештај за 1910/1911. 1911/1912. 1912/1913. школску годину (1914), Ниш: Штампарија Гутенберг, стр. 76-77.

новој Србији.¹⁰⁵⁴

Школске 1913/14. године за полагање испита пријавило се 26 кандидата, од којих је 23 положило са следећим оценама: 2 одличних, 19 врло добрих, 2 добра, док три кандидата нису положила.¹⁰⁵⁵

У Учитељској школи у Неготину учитељски испити одржавани су од школске 1913/14. године. Ученици који су имали општи успех одличан или врло добар из неких предмета, били су ослобођени полагања испита из тих група, док су они који су остварили добар успех полагали све предмете. Сви ученици, без изузетака, без обзира на дотадашње постигнуће полагали су писмени испит, педагошку групу усменим и школски рад практичним путем. Изасланик министра просвете био је Душан Рајичић, председник испитног одбора управник Павле Љотић, док су чланови испитног одбора били Коста Милутиновић, Душан Јовановић, Бранислав Крстић. Љубомир Видаковић, Јеремија Марковић, Милутин Стојановић, Сретен Симић, наставници, супленти и професори школе, Радивоје Кончар и Лазар Шувакововић, наставници гимназије и Михаило Поповић, свештеник. Тема на писменом раду из педагогије била је *Како треба учитељ да предаје, па да његова настава утиче васпитно на децу*. Испит је полагало и положило 40 кандидата.¹⁰⁵⁶

Како смо наишли на неусаглашеност података о учитељским испитима до којих смо дошли у извештајима и споменицама, због уједначености података наводили смо оне у из објављених и необјављених извештаја школе и статистичким белешкама. С обзиром извештаји о раду школа за поједине године нису сачувани у Државном архиву Србије, а не постоје ни у штампи у виду годишњих публикација, статистичким белешкама или у Просветном гласнику подаци за те године о учитељским испитима нису наведени.

Статистика учитељских испита у женским учитељским школама

Оно што је карактеристично за Женску учитељску школу у Београду је то што је прва генерација учитељица након завршеног првог разреда по одобрењу Министра просвете и црквених дела аутоматски прешла у трећи разред, тако да су први учитељски испити одржани школске 1902/03. године. Испит је полагало 30 матуранткиња школе и све га положили. Изасланик министра просвете био је Милоје Влајић, школски надзорник у пензији.¹⁰⁵⁷ Успех ученица био је изнад просека, 8 са одличним успехом, 19 са врло добрим и 3 са добрим. Задатак на писменом испиту из школског рада био је *Може ли основна школа да образује народ дајући омладини његовој једино писменост?*¹⁰⁵⁸

Следеће, 1903/04. године изасланик министра просвете био је професор Јован Миодраговић. Пролазност на учитељском испиту је такође била 100%. Од 29 ученица

---

¹⁰⁵⁴ Српска краљевска мушка учитељска школа у Јагодини/Тринаести, четрнаести и петнаести годишњи извештај за 1910/1911. 1911/1912. 1912/1913. школску годину (1914), Ниш: Штампарија Гутенберг, стр. 78-79.

¹⁰⁵⁵ Стојановић, В. Ј. (1924): *Двадесетпетогодишњица Мушке учитељске школе Јагодинске*. Београд: Дом, стр. 53-54.

¹⁰⁵⁶ *Учитељска школа у Неготину/Годишњи извештај за 1913-14.* (1914). Београд: Штампарија Савића и комп, стр. 6-7.

¹⁰⁵⁷ *Из живота женске учитељске школе у Београду/Извештај за школску 1906/07. годину* (1907). Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 4

¹⁰⁵⁸ *Годишњи извештај о Вишој женској школи Краљице Драге и о Женској учитељској школи у Београду за школску 1902-1903. годину* (1903). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, стр. 85.

завршног разреда све су положили испит.¹⁰⁵⁹ Од укупног броја, 9 је имало одличан успех, 12 врло добар и 8 добар. Задатак на писменом испиту био је *О заинтересованости*.¹⁰⁶⁰ Ове године скраћени учитељски испит полагала је једна кандидаткиња.¹⁰⁶¹

Године 1904/05. испит су полагале 34 кандидаткиње, 33 матуранткиње и једна студенткиња Универзитета. Од наведеног броја 27 ученица положило испит у првом року, а седам након три месеца, с обзиром да су одбијене.¹⁰⁶² Такође, четири кандидаткиње су полагале скраћени учитељски испит (укупно 38). Изасланик министра просвете био је др Миливоје Јовановић, професор Друге београдске гимназије.¹⁰⁶³ Задатак на учитељском испиту био је *Шта бих учинила првих дана, кад одем у непознату школу?*¹⁰⁶⁴

Школске 1905/06. године, број је био нижи у односу на претходину годину. Ово је била последња година у којој су све пријављене кандидаткиње са успехом у првом термину положили испит. Од 23 испитане ученице, све су биле матуранткиње од којих је је постигло одличан успех, 11 врло добар и 5 добар.¹⁰⁶⁵ Четири привремене учитељице су полагале скраћени учитељски испит.¹⁰⁶⁶ Задатак на писменом испиту био је *Карактер као идеал васпитања*. Испиту је присуствовао изасланик министра просвете др Милан Шевић, професор Друге београдске гимназије.¹⁰⁶⁷

Од 48 пријављених ученица, школске 1906/07. године испит је полагало 44 матуранткиња од којих је 12 било одлично, 14 врло добро и 9 добро, док је 8 полагало испит у поправном термину, а једна је због болести одустала и 4 привремене учитељице (једна је остварила врло добар, две добар успех и једна је одустала). Изасланик министра просвете на учитељском испиту био је Петар А. Типа, професор Прве београдске гимназије. Испитним одборима председавао је управитељ школе Љубомир Протић. Међу члановима комисије били су Стеван Окановић за писмени испит и педагошку групу и школски рад, Катарна Павловић за писмени испит и српски језик и историјску групу, Анђелија Аћимовић за педагошка група и школски рад, Полексија Јосимовић за српски језик и историјску групу, Михајло Милићевић, Божа Јоксимовић за науку хришћанску са црквеним певањем, П. Аршинов и Малвина Гогић за природне науке и математику. Тема на писменом испиту из педагогике била је *Концентрација наставе*.¹⁰⁶⁸

Школске 1907/08. године на испит су се пријавиле 42 кандидаткиње, 29 биле су матуранткиње школе, а 13 привремене учитељице основних школа. Испит је положило 28 кандидаткиња, 3 са одличним успехом, 18 са врло добрим и 7 са добрим. Девет је

---

¹⁰⁵⁹ *Из живота женске учитељске школе у Београду/Извештај за школску 1906/07. годину (1907)*. Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 4

¹⁰⁶⁰ *Годишњи извештај о Вишој женској школи Краљице Драге и о Женској учитељској школи у Београду за школску 1903-1904. годину*. (1904). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, стр. 87.

¹⁰⁶¹ *Из живота женске учитељске школе у Београду/Извештај за школску 1906/07. годину (1907)*. Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 8.

¹⁰⁶² Исто, стр. 4.

¹⁰⁶³ Исто, стр. 4, 8.

¹⁰⁶⁴ *Виша женска школа и о Женска учитељска школа у Београду/Извештај за школску 1904-1905. годину*. (1905). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, стр. 56.

¹⁰⁶⁵ *Виша женска школа, Женска гимназија и Женска учитељска школа у Београду/Извештај за 1905/06. школску годину (1906)*. Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 35-36.

¹⁰⁶⁶ *Из живота женске учитељске школе у Београду/Извештај за школску 1906/07. годину (1907)*. Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 8.

¹⁰⁶⁷ ДАС, МПс, 1906, ф. 72, р. 36.

¹⁰⁶⁸ *Из живота женске учитељске школе у Београду/Извештај за школску 1907/08. годину (1908)*. Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 75-80.

одбијено на три месеца, те су полагале на поправном испиту, 3 на годину дана, а 2 су одустале од испита. Изасланик министра просвете био је др Миливоје Јовановић, професор Друге београдске гимназије, док је испитна комисија била као и прошле године. Задатак за писмени испит из педагошке групе предмета био је *Учење новог градива некад и сад*.¹⁰⁶⁹

Наредне 1908/09. године од 27 пријављених кандидаткиња, од су 26 биле матуранткиње школе, а једна привремена учитељица, испит су положили 22, од чега 2 са одличним, 16 са врло добрим и 4 са добрим успехом, четири су одбијене на три месеца, а једна на годину дана. Изасланик министра просвете био је др Миливоје Јовановић, професор Друге београдске гимназије. Председник на свим испитима и чланови комисије били су као и претходне године. Задатак за писмени испит из педагошке групе предмета био је *Наставна средства у прошлости и данас*.¹⁰⁷⁰

Године 1909/10. године испит положило 27 кандидаткиња од укупно 38 пријављених. Ове године општи успех био је слабији него претходне године, с обзиром да је било 5 одличних, 10 врло добрих и 12 добрих, 10 је одбијено на три месеца, а једна кандидаткиња је одустала. Од укупног броја, 35 кандидаткиња биле су матуранткиње школе, а 3 привремене учитељице. Изасланик министра просвете био је Миливоје Поповић, начелник министарства просвете, а остали чланови су били непромењени. Тема на писменом испиту била је *Школски излети*.¹⁰⁷¹

Овакав тренд наставио се и у наредној школској години, с обзиром да је 1910/11. од 22 ученице испит положило 17 са следећим успехом: 3 одличне, 4 врло добре и 10 добрих, док 5 није положило испит, односно одбијено на три месеца. Испитним одборима председавао је управитељ школе Љубомир Протић. Међу члановима комисије били су Стеван Окановић (писмени испит и педагошка група и школски рад), Анђелија Аћимовић (писмени испит, педагошка група и школски рад), Катарина Павловић (српски језик) Полексија Јосимовић (српски језик и историјска група) Зорка Секулић, (историјска група), Олга Гавриловић и Малвина Гогић (природне науке и математика), Михајло Милићевић и Божа Јоксимовић (наука хришћанска са црквеним певањем). Изасланик министра просвете био је професор Светислав Максимовић, а ове године је у школи за време професорских испита боравио и начелник Министарства просвете Мирко Поповић. Задатак за писмени испит из педагошке групе предмета био је *Пример у васпитању*.¹⁰⁷²

Од 1912. до 1914. године, највише је било врло добрих ученица. Школске 1911/12. године за полагање учитељског испита пријавило се 38 кандидаткиња, од којих је 28 положило испит, 6 су упућене на поправни за три месеца, две одбијене на годину дана, док су три полагале накнадно, због здравствених проблема. Две су положили са одличним успехом, 16 са врло добрим и 10 са добрим. Задатак за писмени испит из педагошке групе предмета био је *Награде у васпитању*. Изасланик министра просвете био је Јован Миодраговић, професор у пензији, док је испитни одбор био као и прошле године.¹⁰⁷³

---

¹⁰⁶⁹ *Из живота женске учитељске школе у Београду/Извештај за школску 1907/08. годину* (1908). Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 75-80.

¹⁰⁷⁰ *Из живота женске учитељске школе у Београду/Извештај за школску 1908/09. годину* (1909). Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 78-79.

¹⁰⁷¹ *Из живота женске учитељске школе у Београду/Извештај за школску 1909/10. годину* (1910). Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 64-65, 79-80.

¹⁰⁷² *Из живота женске учитељске школе у Београду/Извештај за школску 1910/11. годину* (1911). Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 92-93.

¹⁰⁷³ *Из живота женске учитељске школе у Београду/Извештај за школску 1911/12. годину* (1912). Београд:

Следеће 1912/13. године, од 45 пријављених кандидаткиња испит су положили 42, једна са одличним, 36 са врло добрим, 5 са добрим успехом, док су три одбијене на три месеца. Једна пријављена кандидаткиња била је привремена учитељица, а 44 матуранткиње школа. Председник на свим одборима био је управитељ школе Љубомир Протић. Међу члановима комисије били су Петар Деспотовић (писмени испит, педагошка група и школски рад), Стеван Окановић (педагошка група и школски рад), Анђелија Аћимовић (педагошка група и школски рад), Катарина Павловић (писмени испит и српски језик) Полексија Јосимовић (историјска група) Зорка Секулић, (српски језик и историјска група), Олга Гавриловић и Малвина Гогић (природне науке и математика), Михајло Милићевић и Божа Јоксимовић (наука хришћанска са црквеним певањем). Оно што је било карактеристично за ову школску годину у односу на претходне јесу измене којима су све ученице које су на писменом испиту добиле одличну или врло добру оцену биле ослобођене полагања испита из оних предмета из којих су у току школовања имале општу оцену врло добар. Тема на учитељском испиту била је *Дечје игре некад и сад*.¹⁰⁷⁴

Највиши број пријављених кандидаткиња, 61 забележен је 1914. године. Из првог одељења 30, а из другог 31. Од укупног броја, 9 није положило испит, 3 је положило са одличним, 36 са врло добрим и 13 са добрим успехом. Због повећаног броја пријављених, формирана су два одбора. Првом је председавао Љубомир Протић, а другом др Стеван Окановић. Чланови испитних одбора били су: за писмени испит Катарина Павловић и Ј. Јовановић у првом одељењу, Анђелија Аћимовић и Љ. Јовичић у другом одељењу, за српски језик и историјску групу Полексија Јоксимовић и Катарина Павловић, за педагошку групу: Стеван Окановић и Ј. Јовановић, Анђелија Аћимовић и Љ. Јовичић, за природне науке и математику Олга Гавриловић и Малвина Гогић, за хришћанску науку с црквеним певањем Михајло Милићевић и Божа Јоксимовић и за школски рад у првом одељењу Ј. Јовановић и С. Окановић, а у другом Ј. Јовановић и А. Аћимовић. Као и претходне године, ученице су одлуком Министарства просвете имале олакшице приликом полагања. Све ученице су на учитељском испиту биле ослобођене полагања испита из оних група из којих су имале врло добре и одличне оцене, осим испита из педагошке групе, школског рада и писменог испита из педагошке групе који је био обавезан без обзира на дотадашње постигнуте резултате. Тема на писменом испиту из педагошке групе била је *Школска градина с васпитног гледишта*.¹⁰⁷⁵

У Женској учитељској школи у Крагујевцу први завршни учитељски испит одржан је школске 1905/06. године, након што је прва генерација завршила четворогодишње школовање. Испит је полагало 18 кандидаткиња, све су биле матуранткиње наведене школе и исте године положили учитељски испит, 3 са одличним успехом, 11 са врло добрим и 4 са добрим. Испитним одбором је председавао управник, Милан П. Зарић. Чланови комисије на испитима били су: Софроније Симић, председник испитног одбора, Панта Миловановић и Милан Димитријевић, чланови, као и Стеван Стевановић, Миленија Ђорђевић, Иконија Симић, Јерина Ст, Нешић, Љубица Анастасијевић, Лепосава Пејић, Мирослава Димитријевић и Милка Јакшић. Испитима је присуствовао и Михајло Марковић, бивши директор гимназије и генерални конзул у пензији, изасланик министра просвете. Тема за писмени испит из педагошке групе предмета био је *Начело очигледности – психолошки основи с кратким историјским развојем*.¹⁰⁷⁶

Нова штампарија Давидовић, стр. 82-83.

¹⁰⁷⁴ *Из живота женске учитељске школе у Београду/Извештај за школску 1912/13. годину* (1913). Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 76-77.

¹⁰⁷⁵ *Из живота женске учитељске школе у Београду/Извештај за школску 1913/14. годину* (1914). Београд: Нова штампарија Давидовић, стр. 108-113.

¹⁰⁷⁶ *Виша женска школа и Женска учитељска школа у Крагујевцу/Извештај за школску 1905/1906. годину*

Наредне 1906/07. године за полагање испита се пријавило укупно 15 кандидаткиња, од којих су 13 биле матуранткиње школе, а две привремене учитељице основних школа које су полагале скраћени учитељски испит и положили са добрим успехом. Када је реч о ученицама школе, испит је положило 11 кандидаткиња, а две су одбијене на три месеца. Једна је постигла одличан успех, 8 врло добар и 2 добар. Као чланови комисије забележени су: Светозар Обрадовић, управник школе, који је председавао испитним одбором, и чланови Милан Димитријевић, Софроније Симић, Гргур Вујић, Радисав Ружичић, Стеван Стевановић, Миленија Ђорђевић, Иконија Симић, Јерина Ст, Нешић, Љубица Анастасијевић, Лепосава Пејић, Мирослава Димитријевић и Даница Димитријевић. Испитима је присуствовао и Светозар Максимовић, професор Прве београдске гимназије, изасланик министра просвете. Задатак за писмени испит из педагошке групе предмета био је *О моралном васпитању са применом и историјским развојем*.¹⁰⁷⁷

Школске 1907/08. године на испит се пријавио исти број кандидаткиња као и претходне године, од којих су такође 13 биле ученице школе, а две запослене привремене учитељице. Испит је положило 11 кандидаткиња, 9 матуранткиња и 2 привремене учитељице - 3 са одличним успехом, 5 са врло добрим, 3 са добрим, од којих је једна ученица школе, две су одбијене на три месеца, а две на годину дана. Испитна комисија била је састављена од следећих чланова: Светозар Обрадовић, управник школе, Милан Димитријевић, Софроније Симић, Гргур Вујић, Радисав Ружичић, Илија Паавловић, Миленија Ђорђевић, Јерина Ст, Нешић, Љубица Анастасијевић, Зорка Ковачевић, Лепосава Пејић, Мирослава Димитријевић, Даница Димитријевић и Катарина Гавриловић. На испитима је био и Милан Шевић, професор Друге београдске гимназије и изасланик министра просвете. Ове године, задатак за писмени испит из педагошке групе предмета био је *Психолошки основи формалних ступњева са применом у настави*.¹⁰⁷⁸

Године 1908/09. број ученица које су се пријавиле за полагање учитељског испита био је повећан у односу на раније године. Од 22 кандидаткиње, 15 је завршило IV разред Учитељске школе, 5 су биле привремене учитељице, а две хонорарне учитељице средњих школа за женски децу. Од наведеног броја, положило је само 6, јер је 8 одустало, а 8 није положило. У Извештају није наведен успех ученица. Формирано је 7 пододбора испитне комисије, којима је председавао управник Светозар Обрадовић, а свим испитима присуствовао је Милан Шевић, изасланик министра просвете, сада професор у пензији. У првом одбору за писмени испит из педагошке групе наука били су, за педагошку групу и Миленија Ђорђевић за српски језик, за усмени испит из педагошке групе били су предметни наставници Софроније Симић и Катарина Гавриловић, као и Зорка Ковачевић, а за школски рад Софроније Симић, Катарина Гавриловић и Јерина Ст. Нешић. У четвртном одбору, за веронауку са црквеним певањем били су Мирко Пејић, Илија Павловић и Софроније Симић, за српски језик и књижевност Миленија Ђорђевић, Даница Димитријевић и Милка Загорчић, за историјску групу Лепосава Пејић, Милка Загорчић и Зорка Ковачевић, и у седмом одбору за групу природних наука и математику Милан Димитријевић, Загорка Јовановић и Даринка Станковић. Задатак за писмени испит из педагошке групе предмета гласио је *Шта све може урадити учитељица на народном*

(1906). Крагујевац: Штампарија „Вук Караџић“, стр. 21-31.

¹⁰⁷⁷ Виша женска школа и Женска учитељска школа у Крагујевцу/Извештај за школску 1906/1907. годину (1907). рагујевац: Народна штампарија, стр. 21.

¹⁰⁷⁸ Виша женска школа и Женска учитељска школа у Крагујевцу/Извештај за школску 1907/1908. годину (1908). рагујевац: Штампарија Радивоја Јовановића, стр. 33.

просвећивању.¹⁰⁷⁹

Школске 1909/10. за полагање испита пријавила се 21 кандидаткиња, 19 које су те године матурирале и две које су завршиле претходне године. Од укупног броја, 10 је положило, 5 су одбијене на три месеца, 5 на годину дана, док је једна одустала од испита. Испитне комисије формиране су за све наставне области, чији председник је био управник Аћим Анђелковић. С обзиром да је ове године било промена у наставном кадру и испитни одбори су били нешто другачијег састава – чланови за писмени испит били су Милош Милошевић, Миленија Ђорђевић и Даница Петровић, за усмени испит из педагошке групе Милош Милошевић, Јерина Ст. Нешић и Зорка Ковачевић, за српски језик и књижевност Миленија Ђорђевић, Даница Димитријевић и Лепосава Пејић, за историју са географијом Лепосава Пејић, Милка Загорчић и Даница Петровић, за науку хришћанску са црквеним певањем Михајло Јаковљевић, Илија Павловић и Даница Петровић, за групу природних наука, као и за групу за математику Даринка Станковић, Над. Милић и Наталија Пантелић. Писменом испиту из педагошке групе предмета и школском раду присуствовао је изасланик министра просвете. Кандидаткиње су одговарале писменим путем на тему *Значај рада са васпитног гледишта*.¹⁰⁸⁰

Од 20 пријављених кандидаткиња, школске 1910/11. године, 19 је те године завршило IV разред, до је једна била ванредна ученица универзитета. Испит је положило 10 кандидаткиња, 4 са врло добрим и 6 са добрим успехом, 2 су одустале у току полагања, 3 су одбијене на три месеца, а 5 је одбијено на годину дана. Испитима је поред чланова комисије и управника Аћима Анђелковића присуствовао и изасланик министра просвете професор Петар Илић. Задата тема на писменом испиту из педагошке групе била је *Заједнички рад куће и школе на (моралном) васпитању*.¹⁰⁸¹

Године 1911/12. за полагање учитељског испита пријавило се 17 кандидаткиња, од којих су све биле матуранткиње школе. Једна је одустала од испита, а 16 је положило, 3 са одличним успехом, 9 са врло добрим и 4 са добрим. Као и претходних година, формиране су испитне комисије којима је председавао управник. Испитима из педагошке групе предмета, историје и географије, математике и школског рада присуствовао је и изасланик министра просвете Јован Миодраговић.¹⁰⁸²

Школске 1913/14. године испиту је приступило 28 кандидаткиња, матуранткиња школе, од којих је 5 одбијено на три месеца, а 23 је положило испит. Када је реч о успеху ученица, њих 4 је остварило одличан успех, док за остале нема података. Председник испитних одбора био је Теодосије Бошковић, управник. Изасланик министра просвете, Јован Миодраговић присуствовао је само писменом испиту и усменим испитима из педагошке групе и школског рада. Тема писменог задатка била је *О главном задатку васпитања*.¹⁰⁸³

---

¹⁰⁷⁹ Виша женска школа и Женска учитељска школа у Крагујевцу/Извештај за школску 1908/1909. годину (1909). рагујевац: Штампарија Радивоја Јовановића, стр. 48-51.

¹⁰⁸⁰ Виша женска школа и Женска учитељска школа у Крагујевцу/Извештај за школску 1909/1910. годину (1910). рагујевац: Штампарија Радивоја Јовановића, стр. 33-37.

¹⁰⁸¹ Виша женска школа и Женска учитељска школа у Крагујевцу/Извештај за школску 1910/1911. годину (1911). Крагујевац: Штампарија Радивоја Јовановића, стр. 40-43.

¹⁰⁸² Виша женска школа и Женска учитељска школа у Крагујевцу/Извештај за школску 1911/1912. годину (1912). Крагујевац: Нова штампарија „Шумадија“ Стефановића и Јовановића, стр. 14-15, 40-43.

¹⁰⁸³ Годишњи извештај крагујевачке женске учитељске школе у школској 1913/14. години (1914). Крагујевац: Народна штампарија Спасоја Р. Вулетића, стр. 8-12.

Уколико погледамо приказане статистичке податке приказане о броју пријављених ученика, приметно је да је он неуједначан и да се мењао током година. У првим годинама након отварања учитељске школе он је био мањи од 20, али је приметна тенденција раста из године у годину, посебно након пресељена школе у Београд. Отварање нових школа и долазак нових педагошки образованих генерација значило је и већи број квалификован наставног кадра у основним школама. Од мање од 20 матураната у једној школи, колико их је било пријављено за учитељски испит 1873. године, њихов број је до 1914. био близу 280, у три мушке и две женске учитељске школе.

Општи успех првих генерација учитеља, све до 1887. године указивао је велику пролазност на учитељским испитима, с обзиром да су углавном сви пријављени ученици положили испит, док је број оних који то нису чинили из првог пута био веома низак (један или два ученика), односно проценат се кретао од 90 до 100% (91,30% (1879), 96,78% (1880), док је осталих година до 1886. била 100%). Године 1879. пролазност је била најнижа, што се може повезати и са новим одредбама, с обзиром да се од те године уместо испита о општој учитељској способности полагао испит зрелости. Непосредно пре отварања друге учитељске школе у Нишу, број кандидата је знатно повећан и био је највиши у односу на претходне године (31), што је био још један показатељ повећане потребе за отварањем још једне школе. Сведочанства из те 1880. године указују на задовољавајућ успех ученика, без обзира на повећан број кандидата, с обзиром да је њих 30 положило испит. О резултатима говоре и речи Светозара Милосављевића који је присуствовао испиту: „овом приликом могу споменути, да од како постоји наша Учитељска школа, никада из ње није изашло толико кандидата за учитељска места као ове године. Може се поуздано очекивати да ће они као потоњи учитељи својим радом знатно припомоћи да се настава у нашим основним школама уздигне на већу висину“.¹⁰⁸⁴

Табела 52. Број кандидата на учитељском испиту од 1873. до 1884. када је постојала једна учитељска школа

Година (од 1873. до 1884)	Пријављених	Положило	%
1873.	17	17	100
1874.	16	16	100
1875.	12	12	100
1876.	13	13	100
1877.	-	-	-
1878.	13	13	100
1879.	23	21	91,30
1880.	31	30	96,78
1881.	22	22	100
1882.	23	23	100
1883.	18	18	100
1884.	17	17	100

Од 1885. године Учитељска школа у Нишу имала је прве матуранте, те се поред Београдске и у њој полагао учитељски испит.

¹⁰⁸⁴ Игњић, С. (2001). Учитељска школа у Београду (1877-1896), у С. Игњић (ур.), 130 година образовања учитеља у Србији (26-80). Београд: Учитељски факултет, стр. 60.

Табела 53. Број кандидата на учитељском испиту 1885. и 1886. године

Учитељска школа	1885.		1886.	
	Пријављених	Положило	Пријављених	Положило
Београдска	29	29	29	29
Нишка	12	12	6	6
Свега	41	41	35	35

Повећавањем броја ученика који су се пријављивали за полагање учитељског испита у наредним годинама, пролазност је била процентуално нижа, односно број оних који нису положили испит се повећавао. Чак и у тим годинама, пролазност на испиту била је углавном приближна 70%. Најлошија пролазност била је у Учитељској школи у Београду 1897. године (33,34%), када је од 27 ученика на чисто“ положило само 9 и 1891. (67,30%) када је од 52 кандидата положило 35.

До очљивијег повећања броја кандидата које се одржало и у годинама које су уследиле долази након што је школовање поново постало трогодишње, 1888. године. Највећи број пријављених ученика за учитељски испит био је у тренутку када је трећи разред завршила прва генерација по том порограму, с обзиром да су испит полагали и они који су се до тада школовали по четворогодишњем.

Табела 54. Број кандидата на учитељском испиту 1890. године

Учитељска школа	III разред		IV разред		Укупно	
	Пријављених	Положило	Пријављених	Положило	Пријављених	Положило
Алексиначка	62	60	75	73	137	133
Нишка	25	20	37	30	62	50
Свега	87	80	112	103	199	183

Благи тренд опадања приметан је након укидања Учитељске школе у Нишу и њеног припајања београдској, с обзиром да је у Србији поново радила само једна школа (1897 – 27 ученика, 1898 – 28 ученика), али након тог периода отварањем још једне учитељске школе, увећан је и број кандидата који су полагали учитељски испит. Поред тога, не само што је растао укупан проценат, већ и број пријављених кандидата у Алексиначкој школи био већи.

Када је реч о резултатима испита, поред броја пријављених, у Учитељској школи у Алексинцу је и проценат оних који су положили испит растао из године у годину, док је успех у школи у Јагодини процентуално био бољи у односу на најбољи резултат Алексиначке школе.

Табела 55. Број кандидата на учитељском испиту од 1900 до 1902. године

Учитељска школа	1900		1901		1902	
	Пријављених	Положило	Пријављених	Положило	Пријављених	Положило
Алексиначка	36	25	43	34	46	45
Јагодинска	-	-	-	-	28	28
Свега	36	25	43	34	74	73

Овакав тренд настављен је и у наредним годинама. Пад броја кандидата забележен је у тренуцима када је земља пролазила кроз различите кризе и ратове, 1908. године овај број је био нижи, у време анексионе кризе, 1912. за време Балканских ратова, као и 1914. године када је Србију захватио вихор Првог светског рата. На наведени тренд утицали су услови у којима су школе радиле, промене у њиховом уређењу и просветна политика која је вођена у то време, али и политичких услова у земљи.

Табела 56. Број кандидата на учитељском испиту од 1910 до 1912. године

Учитељска школа	1910		1911		1912	
	Пријављених	Положило (%)	Пријављених	Положило	Пријављених	Положило
<i>Алексиначка</i>	47	41 (87)	47	44 (93)	34	20 (58)
<i>Јагодинска</i>	27	27 (100)	25	25 (100)	28	26 (92)
<i>Свега</i>	74	68 (91,89)	72	69 (95,83)	62	46 (74,19)

Уколико обратимо пажњу на пролазност на учитељским испитима, приметно је да су ученици новоотворених школа, у годинама када су прве генерације полагаале учитељски испит имали високу (100%) пролазност.

Табела 57. Број кандидата на учитељском испиту на првим учитељским испитима након отварања школе

Крагујевачка (1873)		Нишка (1885)		Јагодинска (1902)		Неготинска (1914)	
Пријављених	Положило	Пријављених	Положило	Пријављених	Положило	Пријављених	Положило
17	17	12	12	28	28	40	40

Такође, уколико упоредимо просечну оцену на испитима у односу на укупан број ученика који су испит положили, највећи број ученика са одличним успехом био је у прве две генерације у школи у Крагујевцу, да би њихов број са временом опадао. До 1882. године највећи проценат је имао врлодобар успех, да би након тог периода преовладавали они са добрим успехом.

Наведено нам указује на негативан тренд када је реч о успеху ученика на учитељском испиту, у периодима када је било мање кандидата успех је био бољи, а када их је било више, успех је био лошији, односно да је успех ученика са порастом броја кандидата бивао све више просечан. С обзиром, да док је учитељски испит био учитељски испит способности пролазност је била скоро 100% јер је то био вид годишњег завршног испита. Након 1883. године, овај испит поприма све више стручан педагошко-психолошки карактер, и тежиште је стављено на педагогију и школски рад и он постаје захтевнији. Услови за приступ испиту су поштрани, с обзиром да су могли да га полагају само ученици који су из свих предмета у току завршне године имали добре оцене. Стога је и оптерећење и притисак на ученике да би остварили право да изађу на испит био већи. Такође, разлог нешто слабијем успеху може бити и тај што Учитељска школа у Београду више није била једина у којој се полагао учитељски испит, што је утицало и на већи

обухват и „масовност“, што неретко утиче и на квалитет, У односу на приказана статистичка кретања, успех ученика можемо повезати и са уређењем школе и условима за живот и рад ученика, односно да је он био бољи у школама које су имале интернатско уређење, с обзиром да је већина, а некада и сви кандидати, били матуранти те школе. Као што смо поменули, пролазност ученика у школи у Крагујевцу била је стропоцентна, са већим бројем одличних ученика и мањим добрих. Највећи број ученика имао је врло добар успех. Овако високо постигнуће није забележено након 1877. године. У времену када је школа била у Београду и Алексинцу општи успех ученика на учитељском испиту био нижи, с обзиром да се проценат врлодобрих смањило, док је највише било добрих. Отварањем Учитељске школе у Нишу укупан успех ученика био је виши, обзиром да је успех ученика новооворене школе био бољи од успеха београдске. Као што смо већ напоменули 1885. и 1886. године пролазност ученика у обе школе била је потпуна. Општи успех имао је тенденцију пада, с обзиром да је повећан број ученика који су остварили добар успех. Када је реч о педагошким предметима он је био нижи него укупан укупан успех, што је с обзиром на задатак школе указивало да педагошка знања која ученици стичу у школи не испуњавају у потпуности критеријуме постављене испитом. Пролазност ученика у Учитељској школи у Јагодини такође је била изразито висока у односу на остале школе (преко 90%), укључујући и општи успех ученика, с обзиром да је највише било врлодобрих ученика. Број одличних и добрих био је уједначен, али укупно мањи од врло добрих, с обзиром да је више од половине ученика остваривало врлодобар успех. Упоредном анализом у периоду након отварања Учитељске школе у Јагодини њени ученици су имали значајнија постигнућа на учитељском испиту у односу на пријављене кандидате у Учитељској школи у Алексинцу.

Табела 58. Просечна оцена успеха на учитељским испитима од 1885 до 1886. године¹⁰⁸⁵

Учитељска школа	Просечна оцена успеха једног ђака								
	Науке хришћанске и црквеног	Српског језика и литературе	Историје српске и опште и	Педагогике с истор. и психол. с	Рачунице с геометр.	Природних наука	Школског рада	Писменог рада	Уопште
	1885.								
Београдска	3.76	3.48	3.48	3.62	3.34	3.45	3.90	3.11	3.69
Нишка	4.08	3.83	3.75	3.50	3.42	3.50	3.50	4.00	3.75
Уопште	3.92	3.66	3.62	3.56	3.38	3.48	3.70	3.70	3.72
	1886.								
Алексиначка	3.62	3.66	3.59	3.45	3.34	3.72	3.69	3.31	3.59
Нишка	3.67	3.33	3.67	3.67	3.67	3.67	3.17	3.00	3.67
Уопште	3.63	3.60	3.60	3.49	3.40	3.71	3.60	3.26	3.60

Увидом у табелу (бр. 60), у школској 1900/1. години најбољи успех ученици су остварили из писменог рада и рачунице с геометријом, док је следеће године најслабији успех био из писменог рада. Године 1901/2. најбољи успех остварен је из педагошке групе

¹⁰⁸⁵ Јовановић, Б. (1888). *Статистичке белешке V*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 130-131; 139-140.

предмета и историје, док је резултат из писменог рада био изразито низак. Године 1902/3. у Учитељској школи у Алексинцу успех је био најбољи из рачунице са геометријом и из педагошке групе предмета, док је у Јагодини најбољи успех био из хришћанске науке, затим историје и из школског рада. Најслабији успех у Алексинцу био је из писменог рада и из српског језика са литературом, а у Јагодини из писменог рада и из природних наука. Уколико упоредимо општи успех, видимо да постоје варијације када је реч о Алексиначкој школи, али да је највиши 1902. године, док је успех ученика Учитељске школе у Јагодини знатно виши, што је утицало и на укупан успех обе школе.

Табела 59. Просечна оцена успеха на учитељским испитима од 1900 до 1902. године¹⁰⁸⁶

Учитељска школа	Просечна оцена успеха једног ђака								
	Науке хришћанске и црквеног певања	Српског језика и литературе	Историје српске и опште и земљописа	Педагогике с истор. и психол. с логиком	Рачунице с геометр.	Природних наука	Школског рада	Писменог рада	Уопште
	1900								
<i>Алексиначка</i>	3.82	3.29	3.21	3.78	3.84	3.58	3.45	3.84	3.60
	1901								
<i>Алексиначка</i>	3.26	3.38	3.82	3.85	3.26	3.44	3.73	2.91	3.44
	1902								
<i>Алексиначка</i>	3.38	3.37	3.48	3.57	3.76	3.53	3.49	3.20	3.47
<i>Јагодинска</i>	4.75	4.57	4.71	4.25	4.61	4.14	4.71	3.86	4.46
<i>Уопште</i>	3.90	3.82	3.91	3.81	4.08	3.77	3.97	3.45	3.95

У женским учитељским школама, број пријављених кандидаткиња за полагање учитељског испита је такође варирао, уз тенденцију раста од отварања школа до почетка Првог светског рата. Као и у мушким школама, пролазност на испиту првих генерација била је изузетно висока, односно све ученице прве генерације испит су положили приликом првог покушаја.

Табела 60. Број кандидаткиња на учитељском испиту на првим учитељским испитима након отварања школе

Београдска (1903)		Крагујевачка (1906)	
Пријављених	Положило	Пријављених	Положило
30	30	18	18

Овакво постигнуће приметно је у обе женске учитељске школе, да би пролазност са годинама и повећањем броја кандидаткиња бивала све нижа. Пораст броја кандидаткиња неретко је био условљен не само повећањем броја матуранткиња, већ и тиме што су

¹⁰⁸⁶ Статистика учитељских испита (1904), *Просветни гласник*, Год. XXV, бр. 12, стр. 706.

испит полагаале и привремене учитељице већ запослене у просвети које нису имале адекватну стручну спрему.

Пролазност у Женској учитељској школи у Београду из првог покушаја, укупно гледано, била је виша, у односу на Крагујевачку, а и мање ученица је одустајало на испиту.

Табела 61. Број кандидата на учитељском испиту од 1910 до 1912. године

Учитељска школа	1907		1908		1909	
	Пријављених	Положило (%)	Пријављених	Положило (%)	Пријављених	Положило (%)
Београдска	35	28 (80)	42	28 (66,66)	27	22 (81,48)
Крагујевачка	15	13 (86,66)	15	11 (73,33)	22	6 (27,27)
Свега	50	41 (82)	47	39 (68,42)	49	28 (57,14)

Уколико погледамо ове податке на годишњем нивоу, од 1907. године пролазност је почела да опада, најлошији успех у школи у Београду био је 1908. године када је положило 66,66% и 1912. 71,80, док је у школи у Крагујевцу од 1909. до 1911. тај проценат био и веома низак. Најлошији успех био је 1909. године 27,27%, 1910. године 47,62% и 1911. године 50%. Пролазност је у обе женске школе стога је била најнижа у време анексионе кризе и непосредно након тога. Оно што је занимљив податак, у години када је земља пролазила кроз тежак период, српско-турски рат и настава у школама била обустављена читаво полугодиште, 1913. године ученице школе у Београду успеле су да са успехом годину приведу крају и положи учитељски испит. Уколико упоредимо са пролазношћу ученика мушких школа, приметно је да је пролазност у просеку била виша (изузев 1912. године).

Табела 62. Број кандидата на учитељском испиту од 1910 до 1912. године

Учитељска школа	1910		1911		1912	
	Пријављених	Положило (%)	Пријављених	Положило (%)	Пријављених	Положило (%)
Београдска	38	27 (71,85)	22	17 (77,27)	39	28 (71,79)
Крагујевачка	21	10 (47,64)	20	10 (50)	17	16 (94,11)
Свега	59	38 (64,40)	44	27 (61,36)	56	44 (78,57)

Када је реч о постигнућу ученица које су испит положили у првом термину, најчешће су остваривале врло добар успех, затим добар, а најмање је било одличних. Врло добрих ученица било је више него одличних и добрих заједно. С обзиром да је овакав тренд забележен и у мушкој Јагодинској школи, а у Алексиначкој је у овом периоду било највише добрих ученика, уколико гледамо укупан успех мушких и женских школа, ученице су у периоду након отварања женских учитељских школа имале бољу просечну оцену него ученици.

Такође, и поред тога што је број кандидата и кандидаткиња које су из првог пута „на чисто“ полагали учитељски испит бивао мањи са годинама, укупна пролазност у учитељским школама указивала је да су својим залагањем и учењем успевали да задовоље прописане захтевне критеријуме. Наведено указује да су педагошка знања која су ученице стицале у учитељској школи била значајна припрема за полагање испита као и будући практични рад, те да је ниво стручне спреме био бољи него у периоду пре отварања ових школа. У прилог зњиховом залагању иде и податак да је број оних који приликом првог покушаја нису испунили задатке, то учинили поновним изласком на поправни испит. И поред тешких услова кроз које је земља пролазила, иако је у појединим „кризним“ годинама успех и пролазност ученика на учитељским испитима био нижи, забележени су и значајни успеси.

Приметно је да се број запослених учитеља и учитељица које су полагале испит у мушким, и посебно женским школама повећао након 1904. године, с обзиром на промене у закону којим су привремени учитељи и учитељице полагале практични учитељски испит у учитељским школама да би добиле стално запослење. Наведено нам указује на значајан број запослених у просвети који су још увек имали недовољно педагошко образовање (односно завршену вишу женску школу, Богословију), те да је број таквих учитељица био виши него број учитеља.

Табела 63. Број кандидата матураната школе и запослених учитеља на учитељском испиту од од 1904. до 1905. године

Учитељска школа	1904		1905	
	Матураната	Учитеља	Матураната	Учитеља
<i>Алексиначка</i>	56	-	43	2
<i>Јагодинска</i>	17	2	16	5
<i>Београдска женска</i>	29	-	27	4
<i>Свега</i>	102	2	86	11

Оно што указује на повећање стручно образованог наставног кадра у учитељским школама, јесте да се након 1910. године број привремених учитеља и учитељица који су полагали овај испит смањује, односно да је све већи број запослених у настави имало тражене квалификације.

Табела 64. Број кандидата матураната школе и запослених учитеља на учитељском испиту од од 1909. до 1912. године

Учитељска школа	1909		1910		1911		1912	
	Матураната	Учитеља	Матураната	Учитеља	Матураната	Учитеља	Матураната	Учитеља
<i>Алексиначка</i>	13	-	47	-	47	-	27	7
<i>Јагодинска</i>	29	2	24	2	25	-	28	-
<i>Београдска жс.</i>	26	1	35	3	22	-	39	-
<i>Крагујевачка жс.</i>	15	7	21	-	19	1	17	1
<i>Свега</i>	83	10	127	5	113	1	111	8

Оно што је било значајно обележје свих учитељских испита, а што је указивало и на поштовање прописаних законских одредби, јесте што је приликом учитељских испита,

поред чланова комисије њима присуствовао и изасланик министра просвете. Ову функцију обављали су најчешће значајни и образовани људи тога времена, који су оставили трага на српску науку и просвету (Милан Ђ. Милићевић; Милан Шевић, Јован Миодраговић, Светислав Максимовић, Петар Деспотовић). На овај начин, не само што је био могућ увид у поштовање правила и квалитет знања које су имали будући учитељи, од стране власти, већ су ови подаци могли да буду искоришћени у циљу његовог побољшања.

Теме писмених задатака, у складу са правилима о учитељском испиту из 1883. године биле су из педагогије, психологије и историје педагогије. Извештаји о испитима потврђују примену наведеног у пракси. Теме из педагогије биле су разлолике, и односиле су се на проблеме опште педагогије (васпитне компоненте, питања дисциплине), породичне педагогије, школске педагогије и дидактике, и обухватале су и теоријска питања, али и њихову примену у пракси (*Начело очигледности – психолошки основи с кратким историјским развитком, Психолошка основа формалних ступњева са применом у настави, О моралном васпитању са применом и историјским развитком, Техничко или уметничко образовање. Како се развијало у историји, потреба његова данас, радови у кући, школи итд. Критика данашњице, Веза између куће и школе и важност тог васпитања школске омладине, Значај и улога породичног васпитања у животу, Интерес и његов значај за васпитање и образовање, Заједнички рад куће и школе на моралном васпитању, Концентрација наставе, Пример у васпитању, Учење новог градива некад и сад, Наставна средства у прошлости и данас*).

Приметан је утицај идеја хербартовске педагогије, акценат је био на моралном васпитању, дисциплини, формалним ступњевима у настави, а значајан број тема имао је психолошко и педагошко-историјски карактер. Теме из историје педагогије биле су ретке (*О васпитању старих Јелина*), али су биле заступљене у оквиру анализе различитих питања у прошлости и садашњости, односно компаративне анализе. Такође, пажња је придавана не само репродукцији него и критичком разматрању појединих проблема и њиховој примени.

У мушким учитељским школама чешће су обрађиване теме везане за дисциплину (*Циљ и врста школских казна у прошлости и сад, Начело саморадње у васпитању, кажњавање при васпитању с погледом на историју васпитања, Средства за подстицање на учење, похвале и награде, покуде и казне, Слобода и стега при васпитању, заповест и забрана, благост и строгост у домаћој и школској дисциплини, Ауторитет и љубав као дисциплинска средства*), него у женским школама (*Награде у васпитању*). Оно што је приметно јесте да када је реч о дисциплинским поступцима у мушким је већи акценат био на спречавање и кажњавање, док је у женским био на наградама. Такође, у женским учитељским школама биле су заступљеније теме о ваннаставним активностима него у мушким (*Школски излети, Дечије игре некад и сад*).

Пажња је придавана улози учитеља и значају учитељског позива и васпитања уопште (*Шта све може бити узрок неуспеху васпитању и шта може учитељ учинити за отклањање тих узрока, Учитељева личност и њен васпитни утицај у школи и друштву, Особине доброга учитеља и његова општа и стручна спрема, Шта све може урадити учитељица на народном просвећивању, Како треба учитељ да предаје, па да његова настава утиче васпитно на децу, Значај данашњег васпитања*), а након 1904. године и националном васпитању (*Национално васпитање: у чем се састоји и како се даје, с кратким историјским прегледом, Национално васпитање у школи и ван ње: начај и смисао, анализа и образовање националне свести, Светогорски говор на првој прослави*

Светог Саве у новој Србији).

Укупни резултати и пролазност на испитима указивала је да је већина кандидата успевала да задовољи постављене критеријуме. На основу података приметно је да су оцене на писменом делу испита биле ниже него на усменим испитима. Такође, запажања чланова комисије који су били професори школе, неретко су била различита од оних које су имали изасланици министра просвете, а која су се тицала критеријума и нивоа показаног знања. Наведено ћемо илустровати образложењем испитне комисије Женске учитељске школе у Београду на испитима 1904/05. године и изасланика министра просвете наредне године, односно у годинама када су све ученице добиле пролазне оцене на писменом раду. Испитна комисија је истакла да „грубих погрешака у језику нема. Спољашња страна задатка је укусна, само незнатан део рукописа се мало тежечита. У погледу садржине неке су се кандидаткиње удаљавале од теме, неке су доста концизне, а неке су јаче истицале и обрађивале само поједине делове њене. Логичан ред мисли је код две-три неодређенији, али код већине задовољава. Стил је свуда природан; код појединих особито истакнут, течан и пластичан, чак и поетичан“.¹⁰⁸⁷ Образложење нам указује да су на писменом испиту критеријуми више били усмерени на форму задатка, писменост и изражавање, док акценат није био на критичкој обради задате теме, што запажа и изасланик министра просвете, Милан Шевић, истичући да је „знање ученица површно о неутврђено, оно је далеко од тога да постане умењем. Писмени је задатак већим делом препис научених лекција, често и несхваћених, а и на усменом испиту из педагогије видело се тешко савлађивање једне педагогијске теорије без јаче везе са праксом педагогијском. ... Па ипак покрај све недовољне спреме неких кандидаткиња није ниједна одбијена од испита, што такође сматрам за велику погрешку.“¹⁰⁸⁸ Он је сматрао да критеријуми на учитељским испитима треба да буду виши, да је „потребно што више изискивати и тражити од ученика“, „да би се њихове снаге и склоности што више развиле или и потпун свој развој показале“ и „да би се одбили они, који нису довољно спремни за позив учитељски, како не би својим незнањем и својом неумешношћу само задржавали општи напредак или пак и упропашћавали читаве нараштаје. Ко ту хоће да буде мека срца према појединцима, тврда је срца према општем добру и према читавим поколењима.“¹⁰⁸⁹

С обзиром на наведено, успешно положен завршни испит у учитељској школи није био гаранција за успешно обављање будућег позива, те је увођење практичног учитељског испита 1904. за све запослене у просвети био логичан след, као начин да се још једном провери њихова способност.

3. ПРОФЕСОРСКИ ИСПИТИ

3.1. Правила о полагању професорских испита

Закон о професорским испитима донет је 29. јануара 1880. године, а ступио је на снагу 1. априла 1880. и од тада су сви који су се одлучили за професорски позив у средњим школама били у обавези да га положи. Право на полагање испита имали су сви кандидати који су завршили Филозофски или Технички факултет на Великој школи и еквивалентан факултет или вишу стручну школу у иностранству. Разлози због којих је овај закон донет

¹⁰⁸⁷ *Виша женска школа и Женска учитељска школа у Београду/Извештај за 1904/05. школску годину (1905).* Београд: Штампарија Краљевине Србије, стр. 56-57.

¹⁰⁸⁸ ДАС, МПС-п, 1906, ф. 72, р. 36.

¹⁰⁸⁹ *Исто.*

налазе се у провери стручне спреме, како нових, тако и већ запослених наставника (суплентата и професора) који су радили у школама, а имали су мање од 5 година радног стажа. Запослени наставници који не положи испит, ако су били у звању суплента нису могли да буду унапређени за професоре, а они који су већ били у професорском звању нису могли да добију периодичну повишицу, већ су задржавали исту, док не положи испит.¹⁰⁹⁰

До 1891. године кандидати су професорске испите могли да полажу преко целе године, да би због оптерећења професора и одсуствовања са наставе због одржавања професорских испита, 17. септембра 1891. године прописано је да се могу полагати два пута у току године, у априлу и октобру месецу.¹⁰⁹¹ Осмог марта наредне године, уведено је и обавезно пријављивање Министарству просвете за полагање професорског испита, за априлски рок најдаље до 20. марта, а за октобарски до 20. септембра сваке године.

Према наведеном *Закону* из 1880. године и *Правилима* донетим наредне 1881. године, сви пријављени кандидати пре полагања усменог професорског испита из пријављене групе наука били су у обавези да пред комисијом покажу да добро владају српским језиком, што су потврђивали на писменом и усменом испиту, као и бар једним од три страна језика: француским, немачким или енглеским. На писменом испиту требали су да покажу познавање основних граматичких закона српског језика, а на усменом су преводили дело са страног језика који су одабрали.¹⁰⁹²

Професорски кандидати су испите полагали по унапред одређеним групама. Постојало је 7 група главних предмета, у оквиру којих су кандидати могли да изаберу и споредне, у складу са афинитетима и предметима за које су били квалификовани: а) српски са старословенским језиком и литературом (и једна од група г, д или ђ), б) немачки или француски језик с литературом (а, б, ђ, е), в) латински језик с литературом (поред тога или хеленски језик са литературом или једна од група б, ђ, е), г) руски језик с литературом (а, ђ, е), д) историја српског народа са земљописом (а или ђ), ђ) историја општа с литературом (а, б, в, д, е), е) упоредни земљопис (и једна од претходно наведених група), ж) психологија с логиком и педагогија с методиком (а, б, г, д, ђ), з) зоологија с антропологијом с обзиром на дијететику и ботаника са анатомијом и физиологијом, и) хемија (неорганска и органска) са хемијском технологијом, и минералологија са геологијом, ј) нижа и виша математика с нацртном геометријом и геометријским цртањем, к) физика и механика са космографијом. Поред наведених група, прописане су и оне за богослове, али су за њих постојала посебна правила која су била прописана од стране министра просвете уз сагласност Архиепископског сабора.¹⁰⁹³ Према *Правилима* из 1881. године могли су да изаберу једну од три стручне групе за полагање професорског испита: а) догматичног и моралног богословља; б) историје цркве с историјом српске цркве и каноничног права и в) пастирског и црквеног богословља.¹⁰⁹⁴

Испит су чинила четири дела: домаћи писани састав, писмени задатак, усмени испит и

¹⁰⁹⁰ *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији од 1 јуна 1879 до 1 августа 1880*, бр. 35 (1880), Београд: Државна штампарија, стр. 170-171.

¹⁰⁹¹ Распис о времену за полагање проф. Испита (1891), *Просветни гласник*, год. 12, бр. 10, стр. 523.

¹⁰⁹² *Зборник закона и уредаба изданих у Кнежевини Србији изданих од 18 августа 1880 до 26 јуна 1881*, бр. 36 (1881), Београд: Државна штампарија, стр. 83-86.

¹⁰⁹³ *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији од 1 јуна 1879 до 1 августа 1880*, бр. 35 (1880), Београд: Државна штампарија, стр. 171-173.

¹⁰⁹⁴ Марковић М. и Поповић З. Р. (прир.) (1895). *Просветни зборник закона и наредба по којима су уређене, и по којима се управљају школе и друге просветне установе у Краљевини Србији*. Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 247.

практично предавање. Кандидати су уз пријаву прилагали сведочанство о завршеној школи, занимање, кратку биографију и писани састав. Теме за домаћи писани рад сваке године предлагало је Министарство просвете на крају школске године. Приликом израде писменог састава кандидат је морао да покаже да добро влада литературом предмета за који се квалификује. Писмени задатак радили су у школи, уз надзор чланова испитног одбора, извлачењем једног од три понуђена питања. Том приликом могли су да користе литературу, коју су могли сами да донесу или су је добијали на испиту. Оба писмена рада (и домаћи и писмени задатак) оцењивали су се након завршеног усменог испита, када се изводила коначна оцена, на основу целокупног резултата. Усмени испит реализовао се према посебном програму са којим су сви кандидати били претходно упознати, а практично предавање држали су из предмета своје струке за коју су били квалификовани. Писмени испит трајао је најмање три, а усмени највише два сата. Кандидат је могао да добије одличну, добру или недовољну оцену. У случају да није задовољно критеријуме могао је да изађе још једном, наредне године, а у случају да и тада не положи, губио је право на даље полагање.¹⁰⁹⁵ Закон је обавезивао састављање правила о програму, те ћемо у наставку представити програме за професорске испите из педагошко-психолошке групе наука, односно из психологије са логиком и педагогије с методиком, из 1881. године.¹⁰⁹⁶

Програм за психологију садржао је девет већих целина, односно проблема. Професорски кандидати су били у обавези да знају: 1. Колико има праваца у данашњој психолошкој и логичкој науци и која су им главна дела, у чему се усаглашавају, а у чему и зашто се разликују. Какав је однос између психологије и логике, шта је и како у Срба написано о психологији и логици. 2. Какав је однос између телесности и душевности, каква је телесност по вешташтву, по снази и по развиту, у природној историји, каква је душевност по својим састојцима, узроцима и појавама. 3. Како се јављају осећаји, које су радње у организму што дају облике осећајима, какве су им особине физиолошке и психолошке. 4. Према каквим законима долазе осећаји у везу између себе, какав је њихов однос наспрам личности, како се јављају расположење, борба и нарав, како несвест, спавање, дремеж, мртви сан, сањање са мором, илузија, халуцинација, екстаза. 5. Какав је однос осећања, знања и воље, а какав маште, успомена и смишљања. Какав је однос представе према осећају, а какав према појму. Колико је одоварало и колико одговара знање на питање „шта“. Којим законима одговара опажање, памћење и бележење. Какав је однос мисли и језика. 6. По којим законима настаје оглед, поређење, набрајање, анализа и синтеза, увршћивање, узрочност, ухођење и извођење. 7. Какав је однос одлучивања и схватања. Број, идеје, закон, узор; истина, претпоставка, мњење, вера, вероватност, убеђење, доказ, уверење, наука и њене гране, одредба, питање, заповест, поука, критика. 8. Какав је однос ствари и облика, узрока и самониклости, мисли и дела. Потреба, навика, нагон, воља, слобода, ћуд, раздражај, страст, врсноћа. 9. И на крају, кандидат би требало да зна техничке називе којима се служе психолошке школе у науци.¹⁰⁹⁷

Програм за педагогију састојао се из шест питања из којих су кандидати требали да покажу знање: 1. Историја науке о образовању до данашњег дана, историја васпитања Срба. 2. Какав је однос науке о васпитању насупрот опште науке и живота. 3. Какав је однос између васпитања, образовања и наставе, шта развија једно, шта друго, шта треће.

---

¹⁰⁹⁵ *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији од 1 јуна 1879 до 1 августа 1880, бр. 35 (1880), Београд: Државна штампарија, стр. 174-175.*

¹⁰⁹⁶ *Зборник закона и уредаба изданих у Кнежевини Србији изданих од 18 августа 1880 до 26 јуна 1881, бр. 36 (1881), Београд: Државна штампарија, стр. 83-86.*

¹⁰⁹⁷ *Исто, стр. 99-100.*

4. Каква је природа и стање васпитаника, а каква природа и стање и средства васпитача.
5. Какав је наставник и какве могу бити установе, средства и циљ наставе. Како се према субјективним и према објективним врши свесна настава по правцима и распореду уопште и по методским појединостима. 6. Према ономе који се образује и према средини која се образује, како и чиме се човек пење и одржава на ступњу развоја.¹⁰⁹⁸

Наведени програм указује да је требало да будући професори, када је реч о педагошко-психолошкој групи предмета имају значајан фонд знања, али и да је више пажње посвећивано теоријским знањима. Како Тешић наводи „судећи по томе како су компоновани, сигурно је да су обимом били врло широки и зато имали „репетиторски карактер, јер се и на испиту „преслишавало“ шта је учено, а мање се проверавао афинитет, склоност и уопште педагошка спремност кандидата за рад у школи“.¹⁰⁹⁹

На основу 12. члана *Закона о професорским испитима* из 1880, године 1891. прописане су теме за писмене задатке у виду састава за израду код куће, да би могли да приступе полагању професорском испиту. Из психологије и логике било је потребно да се критички обради Веберов или психофизички закон, да се представе различите теорије о вољи и о индукцији као методу научног испитивања. Из педагогике и методике у саставу је било потребно да се одговори на пет задатака: да се обележе и објасне ступњеви интелектуалног васпитања и да на основу тога одреде задаци завода за опште образовање, посебно средњих школа, затим како утичу примери на морално васпитање, како савети и поуке, како предавање из религије историје и књижевности, а како лектира и да објасне методе за учење језика и да се издвоје које су методе најпогодније за учење матерњег и страних језика у средњим школама, да се објасне задаци домаће и школске дисциплине и да се да оцена главних дисциплинских средстава с обзиром на наше васпитне прилике, да се изложи педагошка начела Јана Амоса Коменског са освртом на утицај његових идеја и рада на развој педагогије.¹¹⁰⁰

Изменама првог закона о професорским испитима 1892. године дошло је до промене одређених чланова закона, те је уместо прописаних обавезних програма прописано да програм из главних и споредних предмета појединих група, као и правила о извођењу овог закона прописује министар просвете и црквених дела.¹¹⁰¹

Испитна комисија према *Закоњу* из 1880. године састављала се „из људи, који се у вишем ступњу баве стручно (специјално) наукама одређеним за више и средње школе“. Чланове и њихов број бирао је министар из редова професора велике школе, на годину дана, водећи рачуна да буду заступљени професори из свих области које се предају у средњим школама.¹¹⁰² Испитна комисија 1881. године била је састављена за четрнаест група (ботаника; историја српска са земљописом; француски језик; општа историја са литературом; зоологија с антропологијом, физиологија и дијететика; хемија и технологија; латински језик; механика; немачки језик; упоредни земљопис; руски језик; педагогика и методика; космографија; нацртна геометрија и геометријско цртање), а свака је имала једног или два члана. За педагогику и методику чланови испитног одбора били су Стеван Д. Поповић, секретар Министарства просвете и црквених послова и

¹⁰⁹⁸ Исто, стр. 100-101.

¹⁰⁹⁹ Тешић, В. (2007). *Педагошко образовање наставника у школама Србије до 1918. године*, у В. Николић (уред.), *Образовање и усавршавање наставника* (11-28). Ужице: Учитељски факултет, стр. 24.

¹¹⁰⁰ Задаци професорским приправницима, за израду писмених састава код куће, ради полагања професорског испита (1891), *Просветни гласник*, год. 12, бр. 6, стр. 292.

¹¹⁰¹ ДАС, МПС-п, 1907, ф. 25, р. 21.

¹¹⁰² *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији од 1 јуна 1879 до 1 августа 1880*, бр. 35 (1880), Београд: Државна штампарија, стр. 173.

Војислав Бакић, професор Учитељске школе.¹¹⁰³

Промене у овом сегменту које су указивале на подизање испита на виши ниво, видљиве су у новом *Закону о средњим школама* из 1898. године у одредбама везаним за професорски испит. Њиме је предвиђена стална испитна комисија, при Министарству просвете у Београду, задужена за испитивање приправника. Број чланова комисије био је сразмеран броју предмета из којих је кандидат полагао испит (не мањи од пет), а по потреби, могао је бити и већи. Они су били из редова редовних и ванредних професора Велике школе, чланова Академије наука и старији професори средњих школа који су имали значајне стручне радове из области средњошколске наставе. Председник комисије биран је из наведених категорија, краљевим указом на предлог министра просвете, а чланове и заменике постављао је министар просвете. Мандат сваког од њих трајао је три године.¹¹⁰⁴

Ближе одреднице донете су и када је реч о кандидатима, право на професорски испит имали су кандидати са двогодишњим радним искуством као приправници у било којој средњој или грађанској школи или доценти Велике школе. Професорски испит су могли да полажу само из оних предмета за које су били квалификовани, односно имали завршен факултет. Кандидати који су завршили реалку или технички факултет могли су да полажу испит само из оних предмета који су их оспособљавали за професоре реалки или реалних гимназија, односно нису могли да раде у другим школама. У случају да факултет нису завршили у земљи, него у иностранству, морали су да имају положене прописане испите који су одговарали стручним испитима у Великој школи (дипломски испит, докторат и сл.).¹¹⁰⁵

Као и до тада, пре приступања испиту, сви кандидати су били у обавези да благовремено поднесу молбу Министарству просвете где су наводили из ког предмета желе да полажу испит. Приликом подношења молбе, прилагали су и неопходну документацију која се састојала од сведочанства о положеном испиту зрелости у средњој школи, сведочанство о завршеном Филозофском или Техничком факултету Велике школе, Универзитета или Политехнике, уверење од директора средње школе о двогодишњем приправничком стажу, кратку биографију са библиографијом и уверење о држављанству.¹¹⁰⁶

Одредбама овог закона, професорски испит је поново могао да се полаже током целе школске године, од 1. октобра до 1. маја. Испит се састојао из два дела – општег и стручног. Могли су се полагати и одвојено, за време једне школске године. Општи испит се полагао само усменим путем, а кандидат је морао да покаже „да добро зна све делове описне српске граматике и главне моменте српске књижевности и српске историје; да је познат с начелима опште педагогије, психологије и логике и да зна методику својих предмета; да се, за књижевну потребу, добро и лако служи немачким и француским језиком, и да познаје школску администрацију, закон и уредбе, по којима се у средњој школи ради“.¹¹⁰⁷ Право да буду ослобођени полагања српског или страног језика имали су они кандидати који су полагали стручни испит из тих предмета.

Од 1898. године стручни испит могли су да полажу из једне од девет група главних

---

¹¹⁰³ Постављење чланова испитног одбора за 1881-82. годину (1881), *Просветни гласник*, год. 2, бр. 17, стр. 603.

¹¹⁰⁴ *Закон о средњим школама* (1898), Београд: Краљевско-српска државна штапарија, стр. 27-28.

¹¹⁰⁵ *Исто*, стр. 29-30.

¹¹⁰⁶ *Исто*.

¹¹⁰⁷ *Исто*, стр. 31.

предмета, који су били у уској вези са њиховом струком, уз могућност да изаберу и споредне: 1. српски језик са старословенским језиком и српском књижевношћу, уз кратак преглед српске историје, као главни предмет, као и латински са грчким језиком или немачки или француски језик као споредни предмет; 2. латински са грчким језиком као главни и српски језик као споредни предмет; 3. немачки или француски језик као главни и српски језик као споредни предмет; 4. географија као главни, јестаственица (зоологија, ботаника, минералологија) или општа историја са српском као споредни предмет; 5. историја општа са српском као главни, географија као споредни предмет; 6. јестаственица (зоологија, ботаника, минералологија) као главни, математика, физика или географија као споредни предмет; 7. математика и физика као главни предмет; 8. математика с нацртном геометријом као главни, физика или механика као споредни предмет; 9. физика с хемијом као главни, јестаственица (зоологија, ботаника, минералологија) или математика као споредни предмет.¹¹⁰⁸

Као и до тада, стручни испит имао је четири дела: домаћи састав, писмени задатак, усмени испит и практични, односно предавање. Домаћи састав био је из главног предмета, а тему је бирао кандидат уз обавезу да је пријави председнику комисије три месеца пре полагања испита. Председник је имао могућност да тему прихвати или да предложи другу тему. Овај, први, део стручног испита био је елиминационог карактера. Кандидати који нису задовољили услови, нису могли да приступе даљим фазама полагања. Писмени задатак радили су у школи, не дуже од шест сати, уз строги непосредни надзор једног члана комисије. Кандидати су бирали једно од три понуђена питања, а за разлику од претходних година, када су могли су да користе литературу, сада су могли да се ослоне само на своје знање, без употребе помоћних средстава. Усмени испит реализовао се према програму који је био утврђен за све главне предмете. Након положеног усменог испита, кандидат је држао предавање из једног предмета своје групе, на тему коју је одређивала комисија. Кандидати који нису положили испит, имали су право да након годину дана поново приступе полагању, а након другог неуспелог покушаја губили су право добијања дипломе. Овим законом предвиђено је да програм из главних и споредних предмета појединих група као и правила о реализовању закона прописује Министар просвете.¹¹⁰⁹

Иако су одредбе овог закона у односу на претходни ускраћивале право да се педагошки и психолошки предмети налазе у групи стручних, односно да се из њих полаже професорски испит, обавезно познавање њихових основа, школске администрације као и методике наставног предмета које ће будући професори својих стручних група полагати, и њихова провера од стране педагога и психолога као чланова сталне испитне комисије, давала је нову димензију овом испиту и повећавала његов педагошки значај.

Чланови сталне испитне комисије за општи испит и за предмете под б (психолошке, педагошке и методичке) од 1901/02. до 1903/4. године били су др Војислав Бакић и др Бранислав Петронијевић, професори Велике школе, Светислав М. Максимовић, др Милан Шевић, професори гимназија, Миливоје Јовановић, а за предмете под а и в Сретен Стојковић, директор гимназије.¹¹¹⁰

Године 1902. новим *Законом о средњим школама* унете су и измене када је реч о полагању професорских испита. Наиме, иако је већи број чланова остао непромењен, измене су се

---

¹¹⁰⁸ Исто, стр. 31-32.

¹¹⁰⁹ Исто, стр. 33-35.

¹¹¹⁰ *Државни календар Краљевине Србије за годину 1903* (1903), Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, стр. 50-51.

тицале група предмета из којих су кандидати могли да полажу стручни испит. Уместо дотадашњих 9, предвиђено је 12. Области су груписане на следећи начин: 1. српски језик са старословенским језиком и српском књижевношћу, уз кратак преглед српске историје, као главни предмет, а као споредни руски или латински са грчким језиком или немачки или француски језик; 2. латински са грчким језиком као главни и српски језик као споредни предмет; 3. немачки или француски језик као главни и српски језик или педагогика са методиком или психологија са логиком као споредни предмет 4. географија као главни, јестаственица (зоологија, ботаника, минералологија са геологијом) или општа историја са српском као споредни предмет; 5. историја општа са српском као главни, географија као споредни предмет; 6. зоологија и ботаника са основама минералологије и геологије као главни, математика, физика или географија као споредни предмет; 7. минералологија и геологија са основама зоологије и ботанике као главни, математика, физика или географија као споредни предмет; 8. математика и физика као главни предмет; 9. математика с нацртном геометријом као главни, физика или механика као споредни предмет; 10. физика с хемијом као главни, јестаственица (зоологија, ботаника, минералологија) или математика као споредни предмет; 11. психологија, логика и историја филозофије са основама педагогије и методике као главни, а српски језик са српском књижевношћу, немачки, руски или француски као споредни; 12. педагогија и методика са основама психологије, логике и историја филозофије као главни, а српски језик са српском књижевношћу, немачки, руски или француски као споредни предмет. За полагање испита из последње две групе чланом 116. уведено је ограничење, да „оне вреде само за кандидате за професоре учитељских школа“¹¹¹¹

Из приложеног примећујемо да је у првој групи предмета као споредни предмет додат и руски језик, минералологија је проширена геологијом у четвртој групи, а да је у шестој групи која је до тада носила назив јестаственица и обухватала зоологију, ботанику и минералологију, дошло до поделе у две категорије – у првој су биле зоологија и ботаника са основама минералологије и геологије (споредни предмети су остали непромењени), минералологији је додата геологија са основама зоологије и ботанике, и као таква пребачена у другу, новонасталу категорију (споредни предмети су остали непромењени).

Оно што је од посебног значаја за будуће педагошко образовање, а односи се на измене закона јесте што је у другој групи, где су главни предмети живи језици, као споредни предмет понуђена педагогија са методиком и психологија са логиком, али и то да су уведене и две нове групе предмета – XI група, психологија, логика и историја филозофије с основама педагогије и методике и XII група, педагогика и методика са основама психологије, логике и историје филозофије као главни предмети. За обе групе карактеристично је уз изучавање неког од живих језика као споредни предмет. Оно што је представљало ограничење, јесте да су оне биле намењене само за предаваче учитељских школа.

Као што је већ било речи у програмском оквиру 1900. година донела је промене на том нивоу везане за педагошко образовање увођењем стручне групе на Филозофском факултету за филозофију и педагогију, који су након факултета могли да полажу испит из своје струке и да раде у учитељским школама, стога почетак новог века обележио је тежње за повећање стручности оних који су се определили за педагошки позив. Од овог периода професорски испит имао је велику улогу у стицању педагошких знања будућих

---

¹¹¹¹ Закон о средњим школама у Краљевини Србији (1902), Београд: Штампарија Краљевине Србије, стр. 35-36.

професора, с обзиром да се ова област на Филозофском факултету предавала у овину групе споредних предмета, те знање није проверавано, а од 1905. године општи испит био је једини контакт са педагошком проблематиком за кандидате непедогошких стручних усмерења.

Увидом у сталну испитну комисију, видимо да је она формирана за ове групе тек 1904. године, у складу са прописаним законом. Стална испитна комисија за професорке испите од 1904/5. до 1906/7. године били су: за општи испит др Војислав Бакић и др Бранислав Петронијевић, професори Велике школе, др Миливоје Н. Јовановић и Светислав Максимовић, професори београдских гимназија и за предмете под г Сретен Ј. Стојковић и Васа Димић.¹¹¹² Када је реч о комисији за психологију, логику и историју филозофије, члан је био др Бранислав Петронијевић (редовни професор Велике школе), заменици Јаша Продановић, др Миливоје Н. Јовановић и Светислав Максимовић (професори гимназије), а за педагогику са методиком, Др Војислав Бакић, редовни професор Велике школе и заменик Светислав Максимовић, професор гимназије.¹¹¹³

У наредном трогодишњем периоду, од 1907/08 до 1909/10, за предмете под б општег испита испитна комисија била је у следећем саставу: др Војислав Бакић, професор Велике школе у пензији, др Бранислав Петронијевић, ванредни професор Универзитета, Јован Миодраговић, Др Миливоје Н. Јовановић, Светислав М. Максимовић професори београдских гимназија.

За стручни испит за психологију, логику и историју филозофије, као и претходних година члан је био др Бранислав Петронијевић (ванредни професор универзитета) док је поред дотадашњих заменика Јаше М. Продановића, др Миливоја Н. Јовановића и Светислава Максимовића, професора гимназија, именован и др Драгиша Ђурић стални доцент на Универзитету. За испит из педагогике с методиком за чланове су предвиђени др Војислав Бакић, професор Велике школе у пензији, Јован Миодраговић и Светислав Максимовић, професори гимназије, а за заменике др Стеван Окановић, професор женске учитељске школе у Београду и др Душан Рајичић професор Богословије Св. Саве.¹¹¹⁴

У периоду од 1910/11. до 1912/13. године сталну испитну комисију за општи испит и предмете под б, као и за стручне групе за психологију, логику и историју филозофије и за педагогику са методиком чинили су исти чланови као и претходних година.¹¹¹⁵

Године 1906. на основу закона из 1902. године предложен је нацрт програма за професорске испите. Из педагошке групе предмета прописан је кратак програм за педагогију са методиком као споредног предмета који је обухватао „тачно познавање основа теоријске и практичне педагогије с методиком предмета који се предају у средњој (за кандидате учитељских школа у основној) школи; непосредно познавање једнога важнијег педагогогијског дела и његовог значења у историји педагогије“ док је када је реч о главном предмету било потребно показати „темељно знање теоријске, практичне и историјске педагогије са методиком предмета који се предају у средњој

¹¹¹² Државни календар Краљевине Србије за годину 1904. (1904). Београд: Државна штампарија, стр. 44-46.

¹¹¹³ Исто.

¹¹¹⁴ Државни календар Краљевине Србије за годину 1908. (1908). Београд: Државна штампарија, стр. 52-53. Државни календар Краљевине Србије за годину 1909. (1909). Београд: Државна штампарија, стр. 53-54; Државни календар Краљевине Србије за годину 1910. (1910). Београд: Државна штампарија, стр. 53-54; Стална комисија за полагање професорских испита (1907), *Просветни гласник*, год XXVIII, бр. 10. стр. 708, 711.

¹¹¹⁵ Државни календар Краљевине Србије за годину 1911. (1911). Београд: Државна штампарија, стр. 53-54; Државни календар Краљевине Србије за годину 1912. (1912). Београд: Државна штампарија, стр. 55-56.

школи(односно у основној школи); тачно, непосредно познавање једне педагогијске школе, њезиних представника и најважнијих дела“. Када је реч о психологији с логиком (са или без историје филозофије), они који су се одлучили за ову област као главну, морали су да имају „темељно знање психологије и логике с погледом на њихов историјски развитак“ и са разумевањем прочитано „једно филозофијско дело из старога и једно из новог века“, док су они који су полагали и историју филозофије требали да буду упознати „и са основама етике и естетике и њиховим развојем у историји, да прегледно познају историју филозофије“ и да су изучили „један важнији филозофски систем на основу извора. За који су је изучавали као споредни предмет било је предвиђено „тачно познавање основа психологије и логике“ и са разумевањем прочитано „једно важније филозофско дело“.¹¹¹⁶

3.2. Статистика професорских испита

У наставку ћемо дати статистички приказ кандидата за професорске испите за све стручне групе, уз посебан осврт на питања на општем испиту за непедагошке кандидате и стручни део за које су полагали педагошку групу. Године 1881. професорски испит положило је 4 кандидата, наредне 1882. године 7 кандидата, 1883. године 21 кандидат, а 1884. године 12 кандидата, 1885. – 13 кандидата, 1886. – 5 кандидата, 1887. – 1 кандидат; 1888. – 11 кандидата; 1889. – 12, 1890. – 33 кандидата, 1891. – 18 кандидата, 1892. – 20 кандидата, 1893. – 24 кандидата; 1894. – 31; 1895. – 18, 1896. године – 18 кандидата; 1900/01. – 16, 1901/02. – 10, 1902/03. – 14, 1903/04. – 13, 1904/05. – 8, 1905/06. – 12, 1906/07. – 27, 1907/08 – 15, 1908/09 – 10, 1909/10 – 11.

---

¹¹¹⁶ Нацрти програма за професорске испите (1906), *Просветни гласник*, год. XXVII, бр. 3, стр. 175-176.

Табела 65. Број кандидата на професорском испиту по групама предмета који су испит положили од 1881. до 1896. године

ПРЕДМЕТИ	Година															
	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896
А) Српски са старословенским језиком и Литературом			3	2	1	1		2		5	1	1	3	3	1	
1. са Српском историјом и земљописом				1						4	1	1	2	3	1	
2. са Српском историјом и земљописом и латинским језиком			2		1					1		1				
3. са Српском историјом и земљописом, немачким и Руским језиком			1	1		1										
Б) Немачки језик с Литературом као главни, а од споредних полагао је:	1		2	1	1					5			3	1		
1. са Српским и Старословенским језиком и литературом	1		1	1						4						
2. са Латинским језиком и литературом			1							1		1	1			
3. са француским језиком и земљописом					1											
4. са упоредним земљописом												2				
В) Француски језик са Литературом као главни, а од споредних полагао је:													1	2		
1. са Латинским језиком и литературом														2		
2. са Српским и Старословенским језиком и литературом													1			
Г) Латински језик с Литературом као главни, а од споредних полагао је:		1	1	1	2						1	2	2	3		
1. са Грчким језиком и литературом			1	1							1	2	2	1		
2. са Немачким језиком и литературом		1												1		
3. са Упоредним земљописом					1											
4. са Историјом општом и литературом					1									1		
Д) Руски језик са Литературом као главни, а од споредних полагао је:											1			1		
1. са Српским и старословенским језиком и литературом											1					
2. са Историјом општом и литературом														1		
Ђ) Историју српског народа са Земљописом као главни, а од споредних полагао је:			2	2				4		3	1	2			5	
1. са Српским и старословенским језиком и литературом			1	1				4		2	1	2			1	
2. са Историјом општом и литературом			1	1						1					1	
3. са Упоредним земљописом															5	

Е) Историју општу с литературом као главни, а од споредних полагао је:			1							1	4	3		3	3	
1. са Српским и старословенским језиком и литературом											4					
2. са српском историјом и Земљописом												2		1	2	
3. са Упоредним земљописом			1											2	1	
4. са Руским језиком и литературом									1							
5. са Немачким језиком и литературом												1				
Ж) Упоредни земљопис као главни, а од споредних полагао је:					3	1				3		2	1	1	1	
1. са Српским и старословенским језиком и литературом										2		1				
2. са Немачким језиком и литературом					1											
3. са Историјом Срба и Земљописом					2	1						1	1	1		
4. са Историјом општом и литературом										1						1
5. са Историјом општом и литературом и грчким језиком																
З) Психологију с Логиком и Педагогију с Методологијом као главни:			1						1			4	1	3	2	
1. са Српским и старословенским језиком и литературом														2		
2. са Немачким језиком и литературом			1									3	1	1	1	
3. са Историјом Срба и Земљописом												1				1
4. са Латинским језиком и литературом																
И) Зоологију с антропологијом с обзиром на дијететику и Ботанику с анатомијом и физиологијом	1	2	7	1	3			3		4	5	1	4	7	2	
Ј) Хемију (неорганску и органску) са Хемијском технологијом и Минералологију с геологијом		1	1	1	2					6	3	3	1	3	1	
К) Нижу и вишу математику са Нацртном геометријом и геометријским цртањем			1		1	1		1		2	2		2	1	1	
Л) Нижу и вишу математику са Физиком (без нацртне Геометрије и Геометријског цртања)					2											1
Љ) Физику и механику с космографијом		1								1		1	1	2	1	
М) Догматично и Морално Богословље										1			2	2		
Н) Историју цркве с Историјом Српске Цркве и Канонично Право		2											3			
Њ) Пастирско и црквено богословље и омилитику	2									1		1				
Свега	4	7	21	12	13	5	1	11	12	33	18	20	24	31	18	18

Табела 66. Број кандидата на професорском испиту по групама предмета који су испит положили од 1900. до 1910. године

ПРЕДМЕТИ	Година									
	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909
А) Српски са старословенским језиком и књижевношћу уз кратак преглед српске историје	5		3	2	1		2			
1. са Латинским и са грчким језиком	1		1				1			
2. са Немачким језиком	2		1							
3. са Француским језиком	2		1	2	1					
4. са Руским језиком							1			
Б) Латински језик са грчким као главни			1	1			2			
1. са Српским језиком			1	1			2			
В) Немачки језик или француски језик као главни	4	1			1	2	7			
2. са Српским језиком	4	1			1	2	7			
3. са Педагогиком са методиком										
4. са Психологијом са логиком										
Г) Географија као главни	3	1	2				2			
1. са Јестственицом (зоологија, ботаника, минералологија са геологијом)							1			
2. Општа историја са српском	3	1	2				1			
Д) Историја општа са српском као главни	1	4	5	4	2	3	4			
1. са Географијом као споредним	1	4	5	4	2	3	4			
Ђ) Зоологија и ботаника са основама минералологије и геологије		1		2	1	3	2			
1. са Математиком							1			
2. са Физиком										
3. са Географијом		1		2	1	1				
4. са Хемијом						2	1			
Е) Математика и физика као главни предмет	1		3	2	3	1	5			
Ж) Математика с нацртном геометријом као главни	1	2		1						
1. са Физиком	1	2		1						
2. са Механиком										
З) Физика са хемијом као главни предмет		1			1					
1. са Јестственицом		1								
2. са Математиком					1					
И) Минералологија и геологија са основама зоологије и ботанике										
1. са Математиком										
2. са Физиком										
3. са Географијом										
Ј) Психологија, логика и историја филозофије са основама педагогије и методике као главни:							2			
1. са Српским језиком и српском књижевношћу										
2. са Немачким језиком							2			
3. са Руским језиком										
4. са Француским језиком										
К) Педагогија и методика са основама психологије, логике и историје филозофије као главни						1	3			
1. са Српским језиком и српском књижевношћу										
2. са Немачким језиком						1	3			
3. са Руским језиком										
4. са Француским језиком										
Свега	16	10	14	13	8	12	27	15	10	11

Први кандидат који је у Србији по овом закону полагао и положио професорски испит био је Емилијан Берберовић. Он је испит полагао у септембру и октобру 1881. године из немачког језика са литературом и српског језика са старословенским језиком.¹¹¹⁷ После њега, у току исте године положила су још три кандидата. Укупан број кандидата који је 1881. године положио био је 4 (из пастирског богословља и омитике (Димитрије Павловић), из пастирског и црквеног богословља (Јеврем Бојовић), из Зоологије с антропологијом с обзиром на дијететику и из ботанике с анатомијом и физиологијом

¹¹¹⁷ Кандидати за професорске испите, *Просветни гласник* (1881). год 2, бр 18, стр. 676.

(Љубомир Миљковић)¹¹¹⁸.

Следеће, 1882. године испит је положило 7 кандидата из шест различитих група наука - из хемије (органске и неорганске) с хемијском технологијом и минералогиије с геологијом (Марко Леко), из зоологије, антропологије, дијететике, ботанике, анатомије и физиологије биља (Никола Деспотовић);¹¹¹⁹ из латинског језика са литературом и немачки језик са литературом (Мита Живковић); из историје цркве, историје српске цркве, каноничнога права и руског језика (Јеврем Илић¹¹²⁰ и Димитрије Милићевић); из физике, механике и космографије и француског и немачког језика (Ђорђе Станојевић); и из ботанике и зоологије с антропологијом и дијететиком (Сретен Пеливановић)¹¹²¹.

Године 1883. професорски испит положио је 21 кандидат из следећих група предмета: психологија, логика, педагогика, методика и немачког језика с литературом (Јован Миодраговић); српски и старословенски језик, историја српске литературе и Историја Срба (Богољуб Тирић, Живојин Симић) и немачки језик (Михајло Ђуровоћ), историја Српског народа и из српског језика са старословенским и литературом (Лука Лазаревић), историја Српског народа, историјске географије и историја општа с литературом (Димитрије С. Јовановић), општа историја с литературом и упоредни земљопис (Стеван Ловчевић), немачки језик с литературом и латински језик с литературом (Јосиф Подградски), немачки језик с литературом и српски и старословенски са литературом (Ђорђе Хаџи Нинић), латински језик с литературом и јелински језик с литературом (Спира Калик), хемија са хемијском технологијом, минералогиија и геологија (Витомир Младеновић) нижа и виша математика и нацртна геометрија с геометријским цртањем (Стеван Давидовић), математика и физика (Васпилије Димић), зоологија с антропологијом, с обзиром на дијететику; ботаника с анатомијом и физиологијом (Љубомир Миљковић и Ранко Петровић, Живан Живановић, Љубомир Миљковић, Ранко Петровић, Милан Зарић, Иван Дамњановић), физика, механика, космографија, немачки и француски језик (Ђорђе Анђелковић).¹¹²² Ово је била прва година са професорским кандидатом за педагошку групу предмета.

Уз пријаву на испит, поред потребне документације која потврђује претходно образовање и биографије, Јован Миодраговић, бивши државни питамац, приложио је домаћи рад на тему *Којим редом иду науке по школама?* израђену на 60 страна. На писменом раду одговарао је на тему *Закон узрочности. Значај и постанак његов*, док су на усменом испиту из психологије и логике била обухваћена следећа питања: *О квантитету и квалитету осећаја, о специфичној енергији, да ли је урођено да само извесне надражаје прима ово или оно чуло, о психо-физичком закону, о нервима и њиховој деоби, о чулима и њиховој деоби. О свести и самосвести, о везивању представа, о методама, о индуктивноме изучавању наука, о памћењу, о фантазији, халуцинације, да је ли у фантазији све нов материјал или су само комбинације нове, је ли све наше зање само пороизвод спољашњости, мишњење емпириста и рационалиста о томе, критицизам, док је из педагогике акценат био на начелу природности у васпитању, како се некад схватало, како су мислили о њему Грци, Римљани, Лок, Бекон и Русо, како Коменски, како Базедов, Песталоци и новији педагози и филозофи, шире схватање тога тога начела у данашње доба. Општи закони развијања духа детињег, обзир на индивидуалне*

---

¹¹¹⁸ Исто.

¹¹¹⁹ Кандидати за професорске испите (1882), *Просветни гласник*, год. 3, бр; 8, стр. 263. бр. 9, стр. 310. бр. 21, стр. 816.

¹¹²⁰ Кандидати за професорске испите (1882), *Просветни гласник*, год. 3, бр. 9, стр. 310.

¹¹²¹ Кандидати за професорске испите (1882), *Просветни гласник*, год. 3, бр. 21, стр. 816.

¹¹²² Испитани кандидати професорски (1884), *Просветни гласник*, год 5, бр. 3. и 4, стр. 111-112.

способности, све 4 задаће васпитања с обзиром на начело природности, о распореду наставних предмета према овом начелу, о методу према истом, логичност индукција, школска дисциплина с гледишта начела природности, а тако исто и сав школски живот. О казнама, мисли Русовљове о истима, како их треба схватити. О практичком задатку основне школе, о учењу по основни школама у Шведској и Норвешкој, о ратарским школама у виртембергу.¹¹²³ Практично предавање из психологије, *О фантазији*, реализовао је у трећем разреду учитељске школе.¹¹²⁴ Чланови комисије били су Светислав Вуловић (за српски језик), Михајло Вујић (из психологије и логике), Војислав Бакић (из педагогике), Стеван Д. Поповић (из немачке граматике) и Јован Ђорђевић (из немачке књижевности). Из наведене документације, с обзиром да Миодраговић није имао законом прописану спремину, видимо да је комисија разматрала његово приступање испиту (имао је завршену нижу уместо више гимназије, положен учитељски испит уместо испита зрелости који у то време није постојао).¹¹²⁵

Уколико упоредимо постављена питања на испиту са прописаним програмом, видимо да су се испитивачи донекле придржавали области које су предвиђене, уз њихову разраду кроз специфичне проблеме и повезивање градива. Када је реч о градиву из педагогије, наведене теме можемо повезати са прописаним областима, али је оно што се од кандидата тражило на усменом испиту било опширније и захтевније од прописаног програма, који је био прилично уопштен и представљао оквир у односу на примењивано у пракси.

Године 1884. професорски испит положило је 12 кандидата¹¹²⁶. Детаљније податке пронашли смо за 10 кандидата, у оквиру 6 група. Из историје српског народа која је била главни предмет, полагала су два кандидата, од тога је један, Димитрије С. Јовановић полагао и историјску географију и историју општу са литературом, док је Лука Лазаревић је полагао и испит из српског језика са старословенском литературом; у оквиру групе српски језик као главни предмет такође два кандидата, од којих је један полагао и историју српске књижевности и историју Српског народа - Божа Прокић¹¹²⁷; а Иванић Момчило – поред српског је полагао и старословенски језик и литературу, историју српског народа и немачки језик¹¹²⁸. Када је реч о групама везаних за стране језике, Спира Калик полагао је испит из латинског језика с литературом и јелинског језика с литературом; Ђорђе Хаџи Нинић из немачког језика с литературом и српског и старословенског језика с литературом; у оквиру групе зоологија с антропологијом, с обзиром на дијететику и из ботанике с анатомијом и физиологијом, један кандидат Иван Дамњановић; у оквиру групе математика и физика као главни предмети, два кандидата - Василије Димић¹¹²⁹ и Владимир Зделар (који је поред наведених полагао и немачки језик), Јован Докић - хемије са хемијском технологијом, минералологије и геологије и немачког језика.¹¹³⁰

Године 1885. на професорски испит је изашло и са успехом положило 13 кандидата. Стеван Предић положио је професорски испит из немачког језика, земљописа,

¹¹²³ МПс-п, 1884, ф. 1, р. 35.

¹¹²⁴ Миодраговић, Ј. (1884). *Предавање из психологије о фантазији*. Београд: Државна штампарија.

¹¹²⁵ МПс-п, 1884, ф. 1, р. 35.

¹¹²⁶ Професорски испити у Србији од 1881.па до краја 1896. године (1897), *Просветни гласник*, бр. 4, год. 18, стр. 224.

¹¹²⁷ Испитани кандидати професорски (1884), год. 5, бр. 3. и 4, , стр. 111-112; бр. 5. и 6, стр. 172; бр. 7. и 8, стр. 224.

¹¹²⁸ Испитани кандидати професорски (1884), *Просветни гласник*, бр. 7. и 8, год 5, стр. 224

¹¹²⁹ Испитани кандидати професорски (1884), *Просветни гласник*, год 5, бр. 3. и 4, стр. 111-112.

¹¹³⁰ Испитани кандидати професорски (1884), *Просветни гласник*, бр. 5. и 6, Год 5, стр. 172.

космографије и француског језика; Сретен Стојковић – више и ниже математике, дескриптивне геометрије с геометријским цртањем и немачког језика; Миладин Тутуновић – минералологије, геологије, неорганске и органске хемије, хемијске технологије и немачког језика; Димитрије Милојевић – српског и словенског језика, историје српске књижевности, историје српске и латинског језика с литературом,¹¹³¹ Цветко Петковић – из хемије, хемијске технологије, геологије и немачког језика; Фрања Елезовић – латинског језика с литературом и упоредног земљописа,¹¹³² Мата Милнар – латинског језика са литературом, опште историје с литературом и француског језика; Милутин Татић – упоредног земљописа и немачког језика с литературом, Спира Станишић – упоредног земљописа и историје Српског народа са земљописом и немачког језика, а из исте групе и француског језика Сава Антоновић; и из зоологије, ботанике; антропологије с дијететиком, српског и немачког језика Живојин Јанићијевић¹¹³³, Паја Аршинов¹¹³⁴ и Доброслав Ружић¹¹³⁵.

Године 1886. испит је положило пет кандидата¹¹³⁶. У подацима за наведену годину нашли детаљније подаци за три, који су полагали сваки из по једне групе предмета - Пера Ђорђевић испит из српског језика са старословенским и српске историје и помоћних страних језика: немачког, руског и француског; Коста Ивковић – ниже и више математике, физике и немачког језика¹¹³⁷, Никола Тодоровић – упоредне географије, српске историје, историјске географије и француског језика¹¹³⁸. Наредне године, испит је полагао само један кандидат.¹¹³⁹

Године 1888. професорски испит је положило једанаест кандидата¹¹⁴⁰, детаљније податке смо нашли за десет који су полагали из четири групе предмета: два кандидата из групе зоологија са антропологијом с обзиром на дијететику и ботаника са анатомијом и физиологијом и немачки језик (Милован Симић и Михаило Бобић) и један кандидат из исте групе, који је уместо немачког полагао француски језик (Љубомир Давидовић), један кандидат из групе из српски и старословенски језик, историја српске књижевности, историја српског народа и француски језика (Коста Мледеновић) и један кандидат из исте групе (Риста Николаћ) који је уместо француског полагао немачки језик, четири кандидата из групе српска историја са земљописом, српски и старословенски језик, историја српске књижевности и немачки језика; (Сретен Пашић, Никола Савић, Радован Јовановић и Љубомир Јовановић) и један кандидат (Јосиф Шмит) из ниже и више математике са нацртном геометријом, геометријским цртањем и немачког језика.¹¹⁴¹ Од ове године, бележен је и успех кандидата, те је од наведених кандидата, седморо испит положило са одличним успехом, а три са добрим.

Наредне, 1889. године испит је положило 12 кандидата,¹¹⁴² међу којима је био и један из

¹¹³¹ Испитани професорски кандидати (1885), *Просветни гласник*, бр. 1. и 2, год 6, стр. 62.

¹¹³² Испитани професорски кандидати (1885), *Просветни гласник*, бр. 3. и 4., год 6, стр. 120.

¹¹³³ Испитани професорски кандидати (1885), *Просветни гласник*, бр. 11, год 6, стр. 368

¹¹³⁴ Испитани професорски кандидати (1885), *Просветни гласник*, бр. 19, год 6, стр. 616.

¹¹³⁵ Испитани професорски кандидати (1885), *Просветни гласник*, бр. 5. и 6, год 6, стр. 184.

¹¹³⁶ Професорски испити у Србији од 1881.па до краја 1896. године (1897), *Просветни гласник*, бр. 4, год. 18, стр. 224.

¹¹³⁷ Испитани професорски кандидати (1886), *Просветни гласник*, бр.3, год. 7, стр. 117.

¹¹³⁸ Испитани професорски кандидати (1886), *Просветни гласник*, бр.11, год. 7, стр. 440.

¹¹³⁹ Професорски испити у Србији од 1881.па до краја 1896. године (1897), *Просветни гласник*, бр. 4, год. 18, стр. 224.

¹¹⁴⁰ Исто.

¹¹⁴¹ Професорски испити (188), *Просветни гласник*, год. 9, стр. 734, 968-969.

¹¹⁴² Професорски испити у Србији од 1881.па до краја 1896. године (1897), *Просветни гласник*, бр. 4, год. 18, стр. 224.

педагошко-психолошке групе предмета – Милан Шевић.¹¹⁴³

Године 1890. професорски испит је положило 33 кандидата. Испит из зоологије с антропологијом и дијететиком, ботанике са анатомијом и физиологијом и из немачког језика полагали су Петар Деспотовић, Душан Стојићевић и Ђорђе С. Стојковић, Живојин Јуришић је уместо немачког полагао француски језик. Јован Шплихал полагао испит и из немачког и српског језика, Леополд Урлих и Ђорђе Б. Димић из немачког језика са литературом и латинског језика са литературом, Бошко Савић из немачког језика са литературом и српског језика са старословенским и литературом, а Ахило Калман, немачког језика и литературе, српског и старословенског језика и историје српске књижевности. Из упоредног земљописа који је био главни предмет испит су полагала три кандидата и то из упоредног земљописа, историје српског народа са земљописом и из немачког језика полагао је Коста Петровић, а Милош Марковић је поред наведених испита полагао и руски језик, а из упоредног земљописа, историје опште са литературом и немачког језика Павле Падејски. Из омитике, пастирског и црквеног бословља, светог писма, црквене књижевности, црквенословенског, руског и српског језика Светолик Ранковић, из догматичког и моралног богословља, светог писма, црквене књижевности, црквенословенског и руског језика Стеван Веселиновић. Из Хемије и хемијске технологије, минералогije и геологије са палеонтологијом и из француског језика испит су полагали Милош С. Динић, Драгутин К. Антић, Панта Милановић, док су из исте групе и немачког језика полагали Милорад З. Јовичић, Бранко Ановић и Милутин Витковић. Стеван Сремац полагао је испит из историје српског народа са земљописом, историје опште са литературом, српског и немачког језика, Драгутин С. Јанковић и Владимир М. Јовановић из историје српског народа са земљописом, српског језика са старословенским и литературом и из немачког језика, а Јован Јаворац из историје опште са литературом, руског језика са литературом и из француског језика. Из групе српски језик са старословенским језиком као главним испит је полагало пет кандидата - Ђорђе С. Ђорђевић и Сима Томић из српског и старословенског језика са литературом историје српског народа (са земљописом) и из немачког језика, Светислав Св. Симић и Милутин К. Драгутиновић из српског и старог словенског језика са литературом, историје српског народа са земљописом и из француског језика, Стеван Фотић из српског и старословенског језика с историјом српске књижевности, латинског језика са историјом римске књижевности, српске историје и земљописа и немачког језика; из ниже и више математике, са нацртном геометријом и геометријским цртањем и из француског језика Никола Врсаловић, а из исте групе и немачког језика Коста Стојановић, док је Михаило Илић полагао испит из физике, механике и космографије и из немачког језика.¹¹⁴⁴ Од укупног броја кандидата 24 је положило са одличним успехом, а 8 са добрим.

Године 1891. професорски испит је полагало и положило 18 кандидата – два кандидата, Милан Вељковић и Михаило Х. Ристић из ниже и више математике са нацртном геометријом и из немачког језика, из хемије са технологијом, минералогije са геологијом и немачког језика Петар Илић, а из исте групе и из француског језика Алекса Станојевић и Драгољуб Павловић, укупно три кандидата, испит из зоологије с антропологијом и дијететиком, ботанике са анатомијом и физиологијом и из немачког језика полагали су Милан Димитријевић, др Сима Тројановић, Светозар Обрадовић док су из исте групе наука и француског језика полагали Светозар Мојковић и Димитрије Тричковић, из историје опште са литературом, историје српског народа са земљописом и немачког

¹¹⁴³ Бакић, В. (2009). *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872–1929)*. Ужице: Учитељски факултет, стр. 88.

¹¹⁴⁴ Кандидати који су положили професорски испит у 1890. години (1890), *Просветни гласник*, год. 11, бр. 1-4, стр. 83-84; Професорски испити (1891), *Просветни гласник*, год. 12, бр. 1, стр. 17-19.

језика полагали су Драгољуб Павловић и Павле Софрић, док су уместо немачког полагали француски језик Димитрије Алексијевић и Светозар Стојадиновић. Из следећих група предмета испите је полагао по један кандидат: из историје српског народа са земљописом, српског језика са старословенским и литературом и немачког језика (Гаврило Јовановић), из латинског и грчког језика са књижевностима и из немачког језика (Јаков Смодлака), из руског језика са књижевношћу, старословенског и српског језика са књижевностима и из немачког језика (Јован Максимовић), из српског језика са старословенским и литературом, историје српског народа са земљописом и немачког језика (Ђуро Бошковић).¹¹⁴⁵ Десет кандидата постигло је одличан успех на испиту, а осам кандидата добар.

У току 1892. године професорски испит положило је 20 кандидата. Број кандидата који су полагали професорски испит, а психологија или педагогија им је била главни предмет знатно се повећао у односу на претходне године. Из ове групе предмета испит су положила четири кандидата, три из психологије са логиком и педагогије са методиком као главним - Радован Кандић (психологија с логиком, педагогија с методиком, историја српског народа са земљописом и немачки језик); Милорад Павловић (психологија и логика, педагогика, методика (и историје педагогије) и немачки језик са литературом); Љубомир Протић (психологија са логиком, педагогика са дидактиком и немачки језик са литературом) и један из педагогије, методике, историје педагогије, психологије, логике и немачког језика са литературом – Коста Ђ. Николић. Из осталих група полагали су следећи кандидати – из латинског и грчког језика са литературом и француског језика два кандидата Душан К. Јовановић и Јанко Лукић, из српског са старословенским језиком и литературом, историје српског народа са земљописом и немачког језика Војислав Вуловић; из опште историје три кандидата - Мита Лукић из опште историје са литературом и немачког језика са литературом; Миша Петровић из опште историје с географијом и литературом и Немачког језика са литературом; Мило Гавриловић – из опште историје са литературом, историје Срба са земљописом и француског језика; из историје српског народа два кандидата Јован Томић, из историје српског народа са земљописом, српског са старословенским језиком и литературом и француског језика и Тихомир Ђорђевић из историје српског народа са земљописом, опште историје са литературом и француског језика; из упоредног земљописа два кандидата - Илија Вукичевић из упоредног земљописа, српске историје и немачког језика; Никола Лазић из Упоредног земљописа, историје српског народа са земљописом и француског језика. Из хемије полагала су три кандидата - Љубомир Павловић из хемије са хемијском технологијом, минералогije с геологијом и немачког језика; Стеван Станојевић из хемије са хемијском технологијом, минералогije и Немачког језика; Чедомиљ А. Петровић, из хемије и хемијске технологије, минералогije, геологије и палеонтологије и француског језика. Из следећих групе предмета полагао је по један кандидат - из физике и механике са космографијом и немачког језика (Светислав Обрадовић), зоологије са антропологијом с обзиром на дијатетику, ботанике са анатомијом и физиологијом и француског језика (Михаило Ст. Ивковић), омитике и црквеног богословља и руског језика (Бождар Јовановић).¹¹⁴⁶

Од 1892. године, као члан комисије приликом полагања професорског испита кандидата који су као један од предмета имали педагогију и методиком, био је присутан Војслав Бакић, а поред њега као чланови појављују се Јован Бошковић, Др Љубомир Недић; др Војислав Бакић, др Милан Јовановић, Ђура Козарац, Михаило Шљивић и Сава Антоновић.

¹¹⁴⁵ *Просветни гланик* (1892). год. XIII, бр 1, стр. 69-70, 869-871.

¹¹⁴⁶ *Просветни гланик* (1893). год. XIV, бр 1, стр. 35-37; Бакић, В. (2009). *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872–1929)*. Ужице: Учитељски факултет, стр. 105.

У осталим комисијама, као релевантни појављују се стручњаци из области из које је кандидат полагао испит.

Теме за домаћи рад на професорском испиту из педагошке групе биле су: *Теорија о вољи* Радована Кандића, *Задаци домаће и школске дисциплине. Оцена главних дисциплинских средстава с обзиром на наше васпитне прилике* Косте Николића, *Теорије о вољи* Милорада Павловића; док је Љубомир Протић је уз пријаву на конкурс поред биографије доставио домаћи рад *Домаћа и школска дисциплина – критични поглед на гледишта научне педагогике* на 48 страна.¹¹⁴⁷

Године 1893. испит је положило 24 кандидата из 12 група предмета. За разлику од претходне године испит из педагошко-психолошке групе предмета полагао је само један кандидат - Миливоје Н. Јовановић (из психологије и логике, педагогије, историје Срба и немачког језика). По један кандидат био је и у следећим групама: из француског језика с литературом, српског са старим словенским језиком и литературом, Павле Поповић; из упоредног земљописа, историје Српског народа са земљописом и немачког језика, Петар Керечки; из физике, механике, космографије и француског језика, Милан Дукић; из хемије и хемијске технологије, минералогije с геологијом, и из немачког језика, Михаило Живковић. Наведене године професорски испит положили су и следећи кандидати: Миливоје Башић из српског језика са старословенским и литературом, историје Срба са земљописом, латинског језика с литературом и немачког језика, а Јован Поплишан, Стеван Шарић из српског језика са старим словенским и литературом, историје српског народа са земљописом и из немачког језика. Павле Швабић, Богољуб Поповић и Јосиф Стојановић из историје хришћанске цркве, историје српске цркве, канонског права и из Руског језика; из догматичког и моралног богословља и руског језика Синђел Виктор, док је Петар С. Протић полагао испит и из француског језика. Милоје Васић и Милан Мајзнер положили су испит из латинског и грчког језика с литературом и француског језика; Боривоје Поповић, Богдан Јанковић, Светислав Здравковић, из зоологије и антропологије са дијететиком, ботанике са анатомијом и физиологијом и из француског језика, из исте групе, само што је уместо француског полагао немачки језик - Светислав Матић. Михаило Бошковић и Михаило Банић из ниже и више математике с нацртном геометријом и геометријским цртањем и из немачког језика; Хенрик Лилер из немачког језика и латинског језика са литературом, а Јован Марјански и Коста Берић из немачког језика са литературом и упоредног земљописа.¹¹⁴⁸ Од наведених кандидата 13 је положило са одличним, а 11 са добрим успехом.

Комисију приликом полагања испита професорског кандидата из педагогије чинили су Војислав Бакић, Светислав Вуловић, Андра Ђорђевић, Михаило Шљивић, Љубомир Јовановић, док је кандидат приложио домаћи рад на тему *Индукција као научна метода*.

Наредне 1894. године испит је положио 31 кандидат: из педагошко-психолошке групе предмета испит су полагала три кандидата – из психологије с логиком, педагогије с методиком, српског језика са старословенским и литературом и немачког језика (Михаило С. Јовановић, Павле Ј. Мајзнер) и из психологије с логиком, педагогије с методиком и немачког језика с литературом (Павле Љотић). Остали кандидати полагали су испите 12 група, и то из српског језика са старословенским и литературом, историје српске са земљописом и немачког језика (Никола Јакшевац, Петар Ј. Петровић и Милун Т. Ибровац); зоологије са антропологијом, с обзиром на дијететику, ботанике са

¹¹⁴⁷ *Просветни гланик* (1893). год. XIV, бр 1, стр. 35-37; МПс-п, 1892, ф. 1, р. 150; 1892, ф. 3, р. 56; 1892, ф. 7, р. 78.

¹¹⁴⁸ *Просветни гланик* (1894). год. XV, бр 1, стр. 16-18.

анатомијом и физиологијом и француског језика (Велимир Вукићевић, Јован П. Јовановић, Сретен Николић); зоологије са антропологијом с обзиром на дијететику, ботанике с анатомијом и физиологијом и немачког језика (Ђура Илић, Андрија Матић, Младен Спасојевић); латинског језика са литературом, историје опште са литературом и француског језика (Живојин Ђорђевић); латинског језика и књижевности и немачког језика и књижевности (Сава Максић); латинског и грчког језика с литературом и француског језика (Никола Вулић); опште историје с литературом, историје српског народа са земљописом и немачког језика (Миленко Вукићевић), опште историје с литературом и упоредног земљописа и француског језика (Лука Јевремовић и Владимир Радојевић); догматичног и моралног богословља (Мирко Пејић); догматичног и моралног богословља са Светим писмом, црквене књижевности и црквенословенског и руског језика (Милан Јевтић); минералологије с геологијом и палеонтологијом, хемије и хемијске технологије и немачког језика (Милан Банић, Сима Златичанин, Димитрије Ј. Антула); геологије са антропологијом и минералологије, хемије и хемијске технологије и француског језика (Никола Ракић); хемије с хемијском технологијом, минералологије с геологијом и француског језика (Живојин Хаџић). По један кандидат полагао је из следећих група предмета: из руског језика са литературом, историје опште и литературе и француског језика (Круна Аћимовићка); немачког језика с литературом и латинског језика с литературом (Мирко Поповић); француског језика с литературом и латинског језика с литературом (Владислав Вулићевић); ниже и више математике, нацртне геометрије с геометријским цртањем и немачког језика (Димитрије Марчић); физике и механике с космографијом и немачког језика (Јеленко Михаиловић); упоредне географије, историје српске и немачког језика (Владислав Сантер).¹¹⁴⁹

Оно што је карактеристично за ову годину, је што је професорски испит први пут полагала и положила жена, која је била запослена као предавач Више женске школе у Београду. Остали кандидати били су предавачи гимназија, реалки, учитељске школе, богословије, а било је и дипломираних филозофа и предавача гимназија у оставци.

Кандидате који су полагали професорски испит из педагогије и психологије испитивали су Војислав Бакић, Љубомир Недић; Михаило Шљивић; Живко Поповић; Стева Предић – Михаила Јовановића и Павла Мајзнера, док је комисија Павла Љотића била у саставу - Војислав Бакић; Љубомир Недић; Жив. Симић; Стев. Предић и Ђура Димић.

Домаћа тема Павла Мајзнера била је *Да се разјасне методе за учење језика и да се покаже које су методе најзгодније за учење матерњег језика и страних језика у нашим средњим школама*; Павла Љотића *Да се изложи педагошка начела Јана Коменског и да се покаже утицај његова рада на развитак педагогике*, а Михаила Јовановића *Да се наведу разне теорије о вољи*.¹¹⁵⁰

Године 1895. положило је 18 кандидата, од којих су два кандидата полагала из групе психологија са логиком и педагогија са методиком као главни – немачки језик са литературом као споредни, Сретен Аџић и историја српског народа са земљописом као споредни и француског језика, Јаша Продановић. Осталих 16 кандидата полагало је испите из 8 група, историје опште с литературом као главни полагало је 3 кандидата, који су као споредне предмете полагали историју српског народа са земљописом и немачки језик (Михаило Ј. Ђорђевић), историју српског народа са земљописом и

¹¹⁴⁹ Професорски испити (1895), *Просветни гласник*, год. XVI, бр 3, стр. 176-178; Бакић, В. (2009). *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872–1929)*. Ужице: Учитељски факултет, стр. 111

¹¹⁵⁰ Исто.

француски језик (Лука Зрнић), упоредни земљопис и француски језик (Владимир Т. Спасојевић). из историје српског народа са земљописом као главни предмет полагало је 5 кандидата. Поред главног предмета, полагали су испите и из српскога и старословенскога језика с литературом и француског језика (Гаја Илић); упоредног земљописа и француског језика (Риста Стојановић; Манојло Смиљанић); упоредног земљописа и немачког језика (Јован Ђорђевић). Из зоологије с антропологијом с обзиром на дијететику, ботанике с анатомијом и физиологијом и француског језика испит је полагао Павле С. Павловић, а из исте групе предмета и немачког језика Милан М. Томић. По један кандидат полагао је испит из ниже и више математике са нацртном геометријом и геометријским цртањем и француског језика (Илија Н. Букановић), упоредног земљописа, опште историје с литературом и немачког језика (Срећко А. Милетић), хемије, хемијске технологије, минералологије с геологијом и немачког језика (Александар Крстић), из физике, механике с космографијом и француског језика (Максим Трпоковић), српског и старословенског језика с литературом, историје српског народа с земљописом и француског језика (Стеван П. Нешић), математике и физике и немачког језика (Никола Теофановић); историје српског народа са земљописом и опште историје с литературом и француског језика (Васа Т. Даниловић).¹¹⁵¹ У Бакићевим Белешкама дошли смо до податка да је ове школске године био на професорском испиту Милоша Милошевоћа (10. 23. и 27. октобра 1895. године).

Комисију пред којом је полагао Серетен Аџић чинили су Војислав Бакић, Љубомир Недић, Михаило Ватровић, Богдан Поповић, док је Јаша Продановић полагао пред Светиславом Вуловићем, Војиславом Бакићем, Љубомиром Ковачевићем, Љубомиром Недићем и Богданом Поповићем.

Сретен Аџић је уз пријаву предао домаћи рад *Како може историјска настава да утиче на развијање осећања (како утичу примери на морално васпитавање; како предавања из религије, историје и књижевности, а како лектира)*¹¹⁵², а Јаша Продановић рад *О вољи*.¹¹⁵³

Године 1896. године професорски испит положило је осамнаест кандидата.¹¹⁵⁴ Међу кандидатима био је и Софроније Симић који је полагао из педагошко-психолошке групе.¹¹⁵⁵ Наредне, 1897. године професорске испите из педагошко-психолошке групе полагали су Стеван Окановић и Светислав Максимовић.¹¹⁵⁶

Према званичним статистички подацима објављеним у *Просветном гласнику*¹¹⁵⁷, у периоду од увођења професорског испита, до 1896. године, испиту је приступило 262 кандидата, од којих је 248 испит положило са успехом, што указује на високу пролазност на овом испиту у петнаестогодишњем периоду. Поред тога, успех ученика био је у највећем проценту одличан (чак 130 кандидата), затим врлодобар (82), док је добрих било најмање (36). Распоред по главним групама у овом периоду био је следећи: српски са старословенским или литературом 29 кандидата, латински језик с литературом 13

¹¹⁵¹ Професорски испити (1896), *Просветни гласник*, год. XVII, бр 5, стр. 226-227.

¹¹⁵² МПС-п, 1895, ф, 15, р. 28.

¹¹⁵³ Професорски испити (1896), *Просветни гласник*, год. XVII, бр 5, стр. 227.

¹¹⁵⁴ Професорски испити у Србији од 1881.па до краја 1896. године (1897), *Просветни гласник*, бр. 4, год. 18, стр. 224.

¹¹⁵⁵ ¹¹⁵⁵ Бакић, В. (2009). *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872–1929)*. Ужице: Учитељски факултет, стр. 134.

¹¹⁵⁶ *Исто*, стр. 148.

¹¹⁵⁷ Професорски испити у Србији од 1881.па до краја 1896. године (1897), *Просветни гласник*, бр. 4, год. 18, стр. 224-225.

кандидата, француски језик с литературом 3 кандидата, латински језик с литературом 14 кандидата, руски језик с литературом 2 кандидата, историја српског народа са земљописом 18 кандидата, историја општа с литературом 19, упоредни земљопис 20 кандидата, психологија с логиком и педагогија с методиком 18 кандидата, зоологија с антропологијом с обзиром на дијететику и ботанику с анатомијом и физиологијом 43 кандидата, нижа и виша математика с нацртном геометријом и геометријским цртањем 18 кандидата, нижа и виша математика с физиком 5 кандидата, физика 8 кандидата, догматично и морално богословље 7 кандидата историја цркве с историјом српске цркве и канонично право 8 кандидата и пастирско и црквено богословље и омилитика 4 кандидата.

Школске 1900/01. године од двадесет пријављених кандидата за професорски испит, један није испунио предуслове за полагање испита због недовољно доброг домаћег састава, два кандидата нису положила професорски испит, а један је одбијен на годину дана због незадовољених критеријума на усменом испиту. Један кандидат се пријавио за нострификовање испита.¹¹⁵⁸ Професорски испит је положило 16 кандидата: два кандидата из групе српски језик са старословенским, историја српске књижевности и српске историје као главни, немачки језик као споредни предмет (Драгутин Костић и Јеремија Живановић), два кандидата из исте групе, само су уместо немачког полагали француски језик као споредни предмет (Живојин О. Дачић и Љубомир Матић) и један кандидат из исте групе који је поред немачкој језика као споредног предмета полагао и латински и грчки језик (Михајло Вукчевић). Из групе српска историја са општом као главни и географија као споредни предмет и француски језик, један кандидат - Живојин Томић, из групе географија као главни, историја српска и општа као споредни предмет и немачки језик, два кандидата - Јован Ердељановић и Каменко Суботић, из исте групе, само уместо немачког француски језик, један кандидат - Светозар Томић. Из групе немачки језик и књижевност као главни и српски језик с књижевношћу као споредни предмет, два кандидата Јован Кангрга и Живојин Видановић, из групе француски језик с књижевношћу, као главни и српски језик као споредни предмет, два кандидата - Божидар Миловановић и Милан Вујановић, из групе математика и нацртна геометрија као главни, физика као споредни предмет и француски језик, један кандидат Павле Вујић, један кандидат, Стеван Маринковић из групе математика са физиком и француски језик и из групе зоологија, ботаника и минералологија као главни и географија као споредни предмет, један кандидат, Милош Трифуновић.¹¹⁵⁹

Наредне 1901/02. године свих десет пријављених кандидата положили су професорски испит. Распоред према групама био је следећи: из групе географија као главни, историја општа и српска као споредни предмет и француски језик, један кандидат, Атанасије Петровић, јестаственица као главни, географија као споредни предмет и немачки језик један кандидат, један кандидата Владимир К. Петровић, историја општа са српском као главни, географија као споредни предмет и немачки језик, један кандидат Драгољуб Радосављевић, из исте групе само су уместо немачког полагали француски језик, три кандидата Петар Р. Косовић, Војин Х. Поповић, Милутин Ђорђевић, из групе физика и хемија као главни, математика као споредни и француски језик један кандидат, Милан Петровић, из групе математика и нацртна геометрија као главни, са физиком као споредним предметом и француски језик, један кандидат Јован Миленковић, из групе математика и физика као главни предмет и немачки језик, један кандидат Коста

---

¹¹⁵⁸ Професорски испити у 1900-1901 испитној години (1901), *Просветни гласник*, год. XXII, бр. 8, стр. 1090-1097; Професорски испити за 1900-1901. годину (1904), *Просветни гласник*, год. од XXV, бр. 2. стр. 184-193.

¹¹⁵⁹ Исто.

Сретенивић, и из групе француски језик као главни, српски језик као споредни, један кандидат Живојин Н. Томић.¹¹⁶⁰

Године 1902/03. године испит је полагао и положило 14 кандидата у оквиру пет група: пет кандидата у оквиру групе општа историја са српском као главни предмет, географија као споредни предмет и француски језик (Коста Н. Костић, Љубомир Јовчић, Михаило Марковић, Мирко А. Поповић и Јован С. Николић); један кандидат, у оквиру групе латински и грчки језик као главни, српски језик као споредни предмет и француски језик (Душан Милојковић), два кандидата у групи математика и физика као главни предмети и француски језик (Милан Ђ. Милосављевић и Славко Милић), један кандидат из исте групе, али је уместо француског полагао немачки језик (Јеротије Новитовић), један кандидат у групи српски језик са старословенским језиком, историја српске књижевности уз кратак преглед историје српског народа, као главни и француски језик као споредни предмет (Јован Н. Ивковић), један кандидат из исте групе са латинским и грчким језиком као споредним предметима (Живко Н. Стефановић), један кандидат из исте групе, без латинског и грчког језика са немачким језиком (Владан С. Јовановић), два кандидата из групе географија као главни, општа историја са српском као споредни предмет и француски језик (Ђира Милић и Петар Т. Јанковић).¹¹⁶¹

У школској 1903/04. години за полагање професорског испита пријавило се 13 кандидата у девет група и сви су са успехом положили испит. У групи српски језик са старословенским и српском књижењошћу уз кратак преглед историје српског народа као главни и француски језик као споредни предмет било је два кандидата, Аранђел ст. Јотић и Милан Димитријевић; у групи латински и грчки језика као главни, српски као споредни предмет и француски језик, један кандидат Јован Д. Чолић; у групи физика с хемијом као главни, математика као споредни предмет и немачки језик један кандидат, Драгутин Марјановић; у групи јестаственица као главни, географија као споредни предмет и француски језик, један кандидат Алекса Јовановић; у групи историја општа са српском као главни, географија као споредни предмет и немачки језик Михаило Ј. Миладиновић, Радомир М. Илић и Риста Т. Николић, у истој групи, али је уместо са немачког полагао француски језик још један кандидат Мина Миљковић; у групи математика с нацртном геометријом као главни предмет, механика као споредни предмет и немачки језик, један кандидат Бранислав Б. Тодоровић; у групи математика и физика као главни предмети и немачки језик Владимир Радић, уместо немачког француски језик, један кандидат Лазар Трипковић и у групи зоологија и ботаника са основима минералогije и геологије као главни, географија као споредни и француски језик, један кандидат Владимир Војиновић.¹¹⁶²

У школској 1904/05. години за полагање професорског испита пријавило се 9 кандидата, од који један није испунио услове, јер након општег дела није положио стручни део испита. Испите су полагали из следећих група: три кандидата из историје опште са српском и географијом као споредним предметом и француским језиком (Коста Милутиновић, Риста М. Скакаљевић, а није положио Ђорђе Паунковић, , један кандидат из зоологије и ботанике са основима минералогije и геологије, географију и немачки језик (Недељко Кошанин), један кандидат из групе српски језик са старословенским

¹¹⁶⁰ Професорски испити за 1901-1902 и 1902-1903. годину (1904), *Просветни гласник*, год XXV, бр. 3. стр. 291-295.

¹¹⁶¹ Професорски испити за 1901-1902 и 1902-1903. годину (1904), *Просветни гласник*, год XXV, бр. 3. стр. 295-303.

¹¹⁶² Професорски испити за 1903-1904. годину (1904), *Просветни гласник* (1904). Год XXV, бр. 5. стр. 507-514.

језиком и српском књижевношћу, уз кратак преглед српске историје као главни предмет и француски језик као споредни (Маринко Станојевић), два кандидата из групе математика и физика и француски језик (Светозар Д. Цветановић, Милан Недељковић), а један кандидат из исте групе само што је уместо француског полагао немачки језик (Михаило Груличић), и један кандидат из групе француски језик као главни и српски језик као споредни (Милан Грол).¹¹⁶³

Од школске 1904/05. године извештаји комисија били су детаљнији. У наставку ћемо дати преглед тема на општем испиту из психологије, логике педагогике и методике за професорске кандидате непедagoшких струка: (1) Главне духовне функције, Механичко памћење, Логика у односу према психологији, О појмовима, Васпитни циљеви, Монолошки облик предавања, Заповест и забрана, Педагошка важност историјске наставе, Методи и средства у историјској настави, Веза између историјске и географске наставе, (2) Психички елементи, њихова заједничка својства, представе и душевни покрети, афекти, асоцијација представа, појам, суд и закључак, ходегетика, дидактика, дисциплина, начело поступности, биографско и прагматично излагање историје, методска обрада, (3) Драз, праг, висина и обим дражи, периферне и централне дражи, халуцинације, просторни праг чула пипања и начин како се он налази; главне и основне боје; оптичке обмане. Анализа и синтеза као метод научног испитивања (4) Разлика између психологије и логике. Какав је однос психологије према осталим наукама. Којим се чулима стварају представ о времену. Перцепција и аперцепција. Колико има метода научног испитивања? Основни састави мишњења (5) Осећаји унутршњег пипања. Опште органски осећаји, Оптичке обмане. Аперцептивне представе. Основна дидактичка начела. Какав је циљ педагошке науке. (6) Подела чула на механичка и хемијска, Основни осећаји код хемијских чула, Како се стварају представе о дубини тела? Крајњи циљ васпитања. Генетички метод у васпитању. Какве се душевне способности развијају математичком наставом...¹¹⁶⁴

У школској 1905/06. години за полагање испита пријавило се 16 кандидата, а положило 12. Педагогику и методу са основама психологије, и историје филозофије као главни и немачки језик као споредни предмет полагао је један кандидат - Јован Ђ. Јовановић. Из групе историја општа са српском као главни, географија као споредни предмет и француски језик - Ђорђе Паунковић, др Душан Пантелић из исте групе предмета, али уместо француског полагао је немачки језик Михаило Ђ. Миладиновић, (Риста Цветковић није положио писмени испит), из зоологије и ботанике са основима минералогije и геологије, хемија и француски језик (Милан А. Тодоровић, Божидар Валовић-није положио општи испит), уместо француског немачки језик Милан К. Петковић, из зоологије и ботанике са основима минералогije и геологије, географија и немачки језик (Михаило Недељковић) географија као главни и јестаственица као споредни и француски језик (Коста Јовановић), географија као главни и историја општа са српском као споредни и немачки језик – Емило Цветић, математика и физика као главни предмет и француски језик (Милан Ђ. Карић – није положио стручни испит, Михаило М. Лукић), француски језик као главни и српски језик као споредни (Лазар Кнежевић, Никола Ђ. Николић - није положио општи испит), немачки као главни и српски као споредни (Радојко Деметровић).¹¹⁶⁵

¹¹⁶³ Професорски испити у 1904. и 1905. школској години (1905), *Просветни гласник*, год XXVI, бр. 7. стр. 99–116.

¹¹⁶⁴ Исто.

¹¹⁶⁵ Професорски испити за школску 1905. и 1906. годину (1906), *Просветни гласник*, год. XXVII, бр. 2. стр. 134–142, бр 5. 418-436.

Кандидат за педагошку групу Јован Ђ. Јовановић, супленат мушке учитељске школе у Јагодини, предао је свој штампани рад на тему *Методика рачунарске наставе у основној школи* уместо домаћег рада. На општем испиту полагао је градиво српског језика с књижевношћу и историју српског народа одговарајући на питања: *Логичка анализа једнога места из спева „Краљ Дечански“*. Чиме могу српска књижевна дела помоћи наставу психологије и логике? *Поглед на горски вијенац*. *Византинизам старе српске књижевности*. *Поглед на стварање српске државе у прошлости*, а из школске администрације *Историја учитељских школа и њихово уређење*. *Разлика у превођењу ученика учитељске и средње школе*. *Испити*. *Основна настава*. Писмени испит из педагошке групе радио је на тему *Крајња циљ васпитања, док су питања на усменом испиту из педагогије и методике била: Подела науке о васпитању, Моралне идеје, теорија наставног плана, Orbis Pictus, Генетички метод, Хевристичан метод, Основна дидактичка начела, интереси, формални ступњеви, техничко васпитање, методи првога читања и писања, обрађивање граматике, Безедов, а из психологије, логике и историје философије: О веберовом закону, теорија опажања простора, Представа „ја“, Непосредно закључивање, о индукцији, Анаксагора, Кантова етика, Хербартова метафизика*. Практични испит одржао је у четвртој разреду женске учитељске школе у Београду, када је предавао на тему *Почетна настава читања*. Испитну комисију чинили су Сава Урошевић, председник, Васа Димић за школско законодавство и администрацију, Бранислав Петронијевић за психологију, логику и историју философије, Милутин Дагутиновић за историју српског народа, српски језик и историју српске књижевности и Светислав Максимовић за педагогију и методику.¹¹⁶⁶

Из наведеног приказа испита, акценат је код општег испита био на повезивању са струком, с обзиром да постоје покушаји повезивања тема из психологије и српског језика, односно практичној примени психолошких знања у методици наставе других предмета.

Када је реч о кандидатима који су полагали испит из непедagoшких група као стручних, на општом испиту из психологије, логике, педагогије и методике имали су следећа питања: (1) *Утицај интелектуалних процеса на чувствене и обратно. Облици и вредности разних закључака. Принципи концентрације. Настава у концентричним круговима. Главни и споредни задаци историјске наставе. Културно историјски моменат*. (2) *Представе и душевни покрети. Воља. Облици логичког мишљења. Саставни делови суда. Закључак. Анализа и синтеза. Шта је васпитање? Циљ васпитања. Главна средства којима се тај циљ постиже. Начело очигледности и саморадње. Методика географске наставе*. (3) *Подела чула на механичка и хемијска. Представе. Оптичке обмане. Класификација појмова. Категоријално помрачење појмова. Саставни делови суда. Значај споне у суду. Ходегетика и дидактика. Циљ казне и начин кажњавања. Начело саморадње и концентрације. Концентрични кругови у јестатственичкој настави*. (4) *Асоцијација представе. Логичке аксиоме. Разноврсни интереси. Настава у модерним живим језицима*. (5) *Генеа интелектуалних процеса. Логичке категорије. Формални ступњеви. Писмени задаци у опште и у области живих туђих језика понаособ*. (6) *Репродукција и фантазија. Логичке аксиоме. Мишљење и језик. Принципи наставе*. (7) *Методе у психологији. Појам и врсте појмова. Апстракција и детерминација. Природа математичких појмова. Математика у наставном плану...*¹¹⁶⁷

¹¹⁶⁶ Професорски испити за школску 1905. и 1906. годину (1906), *Просветни гласник*, год. XXVII, бр. 2. стр.140-142.

¹¹⁶⁷ Професорски испити за школску 1905. и 1906. годину (1906), *Просветни гласник*, год. XXVII, бр. 2. стр. 137, бр 5. 421, 424, 426-427, 432, 434.

Из школског законодавства и администрације кандидати су одговарали из смедећих области: (1) *Ко може бити ученик гимназије и како се ступа у гимназију? Приватни ученици. Школарина. Благодејанци. Исписивање ученика.* (2) *О администрацији коју води разредни старешина. Послови у почетку школске године и на крају тромесечја. О оценама успеха, владања и вредноће, и њиховом утицају на прелазак у старију разред, на благодејање и др. О нижем и вишем течајном испиту.* (3) *Почетак школске године у средњој школи. Уписивање ученика. Школарина. Друге таксе школске. Школска дисциплина. Врсте казни и њихова употреба.* (4) *Оцењивање ученичког успеха у средњим школама. Тромесечне оцене. Годишњи резултат. Послови крајем школске године. Правила о пријемном испиту. Администрација школска и канцеларијска.* (5) *О врстама средњих школа и њиховим разликама. О наставном плану по законским одредбама и министарским прописима. Врсте испита. Правила о нижем течајном испиту. О дужностима разредног старешине,* (6) *Мене кроз које пролази ђакод ступања у гимназију док је не сврши. Разредна већа и њихове дужности. Кажњавање ученика...*¹¹⁶⁸

Школске 1906/07. године од 28 пријављених кандидата који су приступили испиту, један није положио. Из групе предмета француски језик као главни и српски језик као споредни (Петар Лешњаревић, Тодор Боровњак, Милан Чемерикић, Миодраг Ристић, Никола Ђ. Николић, Глигорије Хаџи Ташковић, Тјешимир Старчевић), Историја српска са српском као главни, географија и немачки језик (Риста М. Цветковић, Стеван Д. Живковић, Аврам Н. Поповић), из исте групе предмета смо што је уместо немачког полагао француски језик (Радивоје Илић) латински и грчки као главни и српски језик као споредни предмет и француски језик (Коста Лозанић, Димитрије Карапанџић), математика и физика као главни и француски језик (Милан Ђ. Карић, Никола Поповић, Риста Карљиковић, Лазар Јанкуловић), из исте групе и немачки језик (Миладин И. Шевралић) зоологија и ботаника са основама минералогije и геологије као главни, математика као споредни и немачки језик (Сретен Дожудић) зоологија и ботаника са основама минералогije и геологије као главни, хемија као споредни и француски језик (Божидар Валовић) српски као главни и латински са грчким као споредни и немачки језик (Александар Стојићевић), српски језик са старословенским језиком и српском књижевнушћу уз кратак преглед српске историје као главни и руски као споредни и француски језик (Глиша Елезовић). Из групе предмета Педагогика и методика са основама психологије, и историје филозофије као главни и немачки језик као споредни предмет Александар Марић, Др Милош Перовић, Милош Р. Милошевић, Недељко Гиздавић – није положио усмени испит), Из групе предмета Психологија, логика и историја филозофије са основама педагогике и методике као главни и немачки језик као споредни предмет (Петар Иванишевић, Марија Магазиновићева).¹¹⁶⁹

У наставку ћемо се осврнути на задатке које су имали кандидати педагошке и психолошке групе предмета. У оквиру групе педагогика и методика са основама психологије, и историје филозофије као главни и немачки језик као споредни предмет Александар Марић, наставник мушке учитељске школе у Скопљу, предао је домаћи рад на тему *Васпитна задаћа основне школе, схваћена са становишта етике и човечанске културе*. Писмени задатак односио се на методiku првог читања и писања. Док је на усменом испиту из педагогике и методике одговарао на следеће теме: *Побуде за образовање и васпитање, васпитни циљеви, наставни план, методика историјске и*

¹¹⁶⁸ Професорски испити за школску 1905. и 1906. годину (1906), *Просветни гласник*, год. XXVII, бр. 2. стр. 137, бр 5. 421, 424, 426, 432, 434.

¹¹⁶⁹ Професорски испити школске 1906 и 1907 године (1910), *Просветни гласник*, год XXXI, бр.6. стр. 509–522, бр 7. стр. 618–629, бр. 8. стр. 716–730, бр. 9. стр. 858–869, бр. 10. стр. 970–975, бр. 12. стр. 1159–1169; ДАС, МПС-п, 1907, ф. 12, р. 54.

географске наставе, а из психологије, логике и историје филозофије: *природа психолошких појава, погодбе од којих зависи обим свести, а поглавито пажње, однос између појмова и судова, закон о довољном основу, представници рационализма, сензуализма и критицизма, Лок. Практично предавање било је Методика рачунарске наставе.*

Следећи кандидат, др Милош Перовић, суплент српске гимназије у Скопљу, као домаћи рад поднео штампану дисертацију која је примљена уместо домаћег састава. На писменом испиту одговарао је на тему *Етичка концепција наставе*, на усменом испиту из педагогике и методике обухваћени су проблеми: *подела науке васпитања, мотиви васпитања, помоћне науке педагогији, васпитни циљеви и идеали, формално и материјално звање, формални ступњеви, негативни интереси, облици наставе, аналитички и синтетички метод, генетички метод, аперцепција по хербарту, пажња, начело природности код Коменског и Русоа, васпитаникова индивидуалност, Гатке, васпитна казна, методика првог читања и писања, а на усменом испиту из психологије, логике и историје филозофије: Веберов закон, о природи слике сећања, развиће самосвести, закони мишљења, трећа силогистичка фигура, врсте доказа, Платонова теорија идеја, Берклијева критика појма материјалне супстанције, кантов морал. Практично предавање реализовао је из психологије у Првој београдској гимназији на тему *О асоцијацијама представа*. У испитном одбору били су Светолик Радовановић, председник комисије, др Бранислав Петронијевић (за психологију, логику и историју филозофије), Светислав Максимовић (за педагогику и методику), Ђура Димић (за немачки језик), Ранко Петровић (за школско законодавство и администрацију) и Гаврило Јовановић (за српски језик, историју српске књижевности и историју српског народа).¹¹⁷⁰*

Милош Р. Милошевић супленат Аексиначке учитељске школе, приликом пријаве поднео је домаћи састав *Основи умног васпитања. Педагошка студија на филозофској подлози*. На писменом испиту изабрао је тему *Многострана и свестрана заинтересованост*. Из школске администрације и законодавства одговарао је на: *постанак и развој учитељских школа и мене те школе до данас, уписивање ученика у учитељску школу, бирње кандидата, интернат: шта даје учитељским кандидатима*. На усменом испиту из педагогике и методике добио је следећа питања: *Дидактика, теорија наставног плана, разлози за јединство, гласовна метода, врсте читања, историјска настава (патриотизам), географска настава, а из психологије, логике и историје филозофије: Правци логике, Милова теорија каузалитета, о интезитету психичких садржаја, опажање простора код слепог, о сну, Анаксамандар, Анаксагора, Кантова трансцедентална етика, однос Хербартове и Шопенхаурове метафизике према канту*. Практично предавање из методике *Распоред градива из веронауке на разреде у основној школи* реализовао је у четвртном разреду Женске учитељске школе. Овом кандидату испитном одбору били су Светолик Радовановић, председник комисије, др Бранислав Петронијевић (за психологију, логику и историју филозофије), Стеван Окановић (за педагогику и методику), Ђура Димић (за немачки језик), Ранко Петровић (за школско законодавство и администрацију) и Гаврило Јовановић (за српски језик, историју српске књижевности и историју српског народа).¹¹⁷¹

---

¹¹⁷⁰ Професорски испити школске 1906 и 1907 године (1910), *Просветни гласник*, год XXXI, бр.8, стр. 728-730.

¹¹⁷¹ Професорски испити школске 1906 и 1907 године (1910), *Просветни гласник*, год XXXI, бр. 12, стр. 1165-1166.

Из групе предмета психологија, логика и историја филозофије са основама педагогике и методике као главни и немачки језик као споредни предмет испит је полагао Петар Иванишевић, суплент српске гимназије у Скопљу. Као домаћи састав обрадио је тему *Теорије о психолошком супстратуму мишљења*. На писменом испиту од предложених тема одговарао је на *Главне теорије суда*. На усменом испиту из психологије, логике и историје филозофије питања су била: *шесто чуло (чуло оријентације), чулне обмане, воља као ееменат, закони мишљења, појам узрока и закона, аристотелова физика, Кантова трансцедентална естетика, Хербартова психологија*, а на усменом испиту из педагогике и методике: *Помоћне науке педагогији и карактер педагогике према томе, Циљ васпитања, методе његовог извођења, убеђење, морални појмови, како би смо образовање њихово могли објаснити теоријом негације, морални критеријум, образовање савести, развитак интереса дружења, теорија наставног плана, нормалност наставног плана, следовање и узајамност градива*. Практични испит из психологије полагао је у Женској учитељској школи са излагањем на тему *О општим духовним осећањима*. У испитном одбоу били су Светолик Радовановић, председник комисије, др Бранислав Петронијевић (за психологију, логику и историју филозофије), Стеван Окановић (за педагогику и методiku), Ђура Димић (за немачки језик), Васа Димић за школско законодавство и администрацију) и Гаврило Јовановић (за српски језик, историју српске књижевности и историју српског народа).¹¹⁷²

Марија Магазиновићева, наставница Више женске школе, предала је домаћи састав *О инстинкту*. Од предложених питања, кандидаткиња је изабрала и обрадила тему *О теорији судова*. Из школског законодавства и администрације добила је следећа питања: *оцењивање ученика, превођење ученика, каквих има испита, уписивање ученика, дужности разредног старешине*. Усмени испит из психологије, логике и историје филозофије полагала је одговарањем питања следеже тематике *Локализација психичких садржаја, психичке теорије мишљења, Хемилтонова теорија суда, методе испитивања узорка, Сократ, Платон, Аристотел, Хегел*, а из педагогике и методике: *Подела педагогије, разно одређивање васпитног циља, крајњи васпитни циљ по Хербарту, посредни и непосредни интерес, врсте непосредних интереса, формални и материјални принцип наставног плана, спољни распоред наставног градива, облици излагања наставног градива, циљ наставе живих језика у средњим школама, методска обрада немачког језика*. Практични испит из психологије Опште особине осећаја и њихове квалитативне разлике полагала је пред свим члановима испитног одбора (Светолик Радовановић, Бранислав Петронијевић, Светислав Максимовић, Сава Антоновић, Милутин Драгутиновић и Милош Тривунац) у Женској учитељској школи.¹¹⁷³

Професорски кандидати осталих струка на писменим испитима из психологије, педагогике и логике одговарали су на следеће теме: *(1) О пажњи. Методи научног излагања. Тип средње школе. Методе историјске наставе (2) Задатак психологије. Осећаји. Представе. Афекти. Воља. Закључак. Аксиоми мишљења. Задатак васпитања. Дидактична начела. Метод латинског језика. (3) Из којих психичких процеса се састоји посматрање. Погодбе памћења. Анализа и класификација као научне методе. Хипотеза и теорија. Васпитни задатак средње школе у нас. Задатак јестатственице. Правци у јестатственичкој настави. Експеримент у јестатственичкој настави (4) Шта су представе. Подела представе. Кретање очију и предсаве које од њих зависе. Појам васпитања. Границе и могућности васпитања. Задатак математичке наставе. Њени*

¹¹⁷² Професорски испити школске 1906 и 1907 године (1910), *Просветни гласник*, год XXXI, бр. 9, стр. 865-867.

¹¹⁷³ Професорски испити школске 1906 и 1907 године (1910), *Просветни гласник*, год XXXI, бр. 12, стр. 1166-1169.

методи. Писмени задаци. (5) Психички елементи. Представе. Душевни покрети. Метода научног испитивања. Биографски, прагматични, регресивни и прогресивни метод у историјској настави (6) Облици осећања: осећај, опажај, појам, суд и закључак; Асоцијација представе; Принципи концентрације Јестатсвенички методна нижем и вишем течају у средњим школама (7) разлика између психолошког и логичког изучавања мишљења; врсте судова; васпитање индивидуално и колективно; облици и путеви у настави француског језика (8) Психологија, логика и граматика у њиховом међусобном односу. Врсте судова. Подела педагогике. О формалним ступњевима. Настава у српском језику у првом разреду средње школе.¹¹⁷⁴

Теме из школског законодавства и администрације обухватале су следеће области: (1) Школарина, ко врши администрацију у средњој школи, превоење ученика упоређено са старим законом, нижи течајни испит (2) Дужност разредног старешине уште, шта разредни старешина уноси у извештај директор, административни послови разредног старешине, разредно веће и њихове дужности, дужности професорског савета, испити у средњим школама, превоење ученика у старији разред (3) Приватни и редовни ученици у нашој гимназији – разлике између њих после испита, изостанци ђачки у интерној и екстерној школи. Како се цене, разредно старешинство, дневник и уписнице, деловодник и школска архива (4) Језици у данашњем наставном плану гимназије, испити у средњим школама, утицај година староси на уписивање ученика у поједине разреде гимназије...¹¹⁷⁵

Године 1907/08. професорски испит полагало је 16 кандидата, од којих један није положио испит.¹¹⁷⁶ Наредне године од 11 пријављених кандидата, 10 је положило, док је један одустао од полагања испита, док је 1909/10. године свих 11 пријављених кандидата било успешно.¹¹⁷⁷

Увидом у статистичке податке, увођењем професорског испита број кандидата је из године у годину бивао све већи, од 4 колико је било прве године (1881), број је достигао и до 33 (1890). Нагли пад пријављених и најнижи број кандидата био је након српско-бугарског рата, 1886. (5) и 1887. (1) године, што указује да су кризне ситуације у самој земљи утицале и на развој педагошког образовања. Након тог периода, број кандидата се поново повећава. Почетком новог века и смањивањем броја група из којих је полаган испит, долази до мањег умањења броја кандидата који се кретао од 8 до 16 на годишњем нивоу, да би применама новог закона у пракси 1906/07. године тај број износио 27 кандидата, уз повећан број из новооснованих група. Осцилације у броју кандидата на професорским испитима биле су условљене приликама у самој земљи, како друштвено-политичким, тако и просветним кроз промене у нормативним оквирима које су остављале трага на праксу.

Првих година, најише је било оних богословске струке, односно 2 од 4 кандидата што је износило 50%. Средином деведесетих година XIX века кандидати се ретко или уопште не пријављују за ове стручне категорије професорских испита, што може да буде резултат поменуте одредбе закона о Богословији из 1896. године, на основу које су за професоре богословских предмета могли су бити изабрани и они без положеног професорског испита, уколико су завршили Богословију са врло добрим успехом или

¹¹⁷⁴ Професорски испити школске 1906 и 1907 године (1910), *Просветни гласник*, год XXXI, бр. 8. стр. 717, бр. 9. стр. 861, 863, бр. 10. стр. 970-975, бр. 12. стр. 1160, 1162.

¹¹⁷⁵ Професорски испити школске 1906 и 1907 године (1910), *Просветни гласник*, год XXXI, бр. 8. стр. 728, бр. 12. стр. 1160, 1162.

¹¹⁷⁶ ДАС, МПС-п, 1910, ф. 54, р. 167.

¹¹⁷⁷ Исто.

еквивалентну институцију у иностранству или су имали објављене истакнуте радове у овој области.¹¹⁷⁸ Највећи број кандидата полагало је испите из зоологије с антропологијом, из хемије са органском технологијом и математике у односу на укупан број кандидата, а и када је реч о групацији природних наука, с обзиром да је од 1883. године сваке године било кандидата из ових области. Из друштвених наука највише је било оних који су полагали српски језик и историју. Најмање кандидата полагало је физику и руски језик (за разлику од латинског и немачког језика које је полагао већи број кандидата). Наведена заинтересованост за полагање праћена је бројем и растом школа у којима је постојала потреба за квалификованим наставним кадром. Највише је било оних који су могли да раде у свим школама, односно да предају предмете који су били заступљени у плановима без обзира на стручно усмерење школе и обухватали већи фонд часова (јестатственица, српски језик, математика, историја).

Када је реч о образовању педагога, промене у закону утицале су и на број кандидата који су полагали испите из педагошко-психолошке групе предмета и осцилације на овом пољу. Први кандидат који је положио испит из ове групе 1883. године био је Јован Миодраговић. Након тога, можемо да приметимо да се број кандидата смањивао и повећавао периодично. Наиме, наредних десет година ниједан кандидат се није пријављивао за полагање, све до 1892. године. Највећи број кандидата (4) био је управо наведене године, што можемо повезати са чињеницом да су у том периоду и наредним годинама стасавале нове генерације педагога, и да је у самим школама постојала повећана потреба за њима, преласком Бакића на Велику школу, отварањем Учитељске школе у Нишу, планом да се отварају нове школе, али и тежњи да се повећа квалитет педагошког образовања запошљавањем већег броја професора педагошких предмета у једној школи. Од 1898. па све до 1902. године, ситуација се опет мења, тако да нестајањем ових група са списка могућих предмета за полагање испита до 1905. године изостали су и кандидати за професорске испите. Укупан број кандидата био је у средишњој категорији у односу на укупан број, с обзиром да је од 1881. до 1896. испит положио 18 кандидата, од укупно 243, док је у том период на пример, у групи за зоологију са антропологијом положило 43 кандидата, у групи за српски језик 29, физику 8 итд. Професорски испити за будуће педагоге стога су прошли кроз три фазе, прву од 1880. до 1898. другу од 1898. до 1902. када није постојала ова група у програмима и трећу од 1902. до 1914. године, када је група за педагогију и психологију поново враћена у виду стручне групе.

Број женских кандидата који су полагали професорски испит био је незнатан. У подацима о професорском испиту за школску 1906/07. годину када је пријављена једна кандидаткиња наводи се да не постоји ниједна одредба закона о средњим школама којом је женским кандидатима забрањено да полажу професорски испит уколико испуњавају услове, да су и раније женски кандидати полагали полагали професорске испите, као и да женске кандидате треба пуштати да полажу професорске испите због отварања женских гимназија, тако да је у интересу побољшања квалитета наставе да предавачи у њима имају више квалификације које стичу полагањем професорског испита.¹¹⁷⁹ Увидом у спискове кандидата који су полагали испит, у проучаваном периоду, у доступним подацима, пријавиле су се само две жене. Прва жена која је положила професорски испит била је Круна Аћимовић, 1894. године. Она је била и прва жена која је 1891. године уписала Филозофски факултет Велике школе уз посебно одобрење тадашњег министра просвете Алимпија Васиљевића. Следећа кандидаткиња која је полагала 1906/07. године

---

¹¹⁷⁸ *Зборник закона и уредаба изданих у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1898 до краја исте године*, бр. 53 (1901). Београд: Краљевско-српска државна штампарија, стр. 676.

¹¹⁷⁹ Професорски испити школске 1906 и 1907 године (1910), *Просветни гласник*, год XXXI, бр. 12. стр. 1167.

била је Марија Магазиновић која је била и прва жена која је полагала професорски испит из педагошко-психолошке групе предмета, тачније из групе предмета Психологија, логика и историја филозофије са основама педагогике и методике као главни и немачки језик као споредни предмет.

Овај податак је условљен положајем жене и приступу образовном систему, односно приступу вишим нивоима образовања. Њихов број када је реч о стручним испитима за рад у забавишту и основној школи је далеко већи, с обзиром да је за наведене професије била потребна средња школа, а за професоре факултет.

Увидом у структуру испита видимо да је он био сложен, захтеван и за саме кандидате напоран с обзиром да је трајао по неколико дана и обухватао проверу знања из различитих области, а да по мишљењу савременика њиме није био испуњен потребан задатак.

Као што је већ било речи, пратећи измене у законској регулативи професорских испита, од првог закона и правила осамдесетих година XIX века, до краја проучаваног периода, када је реч о будућим професорима непедагошке групе видимо да постоји тенденција на давању већег значаја њиховим педагошким компетенцијама, посебно након 1898. године. Иако сам назив испита указује на потребна знања и вештине за рад у настави, односно да након завршеног факултета постају стручњаци у својој области, али не и наставници практичари, у оквиру професорског испита првим законом и правилима није било предвиђено познавање педагогије, њених дисциплина и сродних наука, већ само провера знања из научне области из које је кандидат полагао професорски испит. Стога су од 1880. до 1898. године педагошка, психолошка и методичка знања проверавана само код кандидата којима је то била ужа струка (педагога или психолога). Реализовање једног наставног часа био је начин да се стекне увид у педагошке способности, које се на основу наведеног, нису темељиле на знању него на дотадашњем сопственом искуству кандидата као ученика у васпитно-образовном процесу. Професорски испити педагошке групе су пролазили кроз већ оменути осцилационе фазе, с обзиром да у периоду од 1898. до 1902. у законима нису постојали као стручни.

Изостављање провере педагошких знања професора непедагошких усмерења наилазило је на бројне критике тадашњих савременика, свесних последица које то са собом носи: „С тога, опажајући да нарочито наставницима, који тек ступају у школу, много смета оскудица у педагошком образовању, а покрај тога имајући у виду од какве је сметње садашње неподесно груписање предмета за професорски испит, збор је донео ову резолуцију: Збор је мишљења да се закон о професорским испитима од 1880. године измени у томе да – задржавајући данашњу тражбу српског и страног језика за све кандидате – унесе потребну тражбу педагошких знања и да олакша груписање предмета за професорски испит, не реметећи главни карактер научно-стручних група“¹¹⁸⁰.

Иако постоје позитивне законске промене, на основу извешаја председника сталне испитне комисије за професорске испите од 1904. до 1907. године, Саве Урошевића стичемо додатни увид о самим законима о професорским испитима, као и њиховим ограничењима у пракси и након 1898. године. Овај период по многим одредбама, донео је на папиру позитивне измене, посебно када говоримо о провери педагошких знања. Сматрали су да би професорски испити требало да буду реализовани у циљу провере педагошке стручности и вештина кандидата, односно да ли могу знања која су стекли

---

¹¹⁸⁰ Пети редовни збор, *Наставник* (1893), год. 3, стр. 392-398.

на студијама успешно да примене у средњошколској настави и да их прилагоде захтевима ове наставе. Председник испитне комисије од 1907. до 1910. године, Светислав Радовановић у извештају наводи да је испит „до крајности претрпан, тако да је многим кандидатима немогућно да при полагању испита у потребној мери буду прибрани“ али и дели мишљење свог претходника о карактеру испита.¹¹⁸¹

Од 1898. године општи део испита за све кандидате који се полагао из српског језика са књижевношћу и са српском историјом, практичне филозофије (психологије, логике, методике и педагогике), школске администрације и немачког или француског језика, иако је представљао основу за педагошко-психолошка знања средњошколских наставника, другачије је посматран у пракси, о чему сведоче речи председника комисије: „Запазио сам, да овај испит полагају добро само они кандидати, на жалост доста ретки, који врло добро полагају и остале делове испита. Већина, пак долази врло слабо спремна на овај испит, сматра га као некакав намет који ваља претходно скинути с врата, да би се после тога имало више времена за интензивније предиспитно читавање предмета из стручног испита. Многи кандидати, или тачније рећи, већина, провуку се кроз ова друга врата која воде ка стручном испиту. Закон томе није крив, јер он и овај испит сматра као елиминаторан, али чланови комисије налазе вазда разлога да се задовоље слабијом спремом кандидата. Да општи испит не би и даље представљао скоро стално отворена врата, већ врата која се могу затворити пред кандидатом без обзира на његову јаку стручну спрему, мишљења сам, да ваља прописати врло детаљне програме за српски језик, књижевност и српску историју, за филозофске науке и школску администрацију. Тада ће кандидати знати до детаља, шта им ваља спремити за овај испит. Сем тога ваљало би у таквим програмима навести тачно уџбенике по којима ће се кандидати спрематити ... Овим начином постигло би се: да кандидати за разне испитне групе долазе на општи испит с приближно једнаком спремом, а што је главно, отпале би све оне разне олакшаване околности, са којих су се, до сада, врата овог испита тако ретко затварала и пред слабо спремним кандидатима.“¹¹⁸²

Како је факултетска диплома била потврда да су стекли стручна знања из области коју предају, испитивања која су се само на то односила била су „сувишна репетиција“ јер су се одвијала на такав начин као да полагају још један стручни испит на факултету, а по обиму су неретко била у рангу испита на докторским студијама. Да би циљ професорских испита био испуњен, знања која су се тражила од кандидата требала су да буду у обиму средњошколске наставе, узимајући у обзир на који начин их излажу, да ли су довољно јасни у својим излагањима, односно које методе користе, да ли и како изводе експерименте, како и када употребљавају наставна средства. Такође, према њиховој процени, домаћи задатак није имао непосредне везе са наставничким способностима, већ се односио на стручну спрему, а да би се општим, усменим и практичним испитом доказала педагошка стручност, било је неопходно постојање разрађених програма.¹¹⁸³ Професорски испит је стога имао више карактер научног, него наставног испита,¹¹⁸⁴ те је један од предлога тадашњих савременика био да се промене крећу у правцу „да усмени испит буде чисто наставнички испит, на коме се има, помоћу нарочито удешених програма да утврди кандидатова способност за наставника средње школе, стручног

¹¹⁸¹ ДАС, МПС-п, 1910, ф. 54, ф. 167.

¹¹⁸² ДАС, МПС-п, 1907, ф. 25, р. 21, 1907, ф.70. р.230, Извештај председника сталне испитне комисије за професорске испите о трогодишњој периоди 1904-1907 (1907), *Просветни гласник*, год. XXVIII, бр. 10, стр. 714-715.

¹¹⁸³ ДАС, МПС-п, 1907, ф. 25, р. 21, Извештај председника сталне испитне комисије за професорске испите о трогодишњој периоди 1904-1907 (1907), *Просветни гласник*, год. XXVIII, бр. 10, стр. 714-716, ДАС, МПС-п, 1910, ф.54, р. 167.

¹¹⁸⁴ ДАС, МПС-п, 1910, ф.54, р. 167.

испитивања да не буде на овом испиту“ док би се научна спрема проверавала само писменим испитом.¹¹⁸⁵ Приметно је да и Тешић указује на сличан проблем, односно да се градиво више односило на понављање већ наученог, а не на примену тога у практичном раду.¹¹⁸⁶

Још једна замерка односила се и на промене чланова комисије за исту групу, јер се тиме мењао и начин испитивања, што је утицало и на резултате испита и формирање јединственог критеријума. Додатна отежавајућа околност за саме кандидате било је непостојање унапред прописаних програма по којима су кандидати спремали испит, нису знали шта се од њих очекује на самом испиту.¹¹⁸⁷

Оно што је главна замерка тадашњих савременика законима јесте недовољно дефинисан циљ ових испита и непостојање детаљних програма на основу којих би кандидати спремали испит. Са овим проблемом суочавали су се од 1892. године „и на томе се остало до данас. Министарство просвете није стигло да нареди стручним људима, да сваки по својој струци изради испитни програм.“¹¹⁸⁸

Првим законом о професорским испитима дефинисан је циљ и прописани су и програми из сваке науке (1881). Међутим, 1892. године то је промењено, јер је прописано да програм предмета прописује Министар просвете, тако да су се будући кандидати за испите припремали не знајући шта све може да се од њих очекује приликом полагања испита. Године 1906. на основу закона из 1902. године предложен је нацрт програма за професорске испите, посебан за оне који су полагали у оквиру општег и оне у оквиру стручног дела, али је он био прилично уопштен и идаље остављао слободу самим испитивачима, односно пре је указивао на циљ него на програм какав је био до 1892. године, односно и након тог периода кандидати су се суочавали са истим проблемима као и ранијих година.

На основу архивске грађе из 1912. године сазнајемо да су и поред постојања законске регулативе детаљни програми „нису до данас утврђени“, већ само нацрти из 1906. године. Поново је покренута иницијатива за израду детаљних програма из свих главних и споредних предмета који се полажу на професорским испитима. Међутим, на седници којој су присуствовали чланови испитне комисије, већина је заступала мишљење да се при изради ових програма треба придржавати начела изнешених у пројекту најновијег закона о средњим школама, те је гласала против. Како су председник комисије, Сава Урошевић, на самој седници и министар просвете у свом одговору на предлог изнели да се програми морају израдити према садашњем закону с обзиром да закон о средњим школама још увек важи, без обзира на пројекте и предлоге који још увек нису закон¹¹⁸⁹, професорски испити полагани су без прописаних детаљних програма.

С обзиром да након 1892. године није постојао детаљан програм, увид у тематику можемо да видимо на основу питања са испита. Уколико погледамо списак питања која су у току једне године давана кандидатима из психологије, логике, методике и педагогике, за године након 1906. приметно је да су кандидати одговарали на више различитих

---

¹¹⁸⁵ ДАС, МПС-п, 1907, ф. 70, стр. 230.

¹¹⁸⁶ Тешић, В. (2007). Педагошко образовање наставника у школама Србије до 1918. године, у В. Николић (уред.), *Образовање и усавршавање наставника* (11-28). Ужице: Учитељски факултет, стр. 24.

¹¹⁸⁷ ДАС, МПС-п, 1907, ф. 25, р. 21, Извештај председника сталне испитне комисије за професорске испите о трогодишњој периоди 1904-1907 (1907), *Просветни гласник*, год. XXVIII, бр. 10, стр. 714-715.

¹¹⁸⁸ ДАС, МПС-п, 1907, ф. 25, р. 21, Извештај председника сталне испитне комисије за професорске испите о трогодишњој периоди 1904-1907 (1907), *Просветни гласник*, год. XXVIII, бр. 10, стр. 713.

¹¹⁸⁹ ДАС, МПС-п, 1912, ф. 51, р. 44.

области, али и да су их испитивали различити чланови комисије (Бакић, Максимовић, Петронијевић, Миодраговић, Окановић) тако да су теме биле везане више за педагошка или психолошка питања у зависности од испитивача и у оквиру општег испита. Приметно је да су с обзиром на учесталост испитивача филозофске и психолошке оријентације ова питања преовладавала у односу на педагошка. Када је реч о тематици, видимо да је она била разнолика и да је такође зависила од испитивача. Углавном су питања пратила усмерење везане за области према програму из 1906. и била више везана за теоријска знања из педагогије, методике, психологије и логике. Најчешће теме из педагогије биле су везане за појам васпитања, циљеве, морално васпитање и образовање, формалне ступњеве наставе, односно углавном су пратила усмерење ка научној хербартовој концепцији васпитања (*васпитни циљеви и идеали, формално и материјално знање, формални ступњеве, негативни интереси, морални појмови, морални критеријум, образовање савести, посредни и непосредни интерес, врсте непосредних интереса, формални и материјални принцип наставног градива*). Из методике акценат је био на обради градива различитих предмета (*облици излагања наставног градива, циљ наставе живих језика у средњим школама, методска обрада немачког језика, гласовна метода, врсте читања, историјска настава (патриотизам), географска настава*). Поред ових, када је у комисији био Максимовић, била су заступљенија питања из историје педагогије (*Orbis Pictus, начело природности код Коменског и Русоа, аперцепција по Хербарту, васпитни циљ по Хербарту, крајњи васпитни циљ по Хербарту, Безедов*).

На општем испиту кандидати су имали прилике да се сусретну и са проблемима школске администрације, којом су дотакнута и педагошка питања (*Историја учитељских школа и њихово уређење, разлика у превођењу ученика учитељске и средње школе, постанак и развој учитељских школа и мене те школе до данас, уписивање ученика у учитељску школу, бирње кандидата, интернат: шта даје учитељским кандидатима. испити у средњим школама, основна настава, шта разредни старешина уноси у извештај директоруприватни и редовни ученици у нашој гимназији – разлике између њих после испита, изостанци ђачки у интерној и екстерној школи. Језици у данашњем наставном плану гимназије, испити у средњим школама, утицај година староси на уписивање ученика у поједине разреде гимназије*). Уколико упоредимо питања на која су одговарали кандидати педагошке групе и осталих, можемо да приметимо мању разлику. С обзиром да су кандидати који су полагали стручни испит из педагогије или психологије могли да раде у складу са правилима из 1902. године само у учитељским школама, питања су се више односила на организацију самих учитељских школа, а не и осталих средњих школа, док је код осталих кандидата акценат био на уређењу гимназија.

Ако наведено упоредимо са програмом из 1881. године видимо да када је реч о области психологије и логике није било значајних измена, али јесте када је реч о педагошким. Градиво је више било усмерено са једне стране на теоријску основу педагогије, где је акценат био на полазиштима хербартовске школе (*развијање моралног карактера, интерес, формални ступњеве...*), а са друге на методiku наставе, и нешто ређе историјски развој педагогије, док су у програму од 1881. године питања више била усмерена на основне педагошке појмове, природу васпитача и васпитаника и више дидактичка него методичка питања, али и историју педагогије и историју васпитања у Србији. Из тематике испита видимо да се усмерење кретало ка научној педагогији, односно да су применом закона из 1902. године професорски испит за кандидате педагошке струке промене пратиле општи правац у развоју педагошке мисли, али и градиво које се изучавало на Филозофском факултету на Катедри за педагогију (*општу педагогију и примењену, односну методiku наставе*).

Када је реч о домаћем раду, он је био обавезан део испита прописан законом и био је уско везан са струком, односно представљао је стручни део испита где је кандидат требало да покаже „да се уме наћи у научној или стручној литералној обради неког питања, показавши да при том како влада страном и домаћом литературом“. Године 1892. прописане су теме за домаћи рад, и видимо да су до 1902. године биле у складу са тада донетим правилима. Кандидати углавном одлучивали да раде задате на тему теорија о вољи, док су се из педагогије кандидати су бирали све понуђене, само су се два одлучила за исту – о питањима дисциплине. Од 1902. године теме су биле разноврсније, односно кандидати су могли да пишу рад на основу релативно слободно изабране теме до које долазе заједно са наставником те струке и углавном су из педагогије биле везане за морално васпитање и образовање (*Васпитна задаћа основне школе, схваћена са становишта етике и човечанске културе, Етичка концепција наставе*). Иако је за израду задатка био прописан рок од три месеца, подаци из тог периода нам указују да су поједини кандидати своје радове писали дуже, а неким су прихватани већ завршени радови, било да су штампани есеји или одбрањене дисертације. Када је реч о кандидатима који су писали радове на задате теме, неретко су у договору са наставником добили тему и почели са израдом рада, те када буду при крају или га заврше траже званично одобрење комисије и након тога имају још три месеца да рад званично предају. Због наведених заобилажења законских одредби у пракси, тадашњи савременици су сматрали да је опстанак ових одредби сувишан, да „кандидатима ваља оставити како слободан избор тема, тако и релативно неограничено време за обраду истих. Јер, заиста, има питања за чију би обраду тромесечни рок био сувише кратак ... и најзад, нашто држати и даље један законски пропис, који је пракса осудила и обишла“¹¹⁹⁰.

Узимајући у обзир прописе и остварено у пракси, приметно је да је професорски испит био више усмерен на још једну стручну проверу, односно познавање науке која се предаје, него на педагошко-психолошка знања и вештине. Иако се испит састојао из више делова (домаћи задатак, писмени испит, усмени испит, практични испит), видимо да на самом испиту њима није придаван једнак значај. Оно што је умањивало значај педагошких и психолошких знања јесте и став испитне комисије према општем делу усменог испита, јер је критеријум био нижи него стручном делу, није био елиминаторног карактера и тиме омогућавао пролаз и оним кандидатима који немају довољно педагошких знања за рад у школи. Када је реч о стручним знањима везаним за предмет који предају она не само што су била превеликог обима и стављена у први план, већ и уколико погледамо податке са самих испита и запажања чланова комисије, кандидати су понављали испит не због недостатка знања на општем, већ на стручном делу испита, за који су већ имали диплому.

Са друге стране, уколико погледамо питања која су се кандидатима постављала на општем испиту из педагогије и након 1906. године она су се више односила на теорију него на практичну примену, с обзиром да су била ретка питања која су се односила на методiku наставе одређеног предмета. У таквим случајевима, приметни су покушаји да се она повеже са наукама основне струке кандидата те су одређена питања из педагошке групе била повезана са наставом тих предмета (нпр. *Метод латинског језика* за кандидата из групе класичних језика, *Метод историјске наставе; Биографски, прагматични, регресивни и прогресивни метод у историјској настави* за кандидате из историјске групе, *Задатак јестатственице, правци и експеримент у јестатственичкој настави, Јестатственички метод на нижем и вишем течају у средњим школама* из

---

¹¹⁹⁰ ДАС, МПС-п, 1907, ф. 25, р. 21, ДАС, МПС-п, 1907, ф.70, р.230, Извештај председника сталне испитне комисије за професорске испите о трогодишњој периоди 1904-1907 (1907), *Просветни гласник*, год. XXVIII, бр. 10, стр. 714.

зоологије, *Задатак математичке наставе. Њени методи кандидат* из групе математика и физика, *Облици и путеви у настави француског језика из групе француски језик*). Међутим, с обзиром на приказане резултате, не можемо рећи да су професорски испити испунили свој задатак – проверу педагошке спреме кандидата који су предавали непедогошке предмете, посебно ако се узме у обзир и то да је већи број теоријских питања углавном био усмеренији на психолошку проблематику, односно није био подједнак број из психологије и логике, са педагогијом и методиком, а да кандидати након 1905. године нису имали педагошка знања стечена на факултету. Наведено потврђују и извештаји испитних комисија. За трогодишњи период од 1907. до 1910. године председник комисије Светислав Радовановаћ истиче да је „побацивања било и код многих кандидата са добро положеним испитом, и то нарочито код живих страних језика на општем и код практичног рада у школи, на стручном делу испита. Прво се вуче још од недовољне спреме по гимназијама, друго је последица оскудне и непотпуне наставе Педагогије у нашем филозофском факултету, те су студије и испитне комисије при доношењу одлука морале о томе водити рачуна.“¹¹⁹¹

Непосредни учесници, чланови комисије, такође су указивали на проблем практичне примене наученог, односно повезивања стручних знања из предмета који предају са педагошким знањима. Познавање одређене науке није потврда умешности да се то знање пренесе, а управо је у познавању дидактичких и методичких знања и вештина разлика између научника и наставника.

---

¹¹⁹¹ ДАС, МПС-п, 1910, ф. 54, ф. 167.

ЗАКЛУЧАК

На промене у пољу просвете у великој мери утицала је сложена спољна политика и нестабилно политичко стање у земљи, али и то што често није била у фокусу, те је евидентан утицај политичких и друштвених прилика на развој тадашње педагошке мисли, а самим тим и развој институционалног педагошког образовања. Узимајући у обзир политичке и друштвено-економске прилике проучаваног периода, Србија је од 1863. до 1914. године пролазила кроз бурна времена, суочавала са бројним изазовима на унутрашњем и на спољашњем плану – борбе, ратове, притисак страних сила и промене у смеру спољне политике, али и унутрашње, кроз сукобе за превласт како династија, тако и странака. Почетак периода обележила је друга владавина кнеза Михаила Обреновића и борба за самосталност Србије. Након његовог убиства, на престо је дошао малолетни Милан Обреновић, те је власт била у рукама намесника. Након његовог пунолетства дошло је до значајних промена у земљи. Године 1882. Србија је од кнежевине постала краљевина и тај статус задржала и у периоду који је уследио. Његов наследник, краљ Александар, последњи из лозе Обреновића који је био на челу државе, убијен је 1903. године. За време владавине династије Обреновић као челници владе забележени су припадници различитих странака и оријентација, њихове несугласице, како међу собом тако и са представницима власти уносили су додатне немире. Мајским превратом долази до смена династије, одређења једног новог правца, не само доласком Петра Карађорђевића на чело државе, већ и тиме што ће овај период бити запамћен и по владавини радикалне странке.

Смене у државној управи доводиле су до честих промена у министарствима. У проучаваном периоду, за педесет година функцију министра просвете обављало је скоро четрдесет различитих министара, што указује да су многи од њих на тој позицији били веома кратко, што је условљавало да многи планови и закони годинама чекају да ступе на снагу, или никада не заживе. Најзначајније промене управо су забележене код оних који су успевали да одрже континуитет и истрају у обављању свог посла и реализовању идеја, попут Димитрија Матића, Стевана Д. Поповића, Стојана Новаковића, Андре Николића, Андре Ђорђевића, Љубомира Јовановића.

До самог краја 70-их година XIX века, Србија је била зависна, вазална држава, што је у великој мери утицало на њен развој. Више од 90% становништва бавило се пољопривредом, што указује да је навећи број живео на селу. У неразвијеној пољопривредној земљи, са трговином у повоју и неразвијеном индустријом, пут економског и друштвеног развоја, али и пут осамостаљења није био могућ без просветног напретка.

Приметно је да се од 1863. до 1914. године издвајају периоди који указују на позитивне промене када је реч о педагошком образовању, да је сваки наредни, углавном, чинио степеницу више ка побољшању педагошког образовања просветних радника у оквиру проучаваних категорија. Међутим, с обзиром на утицај стања у земљи, политичких и просветних прилика, можемо да забележимо и оне који су понекад значили и степеницу ниже, када је реч о квалитету образовања. У раду су приказане институције за педагошко образовање наставног кадра од забавишта до средњих школа, које су стављале различите захтеве пред своје полазнике, као и разнолики сегменти њиховог спољашњег и унутрашњег уређења који су обухваћени анализом, у педестогодишњем периоду. Имајући то у виду, немогуће је кретати се у оквирима једне периодизације. Како смо дали детаљан приказ развоја у самом раду, овде ћемо се осврнути само на оне године које смо сматрали најважнијим прекретницама у развоју. С обзиром на проблематику рада, представљен је развојни пут институција у којима су се школовали будући наставници, са посебним акцентом на њихово стручно – педагошко образовање. Оно је зависило и

мењало се са променама закона и наставним плановима и програмима, који су одређивали правац, али и кроз саму наставу и садржаје реализоване од стране наставника педагошке групе предмета. С обзиром на специфичност професије, поред теоријских знања, практична припрема и провера предавачких компетенција кроз школе вежбаонице и стручне испите неизоставни је део овакве студије. Увидом у сваки од наведених сегмената, можемо да створимо целовиту слику развоја институционалног педагошког образовања у неком периоду.

Узимајући у обзир целокупан период и све нивое образовања, значајне промене забележене су шездесетих година, односно почетком проучаваног периода (1863). На развојном путу педагошког образовања, седамдесете године донеле су нову епоху у образовању учитеља, када се већа пажња придаје педагошкој спреми - кроз оснивање прве учитељске школе (1871) која је са собом донела и реорганизацију Више женске школе стављањем већег акцента на педагошке предмете, увођењем вежбаонице и учитељског испита (1879), али и стављање већег акцента на ове сегменте и у Богословији (1873), увођење педагогије у наставни план Велике школе (1873), кроз развој педагошке литературе и прве преводе уџбеника (1871) , али и оне настале од стране наших педагога (1878).

Следећа важна прекретница, почетком осамдесетих година довела је не само до повећања броја учитељских школа, већ и тежњу да се повећа квалитет педагошког образовања увођењем професорских испита (1880), отварањем Учитељске школе у Нишу, доношењем нових правила о полагању учитељских испита и професорских испита (1881). Деведесете године биле су увертира пред нови век и са собом донеле тежњу модернизације школства – оснивање Катедре за педагогију (1892), изједначавање институција за образовања учитеља и учитељица (1896), увођење категорије забавиља, отварање још једне учитељске школе, увођење практичног учитељског испита за све привремене учитеље, промене приликом полагања професорских испита (1898), увођење посебне стручне групе за филозофију и педагогију на Филозофском факултету (1900) и прве године након мајског преврата које су донеле – оснивање Универзитета (1905) увођење посебних стручних група из поља педагошких и психолошких наука и дипломских испита, даље ширење мреже учитељских школа (1900, 1903, 1910) и јединствени наставни план по коме су све школе радиле (1905), нове промене везане за професорски испит (1902) и практични учитељски испит (1904). Иако су наведене само кључне године, приметно је да су измене биле честе, на више нивоа и обухватале су промене у различитим сегментима, али и да су биле у вези са променама у земљи, на челу државе и министарстава и развоју педагошке мисли.

До 1863. године постојало је пет врста државних школа: основне, послено-трговачко училиште, гимназије, Богословија и Лицеј. Оно што је утрло пут променама у просвети, јесу значајни помаци који су забележени на почетку проучаваног периода, 1863. године за време владавине кнеза Михаила и конзервативне владе. Тадашњи министар просвете, Коста Цукић, указивао је на важност промена у тој сфери и на проблеме који су били резултат неадекватне педагошке припреме запослених у школама и на отварање институција које би то пружиле. Донети су закони на свим нивоима образовања – основном, средњошколском и факултетском. Реформом школства обухваћене су постојеће школе, али су и основане нове. Ове године реформисане су основне школе, гимназије и Богословија. Лицеј је прерастао у Велику школу која је имала три факултета – Филозофски факултет, Правни факултет и Технички факултет. Приметно је веће интересовање за васпитни и образовни рад у школама, које се поклапа са променом тадашњих околности у политици, које су имале одраза и на просветну политику.

Прву степену у васпитно-образовном систему 1863. године чинила је основна школа. С обзиром на непостојање специјализоване учитељске школе до 1871. године запослени су се образовали у школама у којима нису добијали неопходно педагошко образовање, у Богословији, а учитељице у Вишој женској школи. Школовање будућих носилаца образовања у оквиру Богословије указује да је утицај цркве био и даље велики и имао уплива у образовање, а наведено нам потврђује и податак да су припадали истом министарству (Министарство просвете и црквених дела). Наиме, године 1863. коју смо узели за почетну тачку нашег истраживања, отворена је Виша женска школа којој је један од задатака, али не и једини, био образовање учитељица. Период који почиње од тог тренутка и траје све до 1871. године, до отварања прве специјализоване учитељске школе у Крагујевцу, можемо да окарактеришемо као период педагошког образовања у институцијама којима педагошко образовање није био примарни задатак.

Запослени у просвети представљали су важан фактор, носиоце образовања, и од њих и њихових квалификација, како стручних и педагошких у великој мери зависили су резултати рада у свим постојећим школама, а учитељи су имали само елементарна знања недовољна за пружање адекватног образовања будућим генерацијама. Образовање учитеља у институцијама које су као задатак имале образовање за наставнички позив, у Србији почело је релативно касно, у другој половини 19. века. Реализација идеје која је постојала дуги низ година условљена је променама у просветном врху. Увиђајући значај образовања за подизање нивоа колективне свести, али и за промене у друштву које би ишле у позитивном смеру, кренули једним новим правцем који је значио реорганизацију школства. Доласком на место министра просвете Димитрија Матића, постављени су темељи и учињени први кораци ка развоју институционалног педагошког образовања учитеља. За реализацију наведеног од великог значаја били су педагошки образовани људи који би били идејни творци промена, а како у Србији таква знања и искуства нису могла да се стекну, одлазак у иностранство је представљао једино решење, те почиње стипендирање за боравке у пре свега западним земљама у циљу изучавања страних школских система и стицања знања из ове проблематике.

Стицање независности Србије и продубљивање идеје о Србији као земљи која треба да буде иницијатор ослобођења, идеје младих људи школованих у иностранству о политичким и просветним реформама и њихово спровођење у дело и идеје о просвећености неписменог становништва и развоју школства, створили су предуслове за развој Србије у једном новом правцу у коме је просвета имала свој значај. Од 1871. године, а посебно након Берлинског конгреса, осамостаљења и јачања грађанског сталежа, долази до интензивнијег развоја педагошке мисли. Развој педагошке мисли у Европи и њено постепено „продирање“ међу интелектуалну елиту која се школовала у страним земљама, донело је и у Србију нове идеје. На овај начин, српској педагогији, која је била у повоју, приближене су разнолике идеје и правци, првенствено немачке педагогије, али и идеје француске и руске педагогије. Почети у развоју педагошке литературе, у виду смерница и помоћи тадашњим учитељима и активности познавалаца педагошке мисли (посебно Ђорђа Натошевића, Николе Ђ. Вукичевића, Милана Ђ. Милићевића, Стевана Д. Поповића, Војислава Бакића, а касније Јована Миодраговића, Сретена Аџића, Љубомира Протића, Стевана Окановића, Душана Рајичића, Вићентија Ракића и других) представљали су повољне прилике и услове да промене почну да се дешавају и у пракси. Увиђањем да промене у школству треба да потекну не из спољашњег, већ унутрашњег уређењења, односно да је њихов кључ у начину образовања просветних радника створили су се предуслови за ново раздобље у педагошком образовању – институционално педагошко образовање.

Други период, квалитативно другачији од претходног, карактерише отварање учитељске школе, прве институције у којима су будући педагошки радници стицали знања. Промене у оквиру ових периода углавном су условљене законским одредбама, којима је регулисан рад институција, како на спољашњем, тако и унутрашњем нивоу, а на које су у великој мери утицале друштвене прилике у земљи, али и развој педагошке науке и делатност запослених у просвети. Међутим, како се са реализацијом закона неретко каснило, од доношења норматива до реализације у пракси пролазило је и више година. Уколико акценат ставимо на законске одредбе, онда можемо да издвојимо 1863, 1870, и 1896. годину, али су реалне промене везане за 1863, 1871, и 1900. годину. Наиме, 1896. године донети су закони којима су учитељске школе биле једине институције у којима су се школовали будући учитељи и учитељице.

Отварање Учитељске школе у Крагујевцу није означило нов период само због постојања специјализоване институције, већ је и зато што су седамдесете године XIX века донеле промене у већ постојећим школама, у Богословији и Вишој женској школи. Увидом у организацију и рад ових школа можемо да закључимо да иако је постојала тенденција да се квалитет педагошког образовања побољша, посебно након отварања учитељских школа, оне нису достигле њихов ниво. С обзиром на двојак задатак, тежиште није била педагошка стручност, фонд педагошких предмета је био мали и били су у другом плану у односу на остале, с обзиром на целокупно оптерећење, најчешће без потребне филозофско-психолошке основе и практичне припреме.

Када је реч о образовању женске деце, иако је Виша женска школа у којој су се образовале будуће учитељице отворена осам година пре прве учитељске школе, промене у педагошком образовању женске деце биле су спорије и квалитативно другачије од образовања мушке, с обзиром да је прва женска учитељска школа отворена двадесет и једну годину након прве мушке учитељске школе, а до тог тренутка отворене су три мушке учитељске школе. Разлику у њиховом образовању додатно су продубљивали неуједначени наставни планови, с обзиром да је до 1905. године свака школа радила по свом плану. Значајне промене у смеру усклађивања педагошког образовања учитеља и учитељица, почињу стога у наредном веку, када је наставни рад у свим школама изједначен, израдом јединственог плана за све учитељске школе.

Реорганизацијом школства из 1898. године, основне школе обухватале су и забавишта, те је уведена и нова категорија просветних радника – забавиље. У овом периоду, педагошко образовање учитељица кретало се узлазном линијом, док је образовање забавиља било у повоју. Непостојање посебне стручне школе отворило је нова питања и иницијативе, међу којима се издвајају покушаји Стевана Окановића, посебно након 1904. године. Специфичности узраста и разлике у раду са предшколском и школском децом, изискивале су разлике у стручном образовању оних који ће са њима радити. Међутим, и поред тога, не постоје поуздани подаци о постојању школе за њихово стручно образовање, те су знања стицале у оквиру школа за учитељице.

Повећањем броја основних школа и обухвата деце основношколским образовањем кроз обавезно образовање, растао је и број учитељских школа, али и других средњих школа, што је довело до значајног ширења школске мреже и даље утицало на потребу и за педагошки школованим професорским кадром. Наведено нам говори да су промене које су се одвијале у основном школству отварала врата променама и у средњем, а касније и факултетском образовању. До 1914. године, школски систем се разграно и чиниле су га забавишта, основне школе, средње школе – двадесет и две гимназије и реалке, три мушке и две женске учитељске школе, једна трговачка академија, четири занатлијске

школе, три пољопривредне школе, једна Војна академија, једна Богословија, три више женске школе и један Универзитет.

Када је реч о образовању професора и педагога, дуго се чекало да уопште постоји могућност да се у Србији дође до дипломе. Промене које можемо да пратимо у овом периоду, од 1863. до 1914. године довеле су до тога да Србија дочека почетак првог светског рата са значајним бројем факултетски образованих професора и педагога, који су знање стекли на Филозофском факултету и на факултетима у иностранству. Наиме, иако су и педагози и професори гимназија стицали знања на Филозофском факултету и имали квалификације за рад у настави у средњим школама, њихов пут, уз бројна преплитања, био је другачији. Педагогија, која је настала под крилом филозофије, дуго је за њу била везана. Када је реч о педагошком образовању на Филозофском факултету, то је посебно дошло до изражаја. Због нередовне наставе педагогије на Филозофском факултету и релативно касног формирања Катедре за педагогију (1892) и посебне стручне групе која је отварала могућност добијања дипломе, педагошко образовање професора гимназија било је доведено у питање дуги низ година, што потврђују бројни извори. За разлику од педагога који нису могли да добију потребно стручно образовање и диплому за исто, професори непедagoшких предмета су имали ту могућност. Узимајући у обзир законске одредбе, наставне планове, али и њихову реализацију од стране наставног кадра, издваја се неколико периода. За време постојања Велике школе, од 1863. до 1873. године педагогија није имала своје место ни кроз законску регулативу; од 1873. до 1892. године иако прописана законом, у пракси није живела како је предвиђено, те видимо разилажење прописаног и реалног, пошто није постојала посебна катедра за педагогију те настава или није реализована или је реализована од стране професора филозофије. У трећем периоду, од 1892. до 1905. године, педагошко образовање доживело је „процват“ оснивањем Катедре за педагогију и доласком Војислава Бакића на место професора Велике школе.

Оснивањем универзитета мења се дотадашњи правац, који је започет 1900. године, те убрзо након мајског преврата 1905. година чини нову прекретницу. Када је реч о факултетском образовању уопште и могућности за стицање дипломе из педагошких наука, она означава велики напредак, али када је реч о статусу педагогије и педагошком образовању професора и један корак уназад. Са једне стране образовање педагога пролази кроз позитивне промене. Формирање самосталних група, у оквиру којих су педагогија, психологија и филозофске дисциплине попут логике, етике, естетике и теорије сазнања припадале групи главних и стручних означило је велики напредак у образовању будућих педагога. Од 1905. године, полагањем дипломских испита из ових предмета добијали су диплому коју су до тада могли да стекну само на страним универзитетима, као државни стипендисти. Тиме је омогућено да већи проценат заинтересованих ученика након завршене средње школе уђе у свет проучавања педагошке науке. Са друге стране, педагошко образовање гимназијских професора ослабљено је у односу на претходни период, будући да је педагогија била у групи споредних наука, коју су само слушали, али не и полагали.

Када говоримо о педагошком образовању гимназијских професора и педагога, неизоставно је да поменемо 1880. годину која је донела увођење професорског испита, с обзиром на недовољне педагошке компетенције које су стицали током школовања. Поред бројних критика којима су ови испити били изложени, њихов удео у педагошкој спреми гимназијских професора је неоспоран и посебно изражен након 1900. године с обзиром на већ поменуте тенденције на Филозофском факултету. У проучаваном периоду број кандидата се са временом увећавао, али не линеарно, а приметне су и

разлике у броју у оквиру самих група. Промене су биле резултат прилика у самој земљи, како друштвено-политичких, тако и просветних кроз промене у законима. Законске промене су се посебно одразиле на стручњаке педагошке групе предмета, с обзиром на то да од 1898. до 1902. није постојала ова стручна група у програмима.

Уколико се осврнемо на образовање мушке и женске деце на овом нивоу образовања, уочавамо још дубље разлике него на претходним и изазве са којима су се суочавале девојке које су желеле да наставе своје школовање на вишим ступњевима образовања, што се одражавало на њихово учешће на професорским позицијама. Наиме, као што је већ поменуто, једино су гимназије обезбеђивале даљу проходност на факултет, а до почетка 20. века није постојала женска гимназија. У ретким случајевима, девојке су добијале диплому мушке гимназије полажући испите, уз посебно одобрење, што говори о отежавајућим околностима приликом добијања дипломе, а самим тим и неповољнијем положају жена које су желеле да се образују у односу на мушкарце тог времена. Наведено потврђује и податак о положеним професорским испитима, с обзиром да смо на основу доступних података за наведени период дошли до закључка да су професорки испит полагале само две кандидаткиње. Када је реч о образовању за педагошку или психолошку струку, њихово учешће је у потпуности изостало.

С обзиром на карактеристике друштва тог времена и положаја жене у оквиру истог, помаци који су направљени, иако нам се чинили малим, били су од великог значаја, јер су значили укључивање жена у свет рада и професије које су до тада обављали само мушкарци. Природна улога жене као васпитача, представљала је врата кроз која су ушле у свет образовања након основне школе. Виша женска школа, иако је пружала недовољно педагошко образовање, била је весник једног новог доба. Иако су се жене до краја проучаваног периода у Србији школовале у највећем броју за рад са децом млађег узраста – као забавиље и учитељице (или више учитељице), а професорска места су и даље била недоступна, учињени су велики помаци у педагошком образовању жена с обзиром на број отворених школа и све већу доступност образовања у односу на године које су претходиле.

Највише промена и највише труда и ресурса било је усмерено на педагошко образовање учитеља и учитељица. Уколико узмемо у обзир проценат неписменог становништва и основну школу као основу за борбу против исте, на њима је била и највећа одговорност. Прва педагошка знања стицана су у учитељској школи, она је изнедрила бројне педагоге који су били иницијатори промена и у њој започињали каријере. Увиђајући важност свих нивоа образовања, без обзира на радно место и позицију, професори педагошких предмета су се залагали за квалитетно педагошко образовање забавиља, учитеља, учитељица и професора средњих школа. Њихово активно учешће у променама било је од круцијалног значаја да се просвети и наставничком позиву приступи на систематичан начин, не само кроз доношење закона, већ и кроз промене у пракси чију окосницу су чинили предавачи и њихова знања и вештине. Оно што се издваја као значајан фактор у развоју педагошког образовања јесте и ангажовање запослених учитеља и професора непедагошких предмета и развијања њихове свести да им је за рад у просвети поред стручног, потребно и педагошко образовање. Они су на зборовима, конференцијама, састанцима, апеловали на непоходне промене у самом образовном систему. Некада је то остајало мртво слово на папиру, али некада се њихов глас чуо и био увертира за промене.

Први наставници педагошких предмета нису били школовани за тај позив и нису имали потребне квалификације. С обзиром на поменуто стање у просвети и немогућност да се у Србији дође до дипломе, они који су имали више знања од других били су школовани у

иностранству. Највећи број студирао је филозофију, педагогију и психологију на универзитетима у Немачкој и Аустроугарској. То време обележиле су различите концепције васпитања, са једне стране оне које су засноване на природним наукама и психологији, а са друге стране оне које су засноване на хербартовској педагогији. Развој педагогије и психологије на наведеним основама, имао је утицаја и на развој педагошког образовања у Србији, с обзиром на то да су наведене оријентације присутне код професора педагошких предмета који су били не само предавачи већ и творци првих уџбеника. Једној оријентацији, која је блиска становиштима Песталоција, Коменског, Спенсера, Дитеса, Вунта, којој је била ближа пракса од теорије, припадали су Стеван Д. Поповић и његови ученици Сретен Аџић и Јован Миодраговић. Први уџбеници који су били преводи стране педагошке литературе били су блиски овим полазиштима. Публиковањем радова познавалаца педагошке мисли у Србији, пре свега оних који су се бавили наставним радом, долази до интензивнијег развоја литературе из ове области која постаје обавезно штиво у образовању просветних радника. С обзиром да у годинама које су уследиле, посебно након Бакићеве *Науке о васпитању*, међу педагозима бива све више заступљена оријентација блиска Хербарту и његовим следбеницима, полако се мења и усмерење у уџбеничкој литератури која поприма наведени правац на свим нивоима образовања. Захтеви који су стављани пред ученике у њиховом педагошком образовању зависили су између осталог, од полазишта и концепција које су заступали професори, што још једном потврђује утицај развоја педагогије на институционално педагошко образовање.

Ниједан развој није линеаран, па тако ни развој институционалног педагошког образовања. Некада се одвијао спорије, некада је стагнирао, али и поред свих препрека, не можемо да оспоримо да је проучавани период био кључан и да је направљен напредак без ког није била могућа модернизација истог. Још једном ћемо се осврнути на чињеницу да су на стицање педагошког знања и формирање педагошке мисли, која је довела до позитивних промена утицали педагошки практичари и теоретичари. Било као министри просвете, саветници министара, творци закона, наставних планова, уџбеника, чланака у часописима и друге педагошке литературе, управници школа или само запослени у настави - допринос сваког од њих био је корак ближе побољшању тадашњег стања.

Овим радом обухваћени су многи, али не и сви елементи који указују на развој педагошког образовања у Србији у периоду од 1863. до 1914. године, неки су обрађени детаљније, неке смо само дотакли. С обзиром на комплексност теме, акценат смо ставили на оне које смо сматрали да га на најбољи начин осликавају и дају што потпунију слику. Све што смо изоставили, може да буде предмет неког новог истраживања или идеја за неког новог истраживача. Надамо се да ће овај рад бити инспирација и основа за даље и шире пручавање теме, јер као што је навео Сретен Аџић у својим *Учитељевим белешкама* „Нема ничега великога на свету, што не би било склопљено из малих делића. Нити ичега има што је постало одједанпут. За велике успехе треба и велико време.“¹¹⁹²

---

¹¹⁹²Аџић, С. (1894). *Учитељеве забелешке*. Београд: Издавачка књижара Геце Кона, стр. 90.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

Државни архив Србије

Фонд Министарства просвете – просветно одељење

Фонд Велике школе

- Баралић, Д. (прир.) (1967). *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. Београд: Научна књига.
- Веселиновић, А. (уред) (2004). *Филозофски факултет Велике школе 1863-1873, Архивска грађа из фондова Архива Србије, књ. 2*. Београд: Филозофски факултет.
- Веселиновић, А. (уред) (2005). *Филозофски факултет Велике школе 1895–1905, Архивска грађа из фондова Архива Србије, књ. 5*. Београд: Филозофски факултет.
- Веселиновић, А. (уред) (2006). *Филозофски факултет Велике школе 1874-1883, Архивска грађа из фондова Архива Србије, књ. 3*. Београд: Филозофски факултет.
- Вученов, Н. и Петровић Мингеј, М. (уред.) (1980). *Школство Србије 1804–1918, документи и казивања*. Београд: Научна књига.
- Годишњи извештај 1900/1901/Виша женска школа Књагиње Љубице; Женска учитељска школа (1901)*, Крагујевац : Виша женска школа Књагиње Љубице : Женска учитељска школа.
- Годишњи извештај 1901/1902/Виша женска школа Књагиње Љубице; Женска учитељска школа (1902)*, Крагујевац : Виша женска школа Књагиње Љубице : Женска учитељска школа.
- Годишњи извештај 1902/1903/Виша женска школа Књагиње Љубице; Женска учитељска школа (1903)*, Крагујевац : Виша женска школа Књагиње Љубице : Женска учитељска школа.
- Годишњи извештај 1906/1907/Виша женска школа Књагиње Љубице; Женска учитељска школа (1907)*, Крагујевац : Виша женска школа Књагиње Љубице : Женска учитељска школа.
- Годишњи извештај 1907/1908/Виша женска школа Књагиње Љубице; Женска учитељска школа (1908)*, Крагујевац : Виша женска школа Књагиње Љубице : Женска учитељска школа.
- Годишњи извештај о Вишој Женској школи у Београду за 1897/1898 годину (1898)*, Београд : Краљевско српска државна штампарија.
- Годишњи извештај о Вишој Женској школи у Београду за 1898/1899 годину (1899)*, Београд : Краљевско српска државна штампарија.
- Годишњи извештај о Вишој Женској школи у Београду за 1899/1900 годину (1900)*, Београд : Краљевско српска државна штампарија.
- Годишњи извештај о Вишој Женској школи у Београду за 1900/1901 годину (1901)*, Београд : Краљевско српска државна штампарија.
- Годишњи извештај о Вишој Женској школи у Београду за 1901/1902 годину (1902)*, Београд : Краљевско српска државна штампарија.
- Годишњи извештај о Вишој Женској школи у Београду за 1902/1903 годину (1903)*, Београд : Краљевско српска државна штампарија.
- Годишњи извештај о Вишој Женској школи у Београду за 1903/1904 годину (1904)*, Београд : Краљевско српска државна штампарија.
- Годишњи извештај о Вишој Женској школи у Београду за 1904/1905 годину (1905)*, Београд : Краљевско српска државна штампарија.
- Годишњи извештај о Вишој Женској школи у Београду за 1905/1906 годину (1906)*, Београд : Краљевско српска државна штампарија.
- Годишњи извештај о Вишој Женској школи у Београду за 1906/1907 годину (1907)*, Београд : Краљевско српска државна штампарија.

- Годишњи извештај о Вишој Женској школи у Београду за 1907/1908 годину (1908), Београд : Краљевско српска државна штампарија.*
- Годишњи извештај о Вишој Женској школи у Београду за 1908/1909 годину (1909), Београд : Краљевско српска државна штампарија.*
- Годишњи извештај о Вишој Женској школи у Београду за 1909/1910 годину (1910), Београд : Краљевско српска државна штампарија.*
- Годишњи извештај о Вишој Женској школи у Београду за 1910/1911 годину (1911), Београд : Краљевско српска државна штампарија.*
- Годишњи извештај о Вишој Женској школи у Београду за 1911/1912 годину (1912), Београд : Краљевско српска државна штампарија.*
- Годишњи извештај о Вишој Женској школи у Београду за 1912/1913 годину (1913), Београд : Краљевско српска државна штампарија.*
- Годишњи извештај о Вишој Женској школи у Београду за 1913/1914 годину (1914), Београд : Краљевско српска државна штампарија.*
- Годишњи извештаји старешина средњих школа за 1883-84. годину (1884), Просветни гласник, год. V, бр. 3. и 4, 75-80.*
- Двадесет трећи састанак, Записник Главног просветног савета (1880), Просветни гласник, бр. I, св. 14, 533.*
- Десети годишњи извештај : за 1907.-1908. школску годину ; и Десетогодишњи преглед : за период 1898.-1908. год. (1910), Београд : Штампарија "Доситије Обрадовић".*
- Др Војислав Бакић, професор Велике школе (1905), Просветни гласник, год XXII, 130-132.*
- Државни календар Краљевине Србије са шематизмом за годину 1894. (1894). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.*
- Државни календар Краљевине Србије за годину 1895. (1895). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.*
- Државни календар Краљевине Србије за годину 1896. (1896). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.*
- Државни календар Краљевине Србије за годину 1897. (1897). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.*
- Државни календар Краљевине Србије за годину 1898. (1898). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.*
- Државни календар Краљевине Србије за годину 1899. (1899). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.*
- Државни календар Краљевине Србије за годину 1900. која је преступна (1899). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.*
- Државни календар Краљевине Србије за годину 1901. која је проста (1900). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.*
- Државни календар Краљевине Србије за годину 1902. која је проста (1901). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.*
- Државни календар Краљевине Србије за годину 1903. која је проста (1903). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.*
- Државни календар Краљевине Србије за годину 1904. која је преступна (1904). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.*
- Државни календар Краљевине Србије за годину 1905. која је проста (1905). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.*
- Државни календар Краљевине Србије за годину 1906. која је проста (1906). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.*
- Државни календар Краљевине Србије за годину 1907. која је проста (1907). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.*
- Државни календар Краљевине Србије за годину 1908. која је преступна (1908). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.*

- Државни календар Краљевине Србије за годину 1909. која је проста* (1909). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Државни календар Краљевине Србије за годину 1910. која је проста* (1910). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Државни календар Краљевине Србије за годину 1911. која је проста* (1911). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Државни календар Краљевине Србије за годину 1912. која је преступна* (1912). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Други годишњи извештај : 1899-1900 школска година* (1900) Јагодина : Српска краљевска Мушка учитељска школа.
- Задаци професорским приправницима, за израду писмених саства код куће, ради полагања професорског испита (1891), *Просветни гласник*, год. 12, бр. 6, 290-294.
- Закон о изменама и допунама закона о средњој школи (1912), *Просветни гласник* год XXXIII, бр 7, 663-671.
- Закон о изменама и допунама у Закону о уређењу учитељске школе од 05. октобра 1870. године закона од 7. фебруара 1896. године, (1896), *Просветни гласник*, год XVII, бр 3, 65.
- Закон о изменама и допунама у Закону о уређењу учитељских школа од 05. октобра 1870. год. и 7. фебруара 1896. год. од 1902. године (1902), *Просветни гласник*, год XXIII, бр 6, 616
- Закон о богословији (1896) *Просветни гласник*, бр. XVII год. Бр. 1. и 2, стр. 1-4.
- Закон о народним школама* (1898). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Закон о народним школама* (1898), *Просветни гласник*, год XIX, бр 8, стр. 442-444.
- Закон о народним школама* (1904). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Закон о народним школама* (1904), *Просветни гласник*, бр. XXV, бр. 4, 325-357.
- Закон о основним школама* (1883), *Просветни гласник*, год. IV, бр. 2, стр. 41-51.
- Закон о установљењу мушке учитељске школе у Неготину*, *Српске новине* (1910), год. LXXVIII, бр. 28, стр. 1.
- Закон о учитељским платама* (1881), *Просветни гласник* (1881), год. 2, бр. 9, стр. 313-314.
- Закон о средњим школама* (1898). Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- Закон о средњим школама* (1898), *Просветни гласник*, год XIX, бр 8, стр. 385-397.
- Закон о средњим школама у Краљевини Србији* (1902). Београд: Штампарија Краљевине Србије.
- Закон о уређењу више женске школе* (1879). Београд: Државна штампарија.
- Зборник закона и важнијих расписа, одлука и наредаба који се тичу учитељских школа* (1921). Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, стр 12.
- Зборникъ закона и уредаба изданы у Књажевству Сербыи одъ почетка до края 1863. године.* бр. XVI (1864). Београд: Државна штампарија.
- Зборник закона и уредба издани у Књажевству Србији од почетка до краја 1863. године*, бр. XVI (1864), Београд: Државна штампарија.
- Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији од почетка до краја 1866. године*, бр. 19, (1866). Београд: Државна штампарија.
- Зборник закона и уредба издани у Књажевству Србији за 1870. годину*, бр. XXIII (1870). Београд: Државна штампарија
- Зборник закона и уредба издани у Књажевству Србији за 1872. годину*, бр. XXV (1872). Београд: Државна штампарија.
- Зборник закона и уредба издани у Књажевству Србији за 1873/4. годину*, бр. XXVI (1874). Београд: Државна штампарија.

- Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији у години 1875.* бр. XVII (1875), Београд: Државна штампарија.
- Зборник закона и уредаба издани у Књажевству Србији од 23. јуна до 24. јула 1877. год.* год. XXXI (1877), Београд: Државна штампарија.
- Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији од 1 јуна 1879 до 1 августа 1880,* бр. 35 (1880), Београд: Државна штампарија.
- Зборник закона и уредаба у Кнежевини Србији изданих од 18. августа до 26 јуна 1881* (1881), год. XXXVI, Београд: Државна штампарија,
- Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1894. до краја 1895. године,* бр. 50, (1899), Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1896. до краја исте године,* бр. 51(1899). Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- Зборник закона и уредаба изданих у Краљевини Србији издатих од 1 јануара 1898 до краја исте године,* бр. 53 (1901). Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- Зборник закона и уредаба изданих у Краљевини Србији од 1 јануара 1900 до краја исте године,* бр. 55, (1903), Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1902 до краја исте године,* бр. 57 (1904), Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1904 до краја исте године,* бр. 59, (1906), Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- Извештај министарског изасланика г. Свет. Вуловића о испитима зрелости у нишкој гимназији на крају школске 1884-85, (о испиту учитељском и годишњим испитима у нишкој учитељској школи) (1885), *Просветни гласник*, бр. 21 и 22, год 6, стр. 682-690.
- Извештај министарског изасланика о Мушкој учитељској школи у Јагодини за школску 1901/1902. годину, *Просветни гласник* (1902). Год XXIII, бр. 7. стр. 26-31.
- Извештај о београдској учитељској школи : за 1887/1888 школску годину* (1889), Београд : Краљевско-српска државна штампарија.
- Извештај о београдској учитељској школи : за XIX школску годину 1888/1889* (1890), Београд : Краљевско-српска државна штампарија.
- Извештај о Вишој женској школи у Крагујевцу за школску 1898/1899. годину* (1899), Крагујевац : Виша женска школа у Крагујевцу - Београд : Државна штампарија Краљевине Србије.
- Извештај о Вишој женској школи у Крагујевцу за школску 1899/1900. годину* (1900), Крагујевац : Виша женска школа у Крагујевцу - Београд : Државна штампарија Краљевине Србије.
- Извештај о Вишој женској школи у Крагујевцу за школску 1904/1905. годину* (1905), Крагујевац : Виша женска школа у Крагујевцу - Београд : Државна штампарија Краљевине Србије.
- Извештај о Вишој женској школи у Крагујевцу за школску 1905/1906. годину* (1906), Крагујевац : Виша женска школа у Крагујевцу - Београд : Државна штампарија Краљевине Србије.
- Извештај о Вишој женској школи у Крагујевцу за школску 1906/1907. годину* (1907), Крагујевац : Виша женска школа у Крагујевцу - Београд : Државна штампарија Краљевине Србије.
- Извештај о српској Вишој Девојачкој школи у Новом Саду на крају школске 1882-83. године* (1883), Нови Сад: Српска виша девојачка школа.
- Извештај председника сталне испитне комисије за професорске испите о трогодишњој периоди 1904-1907 (1907), *Просветни гласник*, год. XXVIII, бр. 10, стр. 712-717.
- Извештаји старшина средњих школа за 1889-90. годину, (1890), *Просветни гласник*, год XI, бр. 9-10, стр. 350-356.

- Из живота Женске учитељске школе у Београду / Извештај за школску 1906/07. годину (1907), Београд: Нова штампарија Давидовић.*
- Из живота Женске учитељске школе у Београду / Извештај за школску 1907/08. годину (1908), Београд: Нова штампарија Давидовић.*
- Из живота Женске учитељске школе у Београду / Извештај за школску 1908/09. годину (1909), Београд: Нова штампарија Давидовић.*
- Из живота Женске учитељске школе у Београду / Извештај за школску 1910/11. годину (1911), Београд: Нова штампарија Давидовић.*
- Из живота Женске учитељске школе у Београду / Извештај за школску 1911/12. годину (1912), Београд: Нова штампарија Давидовић.*
- Из живота Женске учитељске школе у Београду / Извештај за школску 1912/13. годину (1903), Београд: Нова штампарија Давидовић.*
- Из живота Женске учитељске школе у Београду / Извештај за школску 1913/14. годину (1914), Београд: Нова штампарија Давидовић.*
- Из живота Женске учитељске школе у Београду / Извештај за школску 1909/1910. годину (1910), Београд: Нова штампарија Давидовић.*
- Измене закона о изменама и допунама од 24-ог Јула 1877-ме године у закону о уређењу учитељске школе од 5-ог Октобра 1870-те године и закона о установљењу учитељске школе у Нишу од 31-ог марта 1881-ве год. од 1. октобра 1886. године, (1886), *Просветни гласник* год VII, бр 22, стр. 918-919.
- Измене и допуне закона о устројству богословије од 27. септембра 1863. године (1886), *Просветни гласник*, год. VII, бр. 22, стр. 914-915.
- Испитани кандидати професорски (1884), *Просветни гласник*, год 5, бр. 3. и 4, стр. 111-112; бр. 5. и 6, стр. 172; бр. 7. и 8, стр. 224.
- Испитани професорски кандидати (1885), *Просветни гласник*, год. 6, бр. 1. и 2, стр. 62; бр. 3. и 4, стр. 120; бр. 5. и 6, стр. 184; бр. 11, стр. 368; бр. 19, стр. 616.
- Испитани професорски кандидати (1886), *Просветни гласник*, год. 7, стр. 117; бр.11, стр. 440.
- Испити зрелости у гимназијама, учитељској школи и реалци за 1878-79. школску годину (1880). *Просветни гласник*, год. I, бр. 2, стр. 44-59.
- Календаръ са шематизмомъ Србскога Књажевства за преступну годину 1864. (1864). Београд: Државна књигопечатња.*
- Календаръ са шематизмомъ Србскога Књажевства за годину 1865. (1865). Београд: Државна књигопечатња.*
- Календаръ са шематизмомъ Србскога Књажевства за годину 1866. (1866). Београд: Државна књигопечатња.*
- Календаръ са шематизмомъ Србскога Књажевства за годину 1867. (1867). Београд: Државна књигопечатња.*
- Календаръ са шематизмомъ Србскога Књажевства за годину 1868. (1868). Београд: Државна књигопечатња.*
- Календар са шематизмом Књажевства Србије за просту годину 1869. (1869). Београд: Државна штампарија.*
- Календар са шематизмом Књажевства Србије за просту годину 1870. (1870). Београд: Државна штампарија.*
- Календар са шематизмом Књажевства Србије за просту годину 1871. (1871). Београд: Државна штампарија.*
- Календар са шематизмом Књажевства Србије за преступну годину 1872. (1872). Београд: Државна штампарија.*
- Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1873. (1873). Београд: Државна штампарија.*

- Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1874.* (1874). Београд: Државна штампарија.
- Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1875.* (1875). Београд: Државна штампарија.
- Календар са шематизмом Књажевства Србије за преступну годину 1876.* (1876). Београд: Државна штампарија.
- Календар са шематизмом Књажевства Србије за просту годину 1877.* (1877). Београд: Државна штампарија.
- Календар са шематизмом Књажевства Србије за просту годину 1878.* (1878). Београд: Државна штампарија.
- Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1879.* (1879). Београд: Државна штампарија.
- Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1880.* (1880). Београд: Државна штампарија.
- Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1881.* (1881). Београд: Државна штампарија.
- Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1882.* (1882). Београд: Државна штампарија.
- Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1883.* (1883). Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- Календар са шематизмом Краљевине Србије за преступну годину 1884.* (1884). Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1885.* (1885). Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1886.* (1886). Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1887.* (1887). Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- Календар са шематизмом Краљевине Србије за преступну годину 1888.* (1888). Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1889.* (1889). Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1890.* (1890). Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- Кандидати за професорске испите, *Просветни гласник* (1881). год 2, бр 18, стр. 676.
- Кандидати за професорске испите (1882), *Просветни гласник*, год. 3, бр; 8, стр. 263; год. 3, бр. 9, стр. 309-310; бр. 21, стр. 816.
- Кандидати који су положили професорски испит у 1890. години (1890), *Просветни гласник*, год. 11, бр. 1-4, стр. 83-84.
- Марковић М. и Поповић З. Р. (прир.) (1895). *Просветни зборник закона и наредба по којима су уређене, и по којима се управљају школе и друге просветне установе у Краљевини Србији.* Београд : Краљевско-српска државна штампарија.
- Наставни план за богословију(1906), *Просветни гласник*, год. XXVII, бр. 6, стр. 474.
- Наставни план за више женске школе, (1898), *Просветни гласник*, год. XIX, , бр. 11, стр. 568-572.
- Наставни план за више женске школе (1904), *Просветни гласник*, год. XXV, бр. 9, стр. 260-271.
- Наставни план за учитељске школе (1904), *Просветни гласник*, год. XXV, бр. 10, стр. 514.
- Нацрти програма за професорске испите (1906), *Просветни гласник*, год. XXVII, бр. 3, стр. 166-189.

- Нишка учитељска школа, испит зрелости за 1889-1890. годину (1891). *Просветни гласник*, бр. 1-2, год. XII, стр.16-17.
- Нов педагошки часопис *Васпитач* (1881), *Просветни гласник*, год. 2, св. 6, стр. 232.
- Оцене успеха и владања ученица Више Женске школе : за школску 1893/94. годину* (1894), Београд : Краљевско српска државна штампарија.
- Пецић Ј. (прир.) (1887). *Просветни зборник закона и наредба по којима су уређене, и по којима се управљају школе и друге просветне установе у Краљевини Србији*. Београд : Краљевско-српска државна штампарија.
- Полагање испита у Вишој женској школи (1884), *Просветни гласник*, год. 5, бр. 1. и 2, стр. 45.
- Постављење чланова испитног одбора за 1881-82. годину (1881), *Просветни гласник*, год. 2, бр. 17, 603.
- Правила о полагању учитељских испита (1904), *Просветни гласник*, год. XXV, бр. 6, стр. 555-559.
- Правила учитељског испита за оне који нису редовно свршили прописне школе, (1881). *Просветни гласник* год 2. бр. 7, стр. 231-232.
- Преглед школа (уређење, буџет, статистички подаци) (1906), *Просветни гласник*, год. XXVII, бр. 6, стр. 452-486.
- Професорски испити у Србији од 1881.па до краја 1896. године (1897), *Просветни гласник*, бр. 4, год. 18, стр. 224-225.
- Професорски испити (1888), *Просветни гласник*, год. 9, стр. 734, 968-969.
- Професорски испити (1891), *Просветни гласник*, год. 12, бр. 1, стр. 17-19.
- Професорски испити (1895), *Просветни гласник*, год. XVI, бр 3, стр. 176-178.
- Професорски испити (1896), *Просветни гласник*, год. XVII, бр 5, стр. 226-227.
- Професорски испити за 1900-1901. годину (1904), *Просветни гласник*, год, од XXV, бр. 2. стр. 184-193.
- Професорски испити у 1900-1901 испитној години (1901), *Просветни гласник*, год. XXII, бр. 8, стр. 1090-1097.
- Професорски испити за 1901-1902 и 1902-1903. годину (1904), *Просветни гласник*, год XXV, бр. 3. стр. 291-303.
- Професорски испити за 1903-1904. годину (1904), *Просветни гласник* (1904). Год XXV, бр. 5. стр. 507-514.
- Професорски испити у 1904. и 1905. школској години (1905), *Просветни гласник*, год XXVI, бр. 7. стр. 99 -116.
- Професорски испити за школску 1905. и 1906. годину (1906), *Просветни гласник*, год. XXVII, бр. 2. стр. 134-142, бр 5. 418-436.
- Професорски испити школске 1906 и 1907 године (1910), *Просветни гласник*, год XXXI, бр.6. стр. 509-522, бр 7. стр. 618-629, бр. 8. стр. 716-730, бр. 9. стр. 858-869, бр. 10. стр. 970-975, бр. 12. стр. 1159-1169.
- Професорско друштво (1893), *Просветни гласник*, год. 14, бр. 2, стр. 140-142.
- Расписи министра просвете, управитељу Више женске Школе (1904), *Просветни гласник*, год. XXV, бр. 9, стр. 358-359.
- Распис о времену за полагање проф. Испита (1891), *Просветни гласник*, год. 12, бр. 10, стр. 523.
- Редовни састанак 901, (1905), *Просветни гласник*, , год. XXVI, бр. 5, стр. 523-525.
- Српска краљевска Велика школа/Наставничко особље свију факултета и преглед предавања за 1889/90. годину* (1890). Београд: Штампарија Краљевине Србије.
- Српска краљевска Велика школа/Наставничко особље свију факултета и преглед предавања за 1890/91. годину* (1891).Београд: Штампарија Краљевине Србије.

- Српска краљевска Велика школа у Београду/Преглед предавања, вежбања и семинара за II полугође 1902 -1903. школске године (1903). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.*
- Српска краљевска Велика школа у Београду/Преглед предавања, вежбања и семинара за I и II полугође 1903-1904. школске године (1903). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије*
- Српска краљевска учитељска школа у Алексинцу школске 1896/1897. године (1897), Алексинац : Српска краљевска учитељска школа.*
- Српска краљевска учитељска школа у Алексинцу школске 1897/1898. године (1898), Алексинац : Српска краљевска учитељска школа.*
- Српска краљевска учитељска школа у Алексинцу школске 1903/1904. године (1904), Алексинац : Српска краљевска учитељска школа.*
- Српска краљевска учитељска школа у Алексинцу школске 1904/1905. године (1905), Алексинац : Српска краљевска учитељска школа.*
- Српска краљевска учитељска школа у Алексинцу школске 1909/1910. године (1910), Алексинац : Српска краљевска учитељска школа.*
- Српска краљевска учитељска школа у Алексинцу школске 1910/1911. године (1911), Алексинац : Српска краљевска учитељска школа.*
- Српска краљевска учитељска школа у Алексинцу школске 1911/1912. године (1912), Алексинац : Српска краљевска учитељска школа.*
- Српска краљевска учитељска школа у Београду школске 1895/1896 године (1896), Београд : Краљевско-српска државна штампарија.*
- Српска краљевска мушка учитељска школа у Јагодини/Први годишњи извештај за 1898/1899. школску годину (1899). Београд: Штампарија код Просвете.*
- Српска краљевска мушка учитељска школа у Јагодини/Четврти годишњи извештај за 1901/1902. школску годину (1903). Београд: Просвета.*
- Српска краљевска мушка учитељска школа у Јагодини/Пети, шести и седми годишњи извештај за 1902/1903. 1903/1904. 1904/1905. школску годину (1906), Јагодина: Штампарија Ђорђевића и Гилића.*
- Српска краљевска мушка учитељска школа у Јагодини/Десети годишњи извештај за 1907/1908. школску годину и десетогодишњи преглед за период 1898-1908. године (1910), Београд: Штампарија Доситеје Обрадовић.*
- Српска краљевска мушка учитељска школа у Јагодини/Једанаести годишњи извештај за 1908/1909. школску годину (1909), Београд: Просвета.*
- Српска краљевска мушка учитељска школа у Јагодини/Дванаести годишњи извештај за 1909/1910. школску годину (1910), Јагодина: Штампарија Гутенберг.*
- Српска краљевска мушка учитељска школа у Јагодини/Тринаести, четрнаести и петнаести годишњи извештај за 1910/1911. 1911/1912. 1912/1913. школску годину (1914), Ниш: Штампарија Гутенберг.*
- Стална комисија за полагање професорских испита (1907), Просветни гласник, год XXVIII, бр. 10. стр. 708-711.*
- Стална испитна комисија за полагање професорског испита (1904), год бр. XXV, бр. 11, 524-527.*
- Стање јавне наставе у Србији 1875. године (1882), Просветни гласник, год, 3, бр. 6, стр.138-150.*
- Статистика учитељских испита (1904), Просветни гласник, Год. XXV, бр. 12, стр. 704-712.*
- Схематизам Краљевине Србије са календаром за годину 1893. (1893), Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.*
- Трећи извештај о београдској учитељској школи : за XX школску годину 1889/1890 (1891), Београд : Краљевско-српска државна штампарија.*

- Универзитет у Београду/Универзитетске власти и преглед предавања за први (зимски) семестар 1906-1907. школске године (1906), Београд: Нова штампарија „Давидововић“.*
- Универзитет у Београду/Универзитетске власти и преглед предавања за први (зимски) семестар 1907-1908. школске године (1907), Београд: Нова штампарија „Давидововић“.*
- Универзитет у Београду/Универзитетске власти и преглед предавања за први (зимски) семестар 1908-1909. школске године (1908), Београд: Нова штампарија „Давидововић“.*
- Универзитет у Београду/Универзитетске власти и преглед предавања за други (летњи) семестар 1909-1910. школске године (1910), Београд: Нова штампарија „Давидововић“.*
- Универзитет у Београду/Универзитетске власти и преглед предавања за први (зимски) семестар 1910-1911. школске године (1910), Београд: Нова штампарија „Давидововић“.*
- Универзитет у Београду/Универзитетске власти и преглед предавања за други (летњи) семестар 1910-1911. школске године (1911), Београд: Нова штампарија „Давидововић“.*
- Универзитет у Београду/Универзитетске власти и преглед предавања за први (зимски) семестар 1911-1912. школске године (1911), Београд: Нова штампарија „Давидововић“.*
- Универзитет у Београду/Универзитетске власти и преглед предавања за други (летњи) семестар 1911-1912. школске године (1911), Београд: Нова штампарија „Давидововић“.*
- Универзитет у Београду/Универзитетске власти и преглед предавања за први (зимски) семестар 1913-1914. школске године (1913), Београд: Нова штампарија „Давидововић“.*
- Универзитет у Београду/Универзитетске власти и преглед предавања за други (летњи) семестар 1913-1914. школске године (1914), Београд: Нова штампарија „Давидововић“.*
- Учитељска школа у Неготину/Годишњи извештај за 1913-14. (1914), Београд: Штампарија Савића и комп.*
- Учитељски испити ученица Више женске школе у Београду од 1879-80. До 1884-85. године (1885), Просветни гласник, бр. 23-24, год. 6, стр. 787-802.*
- Четврти извештај о београдској учитељској школи : за XXI школску годину 1890/1891 (1892), Београд : Краљевско-српска државна штампарија.*
- Шематизам Краљевине Србије са календаром за годину 1891. (1891), Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.*
- Шематизам Краљевине Србије са календаром за годину 1892. (1892), Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.*
- Школски зборник закона, правила, наредаба и т.д. (1875), Београд: Државна штампарија.*

НОВИНЕ И ЧАСОПИСИ

Просветни гласник
Српске новине
Исторјјски часопис
Настава и васпитање
Наставник
Педагогија

ЛИТЕРАТУРА

- Аџић, С. (1892). *Увод у науку о васпитању*. Ниш: Штампарија Ж. Радовановића.
- Аџић, С. (1909). *Васпитачеве забелешке*. Београд: Штампарија Стевана М. Ивковића.
- Аџић, С. (1894). *Учитељеве забелешке*. Београд: Издавачка књижара Геце Кона.
- Бакић, В. (1878). *Наука о васпитању*. Књ. 1, Општа наука о васпитању : удешена нарочито за предавања у учитељској школи. Београд : Државна штампарија.
- Бакић, В. (1878). *Наука о васпитању*. Књ. 2, Примењена наука о васпитању : удешена нарочито за предавања у учитељској школи. Београд : Државна штампарија.
- Бакић, В. (1897). *Општа педагогика*. Београд: Државна штампарија..
- Бакић, В. (1901). *Посебна педагогика : с нарочитим обзиром на гимназијску методологију*. Београд: Учитељско удружење.
- Бакић, В. (1902). Продужено образовање наших учитеља. *Просвета*, год. 3, бр. 7, 97–99.
- Бакић, В. (1907). Академијско образовање учитеља. *Учитељ*, год. 22, бр. 7, 5–9.
- Бакић, В. (2009). *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872–1929)*. Ужице: Учитељски факултет.
- Батаковић, Д. и др. (2002). *Нова историја српског народа*. Београд: Наш дом.
- Бојовић, С. (2008). 200 година Београдског универзитета: 1808-2008: историја институције. Београд: Принцип.
- Бокан, Н. (уред). 2008. *Од велике школе и Лицеја до данас: Универзитет у Београду: 1808 – 2008*. Београд: Универзитет у Београду.
- Борчевић, М. (1999). *Јован Миодраговић*. Врњачка Бања: Народна библиотека „Др Душан Радић.
- Вујисић Живковић, Н. (2012). *Војислав Бакић и развој педагошке науке у Србији*. Београд: Филозофски факултет.
- Вујисић Живковић, Н. (2017). Почети образовања учитеља на Филозофском факултету Велике школе - улога оснивања Катедре за педагогију пре 125 година, *Педагогија*, вол. 72, бр. 3, 351-368.
- Вујисић Живковић, Н. (2017). *Скидање чађи – слика основне школе у Кнежевини Србији 1850–1880. године у извештајима школских надзорника*. Београд: ИПА.
- Вулетић, В. (1998). Уједињена омладина српска и друштвени положај жена, у Перовић, Л. и др. (уред.), *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2, Положај жене као мерило модернизације : научни скуп (163-200)*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Гајић, М. (1897). Српска православна богословско-учитељска школа у Призрену, за помен двадесетпетогодишњег рада, *Просветни гласник*, год. 18, бр. 2, 94-100.
- Грбић, Б. и Б. Јордановић (2018). *Преглед наставе на Лицеју, Великој школи и Универзитету (1838-1914)*. Београд: Универзитет у Београду/ Службени гласник.
- Голубовић, С. (2001). Учитељска школа у Алексинцу, *Педагогија*, вол. XXXIX, бр. 1, 67-74.
- Деспотовић, П. (1902). *Историска педагогика : за учитеље и учитељице српских народних школа*. Београду : Дворска књижарница Мите Стајића.
- Дитес, Ф. (1872). *Теорија педагогије* (превод М. Шапчанина). Београд: Државна Штампарија.
- Дунђерски, С. (2007). Институционално образовање женске деце и омладине у Србији у периоду 1858-1903. *Педагошка стварност*, вол. 53, бр. 7/8, 644-655.

- Достанић, Р. (1987). *Натошевићева реформа школе*. Нови Сад: Савез педагошких друштава.
- Ђорђевић, Ј., Лазаревић, Ж. и М. Недељковић (1998): *Век образовања учитеља у Јагодини*. Јагодина: Учитељски факултет у Јагодини – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ђуровић, А. (2003). *Образовање у Краљевини Србији крајем 19. и почетком 20. века*. у Р. Петковић, П. Крестић и Т. Живковић (уред.), *Образовање код Срба кроз векове (143-167)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Друштво историчара Србије; Историјски институт.
- Ђуровић, А. (2004). *Модернизација образовања у Краљевини Србији: 1905-1914*. Београд: Историјски институт.
- Ивановић, Д. (1991). *Учитељска школа у Алексинцу 1896-1921*. у З. Шуњеварић (ур.), *На изворишту учитељства – 120 година Учитељске школе и Педагошке академије у Алексинцу (29-49)*. Алексинац: Педагошка академија „Д. Тривунац“.
- Игњић, С. (2001). *Прве године образовања учитеља у Крагујевцу (1871-1876)*. у С. Игњић (уред.), *130 година образовања учитеља у Србији (3-25)*. Београд: Учитељски факултет.
- Игњић, С. (2001). *Учитељска школа у Београду (1877-1896)*, у С. Игњић (ур.), *130 година образовања учитеља у Србији (26-80)*. Београд: Учитељски факултет.
- Игњић, С. (2001). *На путу школовања учитељица у Београду (1900-1914)*. у С. Игњић (уред.), *130 година образовања учитеља у Србији (173-210)*. Београд: Учитељски факултет.
- Илић, А. (2005). *Школски систем, наставници и ученици у Србији (1804-2004)*. у З. Аврамовић (ур.), *Два века образовања у Србији (109-164)*. Београд: ИПИ.
- Илић Рајковић, А. (2013). *Државни стручни испит и професионална улога учитеља, Настава и васпитање*, вол. LXII, бр. 4, 744-756.
- Исић, М. (2003). *Писменост у Србији у 19. веку*. у Р. Петковић, П. Крестић и Т. Живковић (уред.), *Образовање код Срба кроз векове (63-79)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Друштво историчара Србије; Историјски институт.
- Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Просвета.
- Јанковић, Д. (1997). *Рађање парламентарне демократије*. Београд: Правни факултет.
- Јовановић, Б. (1883). *Статистичке белешке II*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- Јовановић, Б. (1886). *Статистичке белешке III*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- Јовановић, Б. (1887). *Статистичке белешке IV*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- Јовановић, Б. (1888). *Статистичке белешке V*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- Јовановић, Д. (1939). *Идејни развитак педагогике у Срба од 1918. до 1938. с освртом на претходно доба*. у (уред.) М. Мајсторовић, *Педагошка Југославија (4-29)*, Београд: Југословенско учитељско удружење.
- Јовановић, С. (1923). *Друга влада Милоша и Михаила (1858-1868)*. Београд: Издавачка књижара Геце Кона.
- Јовановић, С. (1934). *Влада Милана Обреновића*, књига прва, Београд: Геца Кон.
- Јовановић, С. (1934). *Влада Милана Обреновића*, књига друга, Београд: Геца Кон.
- Јовановић, С. Ј. (1921). *Споменица: педесетогодишњи преглед рада прве Учитељске школе 1871-1921 школске године*. Ниш: Уметничка штампарија „Гутемберг“.
- Јововић, Р. (2009). *Прва Учитељска школа у Крагујевцу (1871-1877)*. у Јововић, Р. и М. Милутиновић (ур.), *Споменица: век учитељска школе у Крагујевцу (1871-1971)*

- (21-117). Крагујевац: Удружење пензионисаних просветних радника у Крагујевцу.
- Карић, В. (1887). *Србија, опис земље, народа и државе*. Београд: Краљевско-српска државна штампарија
- Крестић, В. и Љушић, Р. (1990). *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*. Београд: Књижевне новине.
- Крстић, Д. (1970). Неготинска учитељска школа од оснивања до краја Другог светског рата, у *Шездесет година неготинске учитељске школе 1910-1970 (37-49)*. Неготин: Учитељска школа „Саво Драгојевић“.
- Летић, К. (2000). *Основне школе у Чачанском округу: 1804–1914*. Горњи Милановац: Дечије новине.
- Мартинковић, Н. С. (1954). Валтазар Богишић и уједињена омладина српска. *Зборник матице српске*, бр. 9, 26-44.
- Марјановић, Ч. (1907). *Образовање женскиња и женско питање у Србији*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Матић, Д. (1866). *Наука о васпитавању. Део 1, Преглед историје васпитавања / по професору Рику и још неким писцима од Димитрија Матића*. Београд: Државна штампарија.
- Матић, Д. (1867). *Наука о васпитавању. Део 2, Васпитање мале деце / по професору Рику и још неким писцима од Димитрија Матића*. Београд: Државна штампарија.
- Матић, Д. (1868). *Наука о васпитању. Део 3, Васпитање одрасле деце и омладине и разне школе / разложио Димитрије Матић*. Београд: Државна штампарија.
- Миловановић Т. Р. (1956). Учитељска школа у Алексинцу и њени некадашњи ученици, *Настава и васпитање*, Вол. V, бр. 10, 613-617.
- Милићевић, Ј. (1959). Прва група србијанских студената државних питомаца школованих у иностранству (1839-1842), *Историјски часопис*, бр. 9-10.
- Милићевић Ђ. М. (1970). *Педагогијске поуке*. Београд: Државна штампарија.
- Милићевић, М.Ђ. (1871). *Историја педагогије*. Београд: Државна штампарија..
- Милувук, К. (1866). *Методика*. Београд: Државна штампарија.
- Милувук, К. (1866). *Педагогика*. Београд: Државна штампарија.
- Милутиновић, М. (2009). Женска учитељска школа у Крагујевцу (1903-1944), у Јововић, Р. и М. Милутиновић (ур.), *Споменица: век учитељска школе у Крагујевцу (1871-1971) (117-305)*. Крагујевац: Удружење пензионисаних просветних радника у Крагујевцу.
- Миљковић, Љ. (1905). *Виша женска школа : постанак ове школе*. Шабац : Трговачка штампарија Свет. Грданичког.
- Миодраговић, Ј. (1884). *Предавање из психологије о фантазији*. Београд: Државна штампарија.
- Миодраговић, Ј. (1896). *Учитељска школа у Београду за првих двадесет пет година својега живота*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Миодраговић, Ј. (1896). Учитељска школа у Београду за првих двадесет пет година својега живота. *Просветни гласник*, бр. 3, 39-40.
- Миодраговић, Ј. (1897). *О забавиштима*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Миодраговић, Ј. (1910). *Растанак са школом, Учитель*, св. 7-8, 497-517.
- Митровић, А. и др. (1983). *Историја српског народа*, 6/2. Београд: Српска књижевна задруга.
- Митровић, Д. (1967). Општи педагошки семинар. У Н. Поткоњак (ур.), *Седамдесет пет година Катедре за педагогију* (стр. 82–86). Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.

- Николова, М. (1998). Школовање женске младежи у Србији до 1914. у Перовић, Л. (уред.), *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2, Положај жене као мерило модернизације : научни скуп (73-82)*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Недовић, В. (1998). *Педагошки огледи Сретена Аџића*. Јагодина: Учитељски факултет.
- Недовић, В. (1981). *Педагошки погледи Јована Миодраговића*. Врњачка бања: Културни центар Врњачке бање.
- Николајевић, С. (1891). Краљевско-српска Велика школа за педесет њених година. у *Годишњица Николе Чупића*, књ. 12. Београд: Чупићева задужбина/Државна штампарија Краљевине Србије.
- Пантић, Д. (1997). *Педагогија народног учитељства*. Београд: Научна књига.
- Перовић, Л. (1994). Политичка елита и модернизација у првој деценији независности српске државе, у Перовић, Л. и др. (уред.), *Србија у модернизацијским процесима 20. века (235-245)*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Перовић, Л. (1998). Модерност и патријархалност кроз призму државних женских институција: Виша женска школа (1863-1913), у Перовић, Л. и др. (уред.), *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2, Положај жене као мерило модернизације : научни скуп (141-161)*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Петровић, Н. (1968). Историјско место, улога и значај уједињене омладине српске у Бајић, Ђ. и др. (уред.), *Уједињена омладина српска*, Нови сад: Матица Српска, Београд: Историјски институт.
- Петровић, Б. и др. (1969). *Седам деценија учитељске школе у Светозареву*. Светозарево: Учитељска школа „Сретен Аџић“
- Петковић, В. (1921). Посебна дидактика од Душана Рајичића. *Учитель*, год. 2, бр. 2, 133-137-
- Поповић-Обрадовић, О. (2008). *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Нови Београд: Лигистика.
- Попов, Ч. и др. (1983). *Историја српског народа, 6/1*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Поповић, Д. С. (1972). *Рад у школи. Методика по Карлу Керу*. Београд: Државна штампарија.
- Поткоњак, Н. (2001). *Педагошка схватања Војислава Бакића*. Београд: Учитељски факултет.
- Поткоњак, Н. (2006). *Образовање учитеља у Срба*. Ужице: Учитељски факултет.
- Поткоњак, Н. (2007). Образовање и усавршавање наставника у првим званичним актима Србије (1830-1880). у В. Николић (уред.), *Образовање и усавршавање наставника (295-310)*. Ужице: Учитељски факултет.
- Продановић, Ј. (1947). *Историја политичких странака и струја у Србији*. Београд: Просвета.
- Протић, Љ. (1899). *Педагогика*. Крагујевац : Штампарија Андре Јовановића.
- Протић, Љ. (1902). Наше народно просвећивање, *Просветни гласник*, год. XXIII, бр. 12, 706-720.
- Протић, Љ. (1911). *Педагогика*. Београд: Нова штампарија Давидовић.
- Рајичић, Д. (1921). Посебна дидактика. Београд: Штампарија „Свети Сава“.
- Рајн, В. (1899). *Основи педагогике* (по одобрењу пишчеву превели Вл. Д. Стојановић и Ал. Марић). Алексинац: Будућност.
- Ракић, Р. (1983). *Век Учитељске школе и деценија Педагошке академије у Београду*. Београд: Педагошка академија за образовање наставника разредне наставе.
- Растовић, А. (2018). Стојан Новаковић као министар просвете. у *Стојан Новаковић: Поводом сто седамдесет пет година од рођења*. Београд. САНУ.

- Ристић, М. (1939). *Сретен М. Аџић. Споменица у славу учитеља, професора, директора, педагога, научника и народног просветитеља*. Јагодина/Параћин: „Хаџи Лаза“.
- Симић-Клајић, И. (1936). *Катарина Миловук, њен живот и рад*. Београд: Штампарија Давидовић.
- Станков, Љ. (2007). Почеци образовања забавиља у Србији. *Педагогија*, год. LXII, бр. 2, 326-333.
- Станков, Љ. (2010). *Предшколско васпитање у Србији (1865-1957)*. Београд: Педагошки музеј.
- Станков, Љ. (2011). *Катарина Миловук (1844-1913) и женски покрет у Србији*. Београд: Педагошки музеј.
- Станишић, С. (1932). Милан Ђ. Милићевић као педагог. *Учитељ*, св. 7.
- Станојевић, М. (1908). Педагогика на нашем универзитету. *Учитељ*, св. 8, год. 27, 637-649.
- Станојевић, С. (1926). *Историја српског народа*. Београд: Издавачка књижарница Напредак.
- Сто година Филозофског факултета* (1963). Београд: Народна књига.
- Стојановић, В. Ј. (1924): *Двадесетпетогодишњица Мушке учитељске школе Јагодинске*. Београд: Дом.
- Столић, А. (2003). Место учитељског позива у систему образовања у Србији 19. века. у Р. Петковић, П. Крестић и Т. Живковић (уред.), *Образовање код Срба кроз векове (89-100)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Друштво историчара Србије; Историјски институт.
- Стојанчевић, В. и др. (1981). *Историја српског народа*, 5/1. Београд: Српска књижевна задруга.
- Тешић, В. (1955). Кратак осврт на историју педагошког образовања наставника средњих школа у Србији, *Савремена школа*, 211-219.
- Тешић, В. (1967). Педагогија на Лицеју, Великој школи и на Универзитету у Београду до 1914. у Н. Поткоњак (уред.), *Седамдесет пет година Катедре за педагогију* (стр. 7-37). Београд: Филозофски факултет у Београду.
- Тешић, В. (1968). Оснивање и развојни ход Катедре за педагогију, *Настава и васпитање*, вол. 17, бр. 5, 501-511.
- Тешић, В. (1971). Сведочанства о отварању прве учитељске школе у Србији. *Настава и васпитање*, Вол. XX(VII), бр. 5, Вол. Бр. 1, 763-796.
- Тешић, В. (1973). *Морално васпитање у школама Србије (1830-1878)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Тешић, В. (1980). Главни просветни савет Србије (1880-1918), у В. Тешић (ред), *Сто година просветног савета Србије (37-84)*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства,
- Тешић, В. (1992). Развој студија педагогије, у Ј. Ђорђевић и Н. Трнавац (ур.), *Сто година Катедре за педагогију 1892-1992 (9-49)*. Београд: Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета.
- Тешић, В. (1996). Почеци научне педагогије у Србији, *Настава и васпитање*, Вол. 45, бр. 1, 142-150.
- Тешић, В. (2001). Историја образовања учитеља у Србији, *Учитељ*, бр. 71-72, 117-125.
- Тешић, В. (2007). Педагошко образовање наставника у школама Србије до 1918. године, у В. Николић (уред.), *Образовање и усавршавање наставника (11-28)*. Ужице: Учитељски факултет.
- Трнавац, Н. (1998). Индиферентност према школовању женске деце у Србији 19. века. у Перовић, Л. (уред.), *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2, Положај жене као мерило модернизације : научни скуп (55-73)*. Београд: Институт за новију историју Србије.

- Трговчевић, Љ. (1994). *Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку у Перовић, Л. (уред.), Србија у модернизацијским процесима 20. века. (217-232).* Београд: Институт за новију историју Србије.
- Трговчевић, Љ. (1995). Докторати студената из Србије на немачким универзитетима од 1885-1914, *Историјски часопис*, књ. XL-XLI, 249-280.
- Трговчевић, Љ. (1998). О студенткинеама из Србије на страним универзитетима до 1914. године. у Перовић, Л. (уред.), *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2, Положај жене као мерило модернизације : научни скуп (83-100).* Београд: Институт за новију историју Србије.
- Трговчевић Митровић, Љ. (2003). *Школовање девојака у Србији у 19. веку.* у Р. Петковић, П. Крестић и Т. Живковић (уред.), *Образовање код Срба кроз векове (81-87).* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Друштво историчара Србије; Историјски институт.
- Требјешанин, Р. (1983). Наставнички кадар Учитељске школе у Нишу (1881-1895). *Нишки зборник – публикација задруштвено-историјска питања Ниша и региона*, бр. 12, стр. 89-98.
- Ћунковић, С. (1971). *Школство и просвета у Србији у XIX веку – каталог изложбе.* Београд: Педагошки музеј.
- Ћунковић, С. (1971). Школство у периоду до Првог светског рата. у В. Јеремић и Ж. Ковачевић (прир.), *Просвета, образовање и васпитање у Србији (15-32).* Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије.
- Цветковић, К. (прир.) (1913). *Виша женска школа у Београду : педесетогодишњица 1863-1913.* Београд: Виша Женска школа.
- Ђоровић, В. (1997). *Историја српског народа III.* Бања Лука: Глас српски – Београд: Арс Либри.
- Шевић, М. (1906). *Средње школе у Србији.* Београд: Доситеј Обрадовић.

БИОГРАФИЈА

Ивана (Душан) Мрвош рођена је 05.04.1983. године у Београду где је завршила основну и средњу школу, са одличним успехом. Основне академске студије педагогије (2007-2012) завршила је на Одељењу за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду, са просечном оценом 9,09. Дипломирала је из уже области Општа педагогија са методологијом и историја педагогије, са темом *Социјална педагогија А. С. Макаренка*. Мастер академске студије (2012-2014) завршила је на истом факултету, са просечном оценом 10,00. Тема мастер рада била је *Организација и рад учитељских школа у Србији (1918-1941)*, такође из уже области Општа педагогија са методологијом и историја педагогије. Докторске студије педагогије на Одељењу за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду уписала је јануара 2015. године.

Од 2013. године запослена је на Учитељском факултету у Београду, прво као сарадник у настави (2013-2015), а затим као асистент (од 2015) за ужу научну област Педагогија. Објавила је већи број научних радова и учествовала на научним скуповима међународног и националног карактера.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Ивана Мрвош
Број индекса: 2П14/6

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом:

Развој институционалног педагошког образовања у Србији (1863–1914)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

У Београду, 18.05.2022.

Потпис аутора

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Ивана Мрвош

Број индекса: 2П14/6

Студијски програм: Педагогија

Наслов рада: *Развој институционалног педагошког образовања у Србији (1863–1914)*

Ментор: проф. др Наташа Вујисић Живковић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предала ради похрањења у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада. Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 18.05.2022.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију поднасловом:

Развој институционалног педагошког образовања у Србији (1863–1914)
која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
- 3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)**
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 18.05.2022.

---

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.